

Kostwinners en verliezers

**De consequenties van individualisering van inkomensvorming
voor de economische positie van vrouwen (1950-1990)
een sociologische analyse**

Mireille Hellendoorn

© M. Hellendoorn, 2010

Omslag: Marit Herminez "nevelig landschap" 1977

Vormgeving: Legatron Electronic Publishing, Rotterdam

Drukwerk: Ipskamp Drukkers, Enschede

ISBN/EAN: 978-90-9025065-6

VRIJE UNIVERSITEIT

Kostwinners en verliezers

De consequenties van individualisering van
inkomensvorming voor de economische positie van
vrouwen (1950-1990), een sociologische analyse

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad Doctor aan
de Vrije Universiteit Amsterdam,
op gezag van de rector magnificus
prof.dr. L.M. Bouter,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de faculteit der Sociale Wetenschappen
op donderdag 18 februari 2010 om 13.45 uur
in de aula van de universiteit,
De Boelelaan 1105

door

Mireille Hellendoorn

geboren te Amsterdam

promotor: prof.dr. J.G.M. de Bruijn
copromotor: prof.dr. C.J. van Kersbergen

Overige leden van de promotiecommissie:

prof.dr. P.T. de Beer

prof.dr. H.B.G. Ganzeboom

prof.mr. H.M.T. Holtmaat

prof.dr. J.V. Outshoorn

prof.dr. E.H. Tonkens

ter nagedachtenis aan mijn moeder

Mireille Hellendoorn Polak Smit

Voorwoord

Wie zich permitteert om een promotie onderzoek over meer dan vijftien jaar uit te smeren, en het tussentijds minstens de helft van die tijd weer in de kast terug te leggen, kan voor verrassingen komen te staan, wanneer het uiteindelijk toch nog wordt afgerond. In de jaren negentig, toen ik aan mijn onderzoek begon, was het nog bijna taboe om vraagtekens te zetten bij het verband tussen betaalde arbeid en emancipatie, zeker in mijn eigen kringen. Tegenwoordig is daar alom discussie over.

Een andere verrassing is dat wat jarenlang vertraging heet, of waarover domweg niet meer wordt gesproken – want de vraag “hoe staat het met je proefschrift” wordt na verloop van tijd ook een beetje taboe-, plotseling volharding heet. Dat is een heel prettige verrassing. Maar deze volharding was niet mogelijk geweest, en misschien niet eens wenselijk, wanneer niet in de loop der tijd velen aan mijn denkproces hadden bijgedragen.

Een belangrijke intellectuele inspiratiebron is steeds geweest mede-feministe en mede-sociologe Tineke ten Velden, al sinds wij elkaar ontmoetten in een werkgroep die vrouwenstudies (zoals dat toen nog heette) wilde bevorderen aan de Universiteit van Amsterdam. In de loop der jaren en tot nu toe hebben wij eindeloos veel gediscussieerd, tussen de zorgtaken door die wij elk van beide ook kregen. Veel van haar scherpe observaties en analyses – zoals bijvoorbeeld over het samenvallen van feministische en economische belangen, heb ik in deze dissertatie gebruikt, en hopelijk niet al te zeer misbruikt.

De cijfers die aan de basis liggen van het kwantitatieve deel van mijn onderzoek dank ik aan de heer Kessels, in de jaren negentig archivaris bij het Centraal Bureau van de Statistiek. Nog zie ik mij met hem door de catacomben zwerven van dat onooglijke gebouw in Heerlen. Steeds moest ik mijn lijstje met gewenste onderzoeksjaren bijstellen totdat hij zei: “Je kunt beter omgekeerd te werk gaan en uitgaan van de jaren waarin de data wel vergelijkbaar zijn.” Onder zijn streng toezienend oog zijn inkomensdata uit de jaren vijftig en zestig digitaal ingevoerd.

In de loop van de vele jaren passeerden mij vele collegae, van wie ik sommigen inmiddels ook weer uit het oog verloor; maar dat maakt hun bijdragen niet minder belangrijk. In mijn aio-periode bij de vakgroep “Vrouw en Beleid” aan de VU kreeg ik aanmoediging en commentaar van Inge Bleijenbergh, Margo Brouns, Jet Bussemaker, Lilian Halsema, en Theo Schuyt. Inge redigeerde toen zelfs enkele hoofdstukken. Zij zal

ze niet meer terug herkennen, maar dat komt mede door haar opmerkingen. Belangrijk commentaar kreeg ik van docenten van “Ester” (“European graduate School for Training in Economic and Social historical Research”) in Bologna: Jane Humphries, Chiara Saraceno en Angelique Janssens.

In de periode dat ik als docent aan de VU werkte lag mijn proefschrift in de kast. Het was daar wellicht gebleven als er niet steeds de collegiale samenwerking en soms de aansporing waren geweest van collega’s als Pytrik Schafraad, Christien Delhaye, Geert de Vries, Martha Meerman, en, in de meest recente periode (die van de laatste loodjes), Hafid Ballafkih, Arthur Zijlstra en Joop Zinsmeister.

Mijn promotoren verdienen ook dank, al was het maar voor hun geduld. Aan Jeanne had ik een promotor die mij veel vrijheid gaf en die de breedheid van mijn interesse kon waarderen en ondersteunen. Kees nam, in een later stadium, het kwantitatieve hoofdstuk degelijk onder handen en klaagde toch niet toen ik in 2005 mijn manuscript weer terugnam.

Mijn persoonlijke omgeving heeft gedurende vele jaren in mij een dochter, een moeder, een zus en een vriendin gehad die steeds een project omhanden had. Ik dank allen voor hun uithoudingsvermogen en tact.

Voor mijn dochter Mara hoop ik dat mijn voorbeeld niet ontmoedigend is geweest, wanneer zij straks haar eigen beslissingen moet nemen over werk- en gezinsleven.

Ik dank Tineke, behalve voor de reeds genoemde intellectuele bijdrage, ook voor haar vriendschap en ondersteuning. Mijn vriend Paul van der Wilt dank ik voor heel veel dingen, maar ook voor zijn redactionele correcties en voor het bedenken van titel en kaft. Mijn vader Emiel dank ik voor alle kritiek die ik in de loop der jaren mocht ontvangen, speciaal die op de menswetenschappen. Het heeft incidenteel voor de nodige uitdaging gezorgd. Marleen Wessel en Arthur Mitzman hebben door hun voorbeeld en bemoediging mijn vertrouwen in academia juist vaak weer hersteld. Arthur dank ik bovendien voor de vertaling van de samenvatting.

Mijn moeder kan ik niet meer bedanken, zij is in 2002 onverwacht en te vroeg overleden. Voor hun steun in deze periode dank ik, naast al genoemde personen, ook Katrien Dreeves, Corrie Hillegers en Jeanne van Munster. Aan Jeanne dank ik bovendien het inzicht dat mijn dissertatie voor mijn moeder belangrijk was, ook inhoudelijk. Aan mijn moeder, Mireille Hellendoorn Polak Smit (“naar keuze” zei zij vaak), die overigens altijd kostwinner was, draag ik dit proefschrift op.

Inhoudsopgave

Inleiding

/

Hoofdstuk I

Verbetering van de maatschappelijke positie van vrouwen: theoretische perspectieven en empirisch onderzoek

I.1	Inleiding	2
I.2	Opwaartse mobiliteit; de bevindingen van sociologen	2
	<i>Sociale ongelijkheid</i>	2
	<i>Beroepsposities</i>	3
	<i>Mobiliteit van vrouwen</i>	4
	<i>Individualisering van de onderzoekseenheid</i>	7
I.3	Loonkloof en inkomensverdeling; de bevindingen van economen	8
	<i>Loonkloof</i>	9
	<i>Inkomensverdelingen</i>	10
	<i>Pen's parade en nulinkomens</i>	11
I.4	Emancipatie, de bevindingen van beleidsmakers	14
	<i>Toetsstenen van het emancipatiebeleid</i>	14
	<i>Conclusie</i>	20
I.5	Levenskansen en levensfasen: eigen criteria	21
	<i>Materiële levenskansen</i>	21
	<i>Levensloop en levensfasen</i>	24
	<i>Verbetering van materiële levenskansen</i>	25

Hoofdstuk II

Analyse van de personele inkomensverdeling 1950-1990

II.1	Inleiding en hypothesen	28
II.2	Methodische verantwoording	30
	<i>Het inkomensbegrip: totaalinkomens en volledige jaarinkomens</i>	31
	<i>Teleenheden: inkomenstrekken en individuen</i>	31
	<i>Kenmerken: geslacht, burgerlijke staat, leeftijd</i>	32
	<i>Onderzoeksdata</i>	33
II.3	Inkomen naar geslacht en burgerlijke staat 1950-1991	34
	<i>Hypothese 1: de inkomenspositie van ongehuwde vrouwen is verbeterd</i>	41
	<i>Hypothese 2: de inkomenspositie van gehuwde vrouwen is verbeterd</i>	50
	<i>Hypothese 3: de inkomenspositie van gehuwd geweest zijnde vrouwen is verbeterd</i>	60
	<i>Hypothese 4: De armoede onder vrouwen is afgenomen</i>	69
	<i>De inkomensverdeling door de tijd heen</i>	76
II.4	Conclusie: is de positie van vrouwen verbeterd?	81
II.5	Discussie: levensfase of generatie?	83
	<i>ad 1) De cohorten van voor 1930</i>	84
	<i>ad 2) De kostwinner- en huisvrouwgeneratie: 1930-1940</i>	85
	<i>ad 3) De protestgeneratie: 1940-1955</i>	85
	<i>ad 4) De verloren generatie: 1955-1970</i>	86
	<i>ad 5) De economisch zelfstandige generatie: 1971-heden</i>	86

Hoofdstuk III

Op zoek naar sociale rechten op grond van zorg: methodische verantwoording

III.1	Inleiding	90
III.2	Oude en nieuwe inkomensbronnen	90
III.3	Sociale rechten van zorgenden, een sociologisch perspectief	94
III.4	Sociale burgerschapsrechten van zorgenden, een politicologisch perspectief	96
III.5	Het kostwinnerschapssysteem	99
	<i>Het kostwinnerschapssysteem als coalitie van optimaliserende individuen</i>	100
	<i>Het kostwinnerschapssysteem als machtsverhouding</i>	101
	<i>Het kostwinnerschapssysteem als sociaal systeem</i>	103
III.6	Tot slot: Op zoek naar sociale rechten van zorgenden	107

Hoofdstuk IV

Opkomst en hoogtepunt van het kostwinnerschapssysteem

IV.1	Inleiding	110
IV.2	Het kostwinnerschapssysteem als bestaanswijze	111
	<i>Hoe oud is welgeteld het Nederlands kostwinnerschapssysteem?</i>	111
	<i>Wat niet werd geteld</i>	114
	<i>Nederlandse vrouwen: achter, achterlijk of anders?</i>	116
	<i>De combinatie in historisch perspectief</i>	120
	<i>De afname van de geregistreeerde arbeid van gehuwde vrouwen na WO II</i>	122
	<i>De afname van de verborgen arbeid van gehuwde vrouwen</i>	127
	<i>De verbreiding van het huwelijk</i>	130
	<i>De hoogtijdagen van het kostwinnerschapssysteem: 1955-1965</i>	131
IV.3	Het kostwinnerschapssysteem als waarde	133
	<i>Het streven naar rechtvaardig loon aan het begin van de twintigste eeuw</i>	133
	<i>Gezinsloon: de strijdende partijen</i>	135
	<i>Gezinsloon: het compromis</i>	138
	<i>Moederloon: het geluid dat verdween</i>	142
	<i>De overgang van status naar contract</i>	146
IV.4	Het kostwinnerschapssysteem als wet	151
	<i>Het uitdijende heelal</i>	151
	<i>Van de arbeidende mens tot heel de mens (1945-1965)</i>	155
	<i>De mens moet maatschappelijk zichzelf kunnen blijven (1965-1970)</i>	160
	<i>Het huwelijk als levensverzekering</i>	173

Hoofdstuk V

De neergang van het kostwinnerschapssysteem

V.1	Inleiding	188
V.2	Individualisering van bestaan	189
	<i>Individualisering in Nederland: laat en snel</i>	189
	<i>Continuïteit: wat onveranderd bleef</i>	193
	<i>Veranderde met de standaardlevensloop ook het standaardcontract?</i>	196
	<i>Conclusie en discussie: vergelijking met één onbekende</i>	201

V.3	Individualisering van waarden	203
	<i>Kritiek op het kostwinnerschapstelsel</i>	203
	<i>Individualisering door herverdeling: de jaren zeventig</i>	204
	<i>Individualisering door zelfredzaamheid: de jaren tachtig</i>	211
	<i>Een ongelijkwaardig huwelijk tussen feministisch en liberaal individualisme</i>	217
	<i>Individualisering te ver doorgevoerd? De zorgen om de zorg</i>	222
	<i>Conclusie en discussie: economische zelfstandigheid nader beschouwd</i>	224
V.4	Individualisering van wetten	228
	<i>Veranderende sociale wetgeving; de jaren zeventig en tachtig in vogelvlucht</i>	228
	<i>Liberalisering van echtscheiding en de alimentatieplicht</i>	236
	<i>De opkomst van de verzekeringsgedachte</i>	240
	<i>De verzekeringsgedachte in Nederland</i>	244
	<i>De bijstand als levensverzekering</i>	248
	<i>De strijd om de alimentatieplicht</i>	251
	<i>Limitering en restauratie van de alimentatieplicht</i>	257
	<i>Restauratie van de verhaalplicht en de arbeidsplicht in de Bijstandswet</i>	261
	<i>Van AWW naar ANW</i>	262
	<i>Eindspel in de jaren negentig</i>	264
	<i>Conclusie en discussie: de cirkelgang van de sociale rechten op grond van zorg</i>	265
	Samenvatting en conclusies	269
	Summary and conclusions	279
	Epiloog	289
	Literatuur	305
	Bijlagen	333
	Dissertation Series	347

Inleiding

In 2003 wilde Minister de Geus (CDA) de laatste Emancipatieminister zijn. Op vrijwel alle plekken van de Nederlandse samenleving was de aanwezigheid van vrouwen nagenoeg vanzelfsprekend geworden. Resterende problemen waren er nog wel; zoals de zwakke positie van allochtone vrouwen en het zogeheten 'glazen plafond'; het verschijnsel dat topposities in Nederland zelden door vrouwen worden bezet (NRC 17-11-2003: 3). Een aparte minister of staatssecretaris voor Emancipatiezaken leek hem voor deze problemen, die zich als het ware aan de uiteinden van het maatschappelijk spectrum bevinden, kennelijk niet meer nodig.

Op het moment dat dit proefschrift wordt voltooid, vier jaar later alweer, denkt de minister van Onderwijs, Wetenschap en Cultuur, minister Plasterk (PvdA), daar anders over. Verwijzend naar de meest recente emancipatiemonitor stelt hij dat de emancipatie van vrouwen stagneert; sinds 2002 blijft de hun arbeidsdeelname achter bij de verwachtingen (Portegijs e.a. 2006: 69). De minister wil het arbeidsvolume van vrouwen vergroten, om zo de vergrijzing op de arbeidsmarkt op te kunnen vangen en de economische zelfstandigheid van vrouwen te bevorderen (Tweede Kamer, vergaderjaar 2007–2008, 30 420, nr. 50: 22).

In menig opzicht doet het voornemen van de minister denken aan het regeringsbeleid van de jaren negentig, toen ik aan dit proefschrift begon te werken. Ook die jaren stonden in het teken van de bevordering van de arbeidsparticipatie van vrouwen. Daarmee leek het snel de goede kant op te gaan. Steeds meer vrouwen combineerden kinderen en werk; de arbeidsdeelname van vrouwen met minderjarige kinderen steeg zowel onder vrouwen in (echt-)paren (van 30% in 1990 naar 56% van alle paren in 1998) als onder alleenstaande moeders (van 28% in 1990 naar 42% van alle alleenstaande ouders in 1997) (Keuzenkamp en Oudhof 2000: 61, 63). Ook daarna bleef deze groei nog doorgaan; in 2005 bedroeg de nettoarbeidsparticipatie van gehuwde of samenwonende vrouwen met minderjarige kind(eren) 62% en van alleenstaande ouders met minderjarige kinderen 54%. (Portegijs e.a. 2006: 75).

Er werd eind jaren tachtig en begin jaren negentig veel geschreven over het verdwijnen van de traditionele kostwinner en huisvrouw. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid stelde in haar invloedrijke rapport uit 1990, "Een werkend perspectief", dat het, nu steeds meer vrouwen de arbeidsmarkt betraden, op den duur niet meer nodig zou zijn om het kostwinnersprincipe in het minimumloon te handhaven (WRR 1990).

Vrouwen zouden steeds meer in eigen levensonderhoud kunnen voorzien, conform het uitgangspunt van de economische zelfstandigheid, dat sinds 1985 de officiële doelstelling was van het emancipatiebeleid.

Economische zelfstandigheid van vrouwen werd gezien als het meest kenmerkende onderdeel van individualisering; volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau de belangrijkste trend van het laatste kwart van de twintigste eeuw. In de kern wordt deze trend beschreven als een proces van groeiende autonomie van het individu ten opzichte van zijn directe omgeving, als een proces van emancipatie waarbij het individu zich losmaakt van knellende sociale verbanden zoals die van de kerk, de buurt, de omgeving, de familie, het gezin.¹ Vrouwen die zich als individu ontplooien en minder economisch afhankelijk worden van hun echtgenoot, gelden als het archetypische voorbeeld (SCP 1998: 3, 4).

In 1995 verscheen in Engeland, één van de (vele) landen waarin de arbeidsparticipatie van vrouwen toen veel verder was toegenomen dan in Nederland², een interessante studie. Twee economen, Hugh Davies en Heather Joshi, vroegen zich af hoe belangrijk het kostwinnersinkomen eigenlijk nog was voor het inkomen waarover vrouwen gedurende hun levensloop de beschikking hadden. In een simulatie analyse lieten zij zien dat het inkomen van de kostwinner in de eerste helft van de jaren negentig nog steeds de belangrijkste bron van het levensduur inkomen vormde van moeders, belangrijker dus dan het inkomen dat zij verkregen uit betaalde arbeid (of uit overdrachten van de overheid). Alleen moeders met een academische graad die nooit huisvrouw waren geweest, ontleenden het grootste gedeelte (82%) van hun levensinkomen aan de arbeidsmarkt. Voor alle andere moeders maakte het kostwinnersinkomen ongeveer de helft of meer (afhankelijk van het aantal kinderen) uit van het inkomen waarover zij gedurende hun gehele leven de beschikking hadden. Cruciaal was het kostwinnersinkomen vooral in twee levensfasen: ten eerste die waarin kinderen nog afhankelijk waren en ten tweede die waarin vrouwen op leeftijd waren. Juist door geheel of gedeeltelijk gespecialiseerd te zijn geweest in zorgtaken hadden vrouwen in veel mindere mate een eigen pensioen opgebouwd. Deling van het pensioen dat de partner had opgebouwd vormde veelal de (enige) bescherming tegen armoede voor vrouwen op oudere leeftijd. Met andere woorden, in het begin van de jaren negentig vormde het kostwinnerschapstelsel in Engeland, met een arbeidsparticipatiegraad van vrouwen van 65%, nog steeds de

¹ Sommigen zien daarin een proces van emancipatie en zelfontplooiing, anderen van toenemend egoïsme. (Voor een overzicht bijv. Bussemaker 1993; Lewis 2001).

² In 1990 was de arbeidsparticipatiegraad van vrouwen (de vrouwelijke beroepsbevolking als percentage van de vrouwelijke bevolking tussen 15 en 65 jaar) in de UK 65% en in Nederland 53%. In 1967 waren deze percentages nog 50% (UK) en 26% (Nederland). Vergelijking van Pott Buter 1993: 28.

belangrijkste bron van inkomen voor de overgrote meerderheid van vrouwen met zorg-taken; óók als zij gedurende de belangrijke periodes in hun leven actief waren geweest op de arbeidsmarkt (Davies en Joshi 1995).

Ook in Nederland werden al aan het begin van de jaren negentig door wetenschappers en beleidsmakers kanttekeningen geplaatst bij het beeld van een onafwendbare opmars van vrouwen in de richting van economische zelfstandigheid. In het emancipatiebeleid werd gewezen op het uitblijven van een herverdeling van de onbetaalde zorg en op de tweedeling die zich op de arbeidsmarkt aftekende. Mannen werkten nog steeds in voltijd-, en (gehuwde) vrouwen steeds vaker in deeltijdbanen (Beleidsprogramma Emancipatie 'Met het oog op 1995' 1992: 13). De spectaculaire groei van deeltijdarbeid in Nederland zou later ook wel worden aangeduid als de reddings-boei voor politici in hun streven naar “werk, werk, werk” in de jaren negentig en als een geschenk van vrouwen aan de Nederlandse economie, die toen sterk opleefde (Visser 1999: 38). Maar of er omgekeerd ook sprake was van een geschenk van de “Dutch Miracle” aan vrouwen werd door velen betwist; tot op de dag van vandaag.³

Op geen enkel moment echter leken deze kanttekeningen de positieve beoordeling van de toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen aan te tasten, noch van het belang daarvan voor de emancipatie van vrouwen. De vraag rees hoe wij eigenlijk de balans zouden kunnen opmaken. Wat was tot nu toe het resultaat geweest van de toegenomen arbeidsparticipatie, wanneer we uitsluitend zouden kijken naar de economische positie van vrouwen? Was bijvoorbeeld hun levensduurinkomen toegenomen, al was het maar in geringe mate? Dat waren de vragen waarmee ik aan dit onderzoek begon.

Periodisering

Kort na de oorlog, in 1947, deed minister president Beel (KVP) een richtlijn uitgaan om de ontslagbepaling voor huwende ambtenaressen beter na te leven. Zijn argument was dat de eerste taak van de gehuwde vrouw in haar gezin ligt (Posthumus van der Groot 1977 [1968]: 340). In 1985 ging de regering uit van het tegendeel: de wens om economische zelfstandigheid van vrouwen, ook van gehuwde vrouwen, te bevorderen (Ministerie van Sociale Zaken 1985: 13). In de tweede helft van de twintigste eeuw voltrekt zich in

³ Joke Smit stelde ooit profetisch vast dat deeltijdarbeid altijd marginaal zou blijven zolang daarnaast de voltijd-norm van de achturige werkdag blijft bestaan (Smit 1984 [1967]: 289). Maar vanaf de jaren negentig werd ook positief over deeltijdarbeid gedacht. Hakim zag deeltijders als een voorhoede in het streven naar een minder eenzijdig en dwingend arbeidsethos: “so that employment has to be fitted around the non-market interest” (Hakim 1997: 62). Maar hoewel het aandeel van vrouwen aan het totale aantal deeltijdbanen is toegenomen, werken mannen nog steeds voornamelijk in voltijdsbanen van 35 uur of meer. In de jaren negentig nam het verschil zelfs toe (Asselbergh e.a. 1998: 36).

minder dan vier decennia de overgang tussen twee tijdperken. In het kostwinnerstijdperk waren de levenskansen van vrouwen, in theorie, afhankelijk van het huwelijk. In het geïndividualiseerde tijdperk zijn zij, in theorie, afhankelijk van de arbeidsmarkt. Tussen beide ideaaltypische sociale systemen in ligt een overgangperiode die tot op heden voortduurt en waarvan de uitkomst nog onzeker is. Deze overgangperiode vormt het hoofdonderwerp van deze dissertatie.

Als uitgangspunt voor mijn onderzoek heb ik ervoor gekozen om de overgang te laten beginnen op het moment dat de geregistreerde arbeidsmarktparticipatie van gehuwde vrouwen in Nederland begint te stijgen. Deze arbeidsparticipatie is volgens de volkstellingen na WO II rond 1960 op het laagste punt (Mol e.a.1988: 12). Het percentage voltijds huisvrouwen ligt in dat jaar rond de 96% van alle gehuwde vrouwen (Tijdens 1995: 162). In hoofdstuk IV zal ik de vraag of de geregistreerde arbeids-participatie van gehuwde vrouwen een betrouwbare indicatie vormt van de feitelijke arbeidsdeling binnen een huishouden, nader bespreken. Voorlopig lijkt het plausibel om 1960 aan te merken als een keerpunt. In dat jaar gaat een tijdperk waarin het kostwinnerschapssysteem zich had uitgebreid en gevestigd over een steeds groter deel van de bevolking over in een tijdperk waarin daarnaast een meer geïndividualiseerd systeem van inkomensvorming begint op te komen. Ik laat mijn onderzoeksperiode tien jaar daarvoor, in 1950, beginnen. Ofschoon het proces van individualisering tot op heden doorgaat sluit ik de onderzoeksperiode af in 1990. Dit eindpunt is in de eerste plaats gedicteerd door het praktische gegeven dat de meest recente data-set die mij ter beschikking stond voor het kwantitatieve deel van mijn onderzoek dateert uit 1991. In de tweede plaats leek het zinvol om ook ten behoeve van de historische analyse te kiezen voor een periode die (in de jaren negentig) al achter de rug en enigszins te overzien was.

Behalve door individualisering werd de tweede helft van de twintigste eeuw nog door een andere verandering gekenmerkt. De periode van 1945 tot ongeveer 1975 was een periode van economische expansie, waarin het gemiddeld reëel besteedbaar inkomen (van hoofden van huishoudens) gestaag groeide en waarin de inkomensongelijkheid afnam.⁴ De uitbreiding van de sociale zekerheid en de afname van verschillen tussen arbeidsinkomens droegen daartoe bij. Het keerpunt kwam in 1979 toen het gemiddeld reëel besteedbaar inkomen daalde.⁵ De inkomens van huishoudens gingen sterker uit

⁴ Het aandeel van de twintig procent armste inkomensstrekkers (=hoofden van huishoudens) aan het nationaal inkomen steeg van 5% in 1959 naar 8% in 1977 (Trimp 1996: 32)

⁵ Van 1959 tot 1979 is het gemiddeld besteedbaar inkomen in totaal met 86% toegenomen, dat wil zeggen met gemiddeld 3,2% per jaar. Vanaf 1979 daalt het jaarlijks met 3,2%. In 1984 was het reële inkomensniveau nog maar nauwelijks hoger dan in 1970 (de Kleijn en van de Stadt 1987: 14,15).

elkaar lopen en halverwege de jaren tachtig nam de inkomensongelijkheid voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog weer toe.⁶

In historisch onderzoek naar het ontstaan van kostwinnerschapssystemen in de westerse geïndustrialiseerde landen vormt de vraag naar de verhouding tussen gender-ongelijkheid en klasse-ongelijkheid een centraal thema. Zo bestaat onder historici een uitgebreide discussie over de vraag of het ontstaan van het kostwinner-schapstelsel vooral verklaard moet worden uit een streven van de arbeidende klassen om het gezinsleven af te schermen van de onverzadigbare behoeften van een kapitalistische arbeidsmarkt of uit de competitie tussen mannen en vrouwen als werknemers (Janssens 1997; Creighton 1999).⁷ De vraag naar de verhouding tussen de ongelijkheid tussen de seksen en de ongelijkheid tussen sociale klassen is opnieuw relevant, nu de neergang van het kostwinnerschapstelsel zich in de praktijk aftekent. Individualisering wordt meestal geassocieerd met het bereiken van steeds grotere gelijkheid tussen de seksen, ook op de arbeidsmarkt. Tegelijkertijd valt de periode van individualisering sinds het begin van de jaren tachtig samen met een toenemende inkomensongelijkheid tussen huishoudens en individuen. Hoe de relatieve inkomenspositie van vrouwen beïnvloed is door deze omslag -van meer inkomensnivellering naar meer inkomensongelijkheid – is één van de vragen waarop ik in deze dissertatie een antwoord wil geven.

Hoofdvraag en twee subvragen

De hoofdvraag van deze dissertatie kan nu worden toegespitst: “Is de neergang van het kostwinnerschapstelsel en de toename van de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen tussen ongeveer 1950 en 1990 gepaard gegaan aan een verbetering van de economische positie van vrouwen?”

De cruciale vraag is natuurlijk wat onder economische positie verstaan moet worden. In deze dissertatie zijn twee definities toegepast, op verschillende niveaus van abstractie. In het eerste, kwantitatieve deel van dit onderzoek is economische positie geoperationaliseerd als (fiscaal) inkomen. In het tweede, meer historische deel, is

⁶ Zowel werkenden als uitkeringsgerechtigden gingen er tussen 1977 en 1985 gemiddeld in (reëel) inkomen op achteruit, waarbij de relatieve achteruitgang van de werkloosheids- en bijstandsuitkeringen het grootst was. Na 1985 begonnen de lonen (reëel) weer te stijgen maar het minimumloon en veel uitkeringen bleven bevroren. Het inkomensaandeel van de twintig procent armste huishoudens daalde tussen 1985 en 1994 van 7,7% naar 6,6%. De Gini-coëfficiënt, die de ongelijkheid van de hele inkomensverdeling beslaat, was in 1985 voor het eerst hoger dan in het daarvoor gelegen jaar (Trimp 1996: 32). Ook andere auteurs nemen 1984 of 1985 als begin punt van denivellering (De Kleijn e.a. 1991: 1189-1191). Zowel de toename in inkomensverschillen tussen werkenden onderling als tussen de niet-werkenden onderling droegen bij aan de denivellering in de jaren tachtig (De Beer 2001: 220).

⁷ In Nederland onderzocht Joyce Outshoorn bijv. de ambivalente houding van de SDAP ten opzichte van vrouwelijke arbeidsters als enerzijds loondruksters en anderzijds medestrijdsters (Outshoorn 1973: 1975).

economische positie sociologisch gedefinieerd als het beschikken over bepaalde sociale rechten op bestaanszekerheid en zorg. Bij elke definitie hoorde een eigen, daar-bij passende, onderzoeksvraag.

1. De economische positie van vrouwen als inkomenspositie

Een centraal empirisch en theoretisch probleem in onderzoek naar de economische positie van vrouwen is de daarbij te hanteren onderzoekseenheid: individu of huishouden. Ik treed dit probleem op verschillende manieren tegemoet. In de eerste plaats met behulp van de gedachtegang die ook ten grondslag ligt aan het begrip “levensduurinkomen”, dat door economen wel wordt gehanteerd. Het komt er daarbij op aan niet alleen het inkomen te kennen waarover iemand op één bepaald moment, meestal van beroepsuitoefening, beschikt, maar ook het inkomen waarover iemand beschikt door verschillende levensfasen heen. De “actieve” zowel als de “afhankelijke”, de “alleenstaande” zowel als de “samenwonende” levensfasen tellen mee in de beoordeling van veranderingen in economische posities; omdat zij nu eenmaal allen bij het leven horen.⁸ Dat betekent dat ik zowel individuele kenmerken als huishoudens-kenmerken bij de analyse betrek; en dat vereist een meetlat waarin al deze kenmerken kunnen worden uitgedrukt. Inkomen was daarvoor het meest geschikte criterium.

In de tweede plaats relateer ik de ontwikkeling van de economische positie van vrouwen steeds aan die van mannen in de parallelle levensfasen. Het gaat in deze dissertatie in de eerste plaats om de vraag of verschillen groter of kleiner zijn geworden. Het nagaan van veranderingen in onderlinge inkomensverhoudingen in plaats van in absolute posities (zoals bijvoorbeeld de koopdracht van een groep), heeft een bijkomend voordeel. Over een zo lange historische periode veranderen levensomstandigheden en levenswijzen sterk en daarmee verandert ook steeds wat het betekent om tot een bepaalde economische positie, aan welk kenmerk dan ook afgemeten, te behoren. Het is gewaagd om uitspraken te doen over absolute verbeteringen of verslechtingen. Het is beter mogelijk om iets te zeggen over veranderingen in de onderlinge verhoudingen. Zo luidt de eerste onderzoeksvraag aldus:

Is de neergang van het kostwinnerschapstelsel en de toename van de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen tussen ongeveer 1950 en 1990 gepaard gegaan aan een verbetering van de relatieve inkomens positie van vrouwen in verschillende levensfasen?

⁸ Davies en Joshi 1995 of, voor wat het levensduurinkomen in de beroepsloopbaan betreft Mertens e.a. 1994.

Deze eerste onderzoeksvraag wordt beantwoord met behulp van cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (verder CBS). Voor een onderzoek naar veranderingen in de inkomensverdeling was de gekozen periode ongebruikelijk lang. Daardoor was het niet mogelijk om voor de hele periode over vergelijkbare data te beschikken voor alle noodzakelijke variabelen. Deze beperking maakte de analyse evenwel niet helemaal onmogelijk. In overleg en met medewerking van medewerkers van het CBS zijn de inkomensdata van de meest recente periode hervertaald in oudere inkomensbegrippen; en zijn omgekeerd oudere inkomensdata uit de jaren voor 1962 uit de archieven gehaald en digitaal ingevoerd. Deze laatste exercitie zou zonder de hulp en de nauwgezette controle van de heer Kessels, toen nog archivaris bij het CBS in Heerlen, niet zijn geslaagd; op deze plaats wil ik daarvoor nogmaals mijn dank uitspreken.

2. De economische positie van vrouwen als bezit van sociale rechten

Het tweede deel van mijn onderzoek kwam voort uit de antwoorden die ik vond op de eerste onderzoeksvraag. Een van die uitkomsten was dat in de jaren tachtig de gehuwde vrouwen er relatief op vooruitgingen terwijl, opmerkelijk genoeg in dit geïndividualiseerde tijdvak, de vrouwen in de individuele levensfasen (waaronder de gehuwd geweest zijnde vrouwen) er juist op achteruit gingen. Uit de analyse van de inkomensgegevens kon worden afgeleid dat deze relatieve achteruitgang vooral samenhang met het (te) snel wegvallen van de bronnen van inkomen en bestaanszekerheid die onder het kostwinnerschapstelsel nog stonden tegenover de verantwoordelijkheid van vrouwen voor de onbetaalde zorg. Aan het tweede deel van mijn dissertatie ligt daarom de vraag ten grondslag hoe dat, in het sterke kostwinnersland dat Nederland zou zijn (geweest), kon gebeuren.

De neergang van het kostwinnerschapstelsel vormt een centraal thema binnen de literatuur over individualisering. Individualisering wordt veelal op twee manieren behandeld. In de eerste plaats als een culturele verandering en vooral als een proces van emancipatie. In een van de eerste omvangrijke Nederlandse studies naar de beleidsconsequenties van individualisering werd bijvoorbeeld vastgesteld: “Emancipatie en individualisering zijn (...) begrippen geworden die in één adem worden genoemd” (Jansweijer 1987: 11). In de tweede plaats als een demografische verandering waarbij het aantal huishoudens van alleenstaanden toeneemt en het aantal (gezins-)huishoudens afneemt. Soms vallen de culturele en de demografische betekenis van “individualisering” samen. Individualisering als streven naar individuele autonomie wordt dan afgemeten aan de

demografische resultaten van gedragsveranderingen op het gebied van wonen of van arbeidsparticipatie (zie Hoofdstuk V).

In deze dissertatie kies ik een andere benadering. Ik vat de individualisering van het kostwinnerschapssysteem in de eerste plaats op als een verandering van het maatschappelijk systeem van inkomensverdeling. Het kostwinnerschapssysteem definieer ik als een sociaal systeem dat bestaat uit een arbeidsdeling tussen de seksen op het niveau van individuele (echt-) paren en dat gericht is op het verwerven, verdelen en doorgeven van materiële levenskansen tussen en binnen generaties, zowel op het gebied van zorg als van monetair inkomen (zie Hoofdstuk III). Individualisering heeft dan betrekking op veranderingen in dit systeem van inkomensverdeling. Al kan individualisering de uitdrukking zijn van een streven van individuen naar autonomie en zelfstandigheid, in sociologisch opzicht bestaat (economische) zelfstandigheid niet. Individen zijn altijd ingebed in een samenleving en daar ook afhankelijk van. Wat verandert is de aard en de status van de onderlinge bindingen.⁹ Zo stelt bijvoorbeeld het Sociaal en Cultureel Planbureau dat individualisering betekent dat de afhankelijkheid van de banden uit de directe omgeving wordt vervangen door de afhankelijkheid van banden op een hoger schaalniveau: “Moderne mensen zijn niet afhankelijk van familie maar van infrastructuur” (SCP 1998: 3). Naar analogie daarvan zou de vraag van deze dissertatie ook kunnen luiden: Welke maatschappelijke infrastructuur kwam er voor de rechtstreekse binding tussen huisvrouw en kostwinner in de plaats om de maatschappelijke verdeling van inkomen en zorg in verschillende levensfasen te regelen; en welke gevolgen had deze schaalvergroting voor de economische positie van vrouwen? Aanspraken van individuen op bestaansvoorwaarden als inkomen en zorg kunnen binnen de sociologie ook worden aangeduid als sociale rechten (zie Hoofdstuk III). Mijn tweede onderzoeksvraag luidt daarom:

Welke sociale rechten op grond van zorg werden tijdens de opkomst en de institutionalisering van het kostwinnerschapssysteem aan vrouwen als zorgenden toegekend

⁹ Fraser en Gordon herinnerden er bijvoorbeeld aan dat de toekenning van de status van “independency” aan een loonafhankelijke historisch gezien recent is, evenals de sterk positieve waardering van die conditie. Deze hoge status was mede het resultaat van de strijd van de arbeidersbeweging in de achttiende en (vooral) negentiende eeuw om de respectabiliteit van de loonarbeid. De uitkomst van die strijd was óók dat huisvrouwen als “dependants” zouden worden beschouwd. Dit betrof evenwel, in de ogen van tijdgenoten, een respectabele vorm van afhankelijkheid in tegenstelling tot bijvoorbeeld de afhankelijkheid van paupers van de armenzorg. In de huidige, postindustriële, (Amerikaanse) samenleving is de status van deze bindingen volgens Fraser en Gordon opnieuw veranderd. De status van “independency” is steeds meer exclusief gereserveerd voor personen met een directe persoonlijke binding aan de arbeidsmarkt. Alle andere bindingen – die van huisvrouwen, uitkeringsgerechtigden of paupers – zijn min of meer suspect geworden. Bovendien, om het keurmerk “independency” te verdienen, is het nu voldoende om een inkomen op eigen naam te verdienen. Ook dat was voorheen anders; independent waren alleen die kostwinners, die over een gezinsinkomen beschikten (Fraser en Gordon 1994).

en wat veranderde daaraan of kwam daarvoor in de plaats tijdens de neergang van het kostwinnerschapsysteem ?

Deze tweede onderzoeksvraag wordt beantwoord met behulp van literatuuronderzoek. Ik baseer mij daarbij in hoofdzaak op secundaire bronnen. Mijn doel is om aan de hand van een analyse van de bestaande literatuur, gericht op sociale rechten van zorgenden, na te gaan of zich een specifiek patroon aftekent in de veranderingen in de economische positie van vrouwen in de tweede helft van de twintigste eeuw. Kan dit patroon meer inzicht geven in het uitblijven van de te verwachten algemene verbetering? In mijn analyse probeer ik de huidige situatie, waarin een individueel arbeidsinkomen meer en meer het enige criterium voor economische zelfstandigheid is gaan vormen, niet te beschouwen als vanzelfsprekend of als onvermijdelijk. Ik analyseer, voor zover de bronnen dat toestaan, daarom steeds de (niet gerealiseerde) alternatieven. Voor mijzelf was het het duidelijkst om deze werkwijze op te vatten als een poging om het veranderingsproces zelf “op heterdaad” te betrappen; om zo inzicht te krijgen in haar verloop en mechanismen.

Opbouw van deze dissertatie

In *hoofdstuk 1* vang ik mijn onderzoek aan met een oriëntatie op de bevindingen van anderen. Welke indicatoren voor economische posities en economische vooruitgang van vrouwen zijn in verschillende onderzoekstradities gehanteerd, welke verbeteringen zijn volgens deze indicatoren bereikt en welke antwoorden zijn daarmee al gegeven zijn op de hoofdvraag van deze dissertatie? Ik besluit met een omschrijving van het begrip “economische positie” en met de operationalisatie van de eerste daarbij passende onderzoekseenheid: inkomen.

In *hoofdstuk 2* formuleer ik de hypothese dat de inkomenspositie van vrouwen verbeterd is en gebruik ik de personele inkomensstatistieken van het CBS over de periode 1950-1991 om deze hypothese te toetsen. Het hoofdstuk begint met een methodische verantwoording voor deze eerste onderzoeksvraag. Na de analyse volgen samenvatting, conclusie en discussie.

Hoofdstuk 3 bevat de methodische verantwoording van de tweede onderzoeksvraag: Welke sociale rechten op grond van zorg werden tijdens de opkomst en de institutionalisering van het kostwinnerschapsysteem aan vrouwen als zorgenden toegekend en wat veranderde daaraan tijdens de neergang ervan?

In *hoofdstuk 4* en *hoofdstuk 5* ga ik op zoek naar een antwoord op deze vraag. Deze hoofdstukken hebben een historisch karakter en zijn het omvangrijkst; al kunnen zij zeer kort worden omschreven. In *hoofdstuk 4* bespreek ik de opkomst van het kost-winnerschapsysteem en in *hoofdstuk 5* de neergang ervan. Ik analyseer, door opkomst en neergang heen, de lotgevallen van de sociale rechten op grond van zorg en van de voorgestelde alternatieven.

In *hoofdstuk 6* volgen samenvatting en conclusie. De beide onderzoeksvragen worden weer samengevoegd om te komen tot de formulering van een algemeen antwoord op de hoofdvraag – is de economische positie van vrouwen verbeterd-?

In de *epiloog* worden enkele implicaties besproken. In de eerste plaats voor het sociologische vraagstuk van de verhouding tussen sekse en klasse in analyses van sociale ongelijkheid. In de tweede plaats voor de huidige discussies over de emancipatie van vrouwen. Is de emancipatie van vrouwen nu voltooid of juist gestagneerd? En als zij gestagneerd is, zal een verdere uitbreiding van het ‘arbeidsvolume’ van vrouwen haar dan wel kunnen voltooien?

Hoofdstuk I

Verbetering van de maatschappelijke positie van vrouwen: theoretische perspectieven en empirisch onderzoek

1.1 | Inleiding

In dit hoofdstuk bespreek ik de resultaten van eerder onderzoek naar de economische positie van vrouwen. Op basis van een literatuurstudie geef ik in grote lijnen de uitgangspunten en de bevindingen weer van sociologen (par. 2), economen (par. 3) en vertegenwoordigers van het (Nederlandse) emancipatiebeleid (par. 4). Welke criteria voor economische verbetering hanteerden zij en wat zijn de resultaten die volgens die criteria zijn behaald? In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk (par. 5) kom ik tot een keuze van eigen criteria. De onderzoeksresultaten die ik bespreek hebben betrekking op de periode tussen de jaren vijftig en de jaren negentig, de overgangperiode tussen het kostwinnerschapstelsel en het meer geïndividualiseerde stelsel van inkomensverwerving waarop deze dissertatie zich richt.

1.2 | Opwaartse mobiliteit; de bevindingen van sociologen

Sociale ongelijkheid

In de sociologie hoort het onderzoek naar de sociale vooruitgang (of achteruitgang) van een specifieke groep thuis in de theorievorming over en het onderzoek naar sociale ongelijkheid. Onderzoek hiernaar is altijd verbonden geweest aan denkbeelden over sociale rechtvaardigheid.¹ Het streven naar gelijke kansen vormt één van de inspiratiebronnen van het sociologisch onderzoek naar stratificatie en mobiliteit in de naoorlogse periode (Grusky 1994: 17). De onderliggende vraag is steeds: zijn de kansen van een individu (of van een groep individuen) om maatschappelijk vooruit te komen steeds minder afhankelijk van de mogelijkheden die men krachtens zijn geboorte heeft (bijvoorbeeld de natie, de stand, de familie of ook de huidskleur waarin men geboren wordt) en zijn deze kansen steeds meer afhankelijk van kenmerken waarop een individu zelf invloed kan uitoefenen (zoals opleiding, beroepskeuze, lidmaatschap van verenigingen, sociaal netwerk enz)? (Bijvoorbeeld bij Van Doorn en Lammers 1959: 246; Dronkers

¹ Sociologen laten het onderzoek naar sociale ongelijkheid vaak beginnen bij Rousseau, die (in 1755) sociale ongelijkheid voor het eerst verklaarde uit maatschappelijke omstandigheden, in plaats van uit van nature gegeven verschillen tussen mensen (Berting e.a. 1986: 315; Bader en Benschop 1988: 50). Voor Rousseau was de oorsprong van sociale ongelijkheid gelegen in bezitsverhoudingen; bij het negentiende-eeuwse streven naar een rechtvaardiger samenleving hoort dan ook een streven naar de hervorming van de bezitsverhoudingen. Het egalitaire streven van de tweede helft van de twintigste eeuw heeft een ander doel. Het beoogt "A distribution of rewards, status and privileges egalitarian enough to minimize social resentment, to secure justice between individuals and to equalize opportunities" (Phelps Brown 1988: 240-241).

en Ultee 1995: 7; Grusky 1994: 17). Dit onderscheid tussen toegeschreven (ascribed) en verworven (achieved) kenmerken is zowel beschrijvend als opiniërend. Het werd basisgereedschap in onderzoek naar sociale ongelijkheid en weerspiegelde ook de moderne opvatting over wat (on-) rechtvaardige inkomensverschillen waren (geworden).² Bekend en invloedrijk werd de gedachte dat industriële samenlevingen een open en meritocratisch karakter hebben en dat belangrijke posities steeds meer zouden worden ingenomen op grond van individueel talent en prestatie en niet op grond van geboorte en traditie (Blau en Duncan 1967; Bell, 1973).³

Beroepsposities

Na W.O. II verbreidde zich, mede onder invloed van de Amerikaanse socioloog Parsons (1954), in Nederland de gedachte dat de beroepenstructuur de beste indicator vormt van sociale verschillen in het algemeen.⁴ De argumentatie daarvoor was, en is, dat in kapitalistische economieën het grootste deel van het nationaal inkomen afkomstig is van lonen en salarissen en dat de verdeling daarvan dus doorslaggevend is voor alle dimensies van ongelijkheid: “Moreover, if one conceives of “power” as “control over resources” (...) then studies of social inequality and mobility in the US, framed as they often are in terms of occupational mobility, tap the mayor stratifying process, yielding information simultaneously (albeit indirectly) on status power, economic power and political (authority) power” (Hauser and Featherman 1977: 4). In de jaren vijftig, zestig en zeventig vormde de beroepenstructuur ook in Nederland de ruggengraat van het sociologisch onderzoek naar sociale ongelijkheid. Beroepsprestige (aanzien van beroepen in de ogen van anderen) of sociaal-economische status (rangschikking van beroeps-groepen naar de kenmerken opleiding, inkomen en gezag), werden de maatstaven voor ongelijkheid, waarvoor steeds vaker de term sociale stratificatie gebruikt zou worden.⁵

² Het onderscheid tussen toegeschreven en verworven kenmerken gaat terug op Linton's (1936) onderscheid tussen “ascriptive” en “achieved” criteria. Dit onderscheid is overigens niet onproblematisch. Is talent een prestatie? (zie voor een kritische bespreking bijv. Bader en Benschop 1988: 236 en verder).

³ Deze veronderstelling heeft ook scepsis en tegenspraak opgeroepen (Aranowitz 1973, overzicht Grusky 1994). Een uitvoerige methodologische kritiek op de stelling dat westerse geïndustrialiseerde landen een trend tot steeds meer openheid vertonen bij Erikson en Goldthorpe 1992: 3-9.

⁴ De verbreiding van het “beroepsprestige” (aanzien van beroepen in de ogen van anderen) als indicator voor sociale gelaagdheid in het naoorlogse sociologisch onderzoek hield ook in Nederland verband met de verwachting dat beroepen steeds belangrijker zouden worden voor sociaal onderscheid in het algemeen; belangrijker dan de tot dan toe dominante standen-onderscheidingen. Vooral Kuiper (1954) hield overigens langer vast aan criteria die behalve aan beroepsposities (ook) aan “cultuurbezit” en “levensstijl” verbonden waren. Zie hierover Bilkes en Tillekens (2001).

⁵ De termen sociale ongelijkheid en sociale stratificatie worden vaak door elkaar gebruikt, beiden verwijzend naar een hiërarchische rangschikking van posities. Verschillende auteurs bepleiten evenwel een begripsmatig

In mobiliteitsonderzoek werd de verandering in beroepsstatus nagegaan tussen twee generaties (intergenerationele mobiliteit) of tussen het begin en einde van een loopbaan (intragenerationele mobiliteit). Sinds in Nederland dit type sociologisch onderzoek naar maatschappelijke gelaagdheid plaatsvindt (Kuiper 1954; Van Heek 1958; Van Tulder 1962) is een trend naar steeds meer openheid geconstateerd:

“Wanneer men de openheid van de Nederlandse samenleving afmeet aan patronen van intergenerationele beroepsmobiliteit, dan is deze eenduidig toegenomen. We zien deze verschuiving op de langere termijn (sinds de jaren vijftig) en ook op de korte termijn (sinds de jaren zeventig) en zij lijkt zich tot in de jaren negentig door te zetten; zij doet zich zowel voor in prestigetabellen als in tabellen met beroepsklassen: ze betreft zowel absolute als relatieve mobiliteit” (Ganzeboom en Luijkx 1995: 27).

Deze conclusie is voornamelijk gebaseerd op onderzoeken naar de inter-generatiele beroepsmobiliteit tussen vader en zoon (Ganzeboom en Luijkx 1995: 14). Geldt de toegenomen mobiliteit nu evenzeer voor vrouwen? Is, behalve ouderlijk milieu, ook sekse steeds minder belangrijk geworden voor individueel maatschappelijk en economisch succes?

Mobiliteit van vrouwen

In het gangbare mobiliteitsonderzoek mat men de mobiliteit van mannen, bijvoorbeeld die van vader op zoon, en veronderstelde men daarmee de stijging of daling op de sociale ladder van zowel kostwinners als van de “overige leden van het huishouden” redelijk in kaart te hebben; redelijk genoeg althans om daarop, zoals hierboven gebeurt, algemene uitspraken over de mate van openheid van de samenleving als geheel te kunnen baseren, en om voorbij te kunnen gaan aan de (beroeps-)positie van (gehuwde) vrouwen. In het verleden was deze werkwijze vanzelfsprekend en ongereflekteerd. Het is vooral tegen deze vanzelfsprekendheid dat de eerste, principiële, kritiek zich richtte (Acker 1973).

Naarmate de beroepsarbeid van (gehuwde) vrouwen verder toenam groeide naast deze principiële ook de empirische kritiek.⁶ Beroepen waarin veel vrouwen werkten zouden niet zonder meer passen in de beroepsprestigeladders, die gemodelleerd waren

onderscheid, waarbij sociale stratificatie verwijst niet naar hiërarchisch gerangschikte “lege” posities maar naar hiërarchisch gerangschikte lagen van de bevolking. Het eerste hoeft zich niet altijd uit te kristalliseren tot het tweede. Een andere reden voor onderscheid vormen de verschillende politieke associaties. In de tweede helft van de jaren zestig komt er mede onder invloed van de conflictologie van Dahrendorf in Nederland kritiek op stratificatieonderzoek, dat alleen (beroeps-)gradaties beschrijft, en worden er een tijd lang weer pogingen gedaan tot klasseanalyses (Berting e.a. 1986: 314, 332).

⁶ Voor een overzicht zie Crompton en Mann (1986), Knijn (1990), Szelenyi (1994).

naar voor kostwinners gangbare beroepen.⁷ In het onderzoek naar sociale stratificatie ging men nu expliciteren dat met de ongelijkheid tussen “mensen” eigenlijk ongelijkheid tussen “kostwinners en hun huishoudens” bedoeld was geweest. De conventionele formulering werd nu dat de levenskansen en levensstijl van de leden van een huishouden bepaald worden door de sociale status van de persoon met de grootste binding met de arbeidsmarkt, meestal het mannelijk hoofd van het huishouden (Bakker 1992: 24). Op empirisch niveau kon dit standpunt nog lang mee, zolang in de meeste huishoudens het beroep van de echtgenoot de belangrijkste bron van inkomen en status bleef. Bovendien bleken aanpassingen mogelijk. Zo kon de beroepsstatus van vrouwen worden meegeteld bij de inschaling van de sociaal-economische positie van gezinnen (Britten en Heath 1983: 46-60). Of kon de invloed van de beroepsstatus van de moeder op die van kinderen worden onderzocht (Bakker en Cremers 1993, Korupp e.a. 2002). Ook kon het uitgangspunt dat de sociale status van vrouwen door hun echtgenoot wordt bepaald, worden omgekeerd. De sociale status van mannen kan ook beïnvloed worden door de beroepsstatus van hun echtgenote, al kan deze moderne realiteit nog steeds beter waargenomen worden in contactadvertenties dan in de hoofdstroom van het mobiliteitsonderzoek.⁸

Een andere reactie op de kritiek is geweest om het huishouden als basiseenheid van stratificatieanalyses los te laten en in plaats daarvan te kijken naar de beroeps-mobiliteit van individuen (Garnsey 1978; Bakker 1992: 23-25; Van der Lippe en Van Doorne Huisjes 1995: 104). Voor Engeland stelde Heath op deze manier vast dat in de jaren zeventig de kansen op opwaartse beroepsmobiliteit van vrouwen (hun beroep in 1975 vergeleken met hun “family-origin”) gemiddeld veel kleiner is geweest dan die van mannen. En dat de meeste vrouwen in de jaren zeventig geconcentreerd waren gebleven in typische vrouwenberoepen als secretaresses, winkelbediendes, kapsters en concludeerde:

“The restrictions on women’s job prospects means that they are much less divided by their social origins than are men. Class discrimination divides men, but sexual discrimination brings women together” (Heath 1981: 135).

⁷ Dat noch het prestige noch de geldelijke waardering voor een beroep los staan van de sekse van de beoefenaren is sinds het werk van Sullerot (1968) algemeen erkend. Voor een overzicht zie ook Van Doorne-Huisjes 1984. In Nederland is Vellekoop (1963) een zeer vroege vertegenwoordigster van een poging om beroepsprestige-ladders meer geschikt te maken voor “vrouwenwerk”, en Blees Booy (1994) een recentere. Deze bevindingen werkten meestal niet door in de hoofdstroom van het mobiliteitsonderzoek (De Bruijn 1989: 267).

⁸ Van Doorne-Huisjes (1984: 270) refereert al aan onderzoek waaruit blijkt dat de beroepsstatus van vrouwen bij de beoordeling van gezinnen naar prestige een rol speelt, zij het een geringere dan die van mannen. Dirven e.a. (1990) vonden dat opleidingsniveau en uurloon van gehuwden elkaar wederzijds beïnvloeden en Bernasco (1994) dat de kans van mannen op werk positief beïnvloed wordt door de positie van de echtgenote.

Deze conclusie is later in grote lijnen bevestigd voor veel meer westerse landen (Erikson en Goldthorpe 1992: 242, 243). Een uitzondering vormde overigens de (kleine) groep van alleenstaande vrouwen die nooit getrouwd waren. Zij waren weliswaar gemiddeld ook in niet zo hoog in de “white collar jobs” terecht gekomen maar zij waren als groep veel méér “opwaarts mobiel” geweest dan de nooit gehuwde mannen (Heath 1981: 123-127, 136).

Diachronisch en intergenerationeel onderzoek naar de beroepsmobiliteit van vrouwen is in Nederland schaars maar er zijn bijvoorbeeld wel geaggregeerde data over de samenstelling (o.a. naar geslacht) van de beroepenstructuur op verschillende momenten. Daaruit blijkt steeds dat de beroepssegregatie maar weinig vermindert. Tussen 1971 en 1981 ging de groei van de werkgelegenheid van vrouwen voor ruim 90% naar beroepen die al overwegend door vrouwen werden uitgeoefend. De toetrede van mannen tot “vrouwenberoepen” was, althans in die periode, veel groter (Siegers 1980; Van Mourik e.a. 1983; Elfring en Kloosterman 1989). Er zijn aanwijzingen dat de beroepssegregatie naar sekse in elk geval tot halverwege de jaren negentig nog toenam (Van Mourik en Siegers 1988, Tijdens 1990, Van der Lippe en Van Doorne-Huiskes 1995: 112), en ook daarna niet verminderde (Portegijs e.a. 2002).⁹

Horizontale beroepssegregatie is vaak verweven met verticale beroepssegregatie (Charles 2003). Tussen 1960 en 1977 ontwikkelde de kansenstructuur (de verdeling van mannen en vrouwen over een zevental onderscheiden functieniveaus) zich ongunstiger voor vrouwen dan voor mannen. De kwalitatieve discrepanties op de arbeidsmarkt (opleidingsniveau is hoger dan functieniveau) werden voor vrouwen groter (Huijgen e.a. 1983). Hoewel de verschillen in opleidingsniveau afnamen, bracht een bepaald opleidingsniveau vrouwen dus minder ver op de beroepsprestigeladder dan mannen met een vergelijkbaar opleidingsniveau (Van der Lippe en van Doorne-Huiskes 1995). Dat verschil werd tussen 1960 en 1979 zelfs groter (Luijckx e.a. 1986; Den Hartog e.a. 1999). Ook tussen 1977 en 1985 maakten mannen gemiddeld een grotere functieniveaustijging door dan vrouwen, hoewel toen het aandeel van vrouwen aan de hoogste functieniveaus wel toenam (Huijgen 1989).¹⁰

Op grond van deze bevindingen zou geconcludeerd kunnen worden dat de Nederlandse samenleving voor vrouwen, sinds hun arbeidsparticipatie in de loop van de jaren

⁹ In de meeste landen overigens leidt beroepssegregatie naar sekse een taai leven, en dat is des te meer het geval naarmate gekeken wordt op een lager aggregatieniveau, bijv. naar functies ipv beroepsgroepen (Strober: 1984).

¹⁰ Ik beperkte mij hier tot gegevens op landelijk niveau, maar onderzoek in specifieke sectoren of bedrijven geeft meer inzicht in de werkzame mechanismen zoals de sekse-typering van functies, het anticiperen op natuurlijk verloop, beperkte promotieketens voor “vrouwen-functies (overzicht in Brouns en Schokker 1990).

zestig begon toe te nemen, in veel mindere mate dan voor mannen “open” of “meritocratisch” was dan voor mannen, althans gemiddeld.¹¹ Maar dit zou een te beperkte conclusie zijn. De maatschappelijke positie van gehuwde vrouwen wordt, ook in de ogen van vrouwen zelf, (mede) bepaald door de positie van hun echtgenoot (Erikson en Goldthorpe 1992: 242-253).

Individualisering van de onderzoekseenheid

Voor vrouwen was en is, zeker in de periode die wij hier onder de loep nemen (1960-1980), de eigen beroepsstatus niet de belangrijkste en in elk geval niet de enige bron van sociaal economische status geweest. De beroepspositie van de echtgenoot is daarvoor mede bepalend. Deze biedt evenwel op zichzelf ook onvoldoende informatie, niet alleen omdat natuurlijk, zoals feministen altijd hebben benadrukt, een afgeleide maatschappelijke positie iets anders is dan een eigen positie, maar ook omdat huwelijken gemiddeld steeds minder lang duren. Een belangrijke vooronderstelling in onderzoek naar sociale ongelijkheid is dat sociale lagen of klassen zich vormen dankzij het feit dat (groepen van) individuen daar gedurende langere tijd deel van uitmaken. Zo stelt bijvoorbeeld Goldthorpe:

“...1. Class analysis starts with a structure of positions....2. Classes are identifiable as collectivities whose members are associated with particular sets of positions over time. Thus the family (household) is the unit of class analysis, and patterns of social mobility are crucial to the identification of these collectivities” (Goldthorpe 1983: 467).

In een situatie waarin huwelijken (gemiddeld) een steeds kortere periode beslaan in het leven komt het huishouden als basiseenheid van ongelijkheidsanalyses op een wankeler basis te staan (zie ook Beck 1997). Traditionele ongelijkheidsanalyses veronderstelden een zekere mate van stabiliteit, uniformiteit en voorspelbaarheid: in loopbaanpatronen, in levenslopen en in huwelijksduur. Onder die voorwaarden kon aan de beroepsstatus van kostwinners op één bepaald moment inderdaad de sociaal economische status van het hele huishouden worden afgelezen en tot op zekere hoogte ook de mate van openheid van een samenleving als geheel. Individualiseringsprocessen verzwakten echter deze verbanden; zo werd de beroeps-status van kostwinners minder stabiel, minder vaak het enige inkomen en minder vaak levenslang beschikbaar. De individualisering van de analyse-eenheid is dus ook een antwoord geweest op sociaal-demografische

¹¹ Het is eigenlijk verbazend dat men zich in “mainstream” mobiliteitsonderzoek niet lijkt te hebben afgevraagd of algemene conclusies over de openheid van een samenleving wel overeind zouden blijven wanneer de beroepsmobiliteit van vrouwen verdisconteerd zou worden. Zie hierover ook de Bruijn (1989: 268, 269).

veranderingen. Daarmee is evenwel ook terrein prijsgegeven. Analyses van individuele beroepsmobiliteit bieden geen informatie meer over de sociale status van het huishouden waartoe men, al dan niet tijdelijk, behoort. Ook door individualisering is, paradoxaal genoeg, het uitgangspunt dat beroepsposities de belangrijkste informatie geven over sociale verschillen, moeilijker verdedigbaar geworden.¹²

I.3 | Loonkloof en inkomensverdeling; de bevindingen van economen

In reactie op boven genoemde bezwaren is wel voorgesteld om te kijken naar inkomens in plaats van naar beroepsprestige voor de analyse van sociale ongelijkheid.¹³ Inkomens werden natuurlijk al door sociologen bestudeerd, als één van de elementen die de status van een beroep bepalen, maar economen hechten aan inkomen een uniek belang (Granovetter 1981). Anders dan voor sociologen is voor hen het individu altijd het uitgangspunt van analyse, hoewel ook hen bij de “homo economicus”, zeker in het verleden, impliciet vooral het mannelijk individu voor ogen stond (England 1993; Ferber en Nelson 1993). Net zoals bij sociologen is maatschappelijke ongelijkheid voor economen in de eerste plaats het gevolg van ongelijkheid op de arbeidsmarkt; de econoom Schippers noemde arbeidsmarkt en sociale ongelijkheid bijvoorbeeld een siamese tweeling (Schippers 1990:1). Het huishouden waarvan individuen deel uitmaken speelt volgens economen weliswaar een rol bij het ontstaan van inkomensverschillen (omdat het een factor vormt in de afwegingen waarmee individuen de arbeidsmarkt tegemoet treden) en het is volgens hen bijzonder belangrijk om de interactie tussen huishouden en arbeidsmarkt te bestuderen (van den Burg e.a. 1990) maar het constitueert zelf geen maatschappelijke ongelijkheid. Dat blijkt ook uit het ontbreken van de waarde van huishoudelijke arbeid in het bruto nationaal product (Plantenga en Sloep 1995). Aan economen kan dus (alleen) de vraag gesteld worden of in de naoorlogse periode de individuele inkomensverschillen uit arbeid tussen mannen en vrouwen kleiner werden; en op die vraag zijn inderdaad ook antwoorden gegeven.

Loonkloof

¹² De kritiek op een uitsluitend op beroepenladders gebaseerde ongelijkheidsanalyse is overigens al vrij oud, zie bijvoorbeeld Berting 1977.

¹³ Bijv. de socioloog A.Glebbeek ter gelegenheid van de presentatie “Verschuivende Ongelijkheid in Nederland” (Dronkers en Ultee 1995). Volgens verslag in NRC 17-6-1995: Samenleving wel maakbaar.

Een belangrijke maatstaf voor inkomensongelijkheid is de loonkloof op basis van sekse; de gebruikelijke operationalisering is het verschil tussen mannen en vrouwen in bruto-loon per uur. De Bruijn stelde vast dat deze kloof in Nederland sinds het einde van de 19^e eeuw een opmerkelijke continuïteit toont; vrouwenlonen bleven steeds schommelen rond tweederde van mannenlonen (De Bruijn 1989: 299). Ook tussen 1978 en 1986 bleef deze verhouding constant (rond 76%) ofschoon in deze periode de participatiegraad van vrouwen sterk toenam (in Maassen van den Brink en Groot 1999: 7). In de jaren negentig werd de verhouding weer wat ongunstiger (Keuzenkamp en Oudhof 2000: 113).

In de verklaringen die economen voor beloningsverschillen geven worden over het algemeen twee hoofdstromen onderscheiden; ten eerste de human-capital traditie en ten tweede de wat sociologische georiënteerde traditie van de gesegmenteerde arbeidsmarkt. In de eerste traditie worden beloningsverschillen gezien als het gevolg van verschillende “revenue” op verschillende investeringen in menselijk kapitaal. De investeringen die vrouwen doen in opleiding en werkervaring worden beperkt door de zorg voor kinderen en door de anticipatie van vrouwen op die levenstaak. Economen hebben vaak aangetoond dat de zorg voor kinderen, afhankelijk van tijdstip en timing van de geboorten, inderdaad veel uitmaakt voor het persoonlijk inkomen dat vrouwen gedurende hun hele beroepsloopbaan vergaren (bijv. Mertens e.a. 1994: 26, 27). Zo beperkt het patroon dat vrouwen met kinderen in Nederland vaak in deeltijd werken de opbouw van menselijk kapitaal (Groot e.a. 1990; Maassen van den Brink en Groot 1994: 25-29).

Voor zover inkomensverschillen niet afdoende verklaard worden door verschillen in investeringen in menselijk kapitaal kan er sprake zijn van beloningsdiscriminatie. In zijn bekende dissertatie liet Schippers (1987) zien dat in Nederland zaken als opleiding en werkervaring inderdaad slechts een deel van de beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen verklaren. Met een gegeven hoeveelheid menselijk kapitaal bereiken vrouwen vaak een lager functie- en inkomensniveau dan vergelijkbare groepen mannen. In de jaren negentig daalde het rendement op scholing bij vrouwen in Nederland mogelijk verder (Den Hartog e.a. 1999).

In segmenteringtheorieën tenslotte worden beloningsverschillen herleid tot het gegeven dat sommige groepen werknemers als het ware in bepaalde segmenten van de arbeidsmarkt vastzitten, waardoor de vrije beweging van vraag en aanbod beperkt is (uitvoerige bespreking door Granovetter 1981 of England en Lewin 1989). Sinds in de jaren zeventig voor het eerst werd vastgesteld dat ook in Nederland vrouwen oververtegenwoordigd zijn in zwakkere bedrijfssectoren (Vissers e.a. 1977) lijkt daaraan

niet veel te zijn veranderd. De groei van de werkgelegenheid van vrouwen concentreerde zich sterk in de dienstensector (Elfring en Kloosterman 1989). Koot-du Buy en Siegers (1983) stelden vast dat in nijverheid en dienstverlenende bedrijven het gemiddeld uurloon van mannen ongeveer 35% hoger was dan dat van vrouwen, en dat deze verhouding in de periode 1974-1981 vrijwel ongewijzigd bleef.

Op een minder hoog aggregatieniveau vinden we onderzoek als dat van de Jong (1983) die de interne arbeidsmarkt van een bank in Nederland onder de loep nam. Zij stelde vast dat tussen 1974 en 1981 de gemiddelde salarisklasse van het mannelijk personeel sterk naar boven was opgeschoven terwijl die van het vrouwelijk personeel lager was geworden. De groei van het aandeel van vrouwen in kaderfuncties was geringer geweest dan op grond van de toename van het totaal aantal vrouwelijke fulltimers en hun opleidingsniveau verwacht had mogen worden. Ander onderzoek op bedrijfsniveau kwam tot vergelijkbare conclusies; de gemiddelde loonkloof werd niet kleiner (overzicht in Brouns en Schokker 1990).

Inkomensverdelingen

Een tweede manier waarop economen inkomensongelijkheid vaststellen is door middel van inkomensverdelingen. Dan gaat het niet alleen om inkomen uit arbeid en vermogen (meestal primaire inkomensverdeling genoemd) maar ook om de herverdeling daarvan middels belastingen en sociale zekerheid (secundaire inkomensverdeling) en door prijsbeleid en voorzieningen, zoals onderwijs en gezondheidszorg, die de bestedingsmogelijkheden van individuen mede bepalen (tertiaire inkomensverdeling) (Brenner 1986: 43). Het streven naar een redelijke, ook wel aanvaardbaar genoemde, inkomensverdeling vormde direct na WO II een belangrijk onderdeel van de uitbreiding van de verzorgingsstaat (Arts 1984: 170). Sindsdien zijn de opvattingen over een redelijke verdeling meermalen veranderd, evenals de taak die de overheid daarbij voor zichzelf ziet weggelegd (zie Hoofdstuk V). Er lijkt consensus over te bestaan dat er sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog, en eigenlijk al eerder, en tot halverwege de jaren tachtig, een constante tendens is geweest van nivellering van inkomens (Hermkens 1986: 79-91). De economen Pen en Tinbergen vatten in een klassieke publicatie de verschillende onderzoeken naar inkomensongelijkheid samen en schatten dat tussen 1938 en 1972 de inkomensverschillen waren verminderd met ongeveer 50 percent. Met een optimisme dat lijkt op dat van sociologen over de komst van de open samenleving, stelden zij:

“De inkomensverdeling die wij voor ons zien-binnen enkele decennia kunnen we haar bereiken-, wordt gekenmerkt doordat tweeërlei vorm van onrechtvaardigheid er goed-

deels uit is verbannen. In de eerste plaats zal het vermogensbezit geen duidelijke en aanzienlijke voorrechten meer opleveren. In de tweede plaats zal de inkomensongelijkheid tussen groepen werknemers met verschillende opleiding in voldoende mate afnemen om de rechtvaardige verdeling te realiseren” (Pen en Tinbergen 1977: 196, 197).

Tinbergen verklaarde de inkomensnivellering vooral door markteconomische oorzaken, met name door de toename van het aanbod aan hoger opgeleiden, waardoor verschillen tussen arbeidsinkomens kleiner werden. Anderen zouden later ook wijzen op de belangrijke nivellerende invloed van belastingen (Hartog 1981) en sociale zekerheid (Odink 1985).

In de loop van de jaren tachtig veranderde de inkomenspolitiek van de overheid en zouden mede daardoor inkomensverdelingen weer schever worden, net zoals in andere Europese landen. (De Klein e.a. 1991). Volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau nam tussen 1977 en 1995 de totale inkomensongelijkheid weer met 30% toe (SCP 1998: 109). Wat is nu de positie van gehuwde vrouwen geweest in deze eerst meer nivellerende en daarna weer ongelijker wordende inkomensverdeling?

Pen's parade en nulinkomens

Aanvankelijk was de plaats van (gehuwde) vrouwen in de inkomensverdeling, net als in de beroepenstructuur, geen onderwerp van onderzoek. Zoals sociologen zich impliciet baseerden op (de beroepen van) kostwinners, zo baseerden economen zich op (de inkomens van) inkomenstrekken. De inkomenstrekker was het hoofd van het huishouden, degene die de belastingaanslag ontving. De eventuele inkomens van gehuwde vrouwen waren hierbij opgeteld, maar verder onbekend. Later kwamen er personele inkomensverdelingen, waarbij het inkomen van individuen, dus óók van niet-hoofden van huishoudens, de basiseenheid vormde. In de personele inkomensverdeling waren gehuwde vrouwen wel aanwezig, maar hun positionering bleef merkwaardig. Nemen wij als voorbeeld de beroemde optocht van reuzen en dwergen waarmee de econoom Pen (1971) een zeer beeldende representatie gaf van een (personele) inkomensverdeling. Hij liet in 1 uur tijd alle 7 miljoen inwoners met een belastbaar inkomen langslopen, gerangschikt naar de hoogte van hun inkomen (de kleinsten voorop), die uitgedrukt werd in hun lengte. Een persoon met een gemiddeld inkomen stelde hij op 1 meter 70 cm lang, iemand met alleen een AOW uitkering werd 80 cm lang, een dwerg dus, en een burgemeester werd, met een meter of vijf, al snel een reus. Door deze wijze van voorstellen werd duidelijk dat inkomensverdelingen altijd erg scheef zijn: de gemiddelde lengte komt pas na 50 minuten, dus als de optocht al bijna is afgelopen, voorbij.

Over de economische positie van vrouwen zei de parade echter weinig. Huisvrouwen liepen überhaupt niet mee en een deeltijdse verpleegster liep als dwergje ergens vooraan tussen de bijklussende studenten, bijstandstrekkers en AOW-ers ofschoon zij best getrouwd zou kunnen zijn met een voltijds leraar die als reus van drie meter pas aan het einde van de optocht langstrok.

Opnieuw geldt dat de inkomensverdeling op basis van de inkomenstrekker vermoedelijk een redelijke indicatie opleverde van de verdeling van het nationaal inkomen, zolang de bij het kostwinnerschapstelsel horende taakverdeling domineerde, de overgrote meerderheid van de bevolking getrouwd was, gehuwde vrouwen voltijds huisvrouw waren en echtscheidingen zeldzaam waren. Onder die voorwaarden zal een optocht van personen met een belastbaar inkomen (van individuele inkomens dus) ongeveer zijn samengevallen met een optocht van kostwinners (van inkomens van huishoudens). Naarmate meer vrouwen een eigen inkomen gingen verdienen, zal het verschil tussen beide parades zijn toegenomen (Hoofdstuk II).

De toename van het aantal gehuwde vrouwen met een eigen inkomen heeft dan ook tot merkwaardige conclusies geleid. In personele inkomensverdelingen zijn huisvrouwen niet opgenomen; zij behoren tot de zogeheten “nulinkomens”. Daarmee vormt elk inkomen dat zij op eigen naam gaan verwerven per definitie een verbetering van hun inkomenssituatie. Zo stelden Pen en Tinbergen dat weduwen vóór 1959 helemaal geen inkomen genoten en daarna, na de invoering van de Algemene Weduwen en Wezen Wet (de AWW), een inkomen van (in 1976) fl 9000,00. Hiervan, concludeerden zij, is een enorme impuls tot nivellering uitgegaan, in feite zelfs een oneindig grote (gedeeld door 0) (Pen en Tinbergen 1977: 49). Deze conclusie is gevoelsmatig begrijpelijk in het licht van de armoede waarin weduwen aan het eind van de jaren vijftig nog leefden, verweduwd als zij waren van echtgenoten wier werkzame leven viel in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw, waarin slechts weinigen een oudedagsvoorziening of (partner-) pensioen hadden kunnen opbouwen. Maar de suggestie die door het begrip “nulinkomen” wordt gewekt, dat weduwen vóór de AWW-wetgeving ook letterlijk niets hadden om van te bestaan, abstraheert van historische veranderingen in levenswijzen en vereenzelvt deze te veel met het moderne monetaire inkomen op eigen naam. De groei van de economie die de uitbreiding van de sociale zekerheid mogelijk had gemaakt, maakte haar ook steeds noodzakelijker. Zo nam bijvoorbeeld de geografische mobiliteit (en daarmee de afstand tussen ouders en volwassen kinderen) toe en het inwonen van bejaarde ouders bij hun kinderen, dat in verschillende delen van Nederland in de eerste

helft van de twintigste eeuw nog voorkwam, was afgenomen.¹⁴ Door de snel voortschrijdende “gezinsindividualisering” (Kooy 1985) voorzag de inkomensondersteuning die de AWW bood waarschijnlijk ook in een groeiende behoefte.

Kortom, door de nulinkomens met terugwerkende kracht in de inkomensverdeling op te nemen kon al te gemakkelijk geconcludeerd worden dat er vooruitgang had plaatsgevonden; dat bleek ook in een latere en meer welvarende periode. Toen in de loop van de jaren tachtig de inkomensongelijkheid weer toenam, plaatste de Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid (1996) daarbij een relativerende kanttekening. De ongelijkheid van de inkomensverdeling op basis van individuen was onder anderen toegenomen door de toename van het aantal personen met een laag inkomen. Daarbij ging het vaak om gehuwde vrouwen met een deeltijdbaan. Hieruit concluderen dat zich een anti-egalitaire ontwikkeling aandiende was volgens de WRR niet correct. Retorisch vroeg de WRR: “was het niet de bedoeling van het emancipatiebeleid dat vrouwelijke nulverdieners zouden toetreden tot de arbeidsmarkt?” (WRR 1996: 67). Deze vrouwen hoefden zichzelf bovendien niet uitsluitend met dat inkomen in leven te houden. Juister was het volgens de WRR om uit te gaan van een “inclusieve” inkomensverdeling, waarin de inkomens van iedere potentiële inkomensverdiener was opgenomen, ook die van de “nulverdieners” (bijvoorbeeld voltijds huisvrouwen). Een vergelijking van “inclusieve” inkomensverdelingen liet géén toenemende scheefheid zien tussen 1977 en 1994, maar juist toenemende gelijkmatigheid (WRR 1996: 69-71).

In deze gedachtegang betekent de overgang van “nulverdieners” naar “verdieners” dus per definitie een vooruitgang, hoe gering ook het verdiende inkomen. Echter, net zomin als de gehuwde vrouwen met een laag inkomen zich uitsluitend daarvan in leven hoeven te houden (zoals de WRR terecht vaststelt) hoefden de voormalige huisvrouwen met een nulinkomen dat. Indien het er bij onderzoek naar de scheefheid van inkomensverdelingen nog steeds om gaat een indicatie te krijgen van veranderingen in de (on)gelijke verdeling van de nationale welvaart, dan blijft het inzicht van belang dat een vergroting van de hoe-

¹⁴ Er waren twee grote migratiegolven; de trek van platteland naar stad of naar industriële centra sinds de tweede helft van de negentiende eeuw doorlopend tot ver in de twintigste eeuw, en de suburbanisatie in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw (Kooy 1985: 105). Voorheen, vooral in de negentiende en begin twintigste eeuw, was het in Europa nog gangbaar dat behoeftige ouders op latere leeftijd bij één van hun kinderen introkken (Hareven 2001: 148). Voor Nederland concludeert Van der Woude, op grond van een vergelijking van volkstellingen, dat in de eerste decades van de twintigste eeuw er in ongeveer 30% van alle geregistreerde huishoudens inwonende verwanten aanwezig waren; in 1960 was dat nog 16%. (Van der Woude: 1970). De regionale verschillen waren groot; in het oosten en het zuiden van Nederland kwam inwoning het meeste voor, en op het platteland vaker dan in grote steden (Verduin 1985: 73,74,75). Ook zijn er getuigenissen. Een vrouw geboren in 1900 (lagere inkomensklasse) nam haar vader bij zich in huis toen hij oud was; nu zij zelf oud is wonen haar kinderen bij haar in de buurt (Van Zoomeren 1984: 66, 25).

veelheid monetair inkomen op eigen naam niet per definitie staat voor een verbetering van materiële levenskansen. Een huisvrouw met een “nulinkomen” was, anders dan de gemiddelde weduwe uit de jaren direct na WO II, meestal niet arm. Als een individuele vrouw (of ook een man) eerst een “nulverdiener” is en later een “ietsverdiener”, dan kan zij er wat haar sociale en economische positie betreft op vooruit zijn gegaan, maar ook op achteruit. Bijvoorbeeld indien haar eigen inkomen compensatie moest bieden voor een inkomensvermindering van de partner, of indien zij inmiddels gescheiden is en in het geheel geen beschikking meer heeft over een tweede inkomen. Er zijn goede argumenten om de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen emancipatorisch te noemen maar het is een kwestie van onderzoek of deze emancipatie gepaard is gegaan aan een verbetering van de economische positie van vrouwen.

Samengevat was een adequaat antwoord op mijn vraag naar de eventuele verbetering van de inkomenspositie van vrouwen niet te vinden in het onderzoek van economen. Het individueel verdiende inkomen, of dit nu wordt vastgesteld per uur, per jaar, of naar levensduur, is daarvoor een te beperkte maatstaf. In deze dissertatie beperk ik mij niet tot individuele inkomens maar wil ik de huishoudensituaties waarin vrouwen zich kunnen bevinden bij de analyse betrekken.

I.4 | Emancipatie, de bevindingen van beleidsmakers

Toetsstenen van het emancipatiebeleid

Zoals we zagen is de categorie “vrouwen” in het onderzoek van sociologen en economen naar ongelijkheid niet altijd gangbaar of vanzelfsprekend geweest. Wanneer de Emancipatie Commissie in 1974 met haar werk begint stuit zij dan ook op een groot gebrek aan “voor het emancipatieproces relevant cijfermateriaal” (Emancipatiecommissie 1981: 39). Welk cijfermateriaal is voor het emancipatieproces relevant? In de eerste plaats is de categorie vrouwen als onderzoekseenheid hier per definitie wel van belang en gebaseerd op datgene wat emancipatiebeleid überhaupt noodzakelijk maakt: de maatschappelijke achterstelling van vrouwen. In de jaren zeventig geldt de huisvrouwenrol als de belangrijkste oorzaak van die achterstand. De toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen vormt dan ook van meet af een belangrijke toetssteen van het emancipatiebeleid. Maar niet steeds met dezelfde achtergrond of accenten. Verschillende fasen zijn te onderscheiden.

In een begin periode (vanaf 1975 tot ongeveer 1985) staat arbeidsparticipatie in dienst van doelen zoals roldoorbreking, zelfontplooiing, maatschappelijke participatie van vrouwen en de bevordering van waardering voor eigenschappen die aan het vrouw zijn gekoppeld zijn. In de eerste helft van de jaren zeventig is het belang dat aan betaalde arbeid op zichzelf wordt gehecht nog niet zo absoluut. Bij de installatie van de eerste Emancipatie Commissie in 1974 verwoordt premier den Uyl dit als volgt:

“.... Het (...) zou een onaanvaardbare versimpeling zijn te menen dat emancipatiestreven vooral gericht zou moeten zijn op de vergroting van de deelname van de vrouw in de beroepsarbeid. Terecht is er een beweging in de samenleving, die de betekenis van de beroepsarbeid als zodanig relateert en er aandacht voor vraagt dat arbeid in zogeheten vrije tijd, in maatschappelijke en culturele verbanden en in het gezin evenzeer als “arbeid” behoort te worden gewaardeerd” (Emancipatiecommissie 1981: 113).

In de tweede helft van de jaren tachtig verdwijnt deze relativering. Bevordering van arbeidsparticipatie wordt steeds meer een doel op zichzelf, ook in de vrouwenbeweging (ook Keuzenkamp en Teunissen 1990). Arbeidsparticipatie is de voorwaarde voor “economische zelfstandigheid” (Emancipatieraad 1984: 10). Economische zelfstandigheid is: “het bereiken van een situatie waarin ieder volwassen individu, ongeacht sekse, burgerlijke staat of leefvorm een zelfstandig bestaan kan opbouwen dat wil zeggen in eigen levensonderhoud kan voorzien en voor zichzelf kan zorgen” (*Beleidsplan Emancipatie* 1985: 23).

Een derde fase van het Nederlandse emancipatiebeleid tekent zich af in de jaren negentig en valt daarmee buiten de onderzoeksperiode van deze dissertatie. Het gaat niet om een breuk met de voorafgaande periode want het streven naar economische zelfstandigheid blijft even belangrijk. Maar daarnaast groeit ongerustheid over de (te geringe) mate waarin een herverdeling van onbetaalde zorg en gelijke posities op de arbeidsmarkt bereikt zijn. De doelstelling “economische zelfstandigheid” krijgt in beleidsstukken de term “zorgzelfstandigheid”¹⁵ naast zich en vanaf 1997 verschijnt in de jaarboeken emancipatie steeds het woord “zorg” in de titel¹⁶ en wordt door het kabinet een combinatiescenario voor “arbeid en zorg”¹⁷ ontwikkeld.

¹⁵ Zorgzelfstandigheid houdt in “het voor zich zelf kunnen zorgen wat de eigen verzorging en de huishoudelijke taken betreft en bovendien het op zich nemen van de zorg voor anderen” (Breed Platform vrouwen voor economische zelfstandigheid 1989a: 6).

¹⁶ Arbeid en Zorg (ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en CBS 1997), Tijd en ruimte voor arbeid en zorg (ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en CBS 1998), Wie zorgt in de 21e eeuw (ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en CBS 1999).

¹⁷ Zie *kabinetstandpunt inzake het combinatiescenario*, Tweede Kamer 1999-2000, 26447, nr 16.

Het emancipatiebeleid komt in Hoofdstuk V.3 uitgebreider aan de orde. Hier gaat het vooral om de ontwikkelde doelstellingen. We troffen in volgorde van opkomst aan: zelfontplooiing, maatschappelijke waardering voor (het werk van) vrouwen, toename van de (betaalde) arbeidsparticipatie, herverdeling van zorg, bereiken van gelijke posities, economische zelfstandigheid, zorgzelfstandigheid. Hoe werden deze doelstellingen geïndiceerd en welke resultaten werden behaald?

Onderwijs

Het oudste en eerste middel waarmee de achterstand van vrouwen moest worden bestreden was het inhalen van de onderwijsachterstand. In een meritocratische samenleving is dat een eerste vereiste voor het bereiken van gelijke uitgangsposities. De bevindingen vertonen een opmerkelijke continuïteit. De achterstand in opleidingsduur en -niveau was in de jaren tachtig al vrijwel weggewerkt maar verschillen in vakken- en beroepskeuze bleven bestaan (Oudijk 1983: 147, Emancipatieraad 1989: 9, 10, 64 en 65, Keuzenkamp en Oudhof: 2000: 47).

Arbeidsparticipatie

De meest centrale doelstelling van het emancipatiebeleid was steeds de deelname van vrouwen aan betaalde arbeid. Hiervoor was de arbeidsparticipatiegraad een belangrijk ijkpunt, d.w.z. het percentage van alle vrouwen in de beroepsleeftijd dat betaalde arbeid heeft. De arbeidsparticipatiegraad van vrouwen nam tussen 1960 en 1991 toe van 25% naar 56% (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993: 20, 21) en dat werd vooral veroorzaakt door de arbeidsparticipatie van gehuwde en samenwonende vrouwen. In 1977 stelde men nog vast dat “ondanks de verdubbeling van de arbeidsparticipatie van vrouwen in de afgelopen tien jaar de traditionele rolverdeling nog in meerderheid aanwezig is” (Meyer 1977: 112). In 1994, minder dan twee decennia later, was het omslagpunt bereikt en evenaarde het aantal tweeverdieners dat van de eenverdieners (Keuzenkamp en Oudhof 2000: 63). Het ging om een toename in aantal, niet in arbeidsduur. In procenten van het totaal aantal gewerkte arbeidsjaren groeide het percentage van vrouwen slechts van 25% in 1960 naar 28% in 1990 (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993: 24; zie ook Hoofdstuk V).

Beroepsposities en inkomensposities

Het bereiken van gelijke maatschappelijke posities kende verschillende dimensies:

“Het gaat hier bijvoorbeeld om gelijke posities wat betreft de verdeling van vrouwen en mannen over sectoren, beroepen en functies en ook om de verdeling van inkomen en de onbetaalde arbeid over vrouwen en mannen” (Emancipatieraad 1989: 10).

Wat is op deze gebieden bereikt?

De segregatie op de arbeidsmarkt is, zoals we al eerder zagen, nauwelijks afgenomen. (Portegijs e.a. 2002: 83). Beroepssegregatie-indexes hebben evenwel betrekking op de totale beroepsbevolking. In het emancipatiebeleid is ook het aandeel van vrouwen aan (alleen) de hogere en wetenschappelijke beroepen belangrijk, en dit aandeel is in de jaren negentig toegenomen, van 33% in 1994 naar 38% in 2001 (Portegijs e.a. 2002: 176); wat overigens valt buiten de onderzoeksperiode.

De loonkloof, het gemiddelde verschil in brutoloon per uur van mannen en vrouwen, gold, en geldt, als een belangrijke graadmeter voor vooruitgang (Emancipatieraad 1989: 9, 10). Deze werd zoals in de vorige paragraaf al bleek niet kleiner in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw (Keuzenkamp en Oudhof 2000: 113, Portegijs e.a. 2002: 163).

Het bruto jaarinkomen van vrouwen is, anders dan het bruto-uurloon, wel dichterbij de buurt gekomen van dat van mannen. In 1989 verdienden alle vrouwen samen 51% van wat alle mannen samen in dat jaar verdienden, als alléén individuen met een inkomen uit arbeid of uit winst werden meegeteld (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993: 153). In 2000 was dit percentage 54%. Overigens nam het relatieve jaarinkomen van vrouwen in diezelfde periode af als alleen gekeken werd naar gepensioneerden, arbeidsongeschikten en bijstandsontvangers (van 67% naar 64%) (Portegijs e.a. 2002: 149).

Een analyse op basis van huishoudinkomen is alleen gemaakt voor vrouwen die hoofdkostwinner zijn (dat zijn dus alleenstaanden, alleenstaande ouders, en een kleine groep gehuwde vrouwen waarvan de echtgenoot de minst verdienende is) (Keuzenkamp en Oudhof 2000: 101). Deze groep bleek in 1979 oververtegenwoordigd in de laagste inkomensdecielen. (Oudijk 1983: 251). Ook in 1989 hadden deze huishoudens gemiddeld een financieel zwakke positie (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993: 152, 154) evenals in 1998 (Keuzenkamp en Oudhof 2000: 111). Tussen 1977 en 1997 nam het aandeel huishoudens met een vrouwelijk hoofd aan de huishoudens met een laag inkomen toe van grofweg 1/3 naar 1/2 (Keuzenkamp en Oudhof 2000: 122).

De verdeling van onbetaalde zorg

Gelijke posities werden niet alleen nagestreefd in betaalde arbeid en inkomen maar ook op het gebied van de zorg. Studies naar de taakverdeling in gezinnen waarin beide partners buitenshuis werken laten zien dat er wel het een en ander veranderde maar dat de zorg in hoofdzaak bij vrouwen bleef liggen (Weeda 1984; Van der Lippe 1993; Drooglever Fortuijn 1993; overzichten in Van der Lippe 1997; Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993: 27). Tussen 1975 en 1995 nam de deelname van mannen aan huishoudelijke en gezinstaken toe, ook onder vaders van jonge (onder 6 jr.) kinderen; van 15,7 uur in 1975 naar 20,7 uur in 1995 (Van der Lippe 1997: 140, Tabel 5.8). Dat ging niet of nauwelijks gepaard aan een vermindering van het aantal uren dat moeders hieraan besteedden (van 49,6 naar 49,2 voor moeders van kinderen onder 6 jr.). Het gemiddeld aantal uren per week dat moeders aan betaald werk besteden nam in dezelfde periode wel toe (voor moeders van kinderen onder 5 jaar van 1,9 uur per week naar 8,4 uur per week) maar dat gold ook voor mannen (van 36,4 uur naar 39,4 uur) (Van der Lippe 1997: 140, Tabel 5.8). Van een herverdeling van betaald en onbetaald werk was bij ouders van jonge kinderen dus nauwelijks sprake.¹⁸

Het begrip “zorgzelfstandigheid”, tegenhanger van “economische zelfstandigheid”, is voor veel interpretaties vatbaar. Onduidelijk is in de meeste teksten wat bedoeld wordt: is een individu “zorgzelfstandig” wanneer hij of zij voor zichzelf zorgt of alleen wanneer hij of zij ook voor afhankelijkten zorgt? Onduidelijk is meestal ook hoeveel zorg minimaal nodig is om op dit gebied als zelfvoorzienend te worden beschouwd en hoe daarbij (bijvoorbeeld) huishoudelijke hulp moet worden verdisconteerd.¹⁹

¹⁸ Dat geldt ook voor paren (jonger dan 40 jaar) zonder kinderen. Weliswaar zijn deze vrouwen tussen 1975 en 1985 gemiddeld veel minder uren aan huishoudelijke taken gaan besteden (van 33,9 naar 19,6 uur) en ook veel meer uren betaald gaan werken (van 12,9 naar 24 uur) maar aan de tijdsbesteding van samenwonende mannen zonder kinderen veranderde tezelfdertijd weinig. Het aantal uren per week dat zij besteedden aan huishouden en zorg nam toe van 12,3 naar 13 uur en aan betaalde arbeid van 35,2 naar 38,5 (Van der Lippe 1997: 137, Tabel 5.7). Overigens is een probleem bij de interpretatie van tijdsbestedingonderzoek dat wordt uitgegaan van één activiteit per tijdseenheid. Voor traditionele huisvrouwen was het combineren van taken (bijv. huishouden en toezicht) eerder de normale gang van zaken. Indien vrouwen nog steeds vanzelfsprekender “combineren” dan mannen, onderschat tijdsbestedingonderzoek per definitie het aandeel van vrouwen aan het huishouden. Ook Van der Lippe wijst op het probleem van de ontbrekende “secundaire” activiteiten (Van der Lippe 1997: 121).

¹⁹ Een definitie die wel gehanteerd wordt is dat een individu tenminste in totaal vier kwartier per week besteedt aan vier van de belangrijke huishoudelijke taken zoals boodschappen doen, koken, afwassen, wassen en strijken, schoonmaken (Keuzenkamp en Oudhof 2000: 97; Portegijs e.a. 2002: 98). Volgens dit vrij absurde criterium is het aantal zorgzelfstandige mannen tussen 1975 en 2000 maar liefst verdubbeld (Portegijs e.a. 2002: 98).

Economische zelfstandigheid

Economische zelfstandigheid, sedert 1985 de centrale doelstelling van het emancipatiebeleid, kende, en kent, een absoluut en een relatief criterium. In absolute zin is het vaak gedefinieerd als een individueel arbeidsinkomen op of boven het niveau van een bijstandsuitkering voor een volwassen alleenstaande (bijvoorbeeld in Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993: 167). Het percentage vrouwen (berekend op alle 15-64 jarige vrouwen) dat hierover beschikt groeide van ongeveer 25% in 1985 naar 30% in 1990 (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993: 168) en daarna verder naar 40 % in 1998 (Keuzenkamp en Oudhof 2000: 108). Ter vergelijking: in 1998 beschikte 66-68% van alle mannen hierover). Maassen van den Brink en Groot legden de lat wat hoger: bij een netto maandinkomen van fl 1400, wat in het begin van de jaren negentig globaal overeen kwam met het netto wettelijk minimumloon. Volgens dit criterium was in 1985 16,4% van alle vrouwen economisch zelfstandig en in 1992 23,7% (Maassen van den Brink en Groot 1999: 9,10). Volgens beide definities is de economische zelfstandigheid van vrouwen dus toegenomen. Dat zou, conform de gangbare betekenis van het begrip zelfstandigheid, moeten betekenen dat het aantal vrouwen dat in eigen levensonderhoud kan voorzien, is toegenomen. Die conclusie is evenwel hypothetisch, aangezien het vooral gehuwde vrouwen zijn, wier arbeidsparticipatie steeds is toegenomen, vrouwen dus die juist niet (alleen) in hun eigen levensonderhoud voorzien. De economische positie die vrouwen ontleen aan het gezamenlijke huishoudinkomen blijft ook bij dit criterium buiten beschouwing.

In een relatief criterium hangt de mate van economische zelfstandigheid van vrouwen af van hun aandeel aan het huishoudeninkomen. Er is sprake van financiële afhankelijkheid als een persoon minder dan de helft van het huishoudinkomen inbrengt (Sörenson en McLanahan 1987; Dirven e.a. 1990). Dit criterium speelt een belangrijke rol in de "power-resources" benadering. Een laag inkomensaandeel verzwakt de onderhandelingspositie van vrouwen binnen een huishouden omdat vrouwen, met minder dan de helft van het huishoudinkomen, als alleenstaande niet in het eigen levensonderhoud zouden kunnen voorzien terwijl mannen dat, met méér dan de helft van het huishoudinkomen, wél zouden kunnen:

"Economic dependency places wives at a disadvantage vis-à-vis husbands with respect to their ability to pursue their individual self interest. Since men can better afford to live alone, they are in a stronger bargaining position when it comes to making career decisions and allocating household resources" (Sörenson en McLanahan 1987: 116).

Het aandeel aan het gezinsinkomen is regelmatig onderzocht. In 1977 verdiende in Nederland in 8% van alle (echt-)paren de vrouw evenveel of meer dan de helft van het gezinsinkomen; in 1989 was dat percentage opgelopen tot 15% (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993: 162). Of deze gehuwde vrouwen met dit inkomen in hun eigen levensonderhoud zouden kunnen voorzien en er dus werkelijk meer vrouwen “onafhankelijk” zijn geworden, blijft hypothetisch. Bovendien, als we het uitgangspunt van de “power resources” benadering overnemen, dat met het inkomensaandeel ook de onderhandelingsruimte van vrouwen toenam, dan weten we op basis van deze inkomensandelen nog niet in welke inkomensklassen (van de echtgenoot) dat in welke mate het geval is geweest. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat het inkomensaandeel van een gehuwde vrouw louter toenam omdat het inkomen van de partner afnam. In zo’n geval moge haar onderhandelingsruimte zijn toegenomen maar verbeterde niet haar economische positie. Ook hier zijn gegevens over het bijbehorende partnerinkomen onmisbaar.

Conclusie

In het kader van het emancipatiebeleid werden verschillende indicatoren van vooruitgang gehanteerd. Als we de resultaten overzien dan kunnen we vaststellen dat vooruitgang in termen van deelname aan onderwijs en betaalde arbeid groot is geweest en in termen van gelijke posities klein. De economen Maassen van den Brink en Groot, die in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid aan het eind van de jaren negentig een voorlopige balans opmaakten, kwamen tot een vergelijkbare conclusie (Maassen van den Brink en Groot 1999: 48-51). In de Emancipatiemonitor 2000 stelde men het zo:

“Hoewel er dus sprake is van grotere gelijkheid tussen vrouwen en mannen komt dat alleen doordat er meer vrouwen participeren op de arbeidsmarkt. Voor de rest is er eerder sprake van een toename van de ongelijkheid: vergeleken met vroeger werken vrouwen nog vaker in deeltijd dan mannen en de beroepssegregatie is toegenomen.” (Keuzenkamp en Oudhof 2000: 97).

De per saldo positieve beoordeling van het emancipatieproces in veel beleidsstukken rust dan ook vooral op de toename van de arbeidsparticipatiegraad, een toetssteen die in de loop der tijd ook steeds dominanter werd (zie ook Keuzenkamp en Oudhof 2000: 166). Welk antwoord kan tot slot gegeven worden op de vraag of de economische positie van vrouwen verbeterd is? Geen. Het huishoudinkomen, dat de economische positie van individuen door hun leven heen mede bepaalt, bleef bij vrijwel alle criteria buiten beschouwing.

1.5 | Levenskansen en levensfasen: eigen criteria

Materiële levenskansen

Als we alle criteria overzien die sociologen, economen en de ontwerpers en uitvoerders van het emancipatiebeleid hebben gehanteerd om verbeteringen in de positie van vrouwen vast te stellen, dan hebben ze twee dingen gemeen. Ze hebben betrekking op individuele kenmerken en zijn in hoofdzaak gelokaliseerd op de arbeidsmarkt. De basis-eenheid van een onderzoek naar de veranderingen in de economische positie van vrouwen kan natuurlijk niet anders dan individueel zijn, maar vervolgens moeten er meer dimensies bij betrokken worden. De economische positie van (gehuwde) vrouwen wordt nog steeds mede bepaald door het huishouden waartoe zij, al dan niet tijdelijk, behoren. Naarmate processen van individualisering verder zijn voortgeschreden is dat, paradoxaal genoeg, zelfs steeds meer het geval. Om een antwoord te vinden op de vraag of de individualisering van het kostwinnerschapstelsel vrouwen in economisch opzicht verder heeft gebracht, is dus een ruimere maatstaf nodig dan individuele posities op de arbeidsmarkt.

Het begrip “levenskansen” biedt een goed beginpunt. De term is gangbaar in onderzoek naar sociale ongelijkheid en gaat terug op Max Weber, die hem gebruikte in zijn analyse van processen van sociale sluiting: de vorming van maatschappelijke formaties (zoals klassen en standen) in de strijd om (schaarse) economische kansen. Weber zelf gebruikte het woord levenskansen terloops, zonder een afzonderlijke definitie of omschrijving te geven (Bader en Benschop 1988: 83). Dahrendorf gaf de volgende omschrijving: “Life chances are (in principle) measurable possibilities to realize needs, wants and interests in, or at times against, a given social context. They are the substratum of social structures, in which life chances are therefore organized” (Dahrendorf 1979: 53). Een sociale klasse bijvoorbeeld kenmerkt zich volgens Weber door een voor die klasse karakteristieke kans op het verwerven van levensbenodigdheden. Die kans heeft betrekking op de beschikking over bepaalde goederen en vaardigheden, die kunnen worden aangewend om in een gegeven economische orde inkomsten te verwerven.²⁰ Naast en tegenover klassen, groepen die beschikken over vergelijkbare economische kansen, onderscheidde Weber standen. Een stand beschikt over karakteristieke levenskansen op

²⁰ Bij Weber zelf: “Klassenlage soll die typische Chance 1. der Güterversorgung 2. der äusseren Lebensstellung 3. des inneren Lebensschicksals heissen, welche aus Mass und Art der Verfügungsgewalt (oder des Fehlen solcher) über Güter oder Leistungsqualifikationen und aus der gegebenen Art ihrer Verwertbarkeit für die Erzielung von Einkommen oder Einkünften innerhalb einer gegebenen Wirtschaftsordnung folgt. “Klasse” soll jede in einer gleichen Klassenlage befindliche Gruppe von Menschen heissen” (Weber 2002 [1921-1922]:177).

grond van conventioneel of juridisch vastgelegde garanties. Het later in onderzoek en theorievorming over sociale stratificatie veel gebruikte begrip status-groep gaat op dit onderscheid terug (voor een overigens kritische bespreking van deze toepassing van Weber's begrippen Benschop 1987: 55-58). Klassen of standen kunnen collectief handelen, en door politieke organisatie hun levenskansen veilig stellen en doorgeven aan volgende generaties (Weber 2002 [1921-1922]: 531-541). Bezit, status en macht: deze trits is in veel omschrijvingen van sociale ongelijkheid te herkennen. In 1973 bijvoorbeeld in de leuze van het kabinet den Uyl: "spreiding van kennis, macht en inkomen." De concrete inhoud van deze begrippen is in de loop der tijd natuurlijk veranderd. Verschillen in kennis en levensstijl bijvoorbeeld, bij Weber nog gerangschikt onder middelen die ter beschikking staan van standen, hebben bij Bourdieu (1979) een nieuwe en meer algemene betekenis gekregen voor de verklaring van de hardnekkigheid van hedendaagse structuren van sociale ongelijkheid.

Waar het hier om gaat is dat het begrip levenskansen ruim is en attendeert op de mogelijkheid dat de goederen die voor levenskansen belangrijk zijn, verschillend kunnen zijn naar tijd, naar plaats en ook naar sociale groep. Dat is een voordeel omdat de gangbare stratificatie schema's en theorien zoals we zagen impliciet of expliciet geënt zijn op de levens van mannen als kostwinners, zodat de plaatsing van vrouwen daarin problematisch is.

In dit proefschrift wil ik mij concentreren op één van de dimensies van sociale ongelijkheid, bij Weber nog "bezit" of "economische kans" genoemd. Natuurlijk hangen economische kansen samen met andere dimensies van ongelijkheid zoals kennis of macht, en de aard van die samenhang is steeds een centraal onderwerp van sociologisch onderzoek en theorievorming geweest (Sorenson 1994). Het is te verdedigen dat in de loop van de tweede helft van de twintigste eeuw in Europa de verschillen tussen vrouwen en mannen op het gebied van status, kennis en cultuur minder groot zijn geworden. Deelname aan onderwijs en aan betaalde arbeid nam toe. De sociale en juridische ondergeschiktheid van vrouwen aan mannen verminderde of werd opgeheven. Al werden tot dusver geen gelijke posities op de arbeidsmarkt bereikt, toch betekende dit een grote culturele verandering. Vrouwenlevens gingen meer lijken op mannenlevens. Het is niet langer ongepast dat vrouwen dezelfde maatschappelijke ambities zouden koesteren als mannen en individueel vooruit zouden willen komen in de wereld. Deze culturele verandering vormt evenwel niet het onderwerp van deze dissertatie. Wat ik wil weten is of en in welke mate zij ook nieuwe economische kansen heeft geboden. Ik wil weten of, als wij vrouwen zien als één sociale groep, deze groep haar materiële

levenskansen ook daadwerkelijk verbeterd heeft, althans dichterbij genaderd is tot de materiële levenskansen van mannen, dan de generatie vrouwen die nog leefde onder het regime van het kostwinnerschapssysteem.

Het woord materiële levenskansen roept onder meer de vraag op of het alleen gaat om de kans op behoeftebevrediging of om de bevrediging van behoeften zelf (Berger-Schmitt en Noll 2000). “Chance” bij Weber is, alweer volgens Dahrendorf, zeker niet identiek aan een willekeurige kans: “it is a probability which is invariably anchored in given structural conditions. Thus, chance means probability on the grounds of causal relations, or structurally determined probability” (Dahrendorf 1979: 65). De kans van (groepen van) individuen om bepaalde levensbehoeften te bevredigen hangt bij Weber dus af van de plaats die individuen innemen in een bepaalde maatschappelijke structuur, maar die structuur is niet volledig determinerend en staat niet buiten het handelen van individuen. De plaats van vrouwen in de maatschappelijke structuur is, met de verwerving van (juridische) rechten, meer gaan lijken op die van mannen en dit zou hun economische kansen en hun toegang tot de middelen tot behoeftebevrediging moeten hebben vergroot. De kans op een gelijkwaardige economische positie is groter, maar er is geen zekerheid; noch in individuele gevallen, noch voor de groep als geheel. Ik richt mij in deze dissertatie niet op mogelijkheden maar op de uitkomst en stel de vraag:

Hebben vrouwen, met het steeds meer verdwijnen van de juridische, politieke en culturele belemmeringen tot deelname aan de arbeidsmarkt de volgens velen hierin besloten mogelijkheden tot economische verbetering kunnen realiseren?

Het begrip materiële levenskansen biedt daarbij een aantal voordelen boven het begrip levensstandaard, gebruikelijk in onderzoek naar levensomstandigheden (SCP 2001: 5). In de eerste plaats suggereren “levenskansen” een competitie en dus een referentie. Ook de levenskansen van vrouwen impliceren dat. Het ging erom dat vrouwen hun achterstand op mannen zouden inhalen. In de tweede plaats ligt het woord dicht bij “overlevingskansen”. Dat attendeert erop dat het op economisch gebied niet alleen gaat om het doorbreken van “glazen plafonds” maar ook om het niet “zakken door de vloer”. Niet alleen de mate waarin hoge arbeidsposities worden bereikt maar ook de mate waarin minimale bestaanszekerheid aanwezig blijft hoort in de evaluatie thuis.²¹ In de derde plaats verwijst de term “levenskansen” niet naar één specifiek moment maar naar het hele leven. En daarvoor zijn niet alleen beroepsposities van belang maar ook

²¹ Durlacher stelde eens: “de hang naar zekerheid en/of vrijheid zou wel eens sterker kunnen zijn dan de behoefte aan materiële en sociale stijging, tenzij deze naar zekerheid en vrijheid voert” (Durlacher 1978: 58).

de beschikbaarheid van zorg en verzorging; vooral in afhankelijke levensfasen zoals in de kindertijd, of in de ouderdom.

Levensloop en levensfasen

In de feministische kritiek op gangbare klassenanalyses is het huishouden zelf steeds als belangrijke bron van sociale ongelijkheid naar voren gehaald.²² Naarmate in de loop van de twintigste eeuw beroepsstatus en arbeidsmarktinkomen steeds bepalender werden voor de sociaal-economische status van individuele mannen, des te minder belangrijk werden zij voor de sociaal economische positie van vrouwen. Voor zover de stijging van de algemene welvaart sinds eind jaren vijftig, begin jaren zestig, ook de materiële levenskansen van (gehuwde) vrouwen positief beïnvloedde, was hiervoor geen opwaartse mobiliteit op de beroeps-, status-, of inkomensladder het signaal maar juist het omgekeerde: het zich in toenemende kunnen (of moeten) veroorloven om geheel af te zien van een beroep of van een inkomen op eigen naam. Met de welvaart verbreidde zich ook het kostwinnerschapstelsel. Dat betekende niet dat (gehuwde) vrouwen opeens geen eigen economische positie meer hadden of massaal aan de bedelstaf raakten maar wel dat zij in hun eigen levensonderhoud en dat van hun kinderen konden, of moesten, gaan voorzien onder de condities van het kostwinnerschapstelsel. Het zijn dan ook de materiële levenskansen die hen door dit systeem geleverd werden die mijns inziens de historische referentie moeten vormen voor de vraag of de materiële levenskansen van vrouwen in de afgelopen decennia, met de toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen, verbeterd zijn.

Wat leverde het kostwinnerschapstelsel op aan materiële levenskansen? Onder kostwinnerschapstelsel versta ik voorlopig een maatschappelijk systeem van arbeidsdeling op het niveau van individuele echtparen, waarbij loonarbeid en zorgarbeid exclusief verdeeld worden tussen de seksen (zie Hoofdstuk III). Wat deze arbeidsdeling in elk geval opleverde is dat voorzien werd in de materiële levenskansen van individuen in verschillende fasen van hun levensloop. Het systeem onderhield en verzorgde zowel diegenen die actief waren op de arbeidsmarkt als diegenen die dat nog niet, niet, of niet meer waren (of hoefden te zijn), zoals zieken en invaliden, kinderen, bejaarden, en tot slot huisvrouwen, als zorgenden, zelf.

²² Siltanen (1986) wees op het belang van het huishouden waar vrouwen deel van uitmaken voor hun arbeidsposities. Delhpy en Leonard (1986) hebben meer in algemene zin opgemerkt dat verwantschapsstructuren en patronen van erfrecht en huwelijksluiting niet alleen in "primitieve" maar ook in westerse samenlevingen ongelijkheid veroorzaken en ten onrechte verwaarloosd worden of te marginaal zijn in gangbaar stratificatie- onderzoek en (vooral) theorievorming.

Verbetering van materiële levenskansen

Als uitgangspunt van mijn onderzoek zou ik de stelling willen innemen dat in de ge-individualiseerde periode minimaal dezelfde materiële levenskansen aanwezig moeten zijn als onder het regime van het kostwinnerschapstelsel, om überhaupt te kunnen spreken van een verbetering van de materiële levenskansen van de groep vrouwen als geheel. Voor vrouwen in alle levensfasen (dus ook die waarin er voor anderen gezorgd moet worden of waarin men zelf hulpbehoevend is) moeten dan individueel verworven levenskansen de eventueel weggevallen of verminderde huwelijksgerelateerde bronnen van levensonderhoud op zijn minst compenseren. De volgende vraag wordt dan of de materiële levenskansen van mannen en vrouwen elkaar, in elke levensfase, bovendien dichter genaderd zijn. Als dat het geval is, is ook nog de feministische verwachting uitgekomen dat participatie op de arbeidsmarkt de economische achterstand van vrouwen op mannen zou verminderen.

Om na te gaan of aan deze voorwaarde en aan deze verwachting voldaan is, is een indicator van verbetering nodig die toepasbaar is in verschillende levensfasen; zowel op het niveau van individuen als op dat van huishoudens. Het gangbare ijkpunt van sociale stratificatie en emancipatie analyses, de individuele beroepspositie, voldoet niet aan deze eis. In beroepsposities zijn de kansen die een individu ontleent aan het huishouden of aan zijn of haar aanspraken op sociale zekerheid niet verdisconteerd. Zowel op het gebied van huishoudens-vorming als op het gebied van sociale zekerheid is tussen 1950 en 1990 zoveel veranderd, dat daarvan in een analyse van veranderende materiële levenskansen beter niet geabstraheerd kan worden.

Om de gerealiseerde materiële levenskansen uit zulke verschillende bronnen samen te kunnen nemen is een meeteenheid nodig waarin zij allen kunnen worden uitgedrukt. Van alle in dit hoofdstuk besproken indicatoren lijkt "inkomen" dan het enige geschikte criterium. De materiële levenskansen die individuen ontleen aan hun eigen arbeid, aan hun huishouden en aan sociale zekerheid kunnen allen (tot op zekere hoogte natuurlijk) in geld worden uitgedrukt. Het gaat dan om inkomens uit arbeid, om huishoudinkomen (of, zoals het CBS het noemt, om "inkomensdeling in leefverband") en om overdrachtsinkomens. Wat gehuwde vrouwen betreft moet een verbetering van materiële levenskansen dan blijken uit het gecombineerde resultaat van veranderingen in de ontwikkeling van persoonlijk inkomen, van inkomen uit leefverband en van overdrachtsinkomen.

Hoofdstuk II

Analyse van de personele inkomensverdeling 1950-1990

II.1 | Inleiding en hypothesen

Het vorige hoofdstuk werd afgesloten met de vaststelling dat “inkomen” de meest geschikte meeteenheid leek om gerealiseerde materiële levenskansen van vrouwen en mannen in verschillende levensfasen met elkaar te kunnen vergelijken. Inkomens- en vermogensstatistieken geven natuurlijk geen volledig beeld van de sociale stratificatie die een samenleving kenmerkt (Brenner 1986: 43), ook niet wanneer we ons beperken tot de financiële middelen waarover individuen kunnen beschikken. Buiten de waarneming van de inkomensstatistiek blijven bijvoorbeeld de financiële ondersteuning van ouders, vrienden, of andere “netwerken”, aanspraken op secundaire arbeidsvoorwaarden of gouden handdrukken, het bezit van zwart geld, enzovoort. Vermogen, voor zover het een bron van directe jaarlijkse inkomsten vormt, verschijnt wel in de inkomensstatistiek.¹ De waardeestijging (of daling) van het eigen huis wordt echter weer niet als inkomen meegerekend, evenmin als bijvoorbeeld het vooruitzicht op een erfenis.² Bij de onderhavige analyse, waarin het in de eerste plaats gaat om de gevolgen van de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen, bleef de vermogensverdeling buiten beschouwing.

Hoewel inkomensstatistieken de verdeling van materiële levenskansen maar gedeeltelijk weerspiegelen, liggen zij vaak ten grondslag aan uitspraken over de sociale ongelijkheid die een land of een periode kenmerkt, vooral in comparatief onderzoek (Phelps Brown 1988). Maatschappelijke discussies over sociale ongelijkheid gaan vaak over inkomensverschillen (de Beer 2001: 206). Dat is niet arbitrair; er is een positieve samenhang tussen inkomen en vermogen (Wilterdink 1984: 41) al zal ook deze samenhang er in verschillende periodes of landen anders uitzien. Met velen anderen volg ik de aanname dat, vooral wanneer over een lange historische periode wordt gekeken, de verdeling van fiscale (jaar-) inkomens indicatief is voor de welvaartsverhoudingen tussen verschillende groepen.

De materiële levenskansen van vrouwen zullen worden geoperationaliseerd als de gemiddelde inkomens van vrouwen ten opzichte van de gemiddelde inkomens van mannen. Deze “gemiddelden” moeten dan geen sterk toegenomen onderlinge ongelijkheid

¹ Wilterdink onderscheidt vermogen en inkomen als volgt: Inkomen verwijst naar een stroom van goederen in een gegeven tijdperiode, vermogen naar een momentopname van een hoeveelheid goederen op een gegeven tijdstip. Vermogen is te zien als het resultaat van een daaraan voorafgegaan inkomen en brengt op zijn beurt inkomen voort (Wilterdink 1984: 41). Centraal kenmerk van vermogen is de overdraagbaarheid (het kan naar keuze te gelde worden gemaakt/verkocht) terwijl inkomen een niet-verhandelbaar persoonlijk recht is op periodieke inkomsten (Wilterdink 1984: 45).

² Mbt het bezit van een huis: fiscaal inkomen van huiseigenaren wordt lager door de aftrekbare hypotheekrente.

verbergen. Indien dat wèl het geval zou zijn, is het immers de vraag hoe betekenisvol het is om bijvoorbeeld de categorie “vrouwen” in zijn geheel van die van “mannen” te (blijven) onderscheiden. Andere scheidslijnen zijn dan misschien belangrijker aan het worden. Die vraag vormt mede onderwerp van onderzoek.

Tenslotte formuleer ik vier hypothesen. Als de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen aan de verwachtingen heeft voldaan dan zou een analyse van de inkomensverhoudingen de volgende uitkomsten moeten laten zien:

1. Het gemiddeld inkomen van jonge, nog alleenstaande vrouwen, is dichterbij dat van jonge alleenstaande mannen. Zij bereiden zich immers steeds vaker voor, net als de mannen, op een toekomst waarin het vanzelfsprekend is dat zij in hun eigen levensonderhoud en in dat van eventuele afhankelijken zullen willen en moeten voorzien. Ook wanneer zij ongehuwd blijven zullen zij hiervan de economische vruchten plukken.
2. Het gemiddelde inkomensverschil tussen gehuwde vrouwen en gehuwde mannen is kleiner geworden zodat vrouwen ook binnen een huwelijk zoveel mogelijk door betaalde arbeid in hun levensonderhoud kunnen voorzien. Als we ons bovendien aansluiten bij de gedachte dat betaalde arbeid van vrouwen de meest effectieve manier is om ook herverdeling van onbetaalde arbeid af te dwingen, dan volgt daaruit nog een tweede uitkomst. We mogen dan verwachten dat naarmate de arbeidstijd (en daarmee het inkomen) van gehuwde vrouwen toeneemt, de arbeidstijd (en daarmee het inkomen) van gehuwde mannen afneemt. Maar het totale echtpaarinkomen mag er niet sterk op achteruit zijn gegaan, als de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen gepaard is gegaan aan een verbetering van hun inkomenspositie.
3. Het gemiddelde inkomensverschil tussen gescheiden en verweduwd vrouwen en dezelfde groepen mannen is kleiner geworden. Het individueel verworven inkomen van gescheiden en verweduwd vrouwen vervangt steeds beter de (ten dele) weggefallen huwelijksgelateerde inkomensbronnen (zoals inkomensdeling in leefverband of partnerpensioen of AWW of alimentatie enz). Het stelt hen in toenemende mate in staat om, in dezelfde mate als gescheiden mannen, zowel zichzelf als eventuele kinderen financieel te onderhouden en feitelijk te verzorgen of te laten verzorgen. Tot slot levert het individuele inkomen een pensioen op dat steeds beter compenseert voor de weggefallen aanspraken op levenslange alimentatie en/of op (een aandeel aan) het pensioen van de ex-echtgenoot.
4. In het algemeen is de (relatief hoge) armoede onder vrouwen afgenomen. De kwetsbaarheid van vrouwen voor armoede was en is volgens velen een erfenis van

het kostwinnerschapssysteem, waardoor vrouwen niet beschikken over persoonlijk inkomen. De toegenomen arbeidsparticipatie heeft de kwetsbaarheid voor armoede dus verminderd.

De vraag is niet of voor honderd procent aan de hierboven genoemde verwachtingen is voldaan; we weten al dat dat niet het geval is (zie hoofdstuk I). De vraag is alleen of de *trend* tussen 1960 (wanneer de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen begint te stijgen) en 1990 in de aangegeven richtingen wijst, al is het maar in zéér geringe mate. De hypothesen worden alleen verworpen wanneer de nieuwe inkomenssituatie (1991) per saldo slechter is dan de oude onder het kostwinnerschapssysteem (1950-1960). Onder “slechter” of “beter” zal dus steeds worden verstaan dat de gemiddelde inkomensachterstand van vrouwen op mannen in een specifieke levensfase groter is geworden, of juist kleiner. Soms, zoals bij echtparen, is ook de afstand tot het algemeen gemiddeld inkomen als referentie genomen. Maar in alle gevallen worden de begrippen “verslechtering” en “verbetering” in dit hoofdstuk relatief gebruikt. Slechts wanneer dat afzonderlijk is vermeld zijn gegevens toegevoegd over veranderingen in het absolute besteedbare inkomen van een groep, meestal uit andere bronnen dan de eigen dataset. Dit hoofdstuk is verder als volgt opgebouwd.

In paragraaf 2 volgt de methodische verantwoording.

In paragraaf 3 wordt de statistische analyse weergegeven. Eerst wordt in vogelvlucht een overzicht gegeven van de veranderingen in de inkomensverhoudingen tussen 1950 en 1991. Daarna worden de hierboven geformuleerde vier hypothesen een voor een onderzocht. Tot slot wordt nagegaan hoe de totale inkomensverdeling tussen 1950 en 1990 veranderde, en welke plaats vrouwen en mannen in verschillende levensfasen daarin innamen.

In paragraaf 4 volgt een samenvattende conclusie: is de relatieve inkomenspositie van vrouwen nu verbeterd of niet?

In paragraaf 5 wordt dit hoofdstuk afgesloten met discussie. Ik bespreek de vraag of levensfase, historische periode of geboortecohort het meest van invloed lijkt te zijn geweest op de gevonden resultaten.

II.2 | Methodische verantwoording

De omvang van het landelijk inkomensonderzoek dat het CBS jaarlijks verricht lijkt de mogelijkheid te bieden om alle voor de toetsing van mijn hypothesen noodzakelijke

gegevens te achterhalen. De jaarlijkse personele inkomensstatistieken, waarvan de geschiedenis teruggaat tot 1894, zijn gebaseerd op de administratie van de belastingen en registreren daarom in principe alle bronnen van inkomen waarover in Nederland belasting werd en wordt geheven, dat wil zeggen niet alleen het loon of salaris maar ook het inkomen uit vermogen, uit overdrachten van de overheid, uit sociale verzekeringen en uit (belastbare) particuliere overdrachten. Bovendien wordt onderscheiden naar geslacht, burgerlijke staat en leeftijd en stelt het CBS tabellen van het inkomen van personen op zowel als van huishoudens. De rijkdom van de data ten spijt stuitte mijn streven om ontwikkelingen te onderzoeken over een (voor een onderzoek naar trends in de inkomensverdeling) ongebruikelijk lange periode op complicaties. Vaak veranderde het in de basistabellen opgenomen deel van de populatie, bijvoorbeeld onder invloed van veranderingen in de grens waaronder men was vrijgesteld van belasting. Verder kent de inkomensstatistiek velerlei inkomensbegrippen, teleenheden en kenmerken. Onder invloed van zowel maatschappelijke als belastingtechnische veranderingen stelde men deze vaak bij of kwamen er nieuwe bij en verdwenen de oude. Hieronder wordt aangegeven welke keuzes gemaakt zijn om tot een zo consistent mogelijke data-set te komen. Een uitvoeriger toelichting en verantwoording zijn opgenomen in bijlage V.

Het inkomensbegrip: totaalinkomens en volledige jaarinkomens

Het CBS onderscheidde tot in de jaren negentig van de twintigste eeuw op zijn minst zes inkomensbegrippen, waarvan primair inkomen (inkomen uit winst, arbeid en vermogen), totaalinkomen (primair inkomen plus overdrachten) en besteedbaar inkomen (totaal inkomen minus belastingen) de belangrijkste waren. Het totaalinkomen (verder aan te duiden als “tin”), is het inkomensbegrip dat het verst terug gaat in de tijd en dat volgens het CBS zelf het meest betrouwbare inkomensconcept is voor vergelijkingen over een lange periode. In deze analyse wordt het totaalinkomen, voorheen ook wel kortweg fiscaal inkomen genoemd, als uitgangspunt genomen. Hetzelfde geldt voor volledige jaarinkomens. Uitgaan van volledige jaarinkomens betekent wel dat het aantal vrouwen met een arbeidsinkomen in bepaalde gevallen onderschat kan zijn, waarmee rekening zal worden gehouden.

Teleenheden: inkomensstrekken en individuen

De door het CBS gehanteerde basis-teleenheid is in de loop der tijd veranderd. Deze verandering is een rechtstreekse afspiegeling en een illustratie van de historische verandering die het onderwerp vormt van deze dissertatie: de omslag van het

kostwinnerschapstelsysteem naar een meer geïndividualiseerd systeem van inkomensvorming. In de jaren vijftig kende de inkomensstatistiek alleen de zogenoemde “inkomenstrekker” als inkomenseenheid. De belastingplichtige inkomenstrekker is het hoofd van het huishouden, bij echtparen is dat de (mannelijke) echtgenoot. Het eventuele inkomen van een gehuwde vrouw wordt bij dat van haar echtgenoot opgeteld en is dus onbekend.³ In 1983 werd de inkomensstatistiek geïndividualiseerd. De inkomenstrekker als basiseenheid verdween en werd vervangen door het individu. Nu is het individuele inkomen van gehuwde vrouwen (en mannen) bekend, maar niet meer het bijbehorende partnerinkomen.⁴ Het probleem van de onvergelykbaarheid bleek (beperkt) oplosbaar. Het CBS kon de tabellen op basis van individu (na 1983) terug vertalen in de oudere teleenheid van de inkomenstrekker (het omgekeerde was niet mogelijk). Deze hervertaling is ten behoeve van deze dissertatie voor één jaar (1991) uitgevoerd.

Kenmerken: geslacht, burgerlijke staat, leeftijd

Om de hypothesen te onderzoeken zou ik moeten beschikken over een tijdreeks waarin vanaf ongeveer 1950 op basis van vergelijkbare inkomensbegrippen consequent is onderscheiden naar geslacht en burgerlijke staat (verder “gbs” genoemd), bovendien nog gekruist met leeftijd. Een dergelijke reeks was niet beschikbaar. Het CBS heeft, zowel in het basisbestand als in diverse publicaties, vergelijkbare tijdsreeksen over langere perioden opgesteld maar de daarin opgenomen inkomensbegrippen en kenmerken zijn voor andere doeleinden geselecteerd (zie ook bijlage V). In overleg met het CBS is de mogelijkheid onderzocht om vanuit de basistabellen van het CBS de noodzakelijke gegevens voor een beperkt aantal strategisch gekozen onderzoeksjaren opnieuw in te voeren. Een beperking was dat voor de jaren vòòr 1962 de naar geslacht en burgerlijke staat uitgesplitste inkomensverdelingen nog handmatig vanuit de basistabellen ingevoerd moesten worden. Voor een aantal onderzoeksjaren hebben wij dat gedaan. Deze exercitie zou zonder de hulpvaardigheid, de kennis en de controle van de heer Kessels, archivaris bij het CBS in het begin van de jaren negentig, niet gelukt zijn. Gezien de tijdrovendheid van dit werk werd afgezien van herhaalde invoering van deze data voor afzonderlijke leeftijdsgroepen.

³ In 1962 werden fiscale faciliteiten ingevoerd voor de de betaalde arbeid van gehuwde vrouwen; daardoor is vanaf dat moment tot 1983 het inkomen uit ‘tegenwoordige arbeid’ van gehuwde vrouwen bekend.

⁴ Weliswaar is vanaf 1977 ook een reeks beschikbaar van inkomensverdelingen van huishoudens (Bruinooog en van Laanen 1989: 21). Deze huishoudens-inkomensverdeling laat echter niet langer *per inkomensklasse* zien wat het relatieve aandeel van elk van de huisgenoten aan het huishoudinkomen is..

Het onderscheid naar burgerlijke staat moet dus volstaan als indicatie voor levensfase. Het is slechts een grove benadering ervan; onder de ongehuwden of nooit gehuwden bijvoorbeeld vinden we naast de meerderheid van jongere alleenstaanden (in 1991 is ongeveer 80 % van deze groep jonger dan 35 jaar), die zich in de eerste levensfase bevinden, ook ongehuwd samenwonenden (al dan niet met kinderen) en ongehuwde alleenstaande ouders (tweede levensfase) en tenslotte nooit gehuwde oudere alleenstaanden (tweede en derde levensfase). Onder “gehuwd geweest zijnden” vallen zowel gescheidenen (tweede en derde levensfase) als verweduwen (in meerderheid derde levensfase). Onder de gehuwden tenslotte treffen we zowel jonge paren zonder kinderen als paren met kinderen als oudere gepensioneerde paren zonder (thuiswonende) kinderen.⁵ Om deze beperking te verhelpen wordt gebruik gemaakt van aanvullende gegevens of worden de implicaties ervan voor de conclusies besproken.

Onderzoeksdata

In overleg met het CBS is een databestand samengesteld bestaande uit de (naar geslacht en burgerlijke staat gesplitste) landelijke inkomensverdelingen op basis van totaalinkomen van:

- 1950 (teleenheid: inkomenstrekker; vanuit basisbestand opnieuw ingevoerd)
- 1962 (teleenheid: inkomenstrekker; vanuit basisbestand opnieuw ingevoerd)
- 1970 (teleenheid: inkomenstrekker)
- 1983 (teleenheid: individu)
- 1991 (teleenheid: inkomenstrekker; opnieuw samengesteld door CBS)
- 1991 (teleenheid: individu)

Aanvullend is gebruik gemaakt van:

- de gepubliceerde reeks inkomens van de werkende gehuwde vrouw tussen 1962 en 1981 (Grubben 1986a, 1986b, CBS 1967a en 1979b)
- de reeks inkomens van huishoudens tussen 1977 en 1990 (Trimp 1993); de auteur was zo vriendelijk mij toegang te geven tot de onderliggende databestanden
- de gepubliceerde personele inkomensverdelingen van 1962, 1979, 1983, 1990 (CBS)

⁵ In de personele inkomensverdelingen zijn geen gegevens over de aanwezigheid van kinderen opgenomen; wel bij de inkomensverdelingen op basis van huishouden maar die onderscheiden weer niet naar sekse.

II.3 | Inkomen naar geslacht en burgerlijke staat 1950-1991

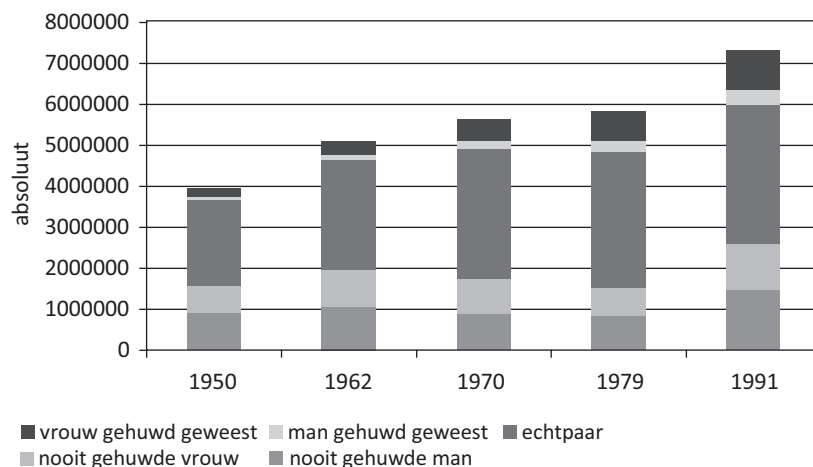
Lange termijn ontwikkeling 1950-1991

Alvorens de hypothesen één voor één te onderzoeken wordt hieronder een overzicht gegeven van de globale ontwikkelingen tussen 1950 en 1991.

Aantallen

In veertig jaar verdubbelde bijna het aantal door het CBS geregistreerde inkomenstrek-
kers (van 3,9 miljoen in 1950 tot 7,3 miljoen in 1991), waarbij ook het aandeel veran-
derde van de verschillende naar geslacht en burgerlijke staat onderscheiden groepen
(verder: gbs-groepen).

Grafiek 1 | Aantal inkomenstrekkers 1950-1991.

Bron CBS, onderliggende cijfers bijlage I

Het aandeel van de ongehuwden (mannen en vrouwen) aan alle inkomenstrekkers nam tussen 1950 en 1979 af om daarna weer sterk toe te nemen (zie grafiek 1). In 1991 lag het met 35% iets onder het aandeel van 1950 (40%). Het aandeel van de echtparen liet het spiegelbeeld zien; na een toename weer een afname uitkomend op 46% in 1991. Vanaf het moment dat daarover gegevens bekend zijn (1962) groeide binnen deze groep het aandeel van de echtparen waarvan de vrouw óók een eigen (geregistreerd)inkomen

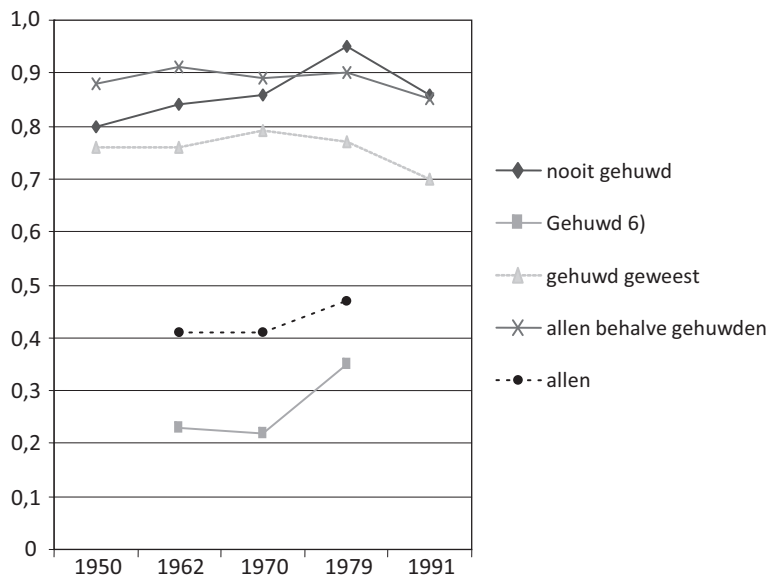
heeft (zie grafiek 2). Het aandeel van de “gehuwd geweest zijnde” inkomenstrekkers tenslotte groeide gestaag gedurende de hele periode; van 8 % van het totaal in 1950 tot 18% in 1991.

Gemiddelde inkomens van inkomenstrekkers

Het gemiddelde nominale inkomen was in 1950 f 3.047 en in 1991 f 43.201 en werd dus meer dan tien keer zo groot (zie bijlage I tabel 1b). In grafiek 2 is voor elk onderzoekjaar en voor elke gbs groep het gemiddelde tin (verder gemiddeld inkomen) berekend en daarna is het gemiddeld inkomen van vrouwen gedeeld door dat van mannen. Een verhouding van 1 betekent dat het gemiddeld inkomen van vrouwen gelijk is aan dat van mannen en een verhouding van 0 dat het gemiddeld inkomen van vrouwen in die groep 0 is.

Grafiek 2 | Verhouding inkomen vrouwen tot inkomen mannen 1950-1991.

Totaalinkomen (52 weken) van inkomenstrekkers.

Bron CBS. Onderliggende cijfers bijlage I

Zo was in 1950 het gemiddeld inkomen van de (ruim 650.000) nooit gehuwde vrouwen f 1352,- en dat van de (ruim 900.000) ongehuwde mannen f 1699,- (bijlage I tabel

1b). In 1950 was de verhouding dus 0,8 ofwel lag het gemiddeld inkomen van nooit gehuwde vrouwen op 80% van het gemiddeld inkomen van nooit gehuwde mannen. In 1991 bedroeg het inkomen van de nooit gehuwde vrouwen gemiddeld 86% van de nooit gehuwde mannen. Ten opzichte van 1950 is de inkomensachterstand van nooit gehuwde vrouwen op dezelfde mannen dus verminderd. De lijn in grafiek 2 laat zien dat in 1979 een omslag plaatsvond. In dat jaar was de gemiddelde inkomensverhouding tussen nooit gehuwde vrouwen en mannen bijna gelijk (95%); daarna werd de verhouding ongunstiger voor vrouwen.

Ook voor de gehuwd geweest zijnde (dat wil zeggen de verweduwd en gescheiden) vrouwen verliep de ontwikkeling niet lineair. Tot 1970 liep hun gemiddeld inkomen in op dat van dezelfde groep mannen, daarna, en vooral na 1979, werd de afstand weer groter. Deze groep kwam in 1991 zelfs uit op een lager punt (0,70) dan in 1950 (0,76).

De verhouding tussen het gemiddeld inkomen van gehuwde vrouwen en mannen kon voor deze periode alleen bij benadering vastgesteld.⁶ Zij was vanzelfsprekend het verst verwijderd van gelijkheid maar vertoonde tussen 1970 en 1979 een sterke verbetering. Deze trend zal zich ook na 1979 voortzetten (zie grafiek 3).

Het inkomen van alle vrouwen met inkomen samen (dus exclusief huisvrouwen), ongeacht hun burgerlijke staat, kan op basis van deze data-set alleen tot 1979 berekend. We zien dan dat het gemiddeld persoonlijk inkomen van alle vrouwen met inkomen in 1962 en in 1970 ongeveer 41% vormde van dat van alle mannen (waar het arbeidsinkomen van gehuwde vrouwen van is afgetrokken) en in 1979 47%; een vooruitgang dus (zie bijlage I tabel Ib). Natuurlijk gaat het om een optelling van ongelijke grootheden: het inkomen van de gehuwde vrouwen vertegenwoordigt, anders dan bij de ongehuwden, slechts een deel van het beschikbare inkomen.

We kunnen de echtpaarinkomens ook “verzelfstandigen” door aan gehuwde mannen en vrouwen elk de helft van het echtpaarinkomen toe te rekenen; de totale inkomensverhouding van alle vrouwen tot alle mannen ligt dan in 1979 rond 0,97 en in 1991 rond 0,94 (niet in grafiek, zie bijlage I). Uitgaande van de aanname dat gehuwden over hetzelfde inkomen kunnen beschikken kunnen we echtparen ook geheel weglaten uit de vergelijking, en dan komen we natuurlijk tot dezelfde conclusie: de

⁶ Alleen de personele inkomensverdelingen op basis van individu, sinds 1983, onderscheiden individuele inkomens van gehuwden. In enkele voorgaande jaren was het inkomen van gehuwde vrouwen “uit tegenwoordige arbeid” bekend. Met behulp van zo’n reeks kon worden toegevoegd: 1. voor de jaren 1962, 1970 en 1979 het tin van gehuwde mannen met volledig jaarinkomen minus het persoonlijk (arbeids-)inkomen uit tegenwoordige arbeid van gehuwde vrouwen (eigen berekening) en 2. voor de jaren 1962, 1970 en 1979 het persoonlijk (arbeids-)inkomen van gehuwde vrouwen uit tegenwoordige arbeid (inclusief het inkomen dat slechts gedurende een deel van het jaar werd genoten) (Grubben, 1986a, 1968b, onderliggende gegevens in bijlage I, tabel 1a en 1b)

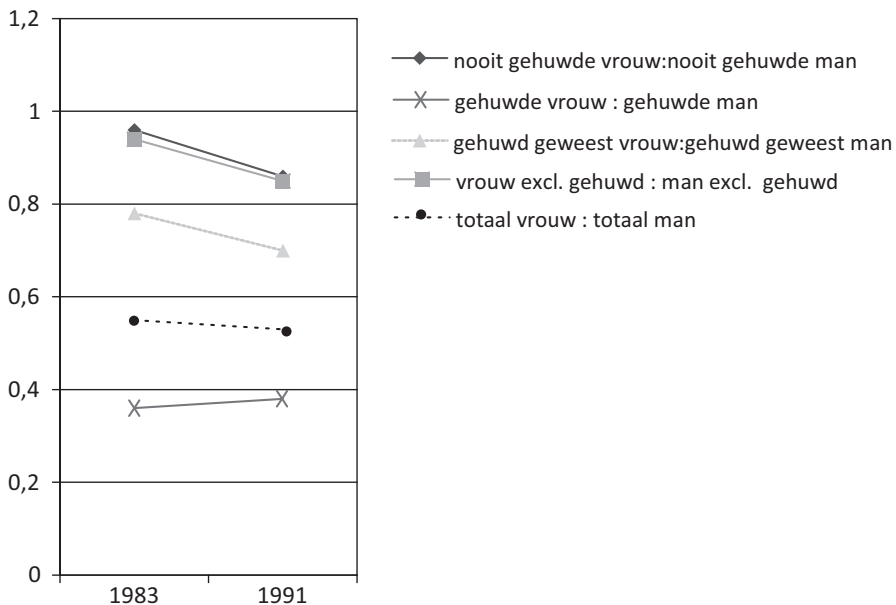
relatieve inkomenspositie van alle vrouwen, behalve gehuwde vrouwen, daalt uiteindelijk ten opzichte van dezelfde groep mannen en wel van 88% in 1950 via 90% in 1979 naar 85% in 1991 (zie grafiek 2 en bijlage I).

Gemiddelde inkomens van individuen

De inkomens van individuen tussen 1983 en 1991 bevestigen boven genoemde veranderingen. In grafiek 3 is het gemiddeld jaarinkomen van nooit gehuwde vrouwen in 1983 bijna gelijk (96%) aan dat van nooit gehuwde mannen en in 1991 is het gedaald naar 86%.⁷

Grafiek 3 | Verhouding inkomen vrouwen tot inkomen mannen 1983-1991.

Totaalinkomen (52 weken) van individuen.

Bron CBS. Onderliggende cijfers bijlage II

In grafiek 3 zien we verder de negatieve trend na 1979 (grafiek 2) bevestigd voor de verweduwd en gescheiden vrouwen. Hun gemiddelde inkomen maakte in 1983 78%

⁷ NB: de onderliggende percentages van deze vergelijking 1983-1991 op basis van individu kunnen dus niet rechtstreeks vergeleken worden met de voorgaande (1950-1991) op basis van inkomensstrekker. Indien we de groei van het gemiddeld nominaal inkomen van beide groepen indexeren (1983=100) dan komen de nooit gehuwde mannen in 1991 uit op 132 en de nooit gehuwde vrouwen op 118 (bijlage II, tabel 2b, 3e kolom).

uit van dat van gehuwd geweest zijnde mannen en in 1991 nog 70 % (zie bijlage II tabel 2b kolom 2).

De gehuwde vrouwen met een individueel inkomen maken in 1991 al 20% uit van alle individuen met inkomen (bijlage II tabel 2a). Zij blijven hun relatieve inkomenspositie ten opzichte van gehuwde mannen gemiddeld verbeteren, zij het in een wat minder hoog tempo dan voorheen. Tussen 1970 en 1979 groeide het van 22% naar 35% van het gemiddeld tin van gehuwde mannen (grafiek 2). In 1983 maakte hun gemiddelde jaarlijkse totaalinkomen⁸ 36% uit van datzelfde inkomen van gehuwde mannen, in 1991 38% (grafiek 3). Wel is deze laatste verbetering wat groter wanneer de gehuwden ouder dan 65 jaar uit de vergelijking worden weggelaten.⁹

Indien we tot slot het gemiddeld persoonlijk inkomen van alle vrouwen, ongeacht burgerlijke staat, relateren aan dat van alle mannen, dan zien we tussen 1983 en 1991 opnieuw een lichte achteruitgang: van 55% naar 53%¹⁰ (grafiek 3).

De ongelijkheid binnen groepen: Gini

De totale inkomensverdeling van inkomenstrekkers kende in 1950 een Gini van 0,440 en in 1991 van 0,355; volgens deze maatstaf werd de inkomensverdeling over de hele onderzoeksperiode beschouwd dus veel gelijk. In tabel I is de ontwikkeling weergegeven voor elke gbs groep afzonderlijk; zowel op basis van inkomenstrekkers als van individuen. Wat in tabel I als eerste opvalt is dat de ontwikkeling van de totale

⁸ NB gaat het hier, anders dan bij grafiek 2, om inkomen op basis van individuen. Hierbij zijn kortweg meer inkomensbestanddelen aan de gehuwde vrouw zelf toegerekend (met name ook uitkeringen uit vroegere arbeid) dan in de reeks omtrent de inkomens uit tegenwoordige arbeid van gehuwde vrouwen die aan grafiek 1 (inkomenstrekkers) was toegevoegd.

⁹ In 1987 kwamen er door de verzelfstandiging van de AOW (en van de bijstand) een groot aantal gehuwde vrouwen met een eigen inkomen bij in de inkomensstatistieken, zonder dat er aan de hoogte van het gezinsinkomen iets veranderde. Om de vertekening die hierdoor kon ontstaan uit te sluiten is, met behulp van de gepubliceerde personele inkomensverdelingen van 1983 en 1991 waarin de inkomensgegevens naar leeftijd waren gegeven, de leeftijdsgroep ouder en gelijk aan 65 jaar uitgesloten. De relatieve inkomenspositie van gehuwde vrouwen t.o.v. gehuwde mannen blijkt dan 35 % in 1983 en 40% in 1991, overigens op basis van het bruto inkomen. (Zie ook bijlage IV noot 4)

¹⁰ Onderliggende cijfers in bijlage II, tabel 2b. Deze uitkomst betekent dus (alleen) dat het inkomen op eigen naam van vrouwen relatief minder werd.

¹¹ De Gini-coëfficiënt die in deze analyse zal worden gebruikt is de bekendste ongelijkheidsmaat (zie bijlage V). De Gini houdt verband met de Lorenzcurve, waarbij de mate van ongelijkheid van een hele inkomensverdeling wordt gerepresenteerd. Op de horizontale as staat het cumulatieve percentage van het aantal inkomenstrekkers en op de verticale as het cumulatieve percentage van het totale inkomen. Aan de curve is dus af te lezen welk percentage van de bevolking beschikt over welk percentage van het totale inkomen; bij totale gelijkheid (iedereen hetzelfde inkomen) valt de curve samen met de diagonaal. De Gini geeft in één getal de relatieve omvang weer van het oppervlak tussen de diagonaal en de feitelijke Lorenzcurve; geeft dus aan de mate van afwijking van totale gelijkheid. De Gini ligt altijd tussen 0 (bij totale gelijkheid) en 1 (bij totale ongelijkheid; al het inkomen in handen van één inkomenstrekker). Zie ook van der Hoek 1985: 102 en bijlage V.

inkomensongelijkheid (nivellering tot het midden van de jaren tachtig gevolgd door denivellering, zie Hoofdstuk I) zich in alle gbs groepen afzonderlijk manifesteert. Per saldo was de Gini coëfficiënt tussen inkomenstrekkers binnen alle gbs groepen lager in 1991 dan in 1950. Daarbij valt op dat voor de ongehuwden, de verweduwd en de gescheidenen de binnengroepsongelijkheid voor vrouwen in 1991 op een wat lager punt uitkwam dan bij dezelfde groepen mannen. In combinatie met het gegeven dat sinds 1979 de inkomensverhoudingen tussen deze groepen gemiddeld ongunstiger werden voor vrouwen suggereert dit dat tussen 1950 en 1991 een wat sterkere “nivellering naar beneden” plaatsvond bij de vrouwen dan bij de mannen. Het adagium van Heath, die als één van de eerst onderzoekers naar sociale ongelijkheid de verschillen tussen de seksen als onderwerp nam (zie Hoofdstuk I), lijkt dan nog op te gaan: “class discrimination divides men but sexual discrimination brings women together”. Tussen 1983 en 1991 verandert dat echter. Na 1983 neemt de inkomensongelijkheid binnen de meeste groepen vrouwen weer toe, behalve bij de individuele inkomens van gehuwde vrouwen (zie tabel I).¹²

De analyse van de Gini's laat, in combinatie met de analyse van de gemiddelde inkomens, alvast enkele algemene conclusies toe.

Ten eerste dat burgerlijke staat veel uitmaakt. Buiten het huwelijk is de gemiddelde inkomenskloof tussen mannen en vrouwen over de hele onderzoeksperiode beschouwd per saldo niet kleiner geworden en zelfs licht toegenomen. Nooit gehuwde en gehuwd geweest zijnde vrouwen samen beschikken in 1950 gemiddeld over 88% van het gemiddeld jaarinkomen van dezelfde groepen mannen en in 1991 over 85% (zie bijlage I, tabel 1b). Binnen het huwelijk daarentegen is de gemiddelde inkomenskloof tussen vrouwen en mannen wel verminderd. Het jaarinkomen van gehuwde vrouwen bedraagt in 1962 23% en in 1979 33% van dat van mannen, berekend op basis van het totaalinkomen van mannen en het persoonlijk arbeidsinkomen van vrouwen (bijlage I tabel 1b). Op basis van individuele totaal-inkomens zijn deze percentages in 1983 36% en in 1991 38% (bijlage II tabel 2b).

¹² Een toename van “binnengroeps”-ongelijkheid na 1983 komt ook naar voren uit het onderzoek van De Beer (2001). Hij stelt vast dat tussen 1983 en 1991 de loonverschillen tussen mannen en vrouwen afnamen (evenals overigens de loonverschillen tussen leeftijdsgroepen en tussen opleidingsniveau's). Het was vooral de binnengroepsongelijkheid die (overall) toenam, dus ook onder vrouwen (en mannen). Daarbij keek hij wel uitsluitend naar beloningsverschillen (in bruto voltijdlonen) en daarbij was ook niet onderscheiden naar burgerlijke staat (de Beer 2001: 257). Wanneer we de bevindingen van De Beer evenwel in de beschouwing betrekken dan komt voor de jaren tachtig het volgende patroon naar voren. Wat gemiddelde beloningsverschillen (per uur) betreft maakt geslacht “an sich” tendentieel steeds minder uit maar wat totaalinkomens betreft maakt geslacht in combinatie met burgerlijke staat of levensfase steeds meer uit.

Tabel I | Gini van gbs groepen 1950-1991.

	1950	1962	1970	1991
Inkomenstrekkers				
mannen ongehuwd	0,38	0,37	0,30	0,32
mannen gehuwd (=echtpaar)	0,37	0,34	0,33	0,29
mannen gehuwd geweest	0,49	0,44	0,39	
waarvan verweduwd				0,34
waarvan gescheiden				0,32
vrouwen ongehuwd	0,38	0,38	0,32	0,31
vrouwen gehuwd geweest	0,49	0,43	0,35	
waarvan verweduwd				0,26
waarvan gescheiden				0,24
Individueen			1983	1991
mannen ongehuwd			0,30	0,32
mannen gehuwd (individueel)			0,27	0,31
mannen gehuwd geweest				
waarvan verweduwd			0,30	0,34
waarvan gescheiden			0,28	0,32
vrouwen ongehuwd			0,29	0,31
vrouwen gehuwd (individueel)			0,43	0,37
Vrouwen gehuwd geweest				
waarvan verweduwd			0,26	0,26
waarvan gescheiden			0,22	0,24

Bron CBS

Een tweede conclusie is dat periode veel uitmaakt. In 1979 vindt een omslag plaats. De relatieve “voorspoed” van de vrouwen neemt af in hetzelfde jaar waarin het gemiddeld reëel inkomen in Nederland voor het eerst na lange tijd weer daalt. Deze omslag valt bovendien ongeveer samen met een toename van de ongelijkheid in de jaren tachtig, die zich in bijna alle gbs groepen manifesteert.

Samengevat leiden beide conclusies tot de volgende constatering. Terwijl de inkomenssituatie van vrouwen onderling na 1979 meer uiteen gaat lopen, raken vrouwen in de levensfasen vóór en na het huwelijk gemiddeld meer achterop bij de vergelijkbare groepen mannen. Hieronder worden de hypothesen per levensfase besproken.

Hypothese 1: de inkomenspositie van ongehuwde vrouwen is verbeterd

De eerste hypothese hield in dat, uitgaande van de verwachtingen verbonden aan de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen, de materiele levenskansen van ongehuwde vrouwen verbeterd zijn (zie Hoofdstuk II. 1). Deze hypothese wordt verworpen als de volgende twee voorwaarden niet zijn vervuld:

- 1A Het gemiddeld inkomen van jonge, nog alleenstaande vrouwen, is steeds dichterbij de buurt gekomen van dat van jonge alleenstaande mannen of minimaal niet verder daarvan verwijderd geraakt.
- 1B Nooit gehuwde oudere vrouwen hebben hun traditionele (inkomens-)voorsprong op de nooit gehuwde oudere mannen (De Jong-Gierveld 1997) vergroot, behouden of minimaal niet omgezet in een achterstand.

Hieronder worden deze voorwaarden onderzocht en tot slot wordt nagegaan of de betekenis van de gemiddelden veranderd is en de ongelijkheid die zij verbergen is toegenomen.

De periode 1950–1979

In grafiek 2 was te zien dat gedurende de hele periode tussen 1950 en 1979 de nooit gehuwde vrouwen inliepen op hun inkomensachterstand ten opzichte van de nooit gehuwde mannen, vooral in de jaren zeventig (van 86% in 1970 naar 95% in 1979, zie bijlage 1).

Voor de vroegste periode (tussen 1950 en 1962) is deze inhaalslag (van 80% naar 84%) nog niet verwacht. Dit is nog de periode van de verbreiding van het kostwonnensysteem.¹³ Er wordt in de jaren vijftig op steeds jongere leeftijd getrouwd en dit betekent ook dat jongeren eerder het ouderlijk huis verlaten en een eigen huishouden vormen, voor zover de woningnood dat toestaat. De “verjonging” van de groep ongehuwden die van de dalende huwelijksleeftijd het gevolg moet zijn verklaart mogelijk dat het relatieve inkomen van alle ongehuwden in de jaren vijftig eveneens achterblijft op de ontwikkeling van het algemeen gemiddeld inkomen.

In grafiek 4 is het gemiddeld inkomen van de afzonderlijke gbs groepen steeds gerelateerd aan het algemeen gemiddeld inkomen in het betreffende jaar. Het gemiddeld

¹³ Het aandeel van echtparen op de bevolking stijgt en dat van de ongehuwden daalt; tussen 1950 en 1962 daalt hun aantal relatief (zie ook grafiek 1) maar tussen 1962 en 1979 ook absoluut (van bijna 2 miljoen in 1962 naar ongeveer 1,5 miljoen in 1979).

inkomen van de nooit gehuwde vrouwen loopt tussen 1950 en 1962 iets meer in op het totaal gemiddeld inkomen dan het gemiddelde van de nooit gehuwde mannen, waardoor de onderlinge verhouding gunstiger wordt voor vrouwen.¹⁴ Na 1962 ontwikkelt de inkomenspositie van álle nooit gehuwden, mannen zowel als vrouwen, zich verhoudingsgewijs gunstig. Indien we de groei van het algemeen gemiddeld (nominaal) inkomen tussen 1962 en 1979 op 100 stellen dan bedroeg de groei van het inkomen van nooit gehuwde mannen 131 en van nooit gehuwde vrouwen 149 (zie bijlage II). Daar kunnen verschillende oorzaken voor zijn. In de eerste plaats kwam er in het begin van de jaren zeventig een einde aan de daling van de huwelijksleeftijd en ook hierdoor steeg, vanaf dat moment, de gemiddelde leeftijd van de ongehuwden weer. In de tweede plaats nam de onderwijsduur (gemiddeld) toe waardoor de gemiddelde leeftijd waarop schoolverlaters op de arbeidsmarkt aantraden, en daarmee ook het gemiddeld inkomen, steeg. Dit is ook het tijdvak waarin de deelname van kinderen uit lagere inkomensklassen aan het hoger onderwijs begint te stijgen.¹⁵ In totaal nam tussen 1962 en 1970 het aandeel nooit gehuwde mannen aan alle inkomenstrekken sterk af (van 21 % naar 16% van alle inkomenstrekken, zie bijlage I). In de jaren zeventig was het de beurt aan dochters om hun onderwijsdeelname te vergroten; tussen 1970 en 1979 daalde het aandeel van de ongehuwde vrouwen aan alle inkomenstrekken met 20% -punten veel sterker dan dat van de ongehuwde mannen (zie bijlage I, tabel 1a). De verlenging van de leerplicht tot 16 jarigen in 1975 en van de partiële leerplicht voor 16-18 jarigen enkele jaren later (De Regt 1993: 55) kan hierop van invloed zijn geweest. Ook de instelling van het minimumloon (voor mannen in 1964, voor vrouwen in 1966) en vooral, tien jaar later, van het minimumjeugdloon (in 1974) en de wet gelijk loon voor mannen en vrouwen (1975) kan de gemiddelde inkomens van de ongehuwden in het algemeen en die van de ongehuwde vrouwen in het bijzonder, relatief verhoogd hebben. Voor enkele leeftijdsklassen kon de verhouding tussen het gemiddeld (totaal-)inkomen van ongehuwde vrouwen tot dezelfde groep mannen worden berekend.

Uit tabel II blijkt dat de inhaalbeweging van de ongehuwde vrouwen tussen 1970 en 1979 zich in elk geval voordeed in de leeftijdsklassen 39-39 jaar en 50-54 jaar. Verder hadden de ongehuwde vrouwen boven 45 jaar gemiddeld steeds een betere inkomens-

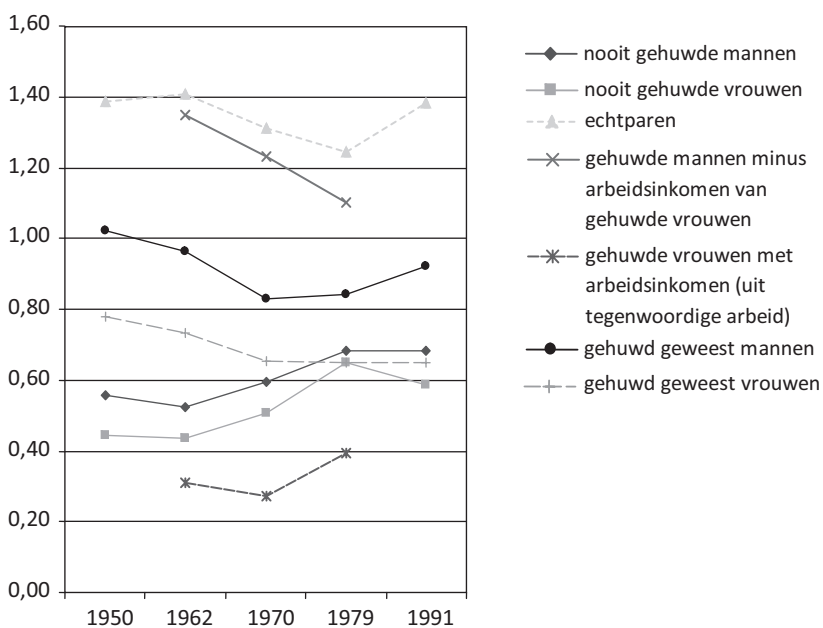
¹⁴ Omdat deze gegevens niet systematisch naar leeftijdsgroep beschikbaar waren is niet na te gaan in welke mate deze verandering door louter demografische oorzaken of ook door veranderingen in het verdiende inkomen veroorzaakt werd.

¹⁵ Voor jonge mannen begon dat al in de jaren zestig, eigenlijk al vanaf 1958 (Schuyt en Taverne 2000) voor jonge vrouwen was deze ontwikkeling vooral in de jaren zeventig geprononceerd (Oudijk 1983: 116).

positie dan de nooit gehuwde mannen van dezelfde leeftijd; al leek de voorsprong na 1979 kleiner te worden.

Grafiek 4 | Verhouding inkomen verschillende gbs-groepen tot gemiddeld inkomen 1950-1991.

Totaalinkomen (52 weken) van inkomenstrekkers.

Bron CBS, onderliggende cijfers bijlage I

Tabel II | Verhouding inkomen ongehuwde vrouwen tot inkomen ongehuwde mannen naar leeftijdsklassen 1970,1979,1991

Leeftijd	1970	1979	1991
30-39	94	96	84
45-49	106	105	
50-54	111	116	105
50-59		110	107
Totaal	86	95	86
Totaalinkomen (52 wkn) van Inkomenstrekkers			

Tabel II: bron CBS

De periode 1979-1991

Na 1979 blijft het gemiddeld inkomen van alle ongehuwde vrouwen samen weer achter. Het bedroeg in 1979 95% en in 1991 86% van dat van ongehuwde mannen en was daarmee weer terug op het niveau van 1970 (zie ook grafiek 2). Ook ten opzichte van het algemeen gemiddeld inkomen gingen de ongehuwde vrouwen er nu op achteruit, terwijl de ongehuwde mannen op gelijke afstand daarvan bleven (zie grafiek 4). Dit gebeurde in alle leeftijdsgroepen tussen 30 en 54 jaar (zie tabel II).

Hoe is het te verklaren dat de trend dat ongehuwde vrouwen bezig waren hun gemiddelde inkomensachterstand op ongehuwde mannen in te halen na 1979 stopt en in haar tegendeel omslaat? Ligt de verklaring in een verandering in de samenstelling van de groepen (naar leeftijd of naar huishoudensituatie) en/of in een verandering in bronnen en hoogte van de inkomens? Beide mogelijkheden worden hieronder nader onderzocht.

1A Samenstelling van de groepen

Een indirecte invloed op het gemiddeld inkomen kan zijn uitgegaan van het voortgaande uitstel van het huwelijk.¹⁶ Met de stijging van de huwelijksleeftijd stijgt naast de omvang van de groep ongehuwden ook de gemiddelde leeftijd van die groep en daarmee, althans in theorie, ook het gemiddeld inkomen, voor vrouwen zowel als voor mannen.¹⁷ Mogelijk is deze stijging bij mannen sterker geweest dan bij vrouwen. Voor de periode tussen 1983 en 1991 kon dit worden nagegaan met behulp van de door het CBS gepubliceerde personele inkomensverdelingen van 1983 (CBS 1983a) en 1991 (CBS 1994a).¹⁸ In elk van beide jaren was de overgrote meerderheid van de nooit gehuwden jonger dan 35 jaar (ongeveer 80%). Bij zowel de mannen als de vrouwen daalde tussen 1983

¹⁶ Hierdoor neemt het aantal ongehuwde belastingplichtigen in de jaren tachtig weer toe, relatief en absoluut, van 1,5 miljoen in 1979 tot 2,6 miljoen in 1991 nadat het in voorgaande decennia voortdurend gedaald was als gevolg van de daling van de huwelijksleeftijd als gevolg van de stijging van de onderwijsdeelnemers. De onderwijsdeelnemers bleef in de jaren tachtig toenemen, hoewel iets langzamer dan voorheen (SCP 1992: 232).

¹⁷ De leeftijd waarop vrouwen voor het eerst in het huwelijk treden steeg van ongeveer 23 in 1980 tot 26 in 1990; voor mannen van 25 tot 28. (CBS, statline). Inderdaad signaleerde het CBS de invloed daarvan op de gemiddelde inkomens, bijv. voor het begin van de jaren tachtig: "de forse toename van het inkomen van ongehuwde mannen tussen 1981 en 1983 is te wijten aan een structuurverandering: het percentage ongehuwde mannen met inkomen van 15-19 jaar daalde en de leeftijdscategorieën met de relatief hoge inkomens zijn toegenomen. Voor vrouwen van 25-34 jaar gebeurde iets dergelijks; het percentage ongehuwden in die leeftijdsklasse nam toe" (CBS 1983a: 20).

¹⁸ In deze publicaties zijn de inkomensverdelingen van naar geslacht en burgerlijke staat onderscheiden groepen ook nog gekruist met (onderling vergelijkbare) leeftijdsklassen. In bijlage III, tabel 3b zijn de cijfers uit beide jaren opgenomen en bewerkt. Het inkomensbegrip in deze tabellen is bruto totaalinkomen, waardoor de data niet vergelijkbaar zijn met de data uit de basisbestanden (op basis van totaalinkomen). Bovendien zijn in deze publicaties, anders dan in de basisbestanden, de onvolledige jaarinkomens (o.a. schoolverlaters) meegeteld. Er zijn dus in verhouding meer personen uit de jongste leeftijdsklassen in opgenomen. De trends gaan evenwel in dezelfde richting.

en 1991 het aandeel van de jongste leeftijdsklassen (tot 25 jaar; ongeveer de helft van het totaal aantal ongehuwden) ten gunste van de wat oudere groepen (in het bijzonder 25-35 jaar), en, vooral bij mannen, ook nog ten gunste van de middelbare leeftijdsgroep (35-54 jaar). In de jaren tachtig steeg de gemiddelde leeftijd van de ongehuwde mannen in de inkomensstatistiek dus inderdaad wat sneller dan bij vrouwen, hoewel deze met 28,9 jaar voor mannen nog steeds lager was dan voor vrouwen met 29,26 jaar (zie bijlage III, tabel 3b). Maar het nominaal (bruto) inkomen van de nooit gehuwde mannen nam in alle afzonderlijke leeftijdsklassen sterker toe dan dat van de nooit gehuwde vrouwen. Zo bedroeg het inkomen van de nooit gehuwde vrouwen jonger dan 25 jaar in 1983 94% van dat van dezelfde groep mannen en in 1991 87%. Alléén bij de (relatief kleine groep) ongehuwden ouder dan 55 jaar gebeurde dit niet en bleef de v:m verhouding, traditioneel gunstig voor oudere nooit gehuwde vrouwen, vrijwel ongewijzigd met 1,06 in 1983 en 1,09 in 1991 (zie bijlage III tabel 3b). Het is dus onwaarschijnlijk dat de relatieve inkomensachteruitgang van ongehuwde vrouwen afdoende verklaard wordt door de veranderde leeftijdsstructuur.

Een andere verklaring kan liggen in de toename van het aandeel van de samenwonenden aan de groep “ongehuwden”, als gevolg van het uitstel van het huwelijk. In 1981 telde het CBS in totaal 187.000 ongehuwde samenwoningen en in 1990 422.000 (Niphuis-Nell e.a. 1997b: 26). Het is denkbaar dat samenwonende (ongehuwde) vrouwen, wanneer zij kinderen hebben, net als de gehuwde vrouwen met kinderen, vaker dan de samenwonende vaders in deeltijd werken en dus een minder hoog inkomen op eigen naam hebben.¹⁹ Een deel van de samenwonende ouders gaat ook weer uit elkaar²⁰, waardoor we onder de “nooit gehuwde personen met inkomen” ook steeds vaker alleenstaande moeders zullen aantreffen. Hùn aandeel groeit daarenboven waarschijnlijk nog iets als gevolg van de toename van het aantal alleenstaande moeders dat niet eerst heeft samengewoond; zoals de “tienermoeders”²¹ en de “bewust ongehuwde moeders”. In totaal wordt het aantal nooit gehuwde vrouwen dat een één-ouder gezin vormt geteld op 14.800 in 1981 en op 31.200 in 1985 en geraamd op 95.000 in 2000 (Van Delft e.a.1988: 20).²² Op een totaal aantal van ruim 1 miljoen nooit gehuwde vrouwen

¹⁹ Daarbij zal het overigens in doorsnee om een minderheid van alle ongehuwd samenwonende vrouwen gaan, omdat de meeste samenwonenden alsnog trouwen wanneer er kinderen komen of zijn (CBS 1994b: 46, 74).

²⁰ Naar schatting ging in de periode 1977-1984 ongeveer één derde van de ongehuwde paren met kinderen weer uit elkaar (CBS 1994b).

²¹ In 1982 werden 1266 kinderen geboren bij ongehuwde vrouwen van 15-19 jaar (Van Delft e.a.1988: 45)

²² Ter vergelijking: het aantal ongehuwde vaderenoudergezinnen nam in die periode juist af van 1981: 800 en

met een belastbaar inkomen in 1991 (zie bijlage II) gaat het bij deze groepen echter nog om relatief kleine percentages. De relatieve verslechtering van de gemiddelde inkomenspositie van de nooit gehuwde vrouwen kan ook hier vrijwel zeker niet volledig uit verklaard worden.

1B Inkomenseffect

Rechtstreeks van invloed op het inkomen van de ongehuwden zijn geweest de ont koppeling van lonen en uitkeringen (1985), de verlaging van minimum jeugdlonen in 1981 en 1983 en van het minimumloon in 1984 (uit Kleijn e.a. 1991). Deze maatregelen troffen echter beide seksen. Een verklaring voor de differentiële ontwikkeling biedt misschien een verschuiving van de belangrijkste bronnen van inkomen. In de boven al gebruikte CBS publicaties zijn de (bruto-) inkomens ook gegeven naar de “voornaamste bron van inkomen”. In grafiek 5 is de verhouding tussen het gemiddeld inkomen van de nooit gehuwde vrouwen en mannen voor elke inkomensbron afzonderlijk weergegeven, voor 1983 (donker grijs lijn met blokken) en voor 1991 (lichte grijs met ruiten).

Wanneer het gemiddeld inkomen van de nooit gehuwde vrouwen gelijk is aan dat van nooit gehuwde mannen is het quotiënt weer 1 (het quotiënt is weer uitgezet op de y-as). Wanneer het gemiddeld inkomen van de nooit gehuwde vrouwen boven die lijn ligt is het hoger dan dat van de nooit gehuwde mannen. Dit blijkt het geval bij de arbeidsongeschikten (althans in 1983), de bijstandsgerechtigden (1983 en 1991) en de gepensioneerden (1983 en 1991). Tevens blijkt dat deze voorsprong in de loop van de jaren tachtig kleiner is geworden, behalve voor bijstandsgerechtigde vrouwen.²³ Bij de andere inkomensbronnen ligt het gemiddeld inkomen van de ongehuwde vrouwen lager dan dat van mannen en bij de meeste daarvan is de achterstand gegroeid (ligt de groene lijn onder de rode lijn). Voor het gemiddeld inkomen leggen echter niet alle inkomensbronnen evenveel gewicht in de schaal. Onder de nooit gehuwden, vrouwen zowel als mannen, vormen de ‘actieven’ de overgrote meerderheid (in 1983 75% van de nooit gehuwde mannen en 69% van de nooit gehuwde vrouwen) en bij beide groepen nam dit aandeel tussen 1983 en 1991 nog verder toe; met 7% punten voor de nooit gehuwde mannen en met 6% punten voor de nooit gehuwde vrouwen (bijlage III, tabel 3a). De

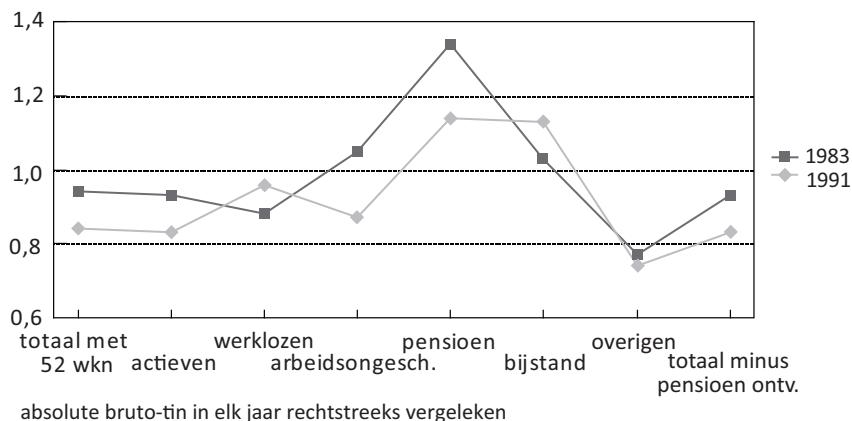
in 1985: 300; hoe dan ook gaat het bij de vaders om een in verhouding zeer klein aantal zodat ik van nu af aan zal spreken van de groep van ongehuwde moeders (Van Delft e.a. 1988: 20).

²³ Wat de bijstandsgerechtigden betreft is aannemelijk dat een rol speelt dat zich onder deze groep vrouwen steeds vaker éénouder gezinnen zullen bevinden, voor wie de minimale bijstandsuitkering hoger ligt dan voor alleenstaanden.

Grafiek 5 | Verhouding inkomen ongehuwde vrouwen tot inkomen ongehuwde mannen naar bron van inkomen 1983,1991.

rel ink.vrouw/rel ink.man

nooit gehuwde mannen en vrouwen

Bron CBS. Onderliggende cijfers bijlage III

relatieve achteruitgang van de inkomenspositie van vrouwen ten opzichte van die van mannen was bij de actieven met 10% punten (van 93% naar 83%) ook veel sterker dan voor alle andere categorieën samen. (Zie bijlage III, tabel 3a). Het ligt daarom voor de hand de belangrijkste verklaring voor het achterblijven van het relatieve inkomensniveau van nooit gehuwde vrouwen te zoeken op de arbeidsmarkt. Maar waar? Het CBS onderscheidt ook naar sociaal economische categorie zoals zelfstandigen, ambtenaren en “overig loon”, welke laatste categorie betrekking heeft op werknemers in het bedrijfsleven.²⁴ Ten opzichte van 1983 was het aantal nooit gehuwde vrouwen dat ambtenaar was in 1991 met 30 % gedaald en het aantal mannelijke ambtenaren met 15%.²⁵ Het aantal nooit gehuwde vrouwen en mannen dat als “overige” werknemer te boek stond daarentegen groeide met respectievelijk 80% en 70%.²⁶ In 1991 vormde het bedrijfsleven met ruim 1,7 miljoen nooit gehuwde werknemers verreweg de belangrijkste bron van inkomen van de in totaal ongeveer 2 miljoen nooit gehuwden in de belastingstatistiek;

²⁴ Alle gegevens uit eigen berekeningen op basis van CBS 1983a: *Personele inkomensverdeling 1983, individuen* tabel 1.3. p. 26 en CBS 1994a: *Personele inkomensverdeling 1991-1993* tabel 1.2.4.:59.

²⁵ In de jaren tachtig daalde het werkgelegenheidsaandeel van de quataire sector in het algemeen, mede als gevolg van de bezuinigingen in die periode (zie bijv. ook De Beer 2001: 291).

²⁶ Ook uit de arbeidskrachtentellingen blijkt dat de groei van het aandeel van vrouwelijke werknemers tussen 1975 en 1991 vooral groot was in de handel en horeca, in de overige dienstverlening, in transport en communicatie (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993: 76 of Elfrink en Kloosterman 1989).

en hier bleef de inkomenspositie van nooit gehuwde vrouwen het sterkst achter. Als we het gemiddeld (bruto-) inkomen van de nooit gehuwde vrouwen in deze sector voor 1983 (fl 25600) op 100 stellen, dan is dat inkomen in 1991 gestegen tot 137 (f 35100). Het inkomen van de vergelijkbare groep mannen (in 1983: f 27700) steeg tot 153 (f 42500). Het lijkt er dan ook op dat de belangrijkste oorzaak voor het achterblijven van de gemiddelde inkomenspositie van nooit gehuwde vrouwen ligt in de wervings- en beloningsstructuur in het bedrijfsleven.²⁷

De ongehuwden en ongelijkheid

Om meer zicht te krijgen op de verhoudingen die onder de gemiddelde inkomens liggen zijn hieronder de inkomensverdelingen van ongehuwde mannen en vrouwen weergegeven (grafieken 6 t/m 9). Eerst de verdelingen op basis van inkomenstrekken voor het jaar 1962, hoogtepunt van het kostwinnerschapstelsel (grafiek 6), dan voor 1991 (grafiek 7). Dan de verdelingen op basis van individu voor 1983 (grafiek 8) en 1991 (grafiek 9). Om de grafieken zo goed mogelijk te kunnen vergelijken zijn op de x-as niet de inkomensklassen in guldens weergegeven maar in klassen van verhouding tot het mediane inkomen van elk jaar.

In 1962 (grafiek 6) kende de verdeling van de ongehuwde mannen twee toppen; één op 0,3 tot 0,5 van het mediane inkomen (dat kwam toen neer op een nominaal jaarinkomen tussen f 2000 en f 3000) en één top rond 0,7 tot 0,9 maal het mediane inkomen (tussen f 4000 en f 5000). De verdeling van de ongehuwde vrouwen toont in 1962 slechts één top, rond het laagste inkomen. In 1991 (grafiek 7) zijn beide groepen naar rechts opgeschoven en is de “rechter” piek, zowel voor ongehuwde mannen als voor ongehuwde vrouwen, rond 0,7-0,9 maal het mediane inkomen. Tussen 1962 en 1991 zijn de verdelingen van ongehuwde mannen en vrouwen dus meer op elkaar gaan lijken. Daarmee is de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen afgenomen, hoewel de verdeling van de ongehuwde mannen nog steeds meer naar “rechts” ligt dan die van de ongehuwde vrouwen. Inderdaad zagen we eerder dat de ongelijkheid onder ongehuwden, afgemeten aan de Gini, tussen 1950 en 1991 is afgenomen (zie tabel I). De afname van de ongelijkheid voltrok zich evenwel grotendeels tussen 1962 en 1970 en

²⁷ Het onderzoek van Huygen laat zien dat tussen 1977 en 1985 het gemiddeld functieniveau bij mannen sterker steeg dan bij vrouwen. De ontwikkeling bij vrouwen toont grote onderlinge verschillen. De grote meerderheid is in de lagere functieniveaus gebleven; maar de totale verdeling laat ook een toename zien van het aantal vrouwen in de hoogste functieniveaus (Huygen 1989). Uit een vervolgonderzoek blijkt dat het functieniveau van mannen en vrouwen in de loop van de jaren negentig gemiddeld wel dichter naar elkaar toegroeit (Asselberghs e.a. 1998: 37-45). Omdat hierbij geen onderscheid werd gemaakt naar burgerlijke staat, kan het uiteengroeien van de gemiddelde inkomens van ongehuwde mannen en vrouwen in het bedrijfsleven zich in de jaren negentig toch hebben voorgezet.

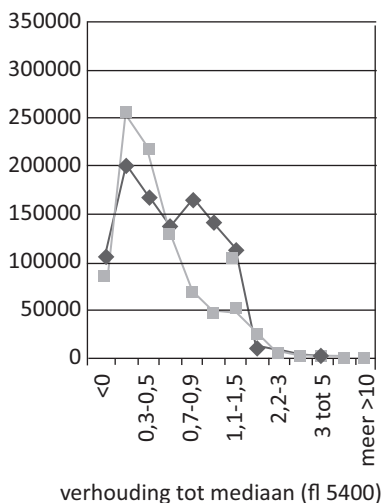
(waarschijnlijk) nog tot later in de jaren zeventig. Na 1983 sloeg de trend om en nam de onderlinge ongelijkheid ook bij de ongehuwden weer toe. De Gini nam toe voor mannen van 0,30 in 1983 naar 0,32 in 1991 en voor vrouwen van 0,29 naar 0,30 (zie tabel I, data op basis van individu). Vergelijken we de grafieken 8 en 9 dan zien we dat de top van de hogere inkomens van de ongehuwde mannen weer uitloopt op die van de ongehuwde vrouwen.

Keren wij tot slot terug naar de hypothese dat de gemiddelde inkomens van ongehuwde vrouwen dichter in de buurt zijn gekomen van die van ongehuwde mannen. Voor de periode 1950-1962-1979 is deze hypothese (1a) bevestigd. Voor de periode 1970-1979 is zij, afgaande op enkele beschikbare leeftijdsklassen, eveneens bevestigd voor oudere ongehuwde vrouwen (hypothese 1b).

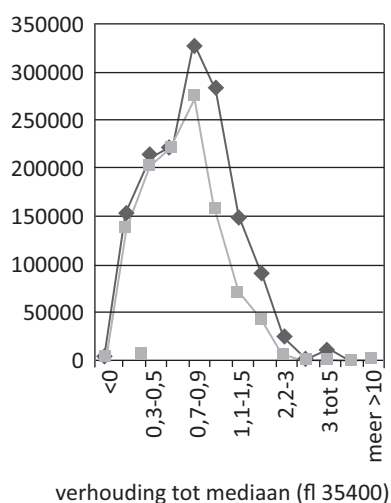
Voor de periode 1979-1991 echter is de hypothese 1a verworpen; de afstand ten opzichte van ongehuwde mannen werd in dat tijdvak weer groter. De oudere ongehuwde vrouwen behielden hun traditionele voorsprong (hypothese 1b werd dus niet verworpen) maar deze voorsprong werd kenmerkender kleiner. Na 1983 verbergen de gemiddelden een toenemende ongelijkheid zowel onder ongehuwde vrouwen als (vooral) ongehuwde mannen.

Grafieken 6 t/m 9: Inkomensverdeling ongehuwde mannen en ongehuwde vrouwen naar klassen van het mediane inkomen, totaalinkomen (52 weken) in 1962, 1983, 1991.

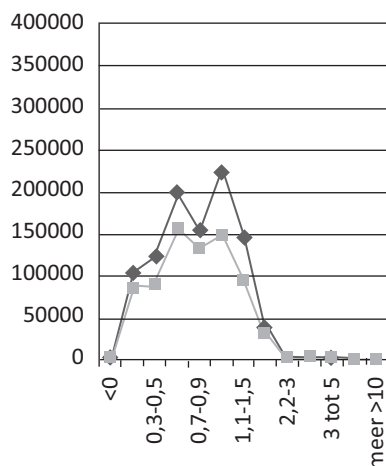
Grafiek 6 Inkomenstrekkers 1962

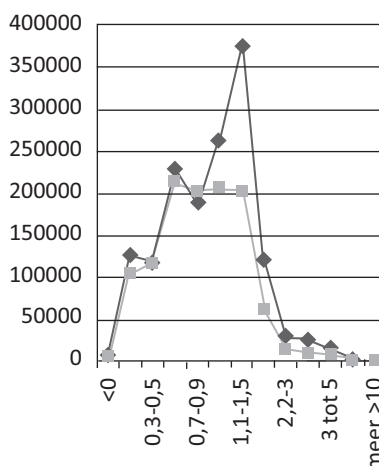
Grafiek 7 Inkomenstrekkers 1991

◆ mannen ongehuwd ■ vrouwen ongehuwd

Grafiek 8 Individuen 1983

verhouding tot mediaan inkomen (fl 27500)

Grafiek 9 Individuen 1991

verhouding tot mediaan inkomen (fl 29200)

◆ mannen ongehuwd ■ vrouwen ongehuwd

Bron grafieken 6 t/m 9 CBS,eigen bewerking

Hypothese 2: de inkomenspositie van gehuwde vrouwen is verbeterd

De tweede hypothese was dat de individuele inkomenspositie van gehuwde vrouwen verbeterd is omdat vrouwen ook wanneer zij getrouwd zijn economische zelfstandigheid blijven nastreven. Ook verwachtten we dat een toename van de arbeidsparticipatie (en dus van het arbeidsinkomen) van gehuwde vrouwen gepaard zou zijn gegaan aan een navenante afname van de arbeidstijd (en dus van het arbeidsinkomen) van gehuwde mannen; althans indien de verwachtingen op het gebied van herverdeling bewaarheid waren. Maar het totale inkomen van echtparen mocht er niet sterk op achteruit zijn gegaan, als de materiele levenskansen van gehuwde vrouwen verbeterd waren. We verwachtten dus dat:

2A het verschil tussen het individuele inkomen van gehuwde vrouwen en dat van gehuwde mannen steeds kleiner is geworden of op zijn minst niet is toegenomen.

2B met de toename van het individueel inkomen van gehuwde vrouwen het individueel inkomen van gehuwde mannen is afgenomen en/of op zijn minst niet is toegenomen.

2C het echtpaarinkomen er niet sterk op achteruit is gegaan.

Kwamen deze verwachtingen uit?

2A De hypothese dat het individueel inkomen van gehuwde vrouwen is toegenomen

Aan het eind van de jaren vijftig en in het begin van de jaren zestig begon de geregistreerde arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen toe te nemen,²⁸ de gemiddelde hoogte van hun inkomen echter nog niet. Tussen 1962 en 1970 nam het gemiddelde aandeel van het arbeidsinkomen van gehuwde vrouwen aan het echtpaarinkomen (waarvan de vrouw een waargenomen inkomen heeft) zelfs af van 19,6% naar 18,3% (Grubben 1986b: 14), zoals ook in grafiek 2 te zien is. Voor die eerste periode (1962-1970) is de hypothese dus niet bevestigd. Een mogelijke verklaring is de afname van het aandeel van de "meewerkende echtgenotes"²⁹ die gemiddeld een relatief hoog inkomen hadden (zie ook Hoofdstuk 4). Wat betreft de vrouwen in loondienst zijn het in de jaren zestig vooral nog de jonge pas gehuwde vrouwen die vaker blijven doorwerken tot het moment van moederschap (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1997: 54); gemiddeld zal het daarbij om relatief lage inkomens zijn gegaan. Een andere mogelijke verklaring is de toename van het aandeel van de kleine (minder dan 15 uur) en vooral periodieke banen, die in de hier gebruikte tijdreeks zijn meegenomen.

Tussen 1970 en 1979 steeg het aantal gehuwde vrouwen met een arbeidsinkomen verder tot bijna 1.186.000 (zie bijlage 1, tabel 1a) maar nu nam het gemiddelde arbeidsinkomen ook toe.³⁰ In echtparen van tweeverdieners neemt maakte het in 1970 18,3% en in 1979 26,8% uit van het echtpaarinkomen (Grubben 1986b: 14, staat 2).

Was in de jaren zeventig het verschijnsel van de herintreding van gehuwde vrouwen steeds algemener geworden, in de jaren tachtig bleven steeds meer gehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt ook wanneer zij nog jonge kinderen hadden (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1997: 54). Tussen 1983 en 1991 verdubbelde het aantal gehuwde vrouwen in de inkomensstatistieken (van ruim 900.000 naar ruim 1,7 miljoen).³¹ Het gemiddeld nominaal inkomen bleef eveneens toenemen en groeide van f 14.511 in 1983 naar

²⁸ In 1962 waren er bijna 500.000 gehuwde vrouwen met een eigen arbeidsinkomen en in 1970 ongeveer 900.000 (zie bijlage I).

²⁹ Het aandeel van de meewerkende echtgenotes aan alle werkende gehuwde vrouwen nam af van 45% in 1962 naar 41% in 1967 naar 35% in 1970. Eigen berekening op basis van Grubben 1986b: 14 (staat 2).

³⁰ Vaak wordt de fiscale verzelfstandiging van de gehuwde vrouw in 1973, waardoor voor de gehuwde vrouw "schoon" meer overblijft indien zij meer dan f 6000 verdient, als directe oorzaak genoemd. (Grubben 1986b: 15).

³¹ In 1983 werd de AOW nog geheel aan het inkomen van gehuwde mannen toegerekend, in 1991 was de AOW opgesplitst tussen gehuwde mannen en gehuwde vrouwen. Hierdoor steeg het aantal en aandeel van gehuwde vrouwen boven 65 jaar in de individuele inkomensstatistieken sterk (hun aantal werd meer dan 12 keer zo groot, hun aandeel steeg van ongeveer 3% naar ongeveer 2% (Berekend op basis van inkomensverdelingen inclusief onvolledige jaarinkomens van 1983 (CBS 1983a: 35, tabel 1.2) en 1994 (CBS 1994a: 58, tabel 1.2.3). Evenwel groeit ook het aantal van de meeste andere leeftijdsgroepen sterk tussen 1983 en 1991 en deze blijven samen de overgrote meerderheid uitmaken van de gehuwde vrouwen met een eigen inkomen.

f 18.969 in 1991. Dit komt neer op 36% van het gemiddeld totaalinkomen van gehuwde mannen in 1983 en op 38% in 1991 (al deze cijfers in bijlage II tabel 2b). Uitsplitsing naar inkomensbron leert dat de overgrote meerderheid van deze gehuwde vrouwen bestond uit “actieven” en dat, wanneer alleen “actieve” gehuwde vrouwen en mannen met elkaar worden vergeleken, de vooruitgang van de inkomenspositie van vrouwen nog iets groter was: van 34% naar 40%. Deze toename was weliswaar iets kleiner dan in de voorgaande periode (van 22% in 1970 naar 33% in 1979) maar toch conform de verwachting.

Voor de periode tussen 1970 en 1979 en ook voor de periode tussen 1979 en 1991 is hypothese 2a dus bevestigd. Het persoonlijk inkomen van gehuwde vrouwen nam toe zowel ten opzichte van het gemiddeld inkomen als ten opzichte van dat van gehuwde mannen.

2B De hypothese dat het individueel inkomen van gehuwde mannen is afgenomen

Indien herverdeling plaatsvond van betaalde en onbetaalde arbeid zal het gemiddeld inkomen van gehuwde mannen gedaald zijn naarmate dat van gehuwde vrouwen steeg. Terwijl in de jaren zeventig het gemiddeld arbeidsinkomen van gehuwde vrouwen voortdurend groeide was in die periode het gemiddeld inkomen van gehuwde mannen (na aftrek van het arbeidsinkomen van echtgenotes) wat minder snel gegroeid dan dat van de overige inkomensstrekkers, zodat het daalde ten opzichte van het gemiddeld inkomen (zie grafiek 4). In 1960 was het gemiddeld inkomen van gehuwde mannen (na aftrek van het arbeidsinkomen van echtgenotes) 1,35 maal zo groot als het algemeen gemiddeld inkomen in dat jaar, in 1970 1,23 en in 1979 1,10. (bijlage I, tabel 1b). Tussen 1962 en 1979 ging de toename van het aantal (vanaf 1962) en de relatieve hoogte (vanaf 1970) van de arbeidsinkomens van gehuwde vrouwen dus inderdaad gepaard aan een relatieve daling van het gemiddelde kostwinnersinkomen. In de jaren tachtig veranderde dat. De individuele inkomens van gehuwde mannen (sinds 1983 beschikbaar), liepen nu uit op het gemiddeld inkomen in elk jaar (met 1,33 x het gemiddeld inkomen in 1983 naar 1,43 x in 1991 (zie bijlage II tabel 2b). Voor de laatste periode wordt de hypothese dus verworpen.³² Stokte toen de herverdeling van de traditionele taakverdeling op het gebied van inkomensverwerving? De beschikbare data stonden niet toe om deze vraag te beantwoorden; daarvoor zijn ook gegevens nodig over reële inkomens, gewerkte

³² De emancipatiemonitor 2002 stelt op grond van tijdsbestedingsonderzoek inderdaad vast dat mannen in de jaren tachtig meer uren betaald zijn gaan werken (Portegijs e.a. 2002: 93).

arbeidsuren, en (vooral) een uitsplitsing van dat alles tussen echtparen met en zonder (thuiswonende) kinderen.

2C De hypothese dat het echtpaarinkomen op peil bleef

Om de ontwikkeling van het echtpaarinkomen na te gaan is eerst weer naar het relatieve inkomen ten opzichte van het gemiddelde inkomen gekeken. Opvallend is dat dit over de hele onderzoeksperiode beschouwd gelijk is gebleven, zoals in grafiek 4 goed te zien was. In 1950 beschikten echtparen gemiddeld over ongeveer 1,38 maal het gemiddeld inkomen, in 1962 bereikten zij een hoogtepunt met 1,4 maal het gemiddeld inkomen, daarna nam hun voorsprong af tot 1,31% in 1970 en 1,24% in 1979. Na 1979 liep het echtpaarinkomen weer uit op de overige groepen en in 1991 was het weer terug op het niveau van 1950: rond 1,38 maal het totaal gemiddeld inkomen (bijlage I tabel 1b). Over de hele periode beschouwd is de hypothese dus bevestigd.

Het is opmerkelijk dat de toename van de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen zich, althans tot 1979, niet lijkt te hebben vertaald in een gestaag toenemende voorsprong op de andere gbs groepen. Dat gebeurde eigenlijk alleen tussen 1950 en 1962, de periode van de bloei van het kostwinnerschapsysteem, terwijl de (geregistreerde) arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen toen juist afnam. In de daarop volgende periode (1962-1979) daalde het relatieve (gemiddelde) echtpaarinkomen weer hoewel de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen toenam (zie ook grafiek 4). Pas na 1979 liepen de echtparen, nu steeds vaker tweeverdieners, gemiddeld weer uit op het gemiddeld inkomen. De stabiliteit van het (relatieve) echtpaarinkomen suggereert dat het arbeidsinkomen van gehuwde vrouwen voor sommige groepen en in sommige periodes compensatie moest bieden voor een daling van het kostwinnersinkomens. Op basis van de reeks van gestandaardiseerde reële huishoudens inkomens tussen 1977 en 1990 werd daarom de ontwikkeling van reële inkomens van echtparen in die jaren na te gaan. In grafieken 10 en 11 zijn voor enkele jaren de reële inkomens weergegeven van echtparen met kinderen en van echtparen zonder kinderen. Op de rechteras is de ontwikkeling van de Gini weergegeven. Wanneer we in beide grafieken de kolommen van 1990 vergelijken met die van 1977 dan is opnieuw voldaan aan de voorwaarde dat het echtpaarinkomen op peil bleef, ook wanneer we kijken naar reëel besteedbare inkomens. Maar de fluctuaties zijn betekenisvol. Vooral tussen 1979 en 1983 (grafieken 10 en 11) ging het echtpaarinkomen gemiddeld reëel achteruit en in die periode kunnen de inkomens van sommige groepen gehuwde vrouwen een compensatie hebben gevormd voor (reëel) verslechterend inkomen van de gehuwde mannen. Dat kan na 1987 zo

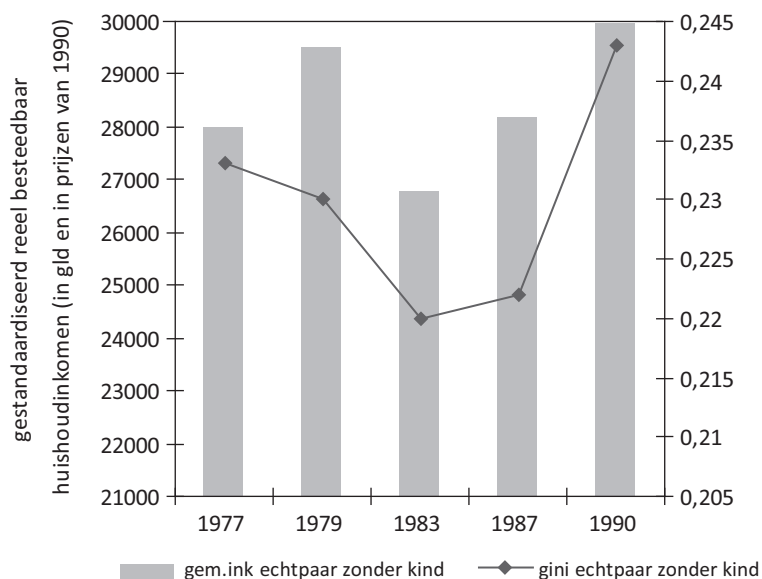
gebleven zijn, omdat vanaf dat moment het gemiddelde reële inkomen van echtparen weliswaar weer toenamen maar ook de ongelijkheid (Gini) tussen hen groeide. De Gini van de echtparen laat over de lange periode een gestage daling zien, van 0,37 in 1950, 0,34 in 1962 naar 0,29 in 1991 (zie tabel I). De ongelijkheid tussen echtparen nam dus af zowel in de periode dat beroepsdeelname van gehuwde vrouwen daalde (tussen 1950 en 1962) als in de periode daarna, waarin de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen voortdurend steeg. Tussen 1983 en 1991 werd de ongelijkheid onder echtparen wel weer wat groter (afgaande op de Gini's van de gestandaardiseerde huishoudeninkomens van echtparen met en zonder kinderen, zie grafieken 10 en 11) maar deze ongelijkheid had in 1991 niet het niveau van 1970 bereikt (zie tabel I).

In grafieken 12, 13 en 14 is de inkomensverdeling van echtparen weergegeven in 1962 en 1991. De top van de inkomensverdeling van echtparen, die tussen 1950 en 1970 steeds tussen 1 en 1,5 keer het mediane inkomen lag, is in 1991 één klasse naar rechts opgeschoven (naar 1,5 tot 2 maal het mediane inkomen) (zie grafiek 12). In de grafieken waarin de onderliggende verandering in de verdelingen van de individuele inkomens van gehuwde mannen en vrouwen is getoond, is de grote toename van het aantal gehuwde vrouwen met een eigen inkomen tussen 1983 (grafiek 13) en 1991 (grafiek 14) duidelijk te zien. De grootste toename vond plaats in de inkomensklasse van 0,3-0,5 x h echtparen zonder kinderen en mediane inkomen, wat in 1991 neerkwam op een nominaal jaarinkomen tussen f 8000 en f 14000 (deze piek omvat ook weer het effect van de verzelfstandiging van de AOW).

Ook in de klassen boven de helft van het mediane inkomen, tot en met 1,5 maal het mediane inkomen (dat was in 1991 f 45000) groeide het aandeel gehuwde vrouwen sterk. Hierin weerspiegelt zich onder meer de groei van het aantal grotere deeltijdbanen in de loop van de jaren tachtig. Door dit opschuiven naar rechts van de inkomensverdeling van gehuwde vrouwen nam de onderlinge ongelijkheid onder hun persoonlijke inkomens af, zoals de Gini eerder al liet zien (zie tabel I).³³

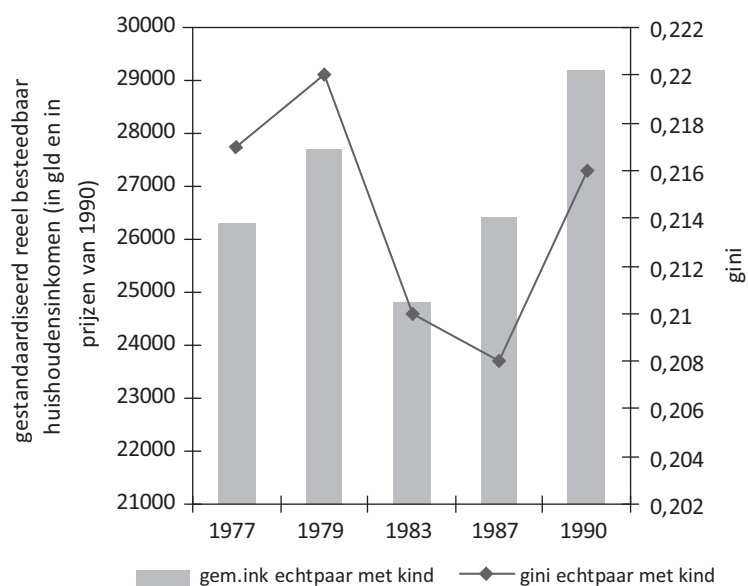
³³ Deze laatste ontwikkeling kan vertekend zijn door de verzelfstandiging van de AOW, maar de ongelijkheid onder de (individuele inkomens van) gehuwde vrouwen nam óók af in jongere leeftijdsgroepen (voor 30-34 jaar bijv. van 0,46 naar 0,36 en voor 55-59 jaar van 0,46 naar 0,42).

Grafiek 10 | Besteedbaar inkomen en Gini coëfficiënt van echtparen zonder kinderen 1977-1990.

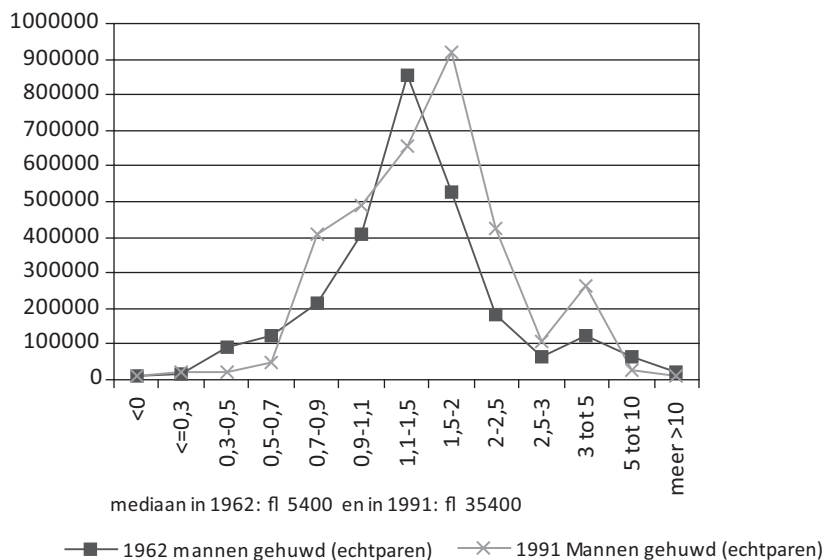
Bron: CBS Huishoudenreeks 1977-1990, eigen bewerking. Zie ook Trimp (1993)

Grafiek 11 | Besteedbaar inkomen en Gini coëfficiënt van echtparen met kinderen 1977-1990.

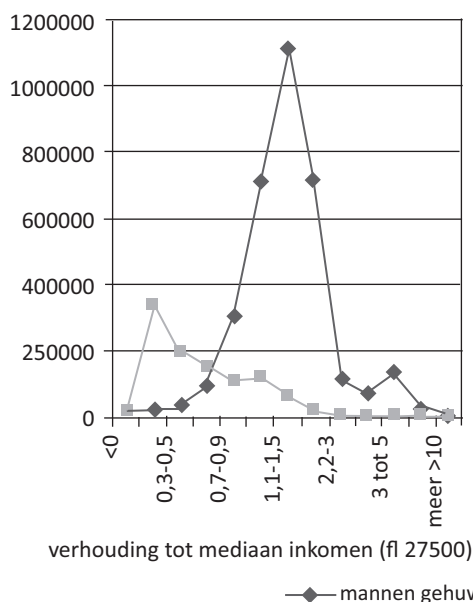
Bron: CBS Huishoudenreeks 1977-1990, eigen bewerking. Zie ook Trimp (1993)

Grafiek 12 | Inkomensverdeling echtparen naar klassen van het mediane inkomen in 1962 en 1991. Totaalinkomen (52 weken) van inkomenstrekkers.

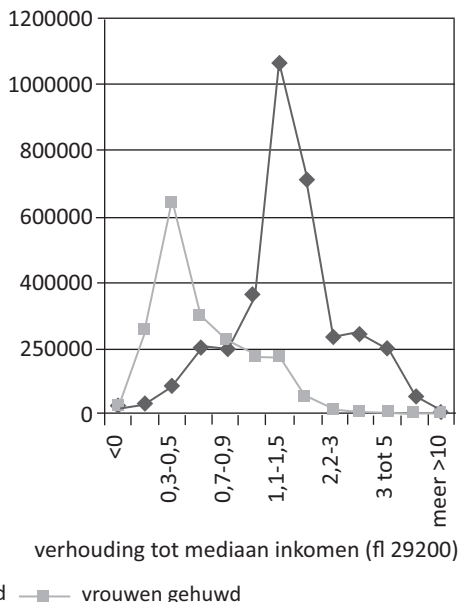

Grafieken 13 en 14 | Inkomensverdeling gehuwde mannen en gehuwde vrouwen naar klassen van het mediane inkomen. Totaalinkomen (52 weken) van individuen.

Grafiek 13 1983

Grafiek 14 1991

Bron grafieken 12 t/m 14 CBS, eigen bewerking

Wat de persoonlijke inkomens van de gehuwde mannen betreft zien we tussen 1983 en 1991 juist een toename van de spreiding (zie tabel I). De meeste gehuwde mannen bevonden zich in 1991 net als in 1962 in de inkomensklasse van 1,1 tot 1,5 maal het mediane inkomen (dat is in 1991 tussen f 32000 en f 45000) maar het aantal inkomens aan weerszijden van deze inkomensklasse was toegenomen. Aan de lage kant bij de klasse 0,5-0,7 maal het mediane inkomen (ook hier kan de verzelfstandiging van de AOW van invloed zijn geweest) en aan de hoge kant rond 2,5 tot 3 maal het mediane inkomen (tussen f 70.000 en f 90.000 in 1991).

De mate waarin nu het “opschuiven” naar rechts van de inkomenspiek van de echtparen tussen 1962 en 1991 (zie grafiek 17) veroorzaakt is door de groeiende bijdrage (in aantal en hoogte) van de inkomens van gehuwde vrouwen hangt mede af van de vraag welke gehuwde vrouwen (naar inkomensklasse) horen bij welke gehuwde mannen (naar inkomensklasse). De continuïteit van het (gemiddelde) relatieve echtpaarinkomen over een lange periode, waarin de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen eerst daalde en daarna gestaag groeide, suggereerde zoals eerder gesteld dat er sprake was van financiële noodzaak. In de Sociale Atlas van de vrouw van 1983 werd “financiële noodzaak” nog als belangrijke achtergrond van de toegenomen arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen genoemd. (Oudijk 1983: 254).

De eerder genoemde tijdsreeks van het CBS van de werkende gehuwde vrouw tussen 1962 en 1981 maakt het mogelijk om voor deze periode na te gaan onder welke inkomensgroepen de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen vooral voorkwam. In tabel III is het inkomen van gehuwde mannen (weer het tin) in kwartielen opgedeeld en is per kwartiel aangegeven hoeveel gehuwde vrouwen een eigen inkomen hebben en hoe hoog dat inkomen gemiddeld is. Kwartiel 1 betreft de laagste inkomens.

We zien dat in elk van beide jaren het percentage gehuwde vrouwen met een eigen inkomen het hoogst is in de laagste kwartielen (bijvoorbeeld 20,3% voor het 1^e en laagste kwartiel en 17,8 voor het 4^e en hoogste kwartiel in 1962) en dat geldt ook voor hun percentuele aandeel aan het gezamenlijke echtpaar inkomen. In 1981 is dat zelfs nog meer het geval dan in 1962.

Inkomens van echtparen kunnen laag zijn omdat de leeftijd laag is (een levensfase effect) of omdat het arbeidsinkomen van de volwassenen relatief laag is (een effect van sociaal-economische positie).

Tabel III | Percentage gehuwde vrouwen met inkomen naar inkomensklasse echtgenoot

	Percentage gehuwde	vrouwen met inkomen
	1962	1981
Tin echtgenoot		
1 ^e kwartiel	20,3	45,3
2 ^e	18	38,7
3 ^e	15,9	33,5
4 ^e	17,1	33,4
Totaal	17,8	37,7
Absoluut	498.000	1241000
	Aandeel gehuwde	vrouwen met inkomen
	1962	1981
1 ^e kwartiel	35,8	54,6
2 ^e	23,7	32,8
3 ^e	19,6	24,2
4 ^e	13,2	17,5
Totaal	19,6	28,3

(Bron: Grubben 1986a)

Echtgenoten uit de laagste kwartielen zullen veelal jonge, pas gehuwde echtparen zijn die vooral op grond van hun leeftijd een lager inkomen hebben.³⁴ Toch had in 1962 59% van de “meewerkende echtgenotes” en 32% van de gehuwde vrouwen in loondienst kinderen (CBS 1967: 8) en was meer dan de helft van alle werkende gehuwde vrouwen (voor zover geregistreerd) tussen de dertig en vijftig jaar oud (CBS 1967a: 11). In 1981 had meer dan de helft (59%) van alle mannen jonger dan 30 jaar een (betaald) werkende echtgenote. Tussen 1962 en 1981 kwamen er evenwel ook in de oudere leeftijdsgroepen veel tweeverdieners bij. Zo nam het percentage tweeverdieners onder de gehuwde mannen van 30-39 jaar oud toe van 18% in 1962 tot 43 % in 1981 (Grubben 1986a: 16). Het is dus niet uitgesloten dat zich in deze periode ook in Nederland een ontwikkeling heeft voorgedaan die geïnterpreteerd kan worden als niet (alleen) een effect van levensfase maar (ook) van sociaal-economische positie: voor sommige groepen was het tweeverdienerschap noodzakelijk om in te halen of bij te blijven bij de verworven

³⁴ Het nivellerende effect dat de inkomens van gehuwde vrouwen (nog?) hebben op de inkomensverdeling van alle echtparen (één- en tweeverdieners samen) wordt vooral toegeschreven aan het feit dat het inkomen van de gehuwde vrouwen vooral bij jonge paren verhoudingsgewijs hoog is (gehuwde vrouwen met kinderen werken over het algemeen in deeltijd of niet), terwijl jonge paren vaker in de laagste inkomensklassen zitten. (Grubben 1986b, 1995).

levensstandaard.³⁵ De data stonden niet toe om nauwkeuriger na te gaan in welke mate deze ontwikkeling zich voordeed ongeacht de leeftijdsgroep (Grubben 1986a: 20). Voor de periode na 1983 beschikken we zelfs over nog minder informatie. Met de individualisering van de (gepubliceerde) inkomensverdelingen is de hierboven nog bestaande koppeling tussen de inkomensklassen van de echtgenoten met de inkomensklassen van de (bijbehorende) echtgenotes losgelaten.³⁶ Daarmee is een belangrijke bron van inzicht in (een deel van de) achtergronden van de toenemende inkomensverwerving van gehuwde vrouwen verloren gegaan.

Conclusie hypothese 2

De tweede hypothese hield in dat de individuele inkomenspositie van gehuwde vrouwen verbeterd is omdat vrouwen ook binnen een huwelijk economisch zelfstandige individuen willen blijven. We stelden dat deze hypothese zou worden verworpen als enkele voorwaarden niet zouden zijn vervuld.

2A De eerste voorwaarde was dat het verschil tussen het individuele inkomen van gehuwde vrouwen en dat van gehuwde mannen steeds kleiner was geworden en op zijn minst niet toegenomen. Aan deze voorwaarde is voldaan behalve voor de eerste periode (1962-1970). Tussen 1970 en 1991 nam het persoonlijk inkomen van gehuwde vrouwen toe zowel ten opzichte van het algemeen gemiddeld inkomen als ten opzichte van dat van gehuwde mannen.

2B Als herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid heeft plaatsgevonden dan is het individueel inkomen van gehuwde mannen afgenomen en/of op zijn minst niet toegenomen wanneer het individueel inkomen van gehuwde vrouwen toenam. Wat deze voorwaarde betreft zien we dat in de jaren zeventig het inkomen van gehuwde mannen inderdaad (relatief) daalde terwijl het inkomen van gehuwde vrouwen steeg. In de jaren tachtig was daar geen sprake meer van. Het gemiddeld individueel

³⁵ Overigens leverden in lagere inkomensgroepen ook kinderen een belangrijk aandeel aan het gezinsinkomen. In 1962 droegen zij 34% bij aan de gezinsinkomens in het laagste 25%-kwantiel van de inkomensverdeling. Tussen 1962 en 1981 nam het aandeel van kinderen aan het gezinsinkomen in alle inkomensklassen sterk af. In het laagste 25%-kwantiel was het in 1981 toch nog 26% (Grubben 1986a: 34, 35). De wisselwerking tussen het inkomen van kinderen en dat van gehuwde vrouwen kon op grond van de basis-bestanden van dit onderzoek helaas niet worden onderzocht.

³⁶ De rubricering is nu ofwel naar klassen van individueel inkomen (inkomensverdeling op basis van personen) ofwel naar klassen van huishoudinkomen (inkomensverdeling van huishoudens). In het eerste geval zijn de inkomens van gehuwde mannen en vrouwen afzonderlijk ingeschaald, in het tweede geval zijn ze eerst bij elkaar opgeteld en daarna ingeschaald. Natuurlijk wordt nog wel regelmatig voor bepaalde doeleinden het verloop van het gemiddeld aandeel van het inkomen van gehuwde vrouwen aan het totale gezinsinkomen nagegaan (zie ook hoofdstuk I), maar dit aandeel is dus, althans op basis van deze inkomensstatistieken, niet meer te herleiden naar inkomensklasse van de echtgenoot.

inkomen van gehuwde mannen steeg eveneens. Voor de laatste periode (1983-1991) wordt hypothese 2b verworpen.

- 2c Het echtpaarinkomen is er niet op achteruit gegaan of minimaal gelijk gebleven. Aan deze voorwaarde is voldaan. De fluctuaties in het (relatieve) echtpaarinkomen suggereren wel dat het arbeidsinkomen van gehuwde vrouwen voor sommige groepen en in sommige periodes een compensatie vormde voor daling van het kostwinnersinkomen. Aan het streven naar economische zelfstandigheid als oorzaak van de toename van betaalde arbeid van gehuwde vrouwen dient dan financiële noodzaak te worden toegevoegd.

Hypothese 3: de inkomenspositie van gehuwd geweest zijnde vrouwen is verbeterd

De derde hypothese luidde dat het individueel verworven inkomen van gescheiden en verweduwd vrouwen steeds beter de (geheel of ten dele) weggefallen huwelijksge-relateerde inkomensbronnen (zoals inkomensdeling in leefverband of partnerpensioen of AWW of alimentatie enz) vervangt. Het stelt hen in toenemende mate in staat om, in dezelfde mate als gescheiden mannen, zichzelf en eventuele kinderen financieel te onderhouden en te verzorgen of te laten verzorgen. Tot slot levert het individueel verworven inkomen een pensioen op dat steeds beter compenseert voor de weggefallen aanspraken op levenslange alimentatie en/of op het (aandeel aan het) pensioen van de ex-echtgenoot.

Deze hypothese wordt verworpen indien de volgende voorwaarden niet zijn vervuld:

- 3A Het gemiddeld inkomen van gescheiden vrouwen is steeds dichterbij gekomen van dat van gescheiden mannen of op zijn minst niet verder daarvan verwijderd geraakt.
- 3B Het gemiddeld inkomen van verweduwd vrouwen is steeds dichterbij gekomen van dat van verweduwd mannen of op zijn minst niet verder daarvan verwijderd geraakt.

Gescheidenen en verweduwden samen

Voor 1983 waren alleen gegevens beschikbaar waarin de inkomens van de verweduwden en gescheidenen waren samengenomen in de categorie "gehuwd geweest". Het aantal "gehuwd geweest zijnden" nam tussen 1950 en 1991 toe, absoluut (van een

kleine 300.000 in 1950 tot 1,3 miljoen in 1991) en relatief (van 8% naar 18% van alle inkomensstrekkers, zie ook grafiek 1 en bijlage I, tabel 1a). Anders dan bij alle andere gbs groepen, lag de inkomensverhouding tussen vrouwen en mannen in 1991 op een lager punt lag dan in 1950 (zie grafiek 2). De verhouding v:m voor de verweduwden en gescheidenen samen was achtereenvolgens 0,76 (1950 en 1962), 0,79 (1970), 0,77 (1979) en 0,70 (1991) (bijlage I).³⁷

De fluctuaties zijn opnieuw opmerkelijk. Tussen 1950 en 1970, tijdens de bloei van het kostwinnerschapstelsel, liepen de gehuwd geweest zijnde vrouwen in op hun (gemiddelde) inkomensachterstand op de vergelijkbare groep mannen. Naast de mogelijke toename van partnerpensioenen speelde hierbij de Algemene Weduwen en Wezenwet in 1959 een belangrijke rol.³⁸ Tot ongeveer 1970 vormden verweduwden verreweg de grootste groep onder de gehuwd geweest zijnde personen in de inkomensstatistiek. Dat was ook het geval bij de bevolking als geheel. In grafiek 15 is te zien dat het aandeel van de gescheidenen pas na 1970 substantieel toenam; van 16% in 1970 naar 28% in 1979 en naar 43% in 1991.³⁹

Na 1970, in het individualiseringstijdperk dus, ging de relatieve inkomenswinst van de gehuwd geweest zijnde vrouwen weer (meer dan) teniet. Eerder was te zien dat deze achteruitgang verband hield met het feit dat zich tussen 1970 en 1991 een relatieve inkomensverbetering voor de gehuwd geweest zijnde mannen voordeed en voor de vrouwen niet (zie grafiek 4). In de jaren zeventig was de achteruitgang van de v:m verhouding van de 'gehuwd geweest zijnden' nog niet zo groot (van 0,79 in 1970 naar 0,77 in 1979, zie bijlage I). In de jaren tachtig was deze achteruitgang veel geprononceerder, de totale verhouding ging van 0,77 (1979) naar 0,70 (1991) (zie ook grafiek 2

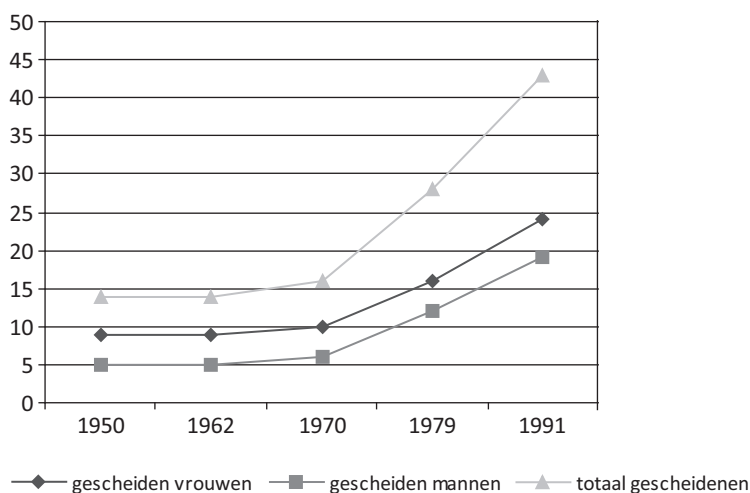
³⁷ Overigens moeten de reële verhoudingsgetallen nog kleiner zijn geweest omdat het redelijk is om aan te nemen dat bepaalde inkomensbestanddelen die niet in het tin zijn opgenomen een belangrijker rol spelen voor de gehuwd geweest zijnde mannen dan voor de gehuwd geweest zijnde vrouwen. Bijvoorbeeld schulden en aftrekbare overdrachten zoals alimentatie evenals rente op leningen, bijv. hypotheekrente. Ofschoon zulke uitgaven het belastbaar inkomen verminderen zorgen zij wel voor opbouw van vermogen.

³⁸ Op basis van een steekproef uit de CBS gegevens werd berekend dat de hoogte van de AWW uitkering, indien geïndexeerd naar 1960 (1960=100) steeg naar 253 in 1969. De gemiddelde bruto week- en maandlonen stegen naar 206. Zelfs de gemiddelde uitbetaalde alimentaties stegen (naar 197), al bleef deze stijging achter bij die van de overige inkomensbronnen (Oost 1971: 15).

³⁹ Vergelijking van enkele in de dataset beschikbare leeftijdsklassen suggereert bovendien dat deze achteruitgang zich in de jaren zeventig in elk geval niet voordeed onder de jongere leeftijdsklassen (tot 55 jaar), waar de v:m verhouding in sommige leeftijdsklassen juist wat gunstiger werd (zie bijlage IV). Deze jongere gehuwd geweest zijnde vrouwen moeten grotendeels gescheidenen zijn geweest. In de jaren tachtig nam het gemiddelde inkomensverschil tussen de jongere gehuwd geweest zijnde vrouwen en mannen juist wel toe. Of er, wat de relatieve inkomenspositie van gescheiden vrouwen betreft, werkelijk sprake is geweest van een trendbreuk tussen de jaren zeventig en tachtig, kon op grond van de beschikbare gegevens, waarin slechts enkele leeftijdsgroepen voorkwamen, niet worden vastgesteld.

en bijlage 1). Het is, op basis van de hier gebruikte inkomensgegevens van de “gehuwd geweest zijnde” inkomensstrekkers, niet mogelijk om na te gaan of en in welke mate deze relatieve achteruitgang te wijten was aan de groei van het aandeel van de gescheidenen en/of van de hoogte van hun inkomen.

Grafiek 15 | Gescheiden vrouwen en mannen als percentage van alle gehuwd geweest zijnde personen in de bevolkingsstatistiek.

Bron: CBS, statline, historische reeksen bevolking. Eigen bewerking

Gescheidenen en verweduwden afzonderlijk

In de individuele inkomensverdelingen van de jaren 1983 en 1991 zijn de inkomensgegevens van gescheidenen en verweduwden wel onderscheiden. Hieruit blijkt dat de relatieve achteruitgang van de positie van vrouwen in de jaren tachtig zich voordeed bij elk van beide groepen. Het gemiddeld inkomen van verweduwde vrouwen bedroeg in 1983 85% van dat van weduwnaars en in 1991 76%; bij de gescheiden vrouwen waren deze percentages respectievelijk 74% en 66% (zie bijlage II, tabel 2b). De achteruitgang van de gehuwd geweest zijnde vrouwen wordt dus niet veroorzaakt door een toename van het aandeel van de gescheiden vrouwen. De getalsmatige verhouding tussen beide groepen veranderde nauwelijks, zoals ook al in de bevolkingsstatistiek (grafiek 8) te zien was. Zowel in 1983 als in 1991 waren er bijna vijf keer zoveel weduwen als weduwnaars en ongeveer 1,5 keer zo veel gescheiden vrouwen als gescheiden mannen (zie tabel

IV).⁴⁰ Uit tabel IV komt een andere oorzaak naar voren. De verhouding tot het gemiddeld inkomen in elk van beide jaren werd voor het totaal van weduwnaars gunstiger (hun relatieve inkomen gaat van 0,95 naar 1,07) terwijl zij voor weduwen gelijk bleef (0,81). Ook bij het totaal van gescheiden mannen zien we een sterkere verbetering van de relatieve gemiddelde inkomenspositie (van 1,08 naar 1,21) dan bij de gescheiden vrouwen (van 0,8 naar 0,81). Deze divergentie tekende zich eveneens af in verschillende onderscheiden leeftijdsgroepen (zie tabel V).

Duidelijk wordt nu dat het toenemende inkomensverschil tussen de gehuwd geweest zijnde vrouwen en mannen in de jaren tachtig zich niet voordoet wanneer uitsluitend naar de groep boven 65 jaar wordt gekeken (van 83% naar 84%). De divergentie deed zich voor bij de groep jonger dan 65 jaar (van 72% naar 61%; NB inclusief onvolledige jaarinkomens). Uitsplitsing van de inkomens (nu uitsluitend volledige jaarinkomens en inclusief 65+) naar inkomensbron laat zien dat dit gebeurde ongeacht de inkomensbron. Bij de “actieve” gehuwd geweest zijnde vrouwen (in meerderheid zijn dit gescheidenen), wier aantal sterk toenam, daalde het inkomen in verhouding tot dat van dezelfde mannen sterk (van 75% naar 68%). Ook bij de “pensioenontvangers” (in meerderheid verweduwen en ook pensioenontvangers jonger dan 65 jaar dwz vervroegd uitgetreden) werd de afstand tot de inkomens van mannelijke pensioenontvangers groter. Deze groep nam in de jaren tachtig in omvang toe, zowel als gevolg van de vele collectieve ontslagen als door de populariteit van regelingen van vervroegde uittreding (Muffels 2003: 89). Het is aannemelijk dat de inkomens van vrouwelijke pensioenontvangers gemiddeld bij deze ontwikkeling achter bleven.

⁴⁰ Het numerieke overwicht van de vrouwen lijkt zich, afgaande op de leeftijdsklassen die vergeleken konden worden, in alle leeftijdsgroepen voor te doen. De hertrouwkans voor vrouwen is veel kleiner dan voor mannen, zowel na verweduwing als na echtscheiding. Na 1960 daalde de hertrouwkans van weduwen en weduwnaars sterk maar bleef wel steeds hoger voor mannen. In 1980 zijn bijv. de huwelijkskansen van weduwnaars van 55-59 jaar zo’n 30 %, van de weduwen 3 % (Oudijk 1983: 52). Voor gescheiden mannen en vrouwen van 35-39 jaar zijn de kansen resp. 9% en 6% (Oudijk 1983: 53).

Tabel IV | Ontwikkeling van het inkomen van gescheiden en verweduwde mannen en vrouwen ten opzichte van het gemiddeld inkomen in 1983 en 1991, naar enkele leeftijdsklassen.

	1983			Verhouding			1991			Verhouding		
	aantal	inkomen		tot gemiddeld inkomen (= fl 29820)	gini		aantal	inkomen		tot gemiddeld inkomen (= fl 34432)	gini	
<i>mannen weduwstaat</i>												
30-34	317	35069		1,18	0,132		1602	40571		1,18	0,140	
55-59	8276	38270		1,28	0,305		10202	56747		1,65	0,256	
totaal (incl. overige lft)	119523	28297		0,95	0,305		147610	37010		1,07	0,339	
<i>vrouwen weduwstaat</i>												
30-34	2094	29832		1,00	0,168		3273	28674		0,83	0,174	
55-59	39948	27472		0,92	0,264		35677	31016		0,90	0,249	
totaal (incl. overige lft)	538522	24045		0,81	0,261		685410	28027		0,81	0,260	
<i>mannen gescheiden</i>												
30-34	29030	29115		0,98	0,224		15941	37677		1,09	0,202	
55-59	14341	35984		1,21	0,299		17864	42455		1,23	0,340	
totaal (incl. overige lft)	188160	32130		1,08	0,277		195069	41749		1,21	0,318	
<i>vrouwen gescheiden</i>												
30-34	32081	23718		0,80	0,172		32255	28037		0,81	0,180	
55-59	16316	23503		0,79	0,230		22973	27203		0,79	0,265	
totaal (incl. overig lft)	231007	23711		0,80	0,218		287043	27741		0,81	0,239	

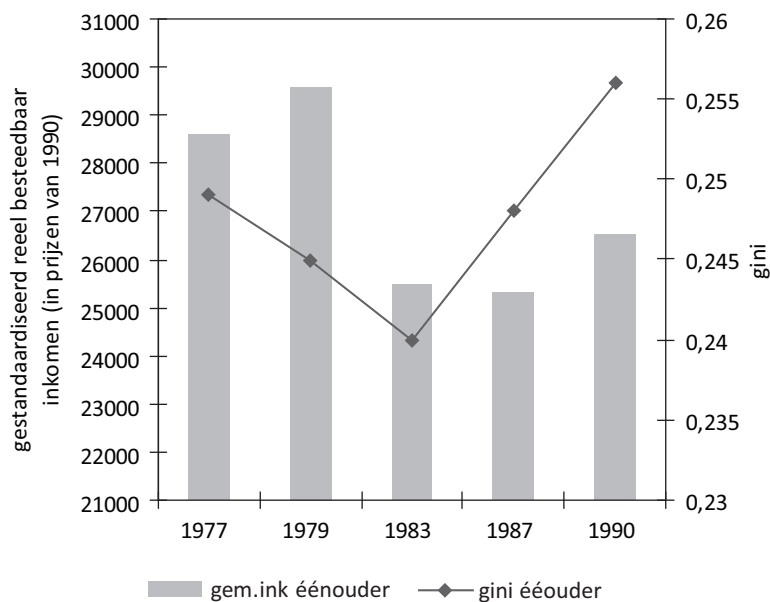
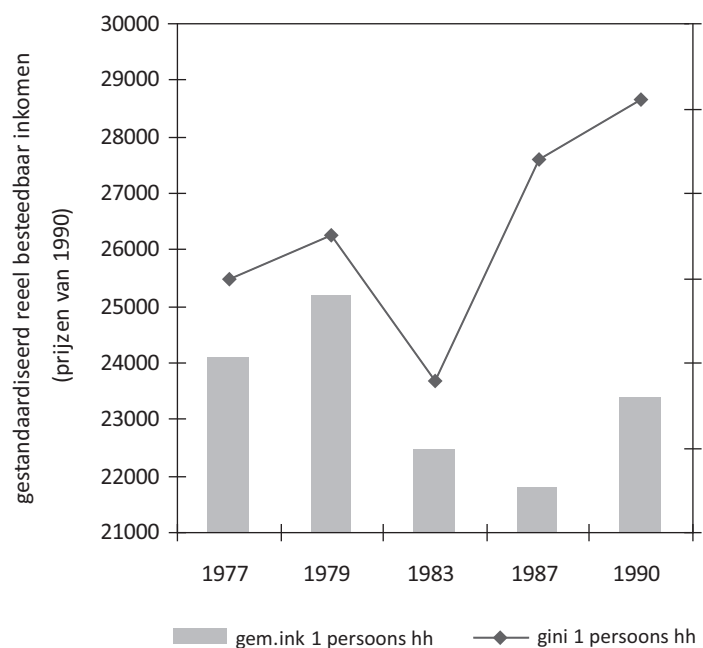
Tabel V | Ontwikkeling van het inkomen van gehuwd geweest zijnde vrouwen ten opzichte van het inkomen van gehuwd geweest zijnde mannen tussen 1983 en 1991.

(alleen volledige jaarinkomens)			bruto tin	bruto tin
	aantal	aantal	v:m	v:m
Actieven	85300	142000	75%	68%
Pensioenontvangers	548700	649000	91%	85%
Arbeidsongeschikten	25000	25000	92%	78%
Bijstandontvangers	93800	99000	115%	111%
totaal (incl. overige bronnen)	769500	955000	71%	65%
(inclusief onvolledige jaarinkomens)				
geh.gew vrouwen <65	381300	484000	72%	61%
geh. gew vrouwen >= 65 jaar	422000	522000	83%	84%
geh. gew vrouwen totaal	803300	1006000	70%	64%

Bron tabel IV en tabel V: CBS 1983a *Personele inkomensverdeling 1983 individuen*, tabel 1.2:35 en CBS 1994a *Personele inkomensverdeling 1991-1993* tabel 1.2.3:58.

De relatieve achteruitgang was ook een reële achteruitgang. Hieronder zijn de veranderingen weergegeven van het gestandaardiseerd besteedbaar inkomen van huishoudens van éénoudergezinnen (grafiek 16) en van éénpersoonshuishoudens (grafiek 17). Deze huishoudens overlappen natuurlijk niet met die van gescheiden en verweduwd personen. De éénoudergezinnen zullen over het algemeen huishoudens van vrouwen zijn, gescheiden of (in mindere mate) verweduwd. De eenpersoonshuishoudens omvatten zowel de huishoudens van verweduwden en andere alleenstaande ouderen als die van jonge, nog niet gehuwde, personen. De trends zijn evenwel vergelijkbaar met die welke per gbs groep werden vastgesteld: we zien een toename van de (onderlinge) ongelijkheid (Gini) na 1983 en een afname van het reëel besteedbaar inkomen na 1979.⁴¹ Ofschoon de trend voor alle alleenstaanden en alleenstaande ouders dus gemiddeld ongunstig was is de uitkomst daarvan duidelijk verschillend voor mannen en vrouwen. De gehuwd geweest zijnde vrouw had in 1990 het laagste (gestandaardiseerde besteedbare) inkomen van alle gbs groepen en de gehuwd geweest zijnde man (vooral die tussen 40 en 70 jaar oud) juist het hoogst (CBS personele inkomensverdeling 1990: 22).

⁴¹ De afname van het reëel besteedbaar inkomen van de huishoudens van alleenstaanden (alleenstaande vrouwen en alleenstaande mannen) en van éénoudergezinnen (meestal vrouwen) geldt daarbij ook voor de "actieven" onder hen. Volgens De Beer gingen deze groepen actieven er in de twee decennia tussen 1977 en 1997 er bijna 9% (reëel) op achteruit. (De Beer 2001: 229).

Grafiek 16 | Besteedbaar inkomen en Gini coëfficiënt van éénoudergezinnen 1977-1990.**Grafiek 17 | Besteedbaar inkomen en Gini coëfficiënt van éénpersoonshuishoudens 1977-1990.**

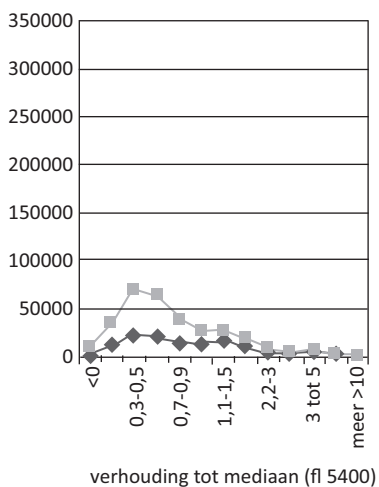
Bron grafieken 16 en 17: CBS Huishoudenreeks 1977-1990, eigen bewerking. Zie ook Timp (1993).

De onderlinge ongelijkheid van de gehuwd geweest zijnde mannen en vrouwen

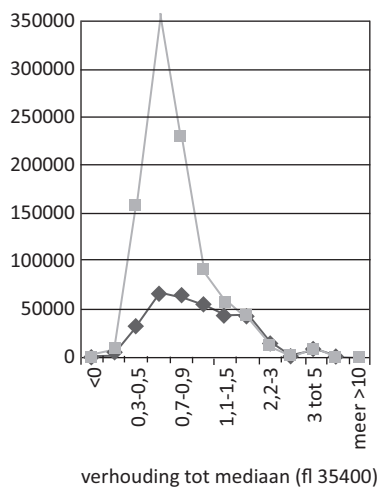
De gehuwd geweest zijnde inkomenstrekkers kenden in 1950 de hoogste spreidingsmaat van alle gbs groepen. De “Gini” was in 1950 (toen het grotendeels ging om verweduwdeden) zowel bij mannen als bij vrouwen 0,49 (zie tabel I). Daarna werd de onderlinge ongelijkheid steeds kleiner, bij vrouwen meer nog dan bij mannen. In grafieken 18 en 19 is voor twee jaren de frequentieverdeling weergegeven, opnieuw naar klassen van het mediane inkomen. We zien in grafiek 18 dat de gehuwd geweest zijnde vrouwen al in 1962 talrijker waren dan dezelfde groep mannen en dat hun inkomensverdeling een top rond de helft van het mediane inkomen toont. De verdeling van de gehuwd geweest zijnde mannen strekte zich meer over alle inkomensklassen uit. Dat is in 1991 niet wezenlijk veranderd, hoewel de absolute aantallen sterk zijn toegenomen, vooral van de gehuwd geweest zijnde vrouwen, die nu nog meer dan in 1962 rond de laagste top geconcentreerd zijn (grafiek 19).

Gehuwd geweest zijnde mannen en vrouwen naar klassen van het mediane inkomen in 1962 en 1991. Totaalinkomen (52 weken) van inkomenstrekkers.

Grafiek 18 1962

Grafiek 19 1991

—◆— mannen gehuwd geweest —■— vrouwen gehuwd geweest

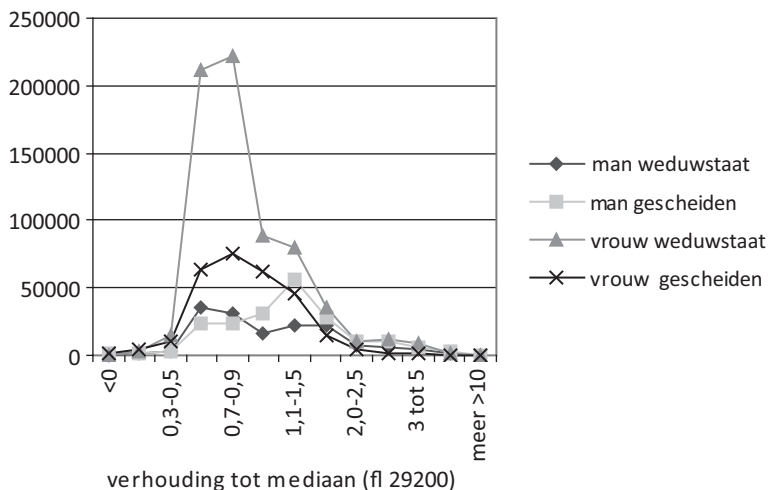
Bron CBS, eigen bewerking.

Voor de kortere periode tussen 1983 en 1991 was het weer mogelijk de gegevens uit te splitsen naar verweduwdeden en gescheidenen. In 1991 hadden de weduwnaars nog steeds een hogere Gini (0,34) dan alle andere gbs groepen (bijv. een echtpaar 0,29)(tabel I). We-

duwen en gescheiden vrouwen hadden in beide jaren juist één van de meest gelijke verdelingen, met bijvoorbeeld Gini 0,26 voor weduwen en Gini 0,24 voor gescheiden vrouwen in 1991.

In grafiek 20 is te zien dat de inkomensverdeling van verweduwde en gescheiden vrouwen in 1991 een piek had rond de inkomensklassen 0,7-0,9 van de mediaan. De top van de verdeling van de weduwnaars lag eveneens rond 0,7-0,9 van de mediaan maar de spreiding eromheen was groter is dan bij vrouwen. . De top van de verdeling van gescheiden mannen lag een stuk hoger, rond 1,5 tot 2 keer het mediane inkomen.

Grafiek 20 | Inkomensverdeling verweduwde en gescheiden mannen en vrouwen naar klassen van het mediane inkomen in 1991. Totaalinkomen (52 weken) van individuen.

Bron CBS, eigen bewerking.

Conclusie hypothese 3

De derde hypothese luidde dat het individueel verworven inkomen van gescheiden en verweduwde vrouwen steeds beter de weggevallen huwelijksgelateerde inkomensbronnen vervangt. De hypothese werd verworpen indien niet aan de volgende voorwaarden zou zijn voldaan:

3A Het gemiddeld inkomen van gescheiden vrouwen is steeds dichterbij de buurt gekomen van dat van gescheiden mannen of op zijn minst niet verder daarvan verwijderd geraakt.

3B Het gemiddeld inkomen van verweduwd vrouwen is steeds dichterbij dat van verweduwd mannen of op zijn minst niet verder daarvan verwijderd geraakt.

Uit de analyse volgt dat de hypothese moet worden verworpen. De verhouding tussen het inkomen van gescheiden en verweduwd vrouwen samen tot dat van dezelfde groep mannen was in 1991 ongunstiger dan in 1950. In de individualiseringsperiode, op zijn minst vanaf 1970, zou zich een verbetering hebben moeten aftekenen, hoe gering ook, maar dat was niet het geval. Integendeel; vanaf 1979 werd de inkomensachterstand steeds groter. Voor de laatste periode (1983-1991) kon worden nagegaan of zich daarbij verschillen voordeden tussen de gescheidenen en verweduwd. Het bleek dat de relatieve achteruitgang zich bij beide groepen vrouwen voordeed en dat het vooral de actieven waren en diegenen die jonger waren dan 65 jaar, waarvan het inkomen verhoudingsgewijs achterbleef. Voor de éénuouder gezinnen was het relatief achterblijven ook een reëel achterblijven.

Hypothese 4: De armoede onder vrouwen is afgenomen

In de vorige paragraaf bleek dat de relatieve inkomenspositie van gescheiden en verweduwd vrouwen in de loop van de jaren tachtig gemiddeld achteruit is gegaan. Toch zijn het juist deze groepen waarvoor zoveel verwacht werd door de toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen. Gescheiden vrouwen zouden vaker in eigen levensonderhoud kunnen voorzien en weduwen zouden vaker beschikken over pensioenen op basis van een eigen arbeidsverleden (bijv. Breed Platform voor economische zelfstandigheid 1988). Deze overtuiging lag ten grondslag aan het emancipatiebeleid maar ook aan het overheidsbeleid dat in de loop van de jaren negentig in Nederland werd ontwikkeld om de armoede te bestrijden.

De boven vastgestelde achteruitgang van het gemiddeld inkomen van de gehuwd geweest zijnde vrouwen spreekt deze verwachting niet zonder meer tegen, want zij hoeft niet gepaard te zijn gegaan aan een grotere incidentie van armoede. Mogelijk heeft de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen aan de onderkant van de inkomensverdeling wel degelijk beschermend gewerkt. De vierde en laatste hypothese in dit hoofdstuk luidt daarom dat de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen de kwetsbaarheid van vrouwen voor armoede verminderd heeft, al is het maar in zeer geringe mate. Deze hypothese wordt verworpen indien het armoederisico van vrouwen niet verminderd is

of zelfs groter is geworden (in vergelijking tot dat van vergelijkbare groepen mannen) in de tijdvakken waarin de arbeidsparticipatie onder vrouwen toenam. Armoede was aan het einde van de jaren tachtig weer op de politieke agenda gekomen, nadat de kerken het bestaan ervan in Nederland aan de orde hadden gesteld. Vooral in de eerste helft van de jaren tachtig bleek de armoede incidentie

sterk toegenomen⁴²; van 12,6% van alle huishoudens naar 21,6 % (De Beer 2001: 275, 279). De daling van de reële lonen in de eerste helft van de jaren tachtig, de toename van de werkloosheid en ingrepen in de sociale zekerheid zoals verlaging van de uitkeringen waren daar debet aan (Zie ook De Beer 2001: 279). Ofschoon sindsdien in onderzoek en in de politiek veel gesproken werd over “nieuwe armoede” en over “nieuwe armen” werd lange tijd geen bijzondere aandacht besteed aan de vraag hoe deze nieuwe armoede over de seksen verdeeld was (Hellendoorn 1999). Pas aan het eind van de jaren negentig werd vastgesteld dat ook in Nederland armoede leek te feminiseren.⁴³ Het aandeel van huishoudens met een vrouwelijk hoofd aan het totale aantal arme huishoudens was toegenomen van 45% in 1977 tot 56% in 1997 (Hoff en Hooghiemstra 1999: 141).⁴⁴ Dit werd veelal in verband gebracht met demografische veranderingen, dat wil zeggen met de toename van het absolute aantal gescheiden of alleenstaande oudere vrouwen. Maar ook het armoederisico was toegenomen.⁴⁵ De kans op armoede voor vrouwenhuishoudens was in 1977 ongeveer 21% en in 1985 ongeveer 33%. Daarmee was het (in 1989) driemaal zo groot als de kans op armoede van huishoudens met een mannelijk hoofd (Hoff en Hooghiemstra 1999: 141). De hoogste armoederisico's kenden de oudere vrouwen die ooit gescheiden waren; in 1997 had

⁴² Armoede incidentie is het aandeel huishoudens onder de lage-inkomensgrens aan alle huishoudens. De lage-inkomensgrens is bepaald op het bijstandsniveau voor een alleenstaande in 1979, het jaar waarin de uitkeringen het hoogst waren, sindsdien aangepast voor de prijsontwikkeling en type huishouden (SCP 1998: 13).

⁴³ Onder feminisering van de armoede wordt over het algemeen verstaan het verschijnsel dat vrouwen een toenemend aandeel vormen in het totale aantal huishoudens dat leeft onder een bepaalde (politiek afgesproken) armoedegrens. De term is voor het eerst gebruikt door Diana Pearce die vaststelde dat in de Verenigde Staten in 1976 tweederde van de volwassenen die leefden onder de armoedegrens een vrouw was, terwijl dat in 1950 nog ongeveer de helft was (Pearce 1978). In 1993 was het aandeel opnieuw opgelopen (Pearce 1993). Sinds die tijd vormt de feminisering van de armoede een belangrijk onderwerp in internationaal vergelijkend onderzoek naar armoede. Het fenomeen doet zich ook in andere westerse landen voor (Smeeding e.a. 1990).

⁴⁴ Dat wil overigens niet zeggen dat in 1997 56% van het aantal arme inwoners van Nederland uit vrouwen bestaat; immers ook de arme huishoudens met een mannelijk hoofd bestaan (voor zover het gaat om echtparen) voor de helft uit vrouwen. Uitgaande van individuen die in armoede leven komt het aandeel van vrouwen op een kleine 60 % in 1997 (Hellendoorn 1999: 56).

⁴⁵ Het armoederisico is een maat die veranderingen in de omvang van een groep buiten sluit. Bij het armoederisico wordt per bevolkingsgroep, bijvoorbeeld de gescheiden vrouwen, berekend welk percentage een laag inkomen heeft. Of deze groep groter wordt of minder groot, maakt voor dit cijfer niet uit.

61% van hen een laag inkomen. Zij werden gevolgd door de weduwen, waarvan 31% een laag inkomen had (Hoff en Hooghiemstra 1999 : 151).

Hieronder wil ik onderzoeken of de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen leidde tot een vermindering van de kans op armoede. De gegevens die ik daarvoor gebruik hebben betrekking op de periode 1990-1996 en vallen dus na de onderzoeksperiode. Maar de jaren negentig zijn relevant omdat de arbeidsparticipatie van de gehuwd geweest zijnde vrouwen toen sterk toenam. De gegevens zijn afkomstig uit het inkomenspanel onderzoek van het CBS en zijn niet geordend naar gbs maar naar huishoudensituatie. In tabel VI zijn voor verschillende groepen de armoederisico's in beide jaren weergegeven.

Tabel VI | Ontwikkeling van het armoederisico van huishoudens naar gbs 1990-1996

Risico op armoede van huishoudens* 1990-1996	laag	inkomen	langdurig laag	inkomen
	1990	1996	1992	1996
Alleenst. man <65	0,20	0,23	0,06	0,07
Alleenst. man >=65	0,26	0,21	0,15	0,13
Alleenst.vrouw<65	0,27	0,28	0,10	0,11
Alleenst.vrouw>=65	0,34	0,36	0,24	0,24
Alleenst.ouder	0,55	0,60	0,22	0,26
paar met kind.	0,10	0,09	0,03	0,03
paar zonder kind.	0,05	0,05	0,02	0,01
Paar hoofd>=65	0,12	0,10	0,07	0,06
Overige huish.	0,08	0,09	0,03	0,02
Totaal huishoudens	0,15	0,16	0,09	0,07

* risico op armoede = aantal huishoudens met laag inkomen als aandeel van totaal aantal huishoudens van het betreffende type.

Bron: CBS, Inkomenspanelonderzoek '90-'96; vgl. SCP/CBS (1998, 238-240)

Berekening verscheen eerder in Hellendoorn en De Bruijn 1999: 116

Alleenstaande vrouwen ouder dan 65 jaar

We zien in tabel VI dat de armoedekans van alleenstaande vrouwen ouder dan 65 jaar steeg (van 34% naar 36%) terwijl de armoedekans van dezelfde groep mannen afnam (van 26 % naar 21%). Deze uiteenlopende ontwikkeling zagen we ook bij de divergentie

van het gemiddeld inkomen van de gehuwd geweest zijnde mannen en vrouwen. Vaak wordt aangenomen dat armoede onder ouderen vooral voorkomt bij de alleroudsten en op termijn een uitstervend fenomeen is omdat recente generaties ouderen vaker een aanvullend pensioen opbouwen. Deze voorspelling lijkt echter voor mannen veel meer op te gaan dan voor vrouwen. De verwachting dat de aantredende cohorten oudere en alleenstaande vrouwen vaker over andere inkomensbronnen zullen beschikken dan uitsluitend AOW lijkt in elk geval niet gebaseerd op de feiten tot nu toe. Onder hen zullen zich steeds meer gescheiden personen bevinden, die langdurig van een uitkering hebben geleefd en daarom geen aanvullend pensioen hebben opgebouwd (vgl. Pommer 1997; Jong Gierveld 1997). Het is de vraag of betaalde arbeid, gezien de veelal onderbroken loopbanen, oudere alleenstaande vrouwen wel een voldoende pensioen op eigen naam zal opleveren. Zo vonden Liefbroer en Dijkstra dat ondanks het feit dat recente cohorten vrouwen beter zijn opgeleid en vaker betaald hebben gewerkt, het beroepsprestige bij vrouwen door de bank genomen niet stijgt met de leeftijd (Liefbroer en Dijkstra 2000: 195,153). Voor weduwen zal waarschijnlijk het nabestaandenpensioen van doorslaggevend belang blijven.

Alleenstaande ouders

In het algemeen was het armoederisico van alleenstaande moeders al toegenomen sinds 1977, vooral als gevolg van het steeds minder toereikend worden van de uitkeringen, voornamelijk van de bijstandsuitkering.⁴⁶ In de jaren negentig steeg de arbeidsparticipatie van alleenstaande ouders met minderjarige kinderen sterk: van 28% in 1990 naar 42% in 1999 (De Vries en Babbé 1999:136). De gemiddelde arbeidsparticipatiegraad van alleenstaande moeders verschilde in 1999 nog nauwelijks van die van gehuwde of samenwonende moeders. Wanneer alleenstaande ouders buitenshuis werkten deden ze dat bovendien steeds vaker voor meer uren per week (Hooghiemstra en Knijn 1997: 106). Niettemin ging deze toename van de arbeidsparticipatie gelijk op met een verdere toename van het armoederisico van deze groep van 0,55 (in 1990) naar 0,60 (in 1996) (zie tabel VI).

Deze ontwikkeling lijkt in tegenspraak met het gegeven dat alleenstaande ouders die werknemer zijn gemiddeld minder vaak een laag inkomen hebben, in 1997 bijvoorbeeld

⁴⁶ Het armoederisico van alleenstaande moeders steeg van 1977, toen het ongeveer 37% was, tot 62% in 1997 (Hoff en Hooghiemstra 1999: 152). Vooral de bijstandsgerechtigde alleenstaande moeders zijn steeds vaker arm (en in iets mindere mate ook vrouwen met een WW- of WAO uitkering); alleen in de jaren zeventig (in 1977) was het verschil in armoederisico tussen alleenstaande moeders met bijstand en alleenstaande moeders met andere bronnen van inkomen (nog) niet significant. (Hoff en Hooghiemstra 1999: 153).

31%, dan alleenstaande ouders die van een uitkering leven, in 1997 bijvoorbeeld 94% (Hoff en Hooghiemstra 1999: 153). Juist op dat verschil was het beleid van de bevordering van de arbeidsparticipatie van deze groep vrouwen gebaseerd. Maar uit het feit dat alleenstaande moeders met een betaalde baan een armoedekans van 31% hebben, kan nog niet worden afgeleid, dat als alle alleenstaande moeders maar betaald zouden werken, zij allen die kans van 31% zouden hebben, in plaats van 94%. Het relatieve voordeel van de werkende vrouwen is, in de woorden van McLanahan, een afspiegeling van eerdere selectieprocessen, die samenhangen met verschillen in opleiding, verdien capaciteit en/of de aanwezigheid van andere hulpbronnen (MacLanahan 1992: 299). Voor veel alleenstaande moeders is de kans om bijstandsafhankelijkheid in te ruilen voor een baan met een inkomen dat boven de lage inkomensgrens uitstijgt klein, temeer daar zij meestal geen volledige baan kunnen aanvaarden (De Beer 1996: 26, De Beer 2001:285).

Verschillende studies bevestigden dat. Van de vrouwen die van de regeling Kinderopvang Alleenstaande Ouders ('KAO') gebruik maakten, hadden de meeste een 'additionele' baan of werk als uitzend- of invalkracht. Zij bleven daardoor aangewezen op een aanvullende uitkering of kwamen slechts een weinig uit boven het sociale minimum, met als risico dat zij door deze geringe inkomensverbetering verschillende andere voorzieningen, zoals individuele huursubsidie, zouden kunnen verliezen. De reden om niet-temin een baan (of scholingstraject) te aanvaarden, lag dan ook beduidend vaker in de wens om (op zijn minst gedeeltelijk) onafhankelijk te zijn van de sociale dienst ("daarin heb je geen privacy") dan in de reële mogelijkheid tot inkomensverbetering (Van den Akker e.a. 1998: 26-8,55). Ook in de Armoedemonitor van 1998 werd vastgesteld, dat van de 7000 uitkeringsgerechtigde alleenstaande ouders die tussen 1990 en 1995 een baan kregen, er slechts 1000 boven de lage inkomensgrens uitkwamen. (SCP/CBS 1998: 81).

Knijen en Van Wel stelden op grond van een onderzoek onder bijstandsgerechtigde vrouwen (in verschillende grote en middelgrote gemeentes) in 1997 en 1998 vast, dat vrouwen die graag met een baan uit de bijstand wilden ook zelf geen hoge verwachtingen hadden van inkomstenverbetering. Volgens de onderzoekers was hun pessimisme realistisch. De flexibele en deeltijdbanen waarop zij door hun opleidings- en ervaringsniveau waren aangewezen, boden meestal te weinig loon, te weinig sociale zekerheid en te weinig perspectieven om (geheel) uit de bijstand te kunnen gaan (Knijn en Van Wel 1999: 103-4). Een betaalde baan tilt alleenstaande moeders met een lagere opleiding alleen boven de armoedegrens uit bij een werkweek van minimaal 32 uur (Hooghiemstra en Knijn 1997). Tevens bleek dat lager opgeleide alleenstaande ouders (nog) minder

vaak alimentatie ontvingen dan middel- en hoger opgeleide alleenstaande ouders (Knijn en Van Wel 2001: 244). Alimentatie bood een betere basis om door aanvullende betaalde arbeid aan de armoede te ontsnappen dan een uitkering waaraan een volledige inkomenstoets verbonden is, zoals sinds 1996 in de ABW en sinds 1995 in de AWW het geval was.

Echtparen

Uit tabel IV blijkt dat er aan de armoedekans van echtparen gemiddelde weinig veranderde in de jaren negentig. In een eerdere periode, tussen 1977 en 1985, was het armoederisico van alle (echt)paren gemiddeld toegenomen, vooral onder de éénverdienersparen. De daling van de reële lonen in de eerste helft van de jaren tachtig leidde er volgens De Beer toe “dat een fors aantal traditionele kostwinnersgezinnen onder de lage-inkomensgrens zakte” (De Beer 2001: 279). In de loop van de tweede helft van de jaren tachtig en in de jaren negentig nam het aantal eenverdieners absoluut en percentage sterk af en tegelijkertijd daalde onder hen de armoede-incidentie weer tot 6,6 in 1997 (De Beer 2001:279). Het is aannemelijk dat sommige eenverdienerechtparen in de loop van de jaren tachtig en negentig boven de armoedegrens kwamen (of bleven) door tweeverdiener te worden (De Beer 2001: 281). Niet voor alle gehuwde vrouwen was betaalde arbeid een mogelijkheid. Voor België werd al eerder vastgesteld, dat voor veel lager geschoolde gehuwde huisvrouwen uit eenverdienergezinnen nauwelijks betaalde arbeid beschikbaar is die in combinatie met zorgtaken een reëel perspectief biedt op een verbetering van de levensstandaard van het gezin of die opweegt tegen de accumulatie van lasten (Cantillon 1996).

Alleenstaande vrouwen jonger dan 65 jaar

De slechtere condities op de arbeidsmarkt in de eerste helft van de jaren negentig hadden eveneens een uitwerking op de armoedekans van alleenstaande vrouwen. Het armoederisico van deze groep, die grotendeels bestaat uit “actieven”, was 27% in 1990 en 28% in 1996. Het armoederisico van de alleenstaande mannen onder 65 jaar was in beide jaren lager maar groeide nog sneller, van 20% in 1990 naar 23% in 1996 (zie tabel VI). Eerder in dit hoofdstuk hebben we gezien dat de ongelijkheid onder ongehuwde mannen in de jaren tachtig ook wat sterker toenam dan die onder ongehuwde vrouwen. Er tekende zich bij de ongehuwde mannen een kleine concentratie in de wat hogere inkomensklassen, maar ook één in de lagere inkomensklassen (grafiek 7). Mogelijk groeide de onderste “pieken” in de jaren negentig verder.

Conclusie hypothese 4

De vierde en laatste hypothese luidde dat de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen de kwetsbaarheid van vrouwen voor armoede verminderd heeft, al is het maar in zeer geringe mate. In het algemeen moet deze hypothese worden verworpen: de gestegen arbeidsparticipatie van vrouwen heeft de feminisering van de armoede niet tegengehouden. Wel zijn enkele nuanceringen nodig. Onder alleenstaande vrouwen jonger dan 65 jaar nam tussen 1990 en 1996 het armoederisico toe maar dat gold evenzeer voor mannen jonger dan 65 jaar; veranderde condities op de arbeidsmarkt zijn hier waarschijnlijk verantwoordelijk voor.

Onder gehuwde en samenwonende vrouwen bleef het armoederisico (gebaseerd op het echtpaarinkomen) ongeveer gelijk maar ten opzichte van de voorafgaande periode was het gedaald. Mogelijk was deze daling mede te danken aan het feit dat een deel van de éénverdienerechtparen tweeverdieners werden. Voor deze echtparen heeft arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen het risico op armoede dan wel verminderd, mits zij getrouwd blijven.

Onder de alleenstaande ouders nam het armoederisico toe ondanks (of misschien wel dankzij....) de toegenomen arbeidsparticipatie.

Onder de alleenstaande vrouwen ouder dan 65 jaar nam het armoederisico eveneens sterk toe, en hieraan kon arbeidsparticipatie vanzelfsprekend weinig meer veranderen.

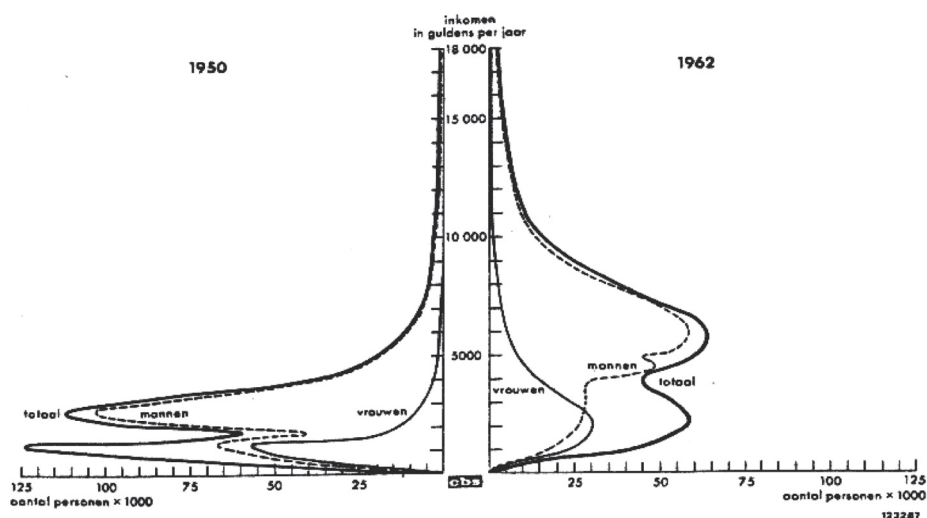
De verwachting dat arbeidsparticipatie in het algemeen de beste garantie tegen armoede vormt wordt in elk geval in de jaren negentig dus niet door de feiten gestaafd, tenzij voor (een deel van de) gehuwde vrouwen. Hoewel de oorzaken van armoede per groep verschillend waren is het toch wel mogelijk ze onder één noemer te brengen. Deze noemer is het wegvallen of ontoereikend worden van huwelijksgerelateerde aanspraken op inkomen, zowel uit particuliere bron als uit verschillende sociale uitkeringen, terwijl de persoonlijke perspectieven op de arbeidsmarkt die daarvoor in de plaats kwamen beperkt of afwezig waren, zowel door de aard van het beschikbare werk als door de verantwoordelijkheid van vrouwen voor de zorg. Vooral voor vrouwen met laagbetaald (en vaak onzeker) werk, die niet (meer) kunnen steunen op het inkomen van een medekostwinner en die door zorgtaken of door hun leeftijd beperkte (of helemaal geen) mogelijkheden meer hebben op de arbeidsmarkt is in de jaren negentig het armoederisico toegenomen.

De inkomensverdeling door de tijd heen

Hierboven werden de hypothesen voor de onderscheiden groepen afzonderlijk besproken. Hieronder neem ik alle groepen weer bij elkaar. Hoe veranderde tussen 1950 en 1991 de inkomensverdeling en de plaats van de diverse groepen daarbinnen?

Grafiek 21 | Inkomensverdeling naar inkomensklassen en naar geslacht in 1950 en 1962.

Totaalinkomen (52 weken) van inkomenstrekkers.

Bron: CBS (1967b) Inkomensverdeling 1962 en vermogensverdeling 1963: 18

Eerste tijdvak: 1950-1962

In de periode waarin het kostwinnerschapstelsel haar bloeiperiode doormaakt en het aantal gehuwde vrouwen in de beroepsbevolking per saldo afneemt, worden de vruchten van de economische expansie in de eerste plaats geplukt door de gezinshoofden, de kostwinners dus. Hun aantal in de inkomensstatistieken neemt toe, alleen al doordat in de loop van de jaren vijftig op steeds jongere leeftijd wordt getrouwd, en ook hun aandeel aan het algemeen (gemiddeld) neemt tussen 1950 en 1962 toe ten opzichte van het algemeen gemiddeld inkomen. Dit is goed waar te nemen in de frequentieverdelingen van de inkomens die het CBS in deze periode zelf opstelt (zie grafiek 21). Zowel in 1950 als in 1962 vertoont de totale inkomensverdeling twee toppen. In beide jaren bestaat de lage-inkomens top uit ongehuwden (vrouwen en mannen) en de hoge-inkomens top

vooral uit gehuwde mannen. In 1950 is de top van de gehuwde mannen gesitueerd tussen f 2000 en f 4000 en in 1962 tussen f 5000 en f 8000. Gehuwde mannen hebben meer geprofiteerd van de loonrondes (in percentages van het genoten loon, vanaf 1956). Ook worden de inkomens van echtgenotes bij hun inkomen opgeteld. Beide toppen zijn verder uit elkaar komen te liggen (CBS 1967b: 12).

Tweede tijdvak: 1962-1970

Het volgende tijdvak omvat nog steeds de bloei van het kostwinnerschapstelsel maar ook al het begin van individualisering, een groei van de reële inkomens (vanaf 1963 worden de lonen vrijgelaten en in 1964 volgt de zogeheten) en een verdere uitbouw van de sociale zekerheid.⁴⁷ De daling van de huwelijksleeftijd zet zich voort. Anders dan in de voorgaande periode daalt nu enigszins het relatieve gemiddelde inkomen van echtparen. Hoewel de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen toeneemt, is het aandeel van het arbeidsinkomen van gehuwde vrouwen aan het echtpaarinkomen aan het eind van de periode wat afgenomen. Het zijn vooral echtgenotes van mannen uit de laagste inkomensgroepen (door leeftijd en/of sociaal-economische klasse) die nu na hun huwelijk (betaald) blijven werken, mogelijk om de langere onderwijsduur van kinderen te financieren en om hun bijdrage aan het gezinsinkomen te kunnen missen. Dit betekent geen daling van het gemiddelde reële inkomen van echtparen (integendeel) maar wel een verschuiving ten gunste van de ongehuwden, wier relatieve gemiddelde inkomen nu stijgt, mede door de langere duur die zij (gemiddeld) in het onderwijs doorbrengen alvorens op de arbeidsmarkt aan te treden. Het aantal en aandeel van de “gehuwd geweest zijnden” in de inkomensstatistiek, in dit tijdvak nog grotendeels verweduwen, stijgt tussen 1962 en 1970 verder (van 9% naar 12%). Juist in deze bloeitijd van het kostwinnerschapstelsel halen verweduwde vrouwen iets in van hun gemiddelde inkomensachterstand op weduwnaars en gescheiden mannen; het enige tijdvak waarin dat het geval is.

De frequentieverdelingen van 1962 en 1970 zijn weergegeven in grafieken 22 en 23. Anders dan grafiek 21, door het CBS in 1967 gepubliceerd, zijn grafieken 22 t/m 25 samengesteld op basis van de eigen data set en naar (klassen van) het mediane inkomen, om zo vergelijking door de tijd heen beter mogelijk te maken. Vergelijken we grafieken 22 en 23 dan zien we dat het aantal echtparen in de inkomensklassen onder het mediane inkomen tussen 1962 en 1970 is toegenomen. In deze lagere inkomensklassen is

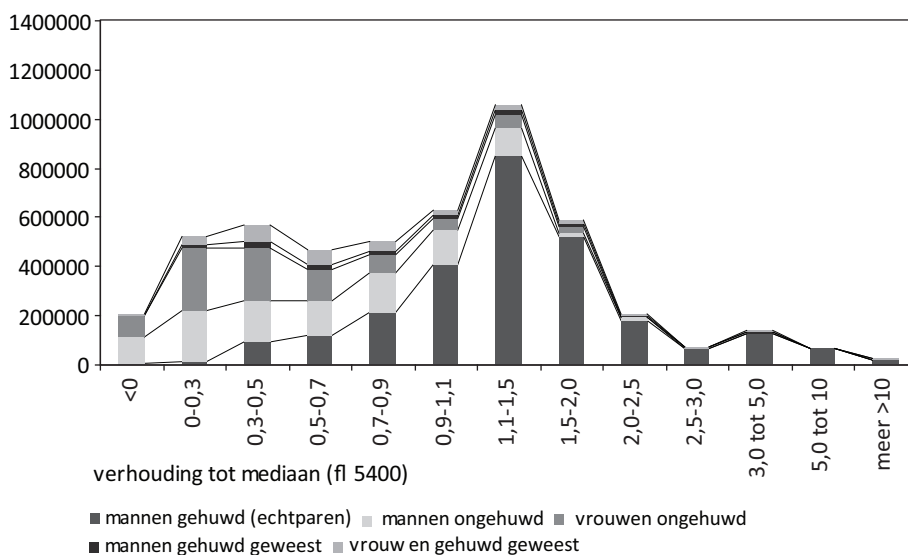
⁴⁷ ABW (1962 of 1965), algemene kinderbijslag (1963), WWV (1965), ziekenfonds (in werking 1966), ziektewet (1967) en WABZ (1968) WAO (1967).

eveneens een toename waar te nemen van het aantal gehuwd geweest zijnde vrouwen. De inkomensverdeling van de ongehuwden, vooral van de ongehuwde vrouwen, is iets naar rechts opgeschoven. De hoge top van de totale inkomensverdeling bestaat nog steeds grotendeels uit echtparen. De inkomensnivellering uit de vorige periode zet zich voort; voor de totale inkomensverdeling maar ook voor de afzonderlijke gbs groepen.

Derde tijdvak: 1970-1979

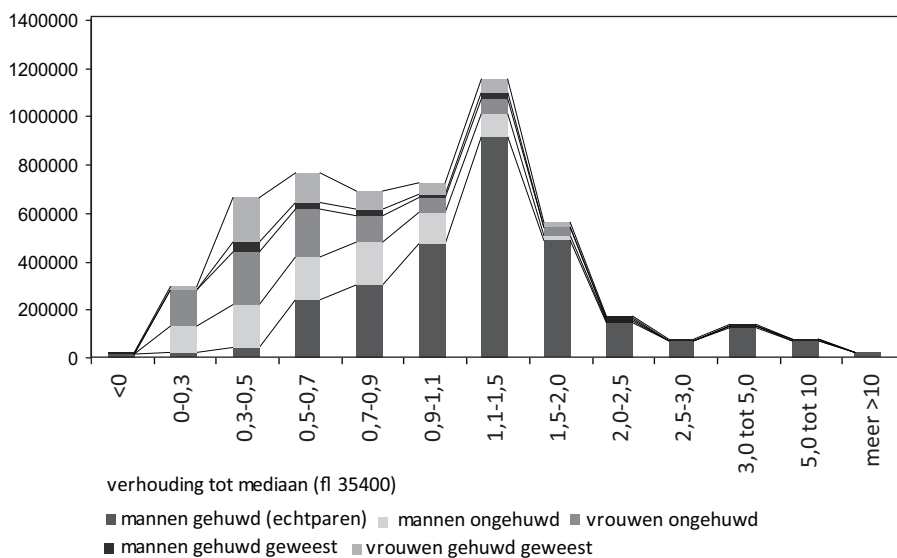
De jaren zeventig kenmerken zich door de twee oliecrises en door een afname van het tempo van de economische groei. Tot 1979 gaat de groei van het reële inkomen gemiddeld nog door en zo ook de inkomensnivellering. Dit kan onder meer het gevolg zijn geweest van het inkomensbeleid dat onder het kabinet den Uyl (1973-1977) ook nog

Grafiek 22 | Inkomensverdeling inkomenstrekkers 1962.

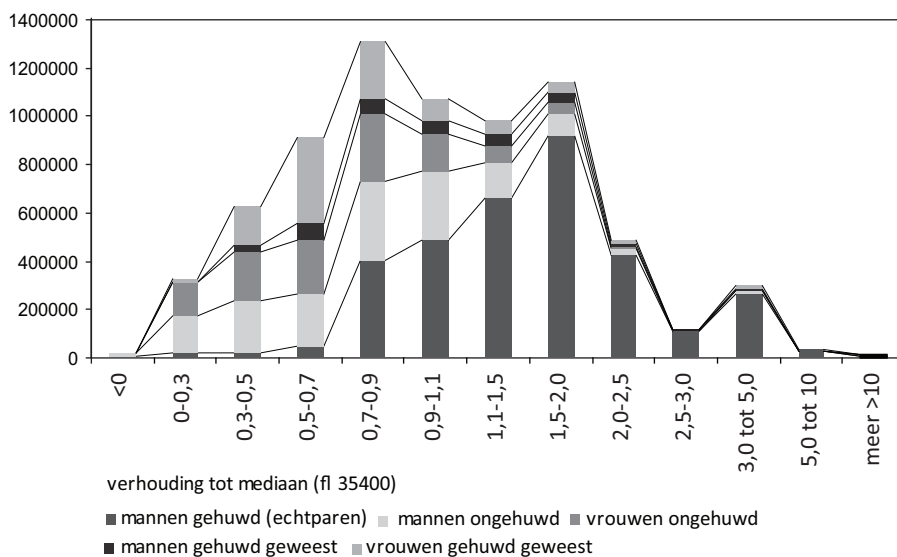

Bron CBS, eigen bewerking.

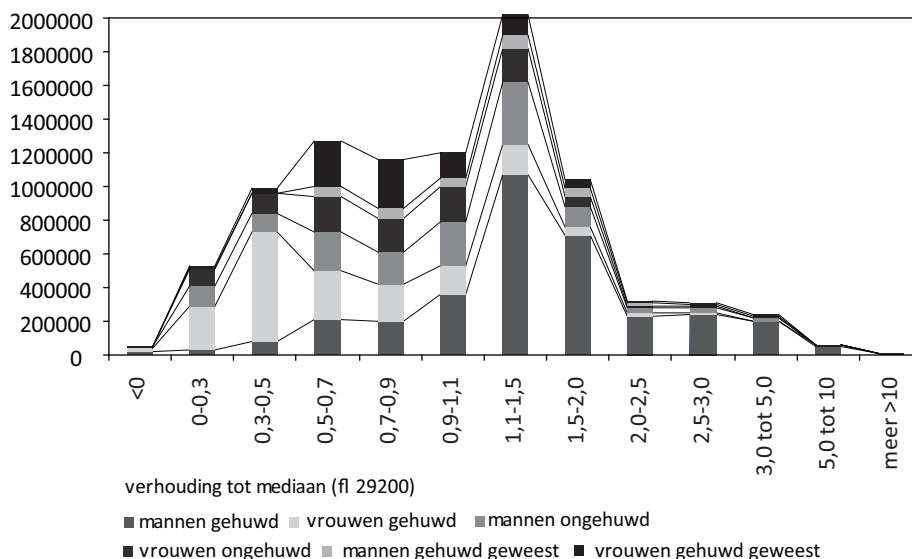
tot doel had de inkomensvorming te nivelleren (zie Hoofdstuk V). De periode kenmerkt zich verder door voortgaande individualisering; de gemiddelde huwelijksleeftijd begint weer te stijgen. Meisjes beginnen hun achterstand op onderwijsgebied in te halen. Aan het eind van de periode is het gemiddeld inkomen van ongehuwde vrouwen dat van de ongehuwde mannen genaderd.

Grafiek 23 | Inkomensverdeling inkomenstrekkers 1970.

Bron CBS, eigen bewerking.

Grafiek 24 | Inkomensverdeling inkomenstrekkers 1991.

Bron CBS, eigen bewerking.

Grafiek 25 | Inkomensverdeling individuen 1991.

Bron CBS, eigen bewerking.

Het absolute en relatieve aantal “gehuwd geweest zijnden” in de inkomensstatistiek groeit gestaag verder (voor het jaar 1979 werd geen grafische inkomensverdeling opgesteld). Het gemiddeld inkomen van deze vrouwen gaat nu achteruit ten opzichte van dat van de mannen, voor zover kon worden nagegaan zowel bij de gescheidenen als bij de verweduwen.

De voorsprong van het gemiddeld inkomen van de gezinshoofden op het algemeen gemiddeld inkomen daalt van 131% daarvan in 1970 naar 124% in 1979. Dit gebeurt ondanks de voortgaande toename van het aantal gehuwde vrouwen dat aan het echtpaarinkomen bijdraagt, waarbij die bijdrage gemiddeld toeneemt (in deze periode gaat het vaak om herintreding). Voor een deel van de gehuwde vrouwen geldt dat hun arbeidsinkomen de relatieve achteruitgang van het inkomen van de kostwinner compenseert.

Vierde tijdvak: 1979-1991

Na 1979 komt er een einde aan de groei van de reële inkomens en aan de inkomensnivellering. Uitkeringen en minimumloon blijven achter (zie Hoofdstuk V). Tegelijkertijd zet de individualisering door: het aandeel van de echtparen aan alle inkomensstrekkingen daalt nu tot onder de helft (van 57% naar 46%) ten gunste van de ongehuwden (van 26%

naar 36%) en de gehuwd geweest zijnden (van 17% naar 18%). Ook het aantal gehuwde vrouwen met een eigen inkomen stijgt verder, evenals de hoogte van dat inkomen. Het gemiddeld echtpaarinkomen stijgt nu weer ten opzichte van het algemeen gemiddeld inkomen. Bij de ongehuwden en de gehuwd geweest zijnde vrouwen wordt de inkomensverhouding tussen vrouwen en mannen weer ongunstiger.

In 1991 vertoont de totale inkomensverdeling, net als in 1950, opnieuw twee pieken. (grafiek 24). In de laagste inkomenspiek (tussen 0,5 en 0,9 van de mediaan) bevinden zich nu, net als in 1950 en in 1962, de ongehuwde mannen en vrouwen maar ook (en dat is een verschil ten opzichte van 1950), de gehuwd geweest zijnde vrouwen. De rechter top is ten opzichte van 1950 nog één klasse verder naar rechts opgeschoven (van 1-1,5 maal het mediane inkomen naar 1,5-2 maal het mediane inkomen) en bestaat nog steeds in meerderheid uit echtparen en (een kleine groep) ongehuwde mannen. De echtparen zijn nu meer dan in 1970 ook in de lagere inkomensklassen (0,7-0,9) vertegenwoordigd.

De inkomensverdeling die typerend was voor de kostwinnerschapperperiode, met een duidelijke top van gehuwden (hogere inkomensklassen) en een top van ongehuwden (lagere inkomensklassen) heeft in 1991 dus plaats gemaakt voor een meer complexe verdeling, waarbij in verhouding meer vrouwen in de laagste inkomensklassen vertegenwoordigd zijn. Dat is des te meer het geval wanneer de echtpaarinkomens worden gescheiden in individuele inkomens van gehuwde vrouwen en mannen, zoals in grafiek 25. Aan de beide toppen van grafiek 23 wordt dan een derde top toegevoegd (zie grafiek 25): een laagste top (0,3 tot 0,5 van de mediaan) van voornamelijk gehuwde vrouwen.

II.4 | Conclusie: is de positie van vrouwen verbeterd?

Om van een algemene verbetering van de inkomenspositie van vrouwen te kunnen spreken stelde ik vooraf dat dit dan in alle verschillende levensfasen die samen de levensduur vormen het geval zou moeten zijn. Levensfase moest geïndiceerd worden door burgerlijke staat, soms aangevuld met leeftijd. Onderzoek van de hypothesen leidde tot de volgende conclusies.

De *ongehuwde vrouwen* haalden vooral in de jaren zeventig (1970-1979) hun inkomensachterstand op ongehuwde mannen (bijna) in. Daarna verloren zij weer terrein.

De *gehuwde vrouwen* verbeterden tussen 1962 tot 1991 inderdaad hun persoonlijk inkomen ten opzichte van gehuwde mannen, terwijl het echtpaarinkomen over de hele periode heen (1950-1991) gemiddeld op peil bleef.

De *oudere nooit gehuwde vrouwen* verloren iets van hun traditionele inkomensvoorsprong op de vergelijkbare groep mannen; maar hadden deze wel behouden.

De inkomenspositie van de *verweduwd en gescheiden vrouwen* ging er ten opzichte van dezelfde groepen mannen gemiddeld op achteruit. Alleen tussen 1950 en 1970 bleven de inkomens van verweduwd en gescheiden vrouwen nog relatief op peil.

Alleen voor de gehuwde vrouwen gold dat de toegenomen arbeidsparticipatie waarschijnlijk bescherming bood tegen het verhoogde armoederisico in de jaren tachtig en negentig. Voor ongehuwde en niet meer gehuwde vrouwen gold dat niet.

Bij elkaar genomen leiden deze uitkomsten tot een paradoxale conclusie. In het tijdperk dat ik kenschetste als het individualiseringstijdperk bleven vooral de gehuwde vrouwen, en niet de als individu levende vrouwen, gemiddeld hun relatieve inkomenspositie verbeteren ten opzichte van mannen in dezelfde levensfasen. Gemiddelden verloren echter wel aan betekenis naarmate de ongelijkheid toenam, niet alleen tussen maar ook binnen groepen. Sommige groepen vrouwen zullen er dus op vooruit zijn gegaan, anderen achteruit. Maar telden we alle inkomens van alle vrouwen bij elkaar op, dan kwamen deze niet dichterbij de buurt van het totale inkomen van alle mannen. De verwachting dat individualisering van inkomensvorming de relatieve inkomenspositie van vrouwen als groep als geheel zou verbeteren, al was het in zeer geringe mate, kwam niet uit. Tussen 1950 en 1990 wees de trend eerder in omgekeerde richting.

Deze onverwachte trend manifesteerde zich ook in de totale inkomensverdelingen. Net als in 1950 vertoonde de frequentieverdeling in 1991 twee toppen; een hoge en een lage. Daar waar echter het verschil tussen beide toppen in 1950 hoofdzakelijk een verschil was naar burgerlijke staat (ongehuwden in de lage top, gehuwde mannen of echtparen in de hoge top), was het verschil tussen beide toppen in 1991 tendentieel meer een verschil geworden naar sekse. In de lage top was nu een oververtegenwoordiging van vrouwen. Dat was het gevolg zowel van de daling van hun relatieve inkomenspositie als van de toename van hun aantal.

De veranderingen laten zich illustreren aan de hand van Pen's parade van personen naar hoogte van hun inkomen, die we tot besluit nog een keer langs laten lopen. Om de verhoudingen wat realistischer te maken, maken we er een parade van inkomenstrekken van in plaats van één van individuen. De gehuwden nemen hun partner bijvoorbeeld op de schouder, op zo'n manier dat hun totale lengte even groot wordt als de som van hun individuele inkomens. De gehuwde verpleegster met een deeltijdbaan die in Pen's parade op basis van individuen nog vooraan loopt voegt zich nu bij haar echtgenoot en schiet dus naar achteren, naar de hogere inkomensregio's.

In 1950 passeren dan 4 miljoen inkomenstrekkers in één uur, in 1991 zijn dat er bijna twee keer zoveel (7,3 miljoen); zij moeten dus rennen. In 1950 zien we in de eerste tien minuten dwergen (van een lengte tot de helft van het mediane inkomen) voorbijkomen die acht minuten lang ongehuwden zijn (mannen en vrouwen), één minuut lang weduwen en één minuut lang echtparen. In 1991 zien we in de eerste tien minuten een halve minuut lang echtparen voorbij trekken, maar zeven minuten lang ongehuwden en drie minuten lang weduwen én gescheiden vrouwen. Ook in de tweede tien minuten duurt het voorbijtrekken van de weduwen en gescheiden vrouwen van geringe lengte veel langer dan in 1950. In de derde tien minuten trekt vlak onder en tot mediane lengte een groep langs die in 1950 nog grotendeels bestond uit (acht minuten lang) echtparen en (twee minuten lang) ongehuwde mannen en vrouwen maar die in 1991 slechts voor de helft uit echtparen bestaat (5 minuten) en verder (vooral) uit ongehuwden (mannen en vrouwen). De meeste echtparen zijn in 1991 samen wat langer geworden en komen op een later tijdstip langs. In de hoogste lengtes, onder de “reuzen”, lopen in 1991 ook wat meer ongehuwde mannen en verweduwen en gescheidenen langs (mannen zowel als vrouwen) dan in 1950. In de nieuwe optocht zijn de verschillende naar geslacht en burgerlijke staat onderscheiden groepen dus meer verspreid geraakt over de hele parade. Tegelijkertijd is het aandeel van vrouwen aan de voorop lopende “dwergen” duidelijk toegenomen, door een toename van het aantal gehuwd geweest zijnde vrouwen als we een optocht samenstellen op basis van inkomenstrekkers- (of huishoudens) en door een toename van het aantal gehuwd geweest zijnde en gehuwde vrouwen als we dat doen op basis van individuele personen.

II.5 | Discussie: levensfase of generatie?

In dit hoofdstuk heb ik de relatieve inkomenspositie van vrouwen geanalyseerd naar burgerlijke staat en naar periode. Daaruit kon worden opgemaakt dat het fortuin van vrouwen na 1979 gekeerd is. Voor de interpretatie van deze uitkomst is het van belang om óók rekening te houden met de invloed van de omstandigheden in de voorgeschiedenis van (de levensloop van) de verschillende gbs groepen. De positie van een bepaalde groep is altijd ook de vrucht van in het verleden verworven kansen (O’Rand 2001). Mijn onderzoek was niet diachronisch maar gebaseerd op opeenvolgende dwarsdoorsneden van de inkomensverdeling. Ik kon de verschillende groepen dus niet door de tijd heen volgen. Wel was het mogelijk om de lotgevallen van verschillende geboortecohorten te

reconstrueren door burgerlijke staat wederom als indicatie te nemen voor leeftijd; en geboortjaar. Zo konden scheidslijnen getrokken worden die grofweg samenvielen met de bekende generaties van Becker:⁴⁸

1. de groep geboren voor 1930. De groep geboren rond (èn voor) de eeuwwisseling (van 1900) en in de eerste drie decades daarna. Het jongste deel van dit geboortecohort is door Becker aangeduid als de “vooorlogse” generatie (1910-1930)
2. de groep geboren tussen 1930 en 1940. Dit cohort is door Becker aangeduid als de “stille generatie” en door Liefbroer en Dykstra (2000) als de generatie met de meest gestandaardiseerde levensloop. Ik noem haar de kostwinner- en huisvrouwgeneratie.
3. de groep geboren tussen 1940 en 1955 (de “protest generatie” van Becker)
4. de groep geboren tussen 1955 en 1970 (de “verloren generatie” van Becker)
5. de groep geboren na 1971 (waaronder de “pragmatische” generatie van Becker, ik noem haar zelf de generatie die economisch zelfstandig moet zijn)

Hieronder wil ik laten zien hoe deze geboortecohorten door mijn onderzoeksperiodes heen schoven om na te gaan of de nadruk op levensfase en periode aannemelijk is.

ad 1) De cohorten van voor 1930

Als het cohort geboren voor 1930 aantreedt in mijn eerste onderzoeksperiode (1950-1962), is de jongste 20 jaar oud en de oudste hoogbejaard.

De oudsten hebben de nog de tijd meegemaakt waarin er geen AOW of AAW was. Zij zien, althans tot 1970, de ongelijkheid onder hen afnemen en de inkomensachterstand van weduwen op weduwnaars kleiner worden. In de individualiseringsperiode (1983-1991) is de groep geboren tussen 1900 en 1920 tussen de 63 en de 91 jaar oud. De relatieve achteruitgang van de inkomenspositie van gehuwd geweest zijnde vrouwen treft waarschijnlijk niet meer deze oudste groep.

De leeftijdsgroepen geboren tussen 1920 en 1930 komen in de jaren vijftig terecht als gehuwden (zij zijn dan tussen de 20 en 42 jaar oud) en maken dus de groei van de welvaart mee: de stijging van echtpaarinkomen, relatief en reëel, de nivellering, de groei van de sociale zekerheid. Een deel van de gehuwde vrouwen hoeft waarschijnlijk voor het eerst niet meer te (blijven) werken en een deel wel, zij het niet geregistreerd (zie Hoofdstuk IV). In de jaren tachtig, de laatste onderzoeksperiode, is dit cohort tussen

⁴⁸ De aanduidingen van Becker (1987, 1992), “vooorlogs”, “stil”, “protest” en “pragmatisch”, verwijzen naar de economische omstandigheden waaronder de verschillende cohorten opgroeiden waardoor zij (mentaal) gevormd zouden zijn. Vooral vanwege deze laatste aanname is Becker wel “cohort-centrisme” verweten (bijv. Van den Broek 1996). Ook de scheidslijnen zijn voor discussie vatbaar. Ik gebruik de indeling hier louter chronologisch dwz zonder veronderstellingen over de mentale houding van de onderscheiden cohorten.

de 53 en 71 jaar oud. Het maakt dan een belangrijk deel uit van de verweduwd en gescheidenen en maakt dus iets mee van de relatieve achteruitgang van de inkomens van deze groepen in die periode.

ad 2) De kostwinner- en huisvrouwgeneratie: 1930-1940

Dit geboortecohort maakt het grootste deel uit van de ongehuwden in de eerste onderzoeksperiode (1950-1962); de jongste is dan 10 en de oudste 32 jaar oud. Als ongehuwden maken zij (vooral de jongens) een toename mee van de onderwijsduur, ook onder lagere inkomensgroepen. In de hoogtijdagen van het kostwinnerschapstelsel (1962-1970) is dit cohort tussen de 22 en 40 jaar oud en merendeels gehuwd. Deze groep is gemiddeld op jongere leeftijd getrouwd dan de generatie van hun ouders en leeft volgens het kostwinnerschapstelsel, met de kanttekening dat in de jaren zestig steeds meer gehuwde vrouwen betaald doorwerken tót de geboorte van een eerste kind en dat een deel daarna nog ongeregistreerd werkt. Per saldo daalt het (geregistreerde) totale inkomen van gehuwde vrouwen. In de derde onderzoeksperiode (1970-1979) zijn de vrouwen uit de kostwinnersgeneratie tussen de 30 en 59 jaar en nog steeds grotendeels gehuwd. Herintreding komt nu steeds meer voor. Wanneer na 1974 de werkloosheid toeneemt, is dit voor sommigen nog steeds of opnieuw financiële noodzaak. In de individualiseringsperiode (1983-1991) is de kostwinnersgeneratie tussen 43 en 71 jaar oud, dus nog steeds merendeels gehuwd. Weeda noteert in het begin van deze periode dat de economische crisis doorwerkt in de gezinssfeer; veel echtparen melden haar dat de financiële nood zou verminderen als de vrouw een betaalde baan zou hebben, al wint nog vaak de eer en de gewoonte (Weeda 1984: 97). Een deel van de vrouwen is in de jaren tachtig verweduwd of gescheiden geraakt en maakt de relatief verslechterende inkomenspositie en het verhoogde armoederisico van deze groep mee. De bestaanszekerheid en de welvaart die zij als huisvrouw mede hadden opgebouwd en verworven beklijft, tegen alle verwachtingen in, niet in de latere levensfasen.

ad 3) De protestgeneratie: 1940-1955

De protestgeneratie verschijnt pas in de tweede onderzoeksperiode (1962-1970) op het toneel van mijn onderzoek, wanneer de jongste 12 en de oudste 30 jaar is. Zij vormen de grootste groep onder de ongehuwden van de jaren zeventig, wanneer de inkomensachterstand van ongehuwde vrouwen op ongehuwde mannen (bijna) verdwijnt.

In hun volgende levensfasen echter veranderen de omstandigheden sterk, vooral voor diegenen die na 1950 geboren zijn en wier beroeps- (en/of huwelijks-) loopbaan

zich moet ontwikkelen in een periode dat de werkloosheid sterk stijgt. In de tweede helft van de jaren zeventig zijn zij tussen de 25 en 30 jaar oud. In de jaren tachtig (1983-1991) zijn zij tussen 28 en 51 jaar oud, merendeels gehuwd, en ten dele gescheiden. Het aandeel gehuwde vrouwen dat betaald werkt onder hen neemt steeds verder toe evenals de hoogte van het gemiddeld inkomen van vrouwen. Na 1979 maakt een deel van de echtparen een reële daling van het gemiddeld (echtpaar) inkomen mee. Het zijn nu steeds vaker de gehuwde vrouwen met een hogere opleiding die doorwerken na de geboorte van kinderen en het verschil tussen de inkomens van éénverdieners gezinnen en tweeverdienergezinnen neemt mede daardoor toe.⁴⁹

Als zij (echt-)scheiden gaan de vrouwen van de protestgeneratie er op achteruit; althans gemiddeld, want ook onder hen neemt de onderlinge ongelijkheid toe.

ad 4) De verloren generatie: 1955-1970

Het vierde en laatste geboortecohort dat in mijn onderzoek voorkomt is geboren tussen 1955 en 1970. De ongehuwden uit de jaren tachtig (1983-1991) bestaan grotendeels uit dit geboortecohort, waarvan de jongste dan 13 jaar oud is en de oudste 36 jaar. Zij maken de relatieve verslechtering van de gemiddelde inkomenspositie van de ongehuwde vrouwen mee en de toename van onderlinge ongelijkheid. Een deel van deze groep maakt deel uit van de gehuwden (en de gescheidenen) van de jaren tachtig (de oudste van hen is dan 39 jaar). Ook in de gehuwde levensfase zet de toename van de onderlinge ongelijkheid door, zoals we bij het vorige geboortecohort al zagen. Onder de gescheidenen tenslotte groeit de ongelijkheid en gaat de relatieve inkomenspositie van vrouwen verder achteruit.

ad 5) De economisch zelfstandige generatie: 1971-heden

Na de “verloren generatie” is nog de “1990-generatie” op komst. In 1991 is de oudste van hen pas 20 jaar oud. Voor de cohorten geboren na 31 december 1971 zou economische zelfstandigheid een vanzelfsprekend en bereikbaar doel moeten zijn. Indien we het begrip economische zelfstandigheid letterlijk nemen dan duidt het op een situatie waarin een individu zonder aanvullend inkomen (van een medekostwinner) een

⁴⁹ Vrouwen die vóór 1980 moeder werden stopten vaak met werken bij het krijgen van een eerste kind, ongeacht hun opleidingsniveau. Blijkbaar legden verschillen in verdien capaciteit toen nog weinig gewicht in de schaal met betrekking tot dit specifieke patroon. Vrouwen die na 1980 moeder werden laten wel een verschil zien naar opleidingsniveau; hoger opgeleide moeders werken vaker door dan lager opgeleide moeders (Camstra 1993: 8, 9, 10). De standaard-levensloop van hoogopgeleide vrouwen geboren tussen 1920 en 1950 week veel minder af van die van hun lager opgeleide seksegenoten, dan voor latere (en eerdere..) geboortegeneraties het geval was (Liefbroer en Dykstra 2000: 201).

zelfstandig bestaan kan voeren. Om dit te bereiken zou een volledige omkering nodig zijn van de trend die de voorgaande geboortecohorten lieten zien, waarin de relatieve inkomenspositie van vrouwen (*tenzij gehuwd*) gemiddeld slechter werd naarmate het geboortecohort jonger was.

Wanneer we tot slot de lotgevallen van de verschillende geboortegeneraties overzien dan lijken de economische omstandigheden in de verschillende onderzoeksperiodes van grote invloed te zijn geweest op de relatieve inkomenspositie van vrouwen. Aan het einde van de jaren zeventig keert het tij, voor vrouwen uit alle geboortegeneraties: voor de verweduwdde en gescheiden vrouwen uit de kostwinnersgeneratie én voor de (gescheiden) vrouwen van de protestgeneratie. Ook de verloren generatie ziet wanneer zij in de jaren tachtig (merendeels) ongehuwd op de arbeidsmarkt aantreedt, de onderlinge ongelijkheid toenemen en de gemiddelde inkomenspositie van vrouwen relatief achterblijven bij die van mannen. Er is dus grond voor de nadruk die tot nu toe in mijn analyse van relatieve inkomensposities van vrouwen ligt op het belang van de historische periode. Het lijkt erop dat er een positief verband is tussen periodes van economische groei en inkomensnivellering enerzijds en een gemiddeld minder ongunstige inkomensverhouding tussen vrouwen en mannen anderzijds.

Rest nog een opmerking over de inkomens van gehuwde vrouwen. De toegenomen arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen wordt in Nederland meestal in verband gebracht met demografische en culturele veranderingen zoals de emancipatie van vrouwen en het streven naar zelfontplooiing.⁵⁰ In de Verenigde Staten wordt ook de achteruitgang van de kostwinnersinkomens, sinds de jaren zeventig, als oorzaak gezien (bijvoorbeeld Wilson 1987; Brown 1987; Oppenheimer 1994 en voor de UK: Harkness e.a. 1996).⁵¹ In een eerste fase verminderden lage inkomensgroepen hun achterstand door het aanvullende inkomen van gehuwde vrouwen; dit had een nivellerend effect op de inkomensverdeling van echtparen. In een tweede fase was het betaald werken van gehuwde vrouwen gangbaar onder alle inkomensgroepen, zodat de ongelijkheid weer sterk toenam, zowel tussen echtparen enerzijds en alleenstaanden anderzijds als tussen echtparen onderling (Brown 1987; Macrae 1997; Gregg and Wadsworth 1996).

In Nederland heeft in de jaren tachtig een discussie gewoed over het (de-)nivellerende effect van het tweede inkomen.⁵² Inmiddels is vastgesteld dat vooral in de jaren

⁵⁰ Bijv. Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993, Maassen van den Brink en Groot 1994: 53.

⁵¹ Sinds de jaren tachtig zijn ook in Nederland met name voor lager opgeleiden banen met een voltijds kostwinnersinkomen steeds minder beschikbaar (Wielers en van der Meer 2003).

⁵² De inzet was onder meer de vraag of een tweeverdienersbelasting gerechtvaardigd was (De Kam e.a. 1982; Oudijk 1983; Odink en Pott-Buter 1981; Grubben 1986b; Grubben 1995).

negentig door de groei van het aantal tweeverdieners de (inkomens-) afstand tussen echtparen en alleenstaanden weer groter is geworden (Grubben 1995). Op de verdeling van de inkomens van alle echtparen heeft het tweede inkomen begin jaren negentig nog een nivellerend effect, wat toegeschreven wordt aan het feit dat bij jonge, nog kinderloze echtparen, het tweede inkomen relatief hoog is (Grubben 1995). Indien ook in Nederland een tweede fase in zou gaan, waarin het (voltijds) betaald werken en het doorwerken van gehuwde vrouwen in alle leeftijds- en inkomensklassen de standaard zou worden, kunnen de verschillen tussen echtparen nog groter worden.⁵³ De nivellerende uitwerking die het inkomen van gehuwde vrouwen in elk geval tot 1991 nog op de inkomensverdeling van echtparen had kan dan omslaan in haar tegendeel.

⁵³ Immers, het verschil tussen 1 x een laag inkomen en 1 x een hoog inkomen is kleiner dan het verschil tussen 2 x een laag en 2 x een hoog inkomen, hoewel overigens de verhouding 2:1 blijft. Ook een toename van homogamie (het huwen van mensen van gelijk opleidings- en inkomensniveau) versterkt dit proces (Dessens 1996 en Hendrickx e.a. 1995).

Hoofdstuk III

Op zoek naar sociale rechten op grond van zorg: methodische verantwoording

*“(.....) Quantative data (....) allow us to define zones of experience. But they should also help us to go beyond simply stating that the poor are poor, in other words, merely deprived of a certain number of advantages enjoyed by those who are not poor- which can often conceal a poor tautology under a sophisticated statistical construct (...). The analysis should elucidate the changes in the social structure and in social ideals that cause so many with these “deprivations” to fall into poverty”
(Castel 2000: 532).*

III.1 | Inleiding

In Hoofdstuk 2 werd de vraag beantwoord of de materiële levenskansen van vrouwen, afgemeten aan relatieve inkomensposities, tussen 1950 en 1991 verbeterd zijn. Het bleek dat dat voor sommige vrouwen wèl en voor anderen niet zo was maar dat er per saldo en gemiddeld géén sprake was van een verbetering. Vreemd genoeg waren het in de jaren tachtig, het meest geïndividualiseerde tijdperk binnen de onderzoeksperiode, juist de gehuwde vrouwen die er relatief op vooruitgingen en de ongehuwde vrouwen en niet meer gehuwde vrouwen die er relatief op achteruitgingen. Verder nam binnen alle groepen de onderlinge ongelijkheid toe. Bij de gescheiden en verweduwd vrouwen groeide bovendien het armoederisico, ook toen de arbeidsparticipatie onder hen in de jaren negentig toenam.

Waarom bleef de verwachte verbetering uit? In dit hoofdstuk laat ik eerst zien (in paragraaf 2) welke aanwijzingen daarvoor in het onderzoeksmateriaal zelf te vinden waren, waarbij het wegvallen van de recomensatie van zorgtaken een belangrijke rol bleek te spelen. In de volgende paragrafen omschrijf ik de begrippen die mij bij de verdere beantwoording van deze vraag behulpzaam moeten zijn. In paragraaf 3 omschrijf ik sociale rechten van zorgenden; en wat daar in de sociologische traditie onder verstaan kan worden. In paragraaf 4 bespreek ik de relatie tussen sociale rechten van zorgenden en algemene sociale burgerschapsrechten, zoals politicologen die opvatten. In paragraaf 5 omschrijf ik het kostwinnerschapsysteem. In paragraaf 6 kan ik tot slot de tweede onderzoeksvraag van deze dissertatie formuleren:

Zijn er met de wording van het kostwinnerschapsysteem in Nederland sociale rechten toegekend aan zorgenden op grond van hun zorgende taak; en wat gebeurde er met deze rechten, indien en voor zover toegekend, tijdens de neergang van het kostwinnerschapsysteem?

III.2 | Oude en nieuwe inkomensbronnen

De statistische informatie in Hoofdstuk II leverde ook aanvullende informatie over de mogelijke oorzaken van de relatieve inkomensachteruitgang van ongehuwde en gehuwd geweest zijnde vrouwen. Wat de ongehuwde vrouwen betreft zagen we dat een deel van de verklaring ligt in de verschuiving van het zwaartepunt van de werkgelegenheid van de overheid naar het bedrijfsleven, waar vrouwen, toen de economie in de tweede helft van

de jaren tachtig aantrok, gemiddeld vaker terecht kwamen in de lagere functieniveaus en wat minder vaak dan (ongehuwde) mannen in de beter betaalde segmenten. Dat was de gemiddelde trend maar tegelijkertijd nam de onderlinge ongelijkheid toe. Wat de gehuwd geweest zijnde vrouwen betreft zagen we dat verschillende factoren tegelijkertijd een rol speelden:

- 1^e Het ooit gehad hebben (of nog hebben) van zorgtaken
- 2^e Het ontbreken (of weggefallen of verminderd zijn) van het (ooit bij zorgtaken horende) huwelijks-gerelateerde inkomen van een (mede-) kostwinner binnen het huwelijk of het samenlevingsverband zelf, partnerpensioen, weduwepensioen en alimentaties
- 3^e Het ontbreken (of minder hoog geworden zijn of weggefallen zijn) van de overdrachtsinkomens waarop vrouwen met zorgtaken zonder kostwinner(sinkomen) van oudsher waren aangewezen zoals weduwepensioen, bijstand, uitkeringen uit de algemene loondervingverzekeringen als de WW en de WAO
- 4^e Het ontbreken van een (voldoende) ouderdomspensioen op grond van eigen arbeid in het verleden om de ontbrekende (of verminderde) huwelijksgerelateerde bronnen van inkomen en de ontbrekende (of verminderde) secundaire bronnen van inkomen te compenseren
- 5^e Het niet (of niet meer) aanwezig zijn van mogelijkheden op de arbeidsmarkt om (al dan niet in combinatie met zorgtaken) een primair inkomen te verwerven dat de weggefallen of verminderde overige bronnen van inkomen kan vervangen of voldoende compenseren

Deze factoren wijzen op het voortdurende belang voor vrouwen van de recompen-satie van zorgtaken. Alleen voor vrouwen die wèl over het inkomen van een (mede) kostwinner beschikten of die een goede arbeidsmarktpositie hadden, en vooral voor vrouwen die beschikten over beide voorwaarden, bracht het verrichten (of ooit verricht hebben) van zorgtaken geen verslechtering van de (relatieve) inkomenspositie met zich mee en evenmin een verhoogd risico op armoede. De inkomens van gehuwde vrouwen gingen er (althans gemiddeld) juist op vooruit, ook in de jaren tachtig, zowel wanneer we hun persoonlijk inkomen relateerden aan het persoonlijk inkomen van gehuwde mannen, als wanneer we het echtpaarinkomen relateerden aan het algemeen gemiddeld inkomen.

De neergang van het kostwinnerschapstelsel en de opkomst van een meer geïndividualiseerd systeem van inkomensvorming heeft als het ware de samenstelling van het inkomenspakket waarover vrouwen gedurende hun levensloop de beschikking hebben

veranderd. Terwijl “oude” bronnen van inkomen (zoals het kostwinnersinkomen) tendentieel verdwenen en “nieuwe” bronnen van inkomen (op de arbeidsmarkt) werden aangesproken, veranderde er weinig aan de verdeling van de zorg voor afhankelijken. Voor sommige groepen leidde deze verschuiving per saldo tot een verbetering materiele levenskansen; voor anderen tot een achteruitgang en een verhoogd risico op armoede. Dit zou zowel de toegenomen onderlinge ongelijkheid als de gemiddelde daling van het relatieve inkomen van alle vrouwen samen kunnen verklaren. Vaak wordt gesteld dat de bron van het verhoogde armoederisico van vrouwen ligt in het kostwinnerschap-systeem. Feitelijk zou de tegenovergestelde hypothese wel eens nauwkeuriger kunnen zijn: het verhoogde armoederisico ontstond juist door de ontmanteling van het kostwinnerschap-systeem. De aanspraken op inkomen, die onder het kostwinnerschap-systeem (zowel in de publieke als de private sfeer) nog stonden tegenover de verantwoordelijkheid van vrouwen voor onbetaalde zorg, zijn sneller weggevallen dan gecompenseerd kon worden door de opbouw van nieuwe aanspraken op grond van betaalde arbeid; aangezien de zorg bleef.

Armoede van verweduwde en gescheiden vrouwen is historisch natuurlijk niet nieuw en evenmin uniek voor Nederland. Uit internationaal vergelijkend onderzoek komt naar voren dat deze groepen in de meeste westerse landen een hoog armoederisico hebben. (Smeeding e.a. 1990) Bij de eerste internationaal vergelijkende studies leek Nederland juist te horen tot de landen waarin het verschil in armoederisico tussen mannen en vrouwen nogal meeviel (Casper e.a. 1994). In het begin van de jaren negentig was het armoederisico van vrouwen in Nederland nog steeds laag, althans volgens het criterium dat in internationaal vergelijkend onderzoek vaak gehanteerd wordt: het inkomen bedraagt minder dan de helft van het mediane (besteedbare en gestandaardiseerde) inkomen. Vooral oudere alleenstaande vrouwen waren volgens deze maatstaf in Nederland minder vaak arm dan in andere landen.¹ Alleenstaande moeders daarentegen hadden in Nederland een armoederisico (25,7%) dat veel minder afweek van dat in andere landen.² Ook de armoederisico's van gezinnen met kinderen waren in Nederland niet lager dan elders (Cuyvers 1997: 122-123). De Luxembourg Income Study (LIS) stelde vast dat dit armoederisico in de jaren tachtig en negentig was toegenomen.³

¹ In Nederland 3,4% van de oudere alleenstaande vrouwen, Duitsland 12,7%, UK 50% (Christopher e.a. 2001).

² Frankrijk 24,7%, Duitsland 39,1%, UK 31,9% (Christopher e.a. 2001).

³ in het midden van de jaren negentig was het 8%. Ter vergelijking: Frankrijk 7%, Scandinavische landen tussen 2 en 4%. Hoger waren UK 15,5% Duitsland 9,4% (Esping Andersen en Sarasa 2002: 9).

Vergelijking van inkomensgegevens tussen verschillende landen levert niet één oorzaak op die in elk land het verschil in armoederisico tussen vrouwen en mannen verklaart; eerder zijn in elk land specifieke combinaties van historisch gegroeide omstandigheden en institutionele regelingen daarvoor verantwoordelijk (Pressman 1998). Zo was in het midden van de jaren tachtig het verschil in armoederisico tussen vrouwen en mannen (de “gender poverty rate”) verhoudingsgewijs laag in Italië, Zweden en Nederland. De oorzaken waren echter heel verschillend. In Zweden was de verklaring dat vrouwen een even hoge arbeidsparticipatiegraad kenden als mannen (wat mogelijk was gemaakt door kinderopvang en verlofregelingen); in Italië bood het huwelijk zelf de verklaring, dat wil zeggen er waren relatief weinig gescheiden alleenstaande vrouwen zodat de armoede die er was in gelijkere mate over mannen en vrouwen verdeeld was (Casper e.a. 1994).⁴ In Nederland speelden deze factoren geen rol. Er waren, anders dan in Italië, verhoudingsgewijs veel vrouwen alleenstaand en alleenstaande moeders waren meestal gescheiden en niet verweduwd. Anders dan in Zweden was de arbeidsparticipatiegraad van alleenstaande moeders in de jaren tachtig nog relatief laag. De onderzoekers vermoedden dat er in Nederland een andere beschermende factor was:

“Thus, poverty rates are low for Dutch women because poverty rates are low for all Dutch citizens, regardless of marital status, employment status, or parenthood status” (Casper e.a.1994: 602).

Uit comparatief onderzoek kwam steeds naar voren hoe belangrijk bij uitstek in Nederland het stelsel van sociale zekerheid was in het voorkomen van een hoge “gender poverty rate” (McLanahan en Carlson 2001). Juist op dat punt veranderde er echter veel in de jaren tachtig. In 1991 kwam het SCP tot de conclusie dat er sinds 1977 ook in Nederland sprake was van “feminisering van de armoede” en dat deze in hoofdzaak moest worden toegeschreven aan “institutionele ontwikkelingen op het terrein van de sociale zekerheid zoals de verlaging van uitkeringsniveau’s en de beperking van het aantal uitkeringsgerechtigden” (Hoff en Hooghiemstra 1999: 147).

Al behoren weduwen en “verlaten” vrouwen traditioneel tot de armen in de samenleving, het is daarom niet vanzelfsprekend dat hun armoederisico in de jaren tachtig weer is toegenomen. Nederland kende in de tweede helft van de twintigste eeuw een tijdperk waarin groepen die traditioneel arm en bestaansonzeker waren in veiliger existentiële zones terecht kwamen en hun materiële levenskansen sterk zagen

⁴ Een (wat latere) vergelijking tussen Denemarken en Italië bevestigt deze uitkomsten. Alleenstaande moeders in Italië zijn meestal weduwen die met behulp van (weduwen-)pensioenen en van hulp van familie bij de zorg voor hun kinderen met betaald werk het hoofd boven de armoedegrens weten te houden. In Denemarken heeft de combinatie van betaald werk en overheidssteun hetzelfde gevolg. (Lewis 1997).

verbeteren. Bovendien zou de (eigen) zorg van moeders voor haar huisgezin en haar kinderen bij uitstek in Nederland van oudsher kunnen rekenen op grote waardering en het kostwinnerschapstelsel zou hier historisch gezien veel sterker verankerd zijn dan in andere landen (zie bijvoorbeeld Pott-Buter 1993: 48, 54, 285 of Damsma 1999: 88, 145). Waarom dan zijn de materiële levenskansen van diegenen aan wie de zorg werd toevertrouwd en opgedragen, blijkbaar nooit zeker gesteld?

III.3 | Sociale rechten van zorgenden, een sociologisch perspectief

Aangezien het kostwinnerschapstelsel gedurende een bepaalde periode bestaan heeft, zijn er ook maatregelen en voorzieningen ingesteld om de vrijstelling van betaalde arbeid van gehuwde vrouwen mogelijk te maken. De onbetaalde zorg werd wel degelijk betaald. Een persoonlijk monetair inkomen op eigen naam is in Nederland nooit aan huisvrouwen toegekend maar dit betekende niet dat zij aan armoede waren overgeleverd. Om het financieringsstelsel van de zorg te doorgronden is dan ook, anders dan in het tweede hoofdstuk, een ruimere zoekleutel nodig dan persoonlijk monetair inkomen. Verschillende bronnen van materiële levenskansen (zoals inkomen, bezit, huishouden, aanspraken op sociale zekerheid of collectieve voorzieningen) zijn sociologisch op één lijn te plaatsen met behulp van het begrip “sociale rechten”.

Keren wij terug naar de materiële levenskansen van Weber (zie Hoofdstuk I), dan zien wij dat hij individueel toegeëigende of gemonopoliseerde levenskansen, dat wil zeggen levenskansen die permanent en onlosmakelijk aan individuen zijn toegekend, rechten noemt: “appropriated chances shall be called ‘rights’” (Weber [1921,1922] in Dahrendorf 1979: 66). Bezit of eigendom representeert zo’n recht, het is een individueel toegeëigende economische kans; de vrucht van conventies die in het verleden golden en in het heden gelden ten aanzien van de wijze waarop bezit vergaard en toegeëigend wordt. Een sociologische definitie van bezit luidt: “De in een samenleving geïnstitueerde-sociaal erkende en gesanctioneerde- rechten met betrekking tot schaarse goederen” (Wilterdink 1984: 22).⁵ Waar het om gaat is dat aanspraken op bezit, eigendom, inkomen, loon, sociale uitkeringen enzovoort, altijd sociale rechten zijn in die zin dat de maatschappij bepaalt welke aanspraken worden erkend en gesanctioneerd, en welke niet (Wilterdink

⁵ Inkomen kan gezien als een specifieke vorm van bezit, als een niet verhandelbaar persoonlijk recht op periodieke inkomsten (Wilterdink 1984 :45).

1984:22). Vanuit een sociologisch perspectief zijn zelfs de meest natuurlijk lijkende bezits-aanspraken zoals loon of salaris het resultaat van een historisch proces waarin zij legitimiteit verworven. Andere aanspraken waren blijkbaar minder succesvol in het bereiken van zo'n onaantastbare, vanzelfsprekende status. Zo lijkt het nu evident dat de verzorgende werkzaamheden van vrouwen een armoederisico met zich meebrengen. Het ligt zelfs niet meer voor de hand om de vraag te stellen waarom de aan vrouwen toegewezen zorg eigenlijk nooit een bron is geworden van sociaal erkende en individueel toeigenbare eigendomsrechten. Toch is dat de vraag die ik in het vervolg van deze dissertatie als uitgangspunt en leidraad neem. Dat betekent niet dat ik mij ga wagen aan een rechtssociologisch antwoord op die vraag.⁶ Het betekent vooral dat die vraag het perspectief vormt van waaruit ik de historische veranderingen in sociale rechten onderzoek.

In mijn onderzoek naar sociale rechten van zorgenden wil ik mij niet beperken tot juridisch afdwingbare rechten. Juist de aanspraken van groepen die geen dominante positie innemen kunnen een zachtere vorm hebben gehad (zie verder). Sociale rechten van zorgenden kunnen ook bestaan uit de ongeschreven regels die voortkomen uit een gangbare levenswijze; uit gewoonterecht dus. In dat geval zijn zij (alleen) gewaarborgd door sociale erkenning en morele controle. Zulke conventies zijn ook aanwezig in de omschrijving die Weber gaf van economische levenskansen: "economic chances shall be called chances promised by custom, interest position or (conventionally or legally) guaranteed order with respect to an economy" (Weber [1921,1922] in Dahrendorf 1979: 67).

Sociale rechten hoeven niet maar kunnen wel in de wet zijn vastgelegd. Dan vallen sociale en juridische rechten samen. Ik veronderstel hierin ook een bepaalde volgorde: hoe langduriger een bestaanswijze gevestigd is en hoe wijder de bijbehorende waarden verbreid zijn, des te groter de kans dat de daarbij horende rechten en plichten ook in een wet zijn vastgelegd.⁷ Daarmee is nog niet gezegd dat een wet ook zal worden gehandhaafd.

⁶ Het werk van Weber zelf over de historische wording van subjectieve rechten laat al zien hoe veelomvattend een dergelijke studie zou zijn. Veranderingen in het objectief recht en in processen van maatschappelijke differentiatie zouden in onderlinge samenhang geanalyseerd moeten worden (Weber 2002:387-440). In deze dissertatie heb ik wel dankbaar het werk van juristen gebruikt waarvan sommigen, zoals met name Holtmaat, de vraag naar het uitblijven van subjectieve rechten op grond van zorg in specifieke regelingen wel hebben aangedurfd (Holtmaat 1992b). Gaandeweg en soms te laat, ben ik tot het inzicht gekomen dat ontwikkelingen in het recht, bijv op het gebied van het huwelijksvermogensrecht, meer hadden kunnen verhelderen dan ik wist, toen ik als socioloog aan deze studie begon.

⁷ Natuurlijk is dit slechts een model. Er zijn afwijkingen te bedenken. Wanneer levenswijzen of waarden veranderen dan kan de wet zo'n verandering inderdaad achteraf vastleggen, zoals bijvoorbeeld gebeurde toen de echtscheidingswetgeving werd geliberaliseerd (Inglehart 1997). Een wet(swijziging) oefent echter ook zelf weer invloed uit op levenswijzen (Estin 1995). Daardoor kan er ook een omgekeerd verband bestaan: niet wanneer een levenswijze vanzelfsprekend is geworden maar juist wanneer zij minder vanzelfsprekend wordt, kan er een roep om (herstel-

Machtsverhoudingen oefenen invloed uit, niet alleen op de wording van wetten, dat wil zeggen op de selectie van claims die gehonoreerd worden, maar ook op de effectiviteit van eenmaal aangenomen wetten. Schuyt's bekende these was dat plichten voor de minder machtigen vaak specifiek geformuleerd zijn, hun rechten daarentegen diffuus en algemeen. En het omgekeerde: de rechten van de machtigste groepen zijn specifiek geformuleerd, hun plichten diffuus en algemeen. Hierdoor kunnen de rechten van de meer machtigen beter worden gehandhaafd dan hun plichten; en voor de minder machtigen geldt het omgekeerde (Schuyt 1973: 12,20).⁸ Ook in mijn eigen zoektocht naar sociale rechten van zorgenden zal ik trachten na te gaan in welke mate in de wet vastgelegde rechten effectief en handhaafbaar waren.

III.4 | Sociale burgerschapsrechten van zorgenden, een politicologisch perspectief

Vanuit een politicologisch perspectief worden sociale rechten, in navolging van T.S. Marshall, meestal gezien als een specifiek stadium in de evolutie van burgerschapsrechten. Met instemming citeerde T.S. Marshall in 1963 een uitspraak van Henry Maine uit het einde van de negentiende eeuw: "The movement of the progressive societies has hitherto been a movement from Status to Contract (.....)" (Marshall 1963: 91). Volgens Maine bestond de vooruitgang in recht en wetgeving uit een overgang van de macht van privileges (oorspronkelijk geworteld in de patriarchale familie) naar de macht van contracten, die het resultaat zijn van private transacties tussen individuen. Deze overgang impliceerde dat de op basis van status- en standsverschil georganiseerde samenleving werd vervangen door een samenleving met één rechtsbeginsel voor allen:

"Modern contract is essentially an agreement between men who are free and equal in status though not necessarily in power (...). Status was not eliminated from the social system. Differential status, associated with class, function and family, was replaced by the single uniform status of citizenship, which provided the foundation of equality on which the structure of inequality could be built" (Marshall 1963: 91).

lende of reparerende) wetgeving ontstaan; en bij voldoende politieke steun kan deze roep succesvol zijn en tot nieuwe wetgeving leiden. De wet op de pensioenverevening na echtscheiding, die in Hoofdstuk V besproken wordt, kan wellicht zo geïnterpreteerd worden.

⁸ Voor de verhoudingen tussen mannen en vrouwen is deze hypothese sindsdien onderzocht (Komter 1985, 1990; Morée 1992).

In de plaats van standsprivileges kwamen er dus burgerschapsrechten, die voor elke burger gelijk waren. Marshall onderscheidde drie stadia in de ontwikkeling daarvan:

“From then on the civil element (freedom of speech, thought, faith, right to own property and conclude valid contracts, right to justice), the political element (right to participate in exercise of political power) and the social element: “I mean the whole range from the right to a modicum of economic welfare and security to the right to share to the full in the social heritage and to live the life of a civilized being according to the standards prevailing in the society” each went its own way....It is possible to assign the formative period in the life of each to a different century: civil rights to the eighteenth, political to the nineteenth and social to the twentieth” (Marshall 1963: 76).

Bekend is geworden Marshall's stelling dat steeds het ene stadium zowel de historische als de logische voorwaarde vormde voor het volgende. Sociale rechten, als derde stadium van burgerschapsrechten, waren nodig om de aspiraties voortkomend uit de eerder verworven civiele en politieke burgerschapsrechten te realiseren:

“These aspirations have in part been met by incorporating social rights in the status of citizenship and thus creating a universal right to real income which is not proportionate to the market value of the claimant” (Marshall 1963: 100).

Zonder een “universeel recht op een reëel inkomen” zouden elementaire burgerschapsrechten, gezien de klasse-verschillen, die nu eenmaal hoorden bij de vrije marktwerking waarvoor in de westerse democratieën gekozen was, een dode letter zijn gebleven.

Het verband dat Marshall legde tussen de oorsprong van moderne verzorgingsstaten en de volledige ontplooiing van de politieke democratie is sterk verbonden aan de periode en de plaats waarin hij zijn ideeën hierover voor het eerst uitsprak (in 1949). Het Beveridge Report had zojuist (in 1944) de grondslag voor de Engelse verzorgingsstaat geformuleerd en er heerste een klimaat van vertrouwen over de mogelijkheid (economisch en politiek) om het bestaan van alle burgers te vrijwaren van gebrek en een grotere gelijkheid tot stand te brengen. Het was het begin van de koude oorlog en Marshall wilde het streven van de westerse sociaal-democratie verdedigen en stellen tegenover het revolutionaire communisme (Giddens 1996). Zijn weergave van de evolutie van burgerrechten als een universeel proces is later als te ideologisch bekritiseerd (bijv. Hirschman 1996; Pateman 1988a). In wetenschappelijk onderzoek ligt de nadruk tegenwoordig meer op de onderlinge verschillen tussen verzorgingsstaten, maar Marshall's typering van sociale rechten is daarop nog steeds van invloed.

Esping Andersen vergelijkt moderne verzorgingsstaten naar de mate waarin een nationale overheid haar burgers “decommodificeert”, dat wil zeggen hun bestaansvoorwaarden veilig stelt en afschermt van “de zweep van de markt”:

“De-commodification occurs when a service is rendered as a matter of right, and when a person can maintain a livelihood without reliance on the market” (Esping-Andersen 1990: 21-22).

De strijd om een recht op een gezinsloon, die een belangrijk onderdeel vormde van de wording van het kostwinnerschapstelsel in de moderne tijd (zie Hoofdstuk IV) kan opgevat worden als een onderdeel van het streven naar decommodificatie. Het was één van de manieren waarop de arbeidersklasse tijd voor gezinsleven en zorg trachtte te redden uit de “hungry jaws of the labour market” (Creighton 1999: 524). Kessler Harris (1990) sprak van de moralisering van de principes van de vrije markt.

Welke plaats nu werd in de vorming van de moderne verzorgingsstaten ingeruimd voor de gezinstijd of, meer algemeen, voor de zorg voor afhankelijken? Het begrip decommodificatie kan mijns inziens heel goed worden toegepast op deze vraag. Sociale rechten op grond van zorg zouden immers ook omschreven kunnen worden als de mate waarin vrouwen aan hun zorg zelf het recht konden ontleenen op bestaanszekerheid. Waren, met andere woorden, de sociale burgerschapsrechten van diegenen aan wie de zorg voor afhankelijken in de samenleving werd toevertrouwd, zodanig ontwikkeld dat ook zij aan hun taak het recht ontleenden op een “universeel reëel inkomen”, om Marshall te citeren? In hoeverre werden moeders vanwege hun zorgtaken gedecommodificeerd, dat wil zeggen werden aan hen sociale rechten verleend die hen afschermden van de zweep van de markt, op vergelijkbare wijze als gebeurd was door aan mannelijke werknemers rechten op sociale zekerheid te verlenen? Deze toepassing van het begrip decommodificatie is overigens afwijkend zowel van die van Esping-Andersen zelf, die bij de formulering van dit begrip uitging van de positie van werknemers, als van die van de feministische kritiek op zijn werk. Feministische auteurs hebben er juist op gewezen dat de interpretatie van het proces van decommodificatie als een progressieve stap in de ontwikkeling van burgerschapsrechten impliciet uitgaat van de positie van mannen als kostwinners. Voor vrouwen zou het als het ware juist een progressieve stap in de verwerving van burgerschapsrechten zijn geweest indien zij meer “gecommodificeerd” waren geraakt. De ondergeschikte positie van vrouwen wortelt immers in de afscherming van gehuwde vrouwen van de arbeidsmarkt en in haar economische afhankelijkheid van de kostwinner (Orloff 1992 :27).⁹ In deze feministische kritiek is als gegeven

⁹ In reactie op het werk van Esping-Andersen heeft zich een kritische onderzoekstraditie ontwikkeld, waarin het

genomen dat zorgarbeid vrouwen géén autonome bron van inkomen of status oplevert en hen géén individuele rechten biedt die hen zouden kunnen afschermen niet alleen van “de zweep van de markt” maar ook van “de zweep van de man”. Mijn inzet is juist om die omstandigheid niet als vanzelfsprekend uitgangspunt te nemen. Ik wil weten hoe zij historisch tot stand is gekomen; waarom het niet anders gelopen is.

Vanuit een sociologisch perspectief werd duidelijk dat sociale rechten altijd rusten op maatschappelijke erkenning, en dat zij op verschillende gronden kunnen worden erkend; op basis van traditie en gewoonte, op basis van gedeelde waarden en normen, op basis van wetten. Aan het politicologisch perspectief ontleen ik nu een maatstaf voor de substantie van sociale rechten. Zij is afgeleid van datgene wat Marshall verstond onder sociale burgerschapsrechten:

“What matters is that there is a general enrichment of the concrete substance of civilized life, a general reduction of risk and insecurity” (Marshall 1963: 107).

Dat is eveneens waar het voor mij om gaat. Met sociale rechten doel ik op aanspraken op bestaanszekerheid en op een aandeel aan de welvaart in een markteconomie, die grote risico's en onzekerheid kent. Sociale rechten zijn tot stand gebracht om te voorkomen dat individuen en groepen, gegeven die onzekerheid, te zeer zijn overgeleverd aan de zweep van de markt. Een leven in voortdurende onzekerheid verhindert dat burgers hun civiele en politieke rechten kunnen verwezenlijken. Sociale rechten stellen burgers dus in staat om, ook in slechte tijden, burger te zijn (Marshall 1963:74). De vraag die ik stel is of er met de wording van het kostwinnerschapssysteem ook sociale rechten zijn toegekend aan zorgende burgers zelf, op grond van de taak die daarbinnen aan hen was opgedragen: de zorg voor afhankelijken.

III.5 | Het kostwinnerschapssysteem

Het begrip “kostwinnerschapssysteem” is als zodanig niet te vinden in het Nederlands-woordenboek. Daarin vinden we wel “kostwinner”, “kostwinnerprincipe” en “kostwinnersvergoeding”. De kostwinner is “de (m) persoon die *voor anderen*, met name voor

naar sekse onderscheiden karakter van verzorgingsstaten centraal staat (overzichten in Gordon 1990; O'Connor 1993; Bussemaker en van Kersbergen 1994; Sainsbury 1999.) De oudste kritiek op de neutraliteitspretentie van de verzorgingsstaat was overigens al van Wilson (1977). Later gaf Esping-Andersen toe dat het begrip decommodificatie alleen van toepassing was op mannelijke burgers: “the concept of decommodification has relevance only for individuals already fully and irreversibly inserted in the wage relationship.” De invloed van de verzorgingsstaat op vrouwelijke duidde hij nu aan als “de-familiazation”: “And I shall use ‘de-familiazation’ (...) to capture policies that lessen individuals’ reliance on the family” (Esping-Andersen 1999: 45).

gezin of familie, door zijn of haar arbeid het levensonderhoud verdient of moet verdienen, syn. “broodwinner”.¹⁰ (cursief MH). Het “kostwinnersprincipe” is: “Het principe dat het recht op arbeid gekoppeld is aan leefeenheden of gezinnen (en niet individueel is toegekend)”. De kostwinnersvergoeding tenslotte is: “de vergoeding wegens derving van inkomsten door afwezigheid van de kostwinner”.¹¹ In ons taalgebruik houdt het kostwinnerprincipe dus in dat één inkomen in één gezin moet volstaan. Op dit principe waren arbeidsverboden en lagere lonen en uitkeringen voor gehuwde vrouwen inderdaad gebaseerd (zie Hoofdstuk IV).

Er bestaan verschillende verklaringen voor het kostwinnerprincipe. De eerste en oudste is natuurlijk (!) dat deze verdeling de meest natuurlijke is. Dit uitgangspunt bepaalde ook het antwoord dat aan het eind van de negentiende eeuw op het “vrouwenvraagstuk” werd gegeven. Zowel de rooms-katholieke kerk als de verschillende protestantse groeperingen in Nederland meenden dat de plaats van de gehuwde vrouw in het gezin was. Er waren accentverschillen maar allen waren het erover eens dat vrouwen en moeders niet thuishoorden op de moderne kapitalistische arbeidsmarkt (Van de Streek 1993, 190). De encycliek *Casti Connubii* uit 1930, waarin de paus Pius XI pleitte voor zulke economische en sociale verhoudingen dat alle huisvaders het nodige konden verdienen om zichzelf en hun vrouw en kinderen overeenkomstig hun stand te onderhouden, lag rechtstreeks ten grondslag aan de gezinspolitiek die in Nederland door de katholieken in de jaren dertig werd gevoerd (Van de Streek 1993: 199, 200). Het kostwinnersbeginsel als “natuurlijk bestel” komt in Hoofdstuk IV nog aan de orde. In mijn analyse van sociale rechten van zorgenden ga ik uit van meer seculiere verklaringskaders. Ik bespreek er hieronder drie: één vanuit de (micro)-economie, één vanuit het feministisch gedachtegoed, en tot slot één vanuit de sociologie, waarbinnen ik ook een eigen definitie kies.

Het kostwinnerschapstelsel als coalitie van optimaliserende individuen

In de economische benadering van het huishouden die wordt aangeduid als “new home economics”, gaat het vooral om een verdeling van tijd. Tijd is een belangrijk productiemiddel. Gezinsleden verdelen hun tijd zodanig over betaalde en onbetaalde (maar wel productieve) bezigheden dat voor het huishouden als geheel een optimaal resultaat wordt behaald (Becker 1965). De klassiek geworden uitwerking van deze benadering

¹⁰ Uit van Dale (1999) Groot Woordenboek der Nederlandse Taal, dertiende herziene uitgave, Utrecht/Antwerpen. In de twaalfde druk, uit 1992, was hieraan eveneens toegevoegd: “kostwinner” of “kostwinster”.

¹¹ Uit van Dale (1999) Groot Woordenboek der Nederlandse Taal, dertiende herziene uitgave, Utrecht/Antwerpen.

leidde tot de conclusie dat de volledige specialisatie van arbeid tussen mannen en vrouwen binnen een huishouden, kortom het kostwinnerschapstelsel, verklaard kan worden als de verdeling die zowel het huishouden als geheel als elk van de gezinsleden afzonderlijk, het meeste welzijn (optimale nut) oplevert (Becker 1981). Deze benadering heeft mijns inziens verschillende verdiensten. Een eerste is dat elk van beide aandelen aan de ruil opgevat worden als van economisch belang. Een huisvrouw wordt dus niet “om niet” onderhouden door haar echtgenoot. Dit heeft de economische waarde van zorgarbeid opnieuw op de politieke agenda geplaatst; in het verleden was de zorg juist uit het economisch denken weggeschreven (Folbre 1991). Op het niveau van de macro-economie werd de vraag mogelijk waarom huishoudelijke arbeid eigenlijk niet opgenomen is in de berekening van het bruto nationaal product.¹² Een tweede verdienste is dat Becker’s analyse inzicht oplevert in de economische randvoorwaarden waarbinnen een individueel huishouden opereert. Zij helpt verklaren waarom de traditionele taakverdeling zo’n taai leven leidt, zelfs wanneer dat door betrokken echtgenoten niet wordt gewenst. Verschil in de zogeheten verdien capaciteit van echtgenoten oefent een belangrijke invloed uit op de besluitvorming binnen huishoudens, zo blijkt óók uit het werk van niet-economen (Pahl 1989; Komter 1985; Van der Lippe 1993).

Als uitgangspunt van mijn analyse zal ik van de economen de gedachte overnemen dat het in een huishouden gaat om een relatie waarin beide partners productieve tijd uitruilen en dus wederzijds een prestatie leveren. Ik beschouw het kostwinnershuishouden dus niet als een relatie waarin één partner een economische prestatie levert die hem (of haar) economisch zelfstandig maakt terwijl de andere partner zich ermee bezighoudt daarvan economisch afhankelijk te zijn. Dat aan deze laatste voorstelling van zaken thans zoveel evidentie kleeft acht ik juist iets dat zelf verklaard moet worden. De economische benadering richt de aandacht op de veranderingen in de ruilwaarde van de ‘kost’ en de ‘zorg’ en heeft dus ook voor sociologen heuristische waarde.

Het kostwinnerschapstelsel als machtsverhouding

Naast erkenning heeft de benadering van de “new home economics” kritiek opgeroepen. De optimaliserende individuen van de micro-economen streven er in hun interacties naar hun preferenties zoveel mogelijk te verwezenlijken. Deze preferenties kunnen, zoals inmiddels gebleken is uit het voortdurend uitdijen van het onderzoeksterrein van de micro-economie, op willekeurig welk terrein van de menselijke motivatie dan ook lig-

¹² Voor een overzicht zie Ferber en Teiman (1981). In Nederland Bruyn Hundt (1970;1985). Zie hierover Hoofdstuk V.3. Een berekening van de waarde van alle huishoudelijke arbeid bijv. bij Plantenga en Sloep (1995).

gen, zelfs op dat van de zelfopoffering (Hirschleifer: 1985). Belangrijk evenwel is dat deze voorkeuren in de economische benadering als gegeven moeten worden beschouwd, d.w.z. als exogeen behandeld worden. Eerst heeft men zijn preferenties, daarna gaat men over tot onderhandeling.¹³

De kritiek op de gedragsveronderstellingen die aan deze benadering ten grondslag liggen is welbekend en dateert al van de 19^e eeuw, toen bijv. Durkheim zijn kritiek op het op het utilitaire individualisme formuleerde. Mensen zijn geen ‘rationele dwazen’, om een recentere kritiek te citeren, voortdurend bezig om voor- en nadelen van een of andere beslissing tegen elkaar af te wegen (Sen 1995). Evenmin zijn mensen altijd in staat hun voorkeuren voorafgaand aan en afzonderlijk van hun interacties te kennen (England 1993: 44). Zo’n benadering onderschat de invloed van gewoontes, tradities, werktuigelijk handelen en vooral: van machtsverhoudingen.

De kritiek die feministische economen van meet af aan formuleerden op de analyse van de micro-economen heeft vooral betrekking op macht. Economen, zo stelden zij, negeren de machtsverhoudingen waarbinnen een echtpaar keuzes maakt. In de eerste plaats negeren zij daardoor de verschillen in de mate waarin elk van beide tijdsbestedingen maatschappelijke status en invloed opleveren zowel binnen het gezin als daarbuiten. In de tweede plaats negeren zij de dagelijkse werkelijkheid dat gezinnen niet tijdloos voortbestaan maar fasen doormaken waarin bijvoorbeeld kinderen het huis uit zijn, of partners misschien gescheiden zijn. Dan blijkt steeds dat de taakverdeling die voor het gezin als geheel optimaal was, toch niet voor elk van beide partners even optimaal was. De micro-economische abstractie van het gezin als een min om meer tijdloze belangeneenheid stond (en staat) in het brandpunt van de kritiek van feministische economen (Sawhill 1977; Blau en Ferber 1986; Humphries 1995). Deze kritiek kwam voort uit het ideeëngoed van de tweede feministische golf, waarin de arbeidsdeling die hoorde bij het kostwinnerschapstelsel vooral als een machtsverhouding werd gezien. Deze arbeidsdeling verhindert vrouwen om een eigen positie in de maatschappij in te

¹³ Waar begint sociale verandering? Ook de economische analyse heeft het zogeheten actor:structuur probleem niet opgelost. Zij pretendeert te voorspellen hoe mensen zullen handelen, gegeven een aantal preferenties, maar is in een sociologische visie altijd een analyse achteraf. Want waarom en waardoor veranderen preferenties? Anders gezegd, waardoor veranderen steeds de zaken die de besluitvormende individuen van de micro economen bereid en in staat zijn om als “gegeven” te beschouwen? Een socioloog zegt, al naar gelang zijn denominatie, dat dat komt door rationaliseringsprocessen, veranderende machtsverhoudingen, schaalvergroting van afhankelijkheidsrelaties, enzovoort. De optimaliserende individu van de econoom heeft de historische dynamiek echter steeds al geïncorporeerd, vertaald in preferenties en omgezet in de keuze, waaruit zijn (of haar) preferentie blijkt. De beslissingen van individuen zijn gebonden aan de status-quo, welke deze ook moge zijn. Het is te verwachten dat naarmate de status quo verandert, micro-economen steeds nieuwe voorspellingen doen. Bijv. dat niet zozeer een exclusieve specialisatie, maar een iets meer gemengde verdeling van betaald en onbetaald werk over beide partners het meest optimale resultaat oplevert voor het gezamenlijke huishouden (bijvoorbeeld Cigno 1991).

nemen en bestendigt zo de machtsongelijkheid tussen de seksen. In Hoofdstuk V.3 komt deze analyse, hier te algemeen aangeduid, nader aan de orde.

Ik deel de analyse van het kostwinnerschapsysteem als een structuur van maatschappelijke ongelijkheid. De ongelijkheid blijkt al hieruit, dat we spreken van kostwinnerschapsysteem, en niet van “zorgschapsysteem”- of iets dergelijks. Ik deel ook de kritiek op de kaalheid van de gedragsveronderstellingen die aan het zuiver economische model ten grondslag liggen. Het economisch uitgangspunt wil ik daarom inbedden in een sociologische analyse. Deze zou nader moeten verhelderen hoe, om met de economen te spreken, de overgang van de ene preferentie naar de andere heeft plaatsgevonden.

Het kostwinnerschapsysteem als sociaal systeem

Hoe kan een sociologische benadering van het kostwinnerschapsysteem eruit zien? Het gaat ook in de sociologische visie in de kern om een verdeling van (arbeids-)tijd. Tegenover de zorgtijd van de vrouw staat de kosttijd van de man. Het kan ook anders geformuleerd: tegenover de vrijstelling van zorgarbeid van de man staat de vrijstelling van betaalde arbeid van de vrouw.¹⁴ Sociologen interesseert de cultuur en de verhoudingen waarin deze ruil is ingebed.

De eerste sociologische studies die na de Tweede Wereldoorlog hiernaar werden verricht, stonden in het teken van de roltheorie (In't Veld-Langeveld 1969). In de Parsoniaanse sociologie die in de naoorlogse periode ook in Nederland tot bloei kwam sprak men van een rol als het geheel van normen en verwachtingen dat men koestert jegens personen in een bepaalde positie (Van Doorn en Lammers 1959: 104). “De rol van de huisvader in onze samenleving is dat een huisvader over het algemeen behoort te voorzien in het levensonderhoud van zijn gezin en dat hij enig gezag over de kinderen behoort uit te oefenen” schreef de bekende gezinssocioloog Kooy bijvoorbeeld aan het eind van de jaren zestig (Kooy 1969: 159). Voor vrouwen was de rol weggelegd van huisvrouw en moeder. Voor de samenleving als geheel waren beide rollen onmisbaar en dat verklaarde in deze functionalistische opvatting het (voort-) bestaan van het kostwinnerschapsysteem, al wees Parsons zelf ook al op de spanningen die inherent waren aan de typische mannen- en vrouwenrollen (Parsons 2004 [1942]). De dwingende normatieve kracht van deze rollen werd later door Coser uitgedrukt met behulp van het begrip cultureel mandaat. Het ‘cultureel mandaat’ hield stand, ook toen gehuwde vrouwen in de VS al weer buitenshuis gingen werken, omdat het veel meer inhield dan louter een allocatie van werk:

¹⁴ Een omschrijving uit een klassieke socialistisch-feministische publicatie luidt: -de man levert zijn loon af, de vrouw levert daarvoor lichamelijke en psychische verzorging- (Meulenbelt 1975: 655).

“Women’s cultural mandate...prescribes that their primary allegiance be to the family and the men be its providers of both economic means and social status. Once the premise of this mandate is granted, women who have or wish to have careers are said to have a “conflict”, and this conflict is seen as a source of disruption in the social order.(...) The conflict is one of allegiance, and it does not stem from the mere fact of involvement in more than one social system. It is a conflict of normative priorities” (Coser en Rokoff 1971: 535 cursief MH).

In dit citaat klinkt al kritiek door op het kostwinnerschapstelsel, die in het roltheoretisch perspectief aanvankelijk nog afwezig was (voor een overzicht De Bruijn 1989: 238 en verder). Ook in het recente gebruik van het begrip “gender contract” om het kostwinnerschapstelsel te duiden klinkt het roltheoretisch perspectief nog door (Dench 1997; Hirdman 1998). Zoals in een bekend rapport van de OECD:

“Life is organised around an implicit “Social Contract”. Its two components, the gender contract and the employment contract define the current division of family and labour market roles. Within the gender contract women assume the bulk of family care and domestic functions, while men are ascribed primary responsibility for the family’s economic or financial well-being. The employment contract reinforces this division of labour by defining as its norm the sole breadwinner in continuous full-time lifelong employment” (OECD 1991: 9).

De term “sociaal contract” verwijst naar de waarden van een samenleving als geheel en naar de rol van de overheid in het bestendigen of veranderen van bepaalde sociale verhoudingen.¹⁵ De voornaamste stelling die in het OECD-rapport wordt verdedigd is dat het gender-contract tot op heden onvoldoende veranderd is: “Women still shoulder the bulk of child and dependent care as well as domestic tasks” (OECD 1991: 10). Het probleem is dat hierdoor vrouwen niet de belangrijke rol kunnen spelen die ze zouden moeten spelen in de economie en in de samenleving als geheel. Het rapport beveelt aan dat overheden maatregelen nemen om een flexibeler inpassen van arbeidspatronen en levenslopen mogelijk te maken, voor mannen zowel als voor vrouwen. Deze flexibiliteit zal zowel de economie als de gelijkheid tussen mannen en vrouwen ten goede komen.¹⁶ Dit OECD-rapport zet hier, zoals

¹⁵ Sinds Rousseau refereert het begrip sociaal contract aan een maatschappelijk verdrag, dat de uitdrukking vormt van de *volonté générale*, van een verbond tussen alle leden van de gemeenschap ten behoeve van de gemeenschap. (Heilbron 1990: 100). Het is een taak van de overheid om de uitdrukking en de behoeve te zijn van deze *volonté générale*. Het kan bij een sociaal contract dus nooit gaan om uitsluitend een contract tussen twee personen, zoals bij marktpartijen. De overheid is altijd “der Dritte im Bunde”. Ook voor Rawls (1983) vertegenwoordigt een sociaal contract het resultaat van (door onderhandeling tot stand gekomen) overeenstemming tussen allen over rechtvaardigheid, of billijkheid.

¹⁶ Het rapport vangt aan met de overtuiging dat het mogelijk is het “nuttige” met het “billijke” te verenigen: “This

in de jaren tachtig wel vaker gebeurt (zie Hoofdstuk V), de emancipatie van vrouwen in omgewenste economische hervormingen een extra politiek gewicht te geven; en vice versa. Maar is het intussen waar dat de cultuur van het “gender contract” nog steeds onveranderd is? De zorgplicht van vrouwen is inderdaad grotendeels blijven bestaan, zagen wij in Hoofdstuk I, maar geldt dat ook voor de andere kant van het gender-contract, voor de kostwinnersplicht? Daarover spreekt het rapport zich niet uit. Hoewel de term “gender-contract” de aandacht vestigt op de ruil die het kostwinnerschapssysteem impliceert, worden de veranderingen in deze ruil slechts eenzijdig geanalyseerd. Wellicht omdat, net zoals bij het roltheoretisch perspectief, een machtsanalyse ontbreekt.¹⁷

In de plaats van het rolbegrip of het contractbegrip zijn er binnen de sociologie nog andere begrippen voorhanden om het kostwinnerschapssysteem mee aan te duiden. Bijvoorbeeld het bekende begrip “sociale institutie” (oud maar goed overzicht in Buiks 1981). Het kostwinnerschapssysteem is in alle opzichten een sociale institutie. Het bestond in de periode van haar opkomst als waarde en als na te streven ideaal en in haar bloeiperiode tevens als concrete levenswijze en als norm die het gedrag van individuen voorschrijft en reguleert. Het bestond en bestaat als ongeschreven en geschreven wet, binnen het huwelijksrecht, het arbeidsrecht en het sociale zekerheidsrecht. Misschien is het doeltreffend om samenvattend te spreken van een sociaal systeem, in de betekenis die Giddens daaraan gaf als “Reproduced relations between actors or collectivities organized as regular social practices” (Giddens 1984: 17, 25). Deze formulering benadrukt dat een sociale praktijk in beweging is, op onderdelen of in zijn geheel, en dus ook niet op elk moment intern consistent hoeft te zijn. De vraag is dan wel op welk moment we kunnen zeggen dat alle gedragspatronen die volgens het kostwinnerschapssysteem verlopen, het meest één geheel zijn gaan vormen en een reguliere sociale praktijk zijn geworden.

Het kostwinnerschapssysteem is immers een tijdgebonden systeem. Het voorziet in het levensonderhoud en de verzorging van diegenen die onbetaalde arbeid verrichten (de huisvrouwen en moeders), van diegenen die betaalde arbeid verrichten, en van diegenen die naar algemene opvatting helemaal geen betaalde arbeid kunnen of hoeven te verrichten zoals kinderen, invaliden, hoogbejaarden. Er was een tijd waarin dit niet vanzelfsprekend was; ook kinderen, bejaarden en moeders zelf werkten en waren, bij

report challenges the traditional assumption that equity and efficiency are mutually exclusive outcomes that have to be traded off against each other” (OECD 1991: 1). Dit verklaart mogelijk ook de grote populariteit van het rapport in politieke kring (bijvoorbeeld in Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid 1989).

¹⁷ Voor een feministische kritiek op de contract theorie zie Pateman (1988b). Pateman laat o.a. zien dat de instemming tussen gelijke (en vrije) individuele burgers die elk contract impliceert, ook een sociaal contract, niet strookt met het ongelijke burgerschap van mannen en vrouwen. Bij uitstek het kostwinnerschapssysteem zou dan juist niet in termen van een gender-‘contract’ omschreven moeten worden.

het ontbreken van voldoende inkomen, aan de bedeling overgeleverd (tenzij horend tot de bezittende klassen).¹⁸ Het kostwinnerschapssysteem vormt dus een historisch specifieke manier om levenskansen over een bevolking te verdelen en van de ene op de andere generatie over te dragen.¹⁹

Het lijkt mij dat het moment waarop gezegd kan worden dat het kostwinnerschapssysteem een reguliere sociale praktijk is geworden die een samenleving als geheel kenmerkt, op functionalistische wijze bepaald zou kunnen worden. Het systeem moet de reproductie van die samenleving verzekeren. Daartoe moet aan een aantal voorwaarden voldaan zijn. Gezinnen moeten van één inkomen kunnen leven; niet alleen in goede tijden, maar ook in kwade: het risico van het verlies van dit inkomen moet op enigerlei wijze gedekt zijn of verwaarloosbaar klein zijn. Dit geldt zowel voor inkomensverlies (door werkloosheid, invaliditeit, ouderdom enz) als voor het verlies van de kostwinner zelf (door overlijden, verlating of echtscheiding). De meeste mensen moeten, op enig moment, in het huwelijk treden en kinderen moeten binnen het huwelijk geboren worden. Wanneer aan deze voorwaarden voldaan is, is er sprake van een sociale praktijk die voorziet in de materiele levenskansen van de meerderheid van een bevolking en in de overdracht daarvan op de volgende (en de vorige) generatie. Vanuit het perspectief van elke individuele burger gezien zijn dan alle fasen van de levenscyclus gedekt, de actieve en de afhankelijke, zowel wat betreft verzorging als wat betreft het levensonderhoud. Dit systeem, of, om met antropologen te spreken, deze verwantschappelijke organisatie, noem ik het kostwinnerschapssysteem.

¹⁸ Het verschijnsel dat ouderen tot op hoge leeftijd moesten doorwerken of ten laste kwamen van hun eigen kinderen, werd, in een expanderende economie, steeds minder acceptabel gevonden. Over de verschuiving van een directe onderhoudsplicht van kinderen ten opzichte van bejaarde ouders naar een collectieve verantwoordelijkheid ook de Regt (1993). Dat kinderen al op jonge leeftijd moesten werken veranderde eveneens, omdat ouders welvarender werden.

¹⁹ Volgens verschillende auteurs is het belang van de verhoudingen tussen de generaties als organiserend principe lang onderschat in de (westerse) sociologie (Attias-Donfut en Arber 2000; Mac Daniel 2003). Contracten tussen generaties, formeel (door middel van staatspensioenen of andere geregleerde voorzieningen voor de oude dag of door een wettelijke verplichting van kinderen om voor hun ouders te zorgen) of informeel (door middel van taakverdelingen en verhoudingen tussen gezinsleden) zijn gefundeerd op het gender contract dat zo de reproductie van de samenleving verzekert (Attias-Donfut en Arber 2000: 1, 2).

III.6 | Tot slot: Op zoek naar sociale rechten van zorgenden

In dit hoofdstuk zijn enkele begrippen besproken: sociale rechten en kostwinnerschap-systeem.

Sociale rechten zijn omschreven als sociaal erkende aanspraken op bestaanszekerheid en op een aandeel aan de welvaart in een markteconomie die grote risico's en onzekerheid kent. Het kostwinnerschapstelsel is omschreven als een sociaal stelsel dat bestaat uit een arbeidsdeling tussen de seksen op het niveau van individuele echtparen en dat gericht is op het verwerven, verdelen en doorgeven van materiële levenskansen binnen en tussen generaties, zowel op het gebied van zorg als van monetair inkomen. Het is een maatschappelijk stelsel op het moment dat het wordt nageleefd door de overgrote meerderheid van een bevolking.

De vraag die ik in het vervolg van deze dissertatie wil beantwoorden luidt:

Zijn er met de wording van het kostwinnerschapstelsel in Nederland sociale rechten toegekend aan zorgenden op grond van hun zorgende taak; en wat gebeurde er met deze rechten, indien en voor zover toegekend, tijdens de neergang van het kostwinnerschapstelsel ?

In navolging van Castel (zie het citaat bij de aanhef van dit hoofdstuk) meen ik dat de analyse van armoede de stelling te boven moet gaan dat de armen arm zijn omdat ze niet beschikken over de kenmerken waarover niet-armen wél beschikken. We weten al dat veel vrouwen niet beschikken over een eigen inkomen uit arbeid dat, bij afwezigheid van een (mede-) kostwinner, hun bestaanszekerheid en hun aandeel aan de welvaart zou kunnen zeker stellen. Deze situatie is historisch gezien niet nieuw terwijl bovendien werd verwacht dat zij juist zou verbeteren door de groeiende arbeidsparticipatie van vrouwen. Maar tegen de verwachting in lieten de jaren tachtig een feminisering van de armoede zien en daarnaast een relatief achterblijven van de gemiddelde inkomenspositie van zelfstandig levende vrouwen die (ooit) zorgtaken hadden (gehad). Welke veranderingen in sociale rechten kunnen deze ontwikkeling verklaren?

Hoofdstuk IV

Opkomst en hoogtepunt van het kostwinnerschapstelsel

en de vorming van sociale rechten
op grond van zorg

*“The golden age of the male-breadwinner form of the nuclear family, culminating in the 1950’s, is an unusual era in family history. Its present decline leaves families today in a transitional state which is, in significant respects, more typical of family life in the past than the period of stability and conformity of recent memory”
(Secombe 1993: 208).*

IV.1 | Inleiding

Het waren vooral vrouwen met zorgtaken, in heden of verleden, en zonder medekostwinner, die er tussen 1965 en 1990 op achteruit gingen. Dat was de conclusie waarmee Hoofdstuk II werd afgesloten. In dit deel van deze dissertatie stel ik de vraag hoe dat kon gebeuren. Hoe zagen de sociale rechten van zorgenden onder het regime van het kostwinnerschapssysteem er eigenlijk uit? Het kostwinnerschapssysteem was, en is, in verschillende sociale instituties vertegenwoordigd ofwel het bestond (en bestaat) in verschillende maatschappelijke gedaanten. Ik wil er drie onderscheiden: ten eerste de geleefde praktijk op het niveau van individuele echtparen, ten tweede de waarde in de strijd om sociale rechten, ten derde de rechtsgrondslag in wet- en regelgeving. In al deze gedaanten kan het kostwinnerschapssysteem sociale rechten van zorgenden bevatten. Zo kan de duur van de hegemonie van het kostwinnerschapssysteem als feitelijke taakverdeling tussen de seksen een basis hebben gevormd voor gewoonterechten.

Aanspraken kunnen ook zijn voortgekomen uit idealen en waarden zoals geuit in de strijd om een rechtvaardig loon, de eis die aan de wieg stond van het moderne kostwinnerschapssysteem. Ten derde kunnen aanspraken zijn vastgelegd in wetten zoals het arbeidsrecht of het huwelijksrecht. In dit hoofdstuk wordt onderzocht wat het kostwinnerschapssysteem voor zorgenden opleverde, als bestaanswijze (par 2), als waarde (par 3) en als wet (par 4).

De bespreking is zowel thematisch als chronologisch. Het is niet mijn pretentie een bijdrage te leveren aan de geschiedschrijving van deze periode door nieuwe feiten aan te dragen; ik baseer mij in hoofdzaak op secundaire bronnen. Aan de hand daarvan ga ik na welke sociale rechten van zorgenden in Nederland zijn ingesteld en van welke aard zij waren. De onderliggende vraag is steeds of in die geschiedenis een verklaring kan worden gevonden voor de snelle ontmanteling van de traditionele rechten van zorgenden in de individualiseringsperiode. De uitkomsten van de analyse kunnen het beste worden opgevat als sociologische hypothesen. Nader historisch onderzoek zal ze moeten bevestigen, of ontkrachten. Hier ligt nog veel onontgonnen terrein; zoals uit het vervolg moge blijken.

IV.2 | Het kostwinnerschapssysteem als bestaanswijze

Hoe oud is welgeteld het Nederlands kostwinnerschapssysteem?

Hoe oud is de traditie van het Nederlands kostwinners- en huisvrouwschap, en hoe oud is daarmee de historische grondslag voor eventuele sociale rechten van zorgenden?

Nederland heeft de reputatie een typisch ‘huisvrouwen- en kostwinnersland’ te zijn. In een historische vergelijking betoogde Pott-Buter dat Nederland zich al sinds de Gouden Eeuw onderscheidt door een sterke voorkeur voor de eigen zorg van de moeder voor het huisgezin en dat de arbeidsparticipatie van vrouwen al achterloopt sinds in 1849 de eerste tellingen van de beroepsbevolking werden gehouden. In 1859 bijvoorbeeld was het percentage van alle vrouwen dat tot de beroepsbevolking werd gerekend in Nederland 18%, in België 36%, in Frankrijk 24%, in de U.K 28%, en in Duitsland (in 1880) 24% (Pott-Buter 1993: 21). Het percentage van alle gehuwde vrouwen dat tot de beroepsbevolking behoorde was nog lager en lag vanaf het begin van de twintigste eeuw in Nederland steeds op of onder de 10% en in 1961 zelfs op 7%. In België bewoog dit percentage zich van 19% in 1910 naar 24% in 1961, in de UK van 13% naar 23% en in Duitsland en Frankrijk schommelde het in dat tijdvak steeds rond de 30% (Pott-Buter 1993: 56). Afgaande op deze cijfers lijkt de reputatie van Nederland als voorlijk kostwinnersland terecht, in elk geval al minstens anderhalve eeuw lang. Deze historische erfenis wordt ook vaak aangevoerd als verklaring voor de prioriteit die Nederlandse vrouwen ook tegenwoordig nog lijken te geven aan de (onbetaalde) zorg.¹ Deze zelfde historische erfenis maakt het evenwel des te verbazingwekkender dat de huwelijksgerelateerde inkomensbronnen uit het kostwinnerschapstijdperk binnen enkele decennia konden verminderen in aantal, hoogte en legitimiteit.

Er is aanleiding voor twijfel. Historici hebben erop gewezen dat in Europa veel verschillende wegen naar het mannelijke kostwinnerschapssysteem voerden en dat dit vaak ook helemaal nooit werd bereikt (Horrell en Humphries 1997). Zowel in Nederland als in andere landen werd de betaalde arbeid van gehuwde vrouwen in de landelijke volks- en beroepstellingen lang onderschat. Uit lokale bronnen komt stevast een veel hogere deelname percentage naar voren dan uit de landelijke beroepstellingen. Dit geldt zowel voor de tweede helft van de 19e eeuw als voor de eerste helft van de twintigste eeuw

¹ Bijvoorbeeld Cisca Dresselhuys, hoofdredacteur van het feministisch maandblad Opzij, in reactie op onderzoek waaruit zou blijken dat jonge vrouwen zich niet druk maken over hun financiële toekomst: “Historisch gezien is het verklaarbaar. Feministen hebben altijd het hardst moeten vechten tegen de socialisten en de religieuzen. De eerste vonden het armoede als een vrouw moest werken. Van de gelovigen mocht het niet.” In NRC 17-01-2002.

(Schilstra 1976 [1940]: 90; Leydesdorff 1977; Plantenga 1993: 131-132; Van Eijl 1994), en de verschillen zijn soms opmerkelijk groot:

“In de telling van 1909 vinden wij twintig vrouwelijke visrooksters. Maar de Inspectrices van Arbeid inventariseren in de voorafgaande periode alleen al in Bunschoten, Huizen en Monnickendam 252 visrooksters” (Leydesdorff 1977: 19).

Morée en Schwegman (1981) laten zien dat nog aan het begin van de twintigste eeuw (juist gehuwde) vrouwen in talrijke sectoren van de economie te vinden waren, als nettenboetster, mandenmaakster, wasvrouw, koopvrouw, werkster enzovoort. Velen werkten thuis bijv. als naaister, garnalenpelster, tabaksstripster, wasvrouw (alweer), conservenmaakster. Ook tijdgenoten waren zich bewust van de discrepantie tussen de volkstellingsgegevens en de feitelijke betaalde arbeid van vrouwen. Marie Jungius (mede-oprichtster van het nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid) stelde rond 1900 vast dat terwijl het aantal vrouwen in door de Arbeidswet beschermde beroepen afnam, hun aantal in de nog onbeschermden (en niet getelde) takken van bedrijvigheid juist toenam. Het ging om werk “waarvan geen historie verhaalt en geen statistiek getuigt” (Marie Jungius, (rond 1901, in De Bruijn 1989: 54). Later werden de mogelijkheden in dit soort bedrijvigheid kleiner omdat de schaalvergroting in de economie toenam, de infrastructuur veranderde en de werktijden zich minder goed lieten verenigen met de zorg voor (de grote) gezinnen (Morée en Schwegman 1981: 10).

Van Loo (1992) schat dat in de hele negentiende eeuw zo’n 50% tot 70% van de huishoudens voortdurend bestaansonzeker was.² Het percentage armen begon vanaf het begin van de twintigste eeuw te verminderen maar het is onwaarschijnlijk dat een meerderheid van de huishoudens het in de eerste helft van de twintigste eeuw al kon stellen zonder verdiensten van gehuwde vrouwen, gelet op de nog onverzekerde bestaansrisico’s van ziekte, werkloosheid of op de moeilijke periodes in de levenscyclus. Lokale bronnen bevestigen dat. Het werk dat gehuwde vrouwen deden werd veelal niet in vaste dienst verricht, en ook niet voortdurend of volgens vaste werktijden, maar het was het niet uitzonderlijk en maakte een vanzelfsprekend onderdeel uit van het levenspatroon. Een verslag van de Arbeidsinspectie (1931) over de huisindustrie in de conservenindustrie in de omgeving van Breda meldt:

² Van Loo concludeert dit op basis van een inventarisatie van gegevens over huishoudens die onder de grens van de lokale belastingen vielen en van gezinnen die bedeed werden. Op het platteland ging het om zo’n 60 tot 70% en in de steden om zo’n 50% van de huishoudens (Van Loo 1992: 28-31).

“de levenswijze der mensen is op deze verdiensten ingesteld en de met dezen huisarbeid verdiende gelden worden onder andere gebruikt voor afbetaling van in den winter gemaakte schuld” (Van der Veen 1989: 56).

De thuisarbeid in de Tilburgse textiel rond 1920 getuigt van hetzelfde verschijnsel. Hoewel de ‘stopsters’ en ‘nopsters’ dit werk niet meer uit pure nood verrichtten hadden zij deze aanvulling op het gezinsinkomen nodig in de gezinsfase dat kinderen nog te jong waren om uit werken te gaan of om te sparen voor de oude dag. Deze vrouwen waren nog afkomstig uit de beter gesitueerde arbeidersgezinnen in de regio (Plantenga 1993: 131-132).

Wanneer is het kostwinnerschapssysteem in de moderne zin van het woord, als een volledige specialisatie van arbeid, kenmerkend geworden voor de levenswijze van de meerderheid van de bevolking, dat wil zeggen ook voor de arbeidersklassen? Verwey-Jonker plaatst het begin van het kostwinnerschap ergens in de jaren 1920-1930 maar heeft daarmee vooral de normatieve consensus op het oog (Verwey-Jonker 1983: 46). Volgens officiële cijfers zou in 1930 in Nederland nog slechts 7% van alle gehuwde vrouwen (van 15-65 jaar oud) tot de beroepsbevolking behoren (Pott-Buter 1993: 201). Wanneer Romme in 1937 zijn wetsontwerp voorbereidt tot een algeheel verbod op de arbeid van gehuwde vrouwen, is dit lage percentage voor zijn tegenstanders dan ook een belangrijk argument om op de overbodigheid van zijn wetgeving te wijzen. Een tweede bezwaar dat tegen zijn voornemens werd ingebracht duidde vreemd genoeg echter juist op het tegendeel, namelijk dat het verbod onuitvoerbaar zou zijn omdat er te veel uitzonderingen op gemaakt zouden moeten worden. Veel werkgevers protesteerden op grond van de overweging dat het lang niet altijd mogelijk zou zijn de gehuwde vrouwen die voor hen werkten door anderen te vervangen omdat het werk te weinig inkomsten opleverde en meestal geen volledige betrekking was. Velen verzochten ook om uitzonderingen voor thuiswerksters (Van Eijl 1994: 286-287). Een derde bezwaar dat veel bijval verwierf, is eveneens in strijd met de veronderstelde overbodigheid ervan. Dat was het bezwaar dat veel gehuwde vrouwen uit noodzaak werkten, omdat de inkomens van hun echtgenoten te laag waren om met een heel gezin van te leven (Posthumus-van der Groot 1977 [1968]: 280). Posthumus-van der Groot zelf stelde rond 1938 in een enquête onder gehuwde vrouwen in (500) arbeidersgezinnen in Enschede vast dat de helft van de moeders werkten, met als reden “de ontoereikendheid van het inkomen van de man ten opzichte van de gezinslasten” (geciteerd in Van Eijl 1994: 288).³ In de jaren dertig van de

³ Deze financiële noodzaak is ook terug te vinden in later afgenomen interviews met vrouwen die in de eerste helft van de twintigste eeuw behoorden tot de lagere inkomensklassen of lagere middenklassen. Zij herinneren zich het

twintigste eeuw was misschien wel politieke consensus ontstaan over de beperking van de arbeid van alle gehuwde vrouwen tot gezinsarbeid, maar deze levenswijze was nog lang geen algemene realiteit, hoe klein ook het officiële landelijke percentage.

Wat niet werd geteld

De vraag rijst hoe het officiële landelijke percentage, dat in de eerste helft van de twintigste eeuw tot de jaren zestig steeds ongeveer één op de tien gehuwde vrouwen tot de beroepsbevolking rekent, tot stand kwam. Uit onderzoek naar vrouwenarbeid valt af te leiden dat de alom erkende onbetrouwbaarheid van de landelijke statistieken haar eigen systematiek had. De onbetrouwbaarheid gold vooral gehuwde vrouwen: enerzijds diegenen die getrouwd waren met zelfstandige ondernemers (de zogeheten meewerkende echtgenotes van boeren, winkeliers en andere zelfstandigen) en anderzijds diegenen die met arbeiders getrouwd waren en die met thuisarbeid, als “poetsvrouw” of in andere vormen van bedrijvigheid aan het gezinsinkomen bijdroegen. Zo haalt Van Eijl uit de inleiding bij de volkstelling van 1899 de opmerking aan dat gehuwde vrouwen haar werk mogelijk niet opgaven, omdat ze zich ervoor schaamden (Van Eijl 1994: 41). “Ik ging eigenlijk niet werken” zeiden ook de vrouwen in door Morée en Schwegman verzamelde interviews, maar het tegendeel bleek waar (Morée en Schwegman 1981:14). Voorbeelden hiervan worden gedurende de hele twintigste eeuw (Plantenga 1993: 47, 8) en ook nog in de jaren vijftig en zestig, gegeven (Pott-Buter 1993: 195; De Bruijn 1989: 194).

Het is aannemelijk dat zich in de economie als geheel tussen “wèl arbeid” (de beroepsarbeid) en “niet arbeid” (de arbeid voor eigen consumptie in het eigen huishouden) een groot gebied bevond van betaalde werkzaamheden in de seizoensarbeid, de thuisarbeid enzovoort, veelal door vrouwen verricht. Naarmate we verder in de tijd terug gaan waren er daarnaast ook nog mogelijkheden om buiten de geldeconomie om bij te dragen aan de gezinseconomie, bijvoorbeeld door het werken in een eigen moestuin of het houden van (klein) vee. De fotografisch vastgelegde geschiedenis geeft hiervan veel voorbeelden (bijv. Van Veen 1989: 36). Om zelfvoorziening te kenschetsen is een indeling in “beroepsarbeid” of “beroepsloos” onbruikbaar. Aan het eind van de negentiende eeuw kwam het in Engeland nog voor dat huisvrouwen *als zodanig* bij de beroepsbevolking werden gerekend; hetgeen doet vermoeden dat het trekken van een scherpe grens tussen werken voor de kost en werken in de eigen huishouding nog niet vanzelfsprekend was (ook Folbre 1991).

werk dat zij zelf deden toen zij moeder waren ofwel het werk van hun moeders toen zij zelf kind waren (bijvoorbeeld in Van Zoomeren 1984 of Brinkgreve en van Stolk 1997: 46, 48, 68).

Aan het eind van de negentiende eeuw heerste onder statistici een controverse over het meetellen van huisvrouwen bij de beroepsbevolking. De behoefte aan landelijke statistische gegevens over de beroepsbevolking die aan het eind van de negentiende eeuw ontstond, werd mede gevoed door de opkomende sociale wetgeving.⁴ De wetgeving die men voor ogen had beïnvloedde de vraag welke statistische gegevens men noodzakelijk achtte:

“In het jaarverslag van de Centrale Commissie voor de Statistiek (CSS) over de jaren 1892 en 1893 wordt (...) opgemerkt dat het ontwikkelen van een ‘sociale statistiek’ tot het terrein van de Commissie behoort. Bij de beroepstellingen overweegt de betekenis voor de sociale wetgeving. ‘Sociale wetgeving is stellig gevaarlijk, zoo zij niet althans op sociale kennis berust’ is het uitgangspunt. Dit betekende onder meer dat informatie gewenst was over het aantal personen met beroep en het aantal personen dat van deze categorie afhankelijk is ” (Verhage 1989: 20, cursief MH).

In Nederland (en ook in andere westerse landen) werd dus voor de tellingen een onderscheid nodig gevonden tussen “personen die een beroep uitoefenen”, en “beroepslozen die door eerstgenoemden worden onderhouden” (zie ook Plantenga 1993: 46, 47). In Nederland richtte Anna Polak nog in 1913 en in 1920 tevergeefs een pleidooi aan het Centraal Bureau voor de Statistiek om huisvrouwen in de telling op te nemen en hen niet tot de beroepslozen te rekenen (Van Eijl 1994: 40). Het nieuwe onderscheid leek dichotoom en sloot uit dat iemand tijdelijk of permanent tot beide categorieën tegelijkertijd zou kunnen behoren. Men moest zichzelf dus werkelijk beschouwen als een “beroepsuitoefenaar” om gerekend te worden tot de beroepsbevolking. Het is twijfelachtig of veel (gehuwde) vrouwen zo werden gezien of zichzelf zo zagen of wilden zien. Aarzelingen konden zijn ingegeven door de status die vrouwen aan zichzelf als echtgenote en aan hun echtgenoot als gezinshoofd wilden toekennen en hooghouden. Of door de status van hun werkzaamheden zelf (incidenteel, aan seizoen gebonden, niet bedoeld als permanente bezigheid, informeel in de zin van contractueel onbeschermd, thuis in plaats van in een fabriek, onregelmatig in plaats van vast, enz). Zo vermeldt Plantenga dat tijdens de telling van 1909 door de enquêteurs geklaagd werd dat vrouwen die door loonarbeid geheel of gedeeltelijk in eigen onderhoud voorzagen, zich soms toch als beroepsloos opgaven “omdat zij meenden dien arbeid niet beroepsmatig te verrichten, of ook omdat die arbeid niet geregeld werd verricht” (Plantenga 1993: 47). Deze twijfel

⁴ Bervoets stelt in een studie naar het opkomende maatschappelijk werk vast dat sociaal voelende liberalen het belangrijk vonden om de door hen gewenste sociale politiek met ‘sociale feiten’ te onderbouwen en dat zij een belangrijk aandeel leverden aan de diverse landelijke arbeidsenquêtes die omstreeks de eeuwwisseling in Nederland werden gehouden (Bervoets 1993: 110,111).

kon natuurlijk ook bestaan bij de enquêteurs zelf, wier telinstructies bovendien regelmatig werden aangepast (zie verder).

Misschien moeten de landelijke beroepstellingen niet worden begrepen als pogingen om alle voor de markt verrichte arbeid te registreren. Zij lijken veeleer het resultaat van een streven om de veranderende beroepsarbeid niet alleen te registreren maar tegelijkertijd te definiëren: om duidelijk te maken welke personen men in de opkomende sociale rechtsstaat, wilde gaan beschouwen als echte beroepsbeoefenaren, en welke niet, en welke takken van bedrijvigheid en soort van werkzaamheden men, gezien de te reguleren arbeidsverhoudingen, wilde gaan beschouwen als echte beroepsarbeid, en welke niet. De beroepstellingen reflecteerden zo de gestelde idealen, en liepen hierdoor als het ware vooruit op de feitelijke ontwikkelingen in de economie, die zich pas in de loop van de twintigste eeuw steeds meer zou uitkristalliseren in deze twee delen. Een deel dat steeds meer gereguleerd zou worden volgens (collectief afgesloten) arbeidscontracten en arbeidswetgeving en een deel waarmee dit niet of in veel mindere mate zou gebeuren en dat mogelijk ook nog lang als thuisarbeid verricht werd; of in de sfeer van de persoonlijke dienstverlening. Het eerste deel werd het domein van de beroepsarbeid en van mannen als kostwinners; het tweede van, onder meer, gehuwde vrouwen uit de arbeidersklassen. De tellingen registreerden de opkomst en verbreiding van het eerste deel en verzwegen het tweede deel, dat ook feitelijk in omvang afnam naarmate de industriële ontwikkeling en de schaalvergroting van de economie leidden tot een verdere formalisering van de arbeidsverhoudingen. Het onderscheid tussen beroepsbeoefenaren en beroepslozen past, als beschrijvend onderscheid, veel beter bij de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw, dan bij de samenleving van de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw. Kortom, wat de beroepstellingen hebben geregistreerd is dan tevens op te vatten als het ideaal van het kostwinnerschapstelsel zelf.

Nederlandse vrouwen: achter, achterlijk of anders?

Moet nu, op grond van de onderschatting van de feitelijke omvang van het voor geld verrichte werk van gehuwde vrouwen, de gedachte verworpen worden dat het kostwinnerschapstelsel als exclusieve arbeidsdeling bij uitstek in Nederland zo'n oude traditie vormt? In de volks- en beroepstellingen van de negentiende en twintigste eeuw werd de betaalde arbeid van gehuwde vrouwen overal onderschat, niet alleen in Nederland (zie bijv. Tilly en Scott 1978: 76; Seccombe 1993; Horrell en Humphries 1995; Vanhaute 1997). De vraag of de reputatie van Nederland als een voorlijk huis-vrouwen-land

terecht is, hangt dus mede af van de vraag of deze onderschatting in Nederland groter was dan elders. Dat is natuurlijk moeilijk na te gaan.⁵ De huisindustrie bijvoorbeeld wordt wegens de notoire onbetrouwbaarheid van de gegevens veelal uitgesloten van internationaal vergelijkend onderzoek. Toch zijn er in de literatuur aanwijzingen te vinden, zo wil ik hieronder laten zien, dat in Nederland de arbeidsstatistieken de betaalde werkzaamheden van gehuwde vrouwen inderdaad (nog) minder goed representeerden dan in andere West-Europese landen.

Pott-Buter meent dat in de hele eeuw voorafgaand aan W.O. II het grote verschil tussen de lage arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland en de hogere in andere landen vooral wordt verklaard door de groep “meewerkende echtgenotes” (Pott-Buter 1993: 130). Deze categorie liet veel ruimte voor interpretatie. Werkten Nederlandse gehuwde vrouwen inderdaad minder vaak mee in het gezinsbedrijf dan in andere landen of werden zij anders geteld? Van Eijl vermeldt dat in 1889 de telinstructie luidde dat een gehuwde vrouw alleen dan tot de beroepsbevolking moest worden gerekend “indien zij een zelfstandig beroep of handwerk afgescheiden van dat van haren man, uitoefent.” In 1909 veranderde dat en moest de in een gezinsbedrijf meewerkende echtgenote (een latere term) in principe tot de beroepsbevolking gerekend worden (Van Eijl 1994: 41). Pott-Buter vermeldt dat in Frankrijk in 1921 en in Duitsland in 1925 echtgenotes van boeren altijd (per definitie) gerekend werden tot de beroepsbevolking, terwijl in Nederland toch meer beperkende telinstructies gehanteerd werden (Pott-Buter 1993: 12). Plantenga komt tot de conclusie dat in de Nederlandse landbouw in de eerste helft van de twintigste eeuw hoe dan ook veel meer echtgenotes als medewerkend gezinslid moeten hebben gewerkt dan de ongeveer 1 op de 4 die de beroepstellingen tussen 1899 en 1930 aangaven. Zij schat, in navolging van Van Zanden (1985), dat een verhouding van ongeveer 3 op 4 waarschijnlijker is. Herberekening van het aandeel van de meewerkende echtgenotes in de landbouw levert dan voor 1909 al een totale participatiegraad van (alle) gehuwde vrouwen op van 17% in plaats van 10,6% (Plantenga 1993: 65-68). Onzichtbaarheid in de statistiek gold ook voor andere meewerkende echtgenotes. In 1925 bijvoorbeeld werkten in Duitsland volgens de beroepstellingen op iedere honderd zelfstandige mannen in de handel zestig zelfstandige vrouwen; in Nederland slechts ruim een kwart. Van Eijl vermoedt dat ook dit grote verschil mede veroorzaakt wordt door een verschil tussen de in beide landen gehanteerde telinstructies (Van Eijl 1994: 53).

⁵ Pott-Buter gaat er in haar vergelijkende onderzoek vanuit dat deze onderschatting in Nederland niet groter zal zijn geweest dan in andere landen (Pott-Buter 1993: 13). Van Eijl daarentegen vermoedt dat de afwijkende positie van Nederland m.b.t. de beroepsarbeid van gehuwde vrouwen minder groot zou kunnen zijn dan uit de tellingen blijkt (Van Eijl 1994: 58).

Kortom, de telinstructies aan de enquêteurs met betrekking tot de categorisering van (de betaalde arbeid van) gehuwde vrouwen waren in Nederland mogelijk selectiever dan elders.

Er is nog een tweede reden om de reputatie van Nederland als voorlijk huisvrouwenland te relativiseren. Zowel voor mannen als vrouwen maakten handel en dienstverlening een belangrijk deel uit van de totale werkgelegenheid, gedurende een langere periode dan in de landen waarin de industrialisatie zich eerder voltrok. Juist in deze sectoren werden de betaalde werkzaamheden van gehuwde vrouwen gemakkelijk onderschat. De arbeid in de industrie leent zich volgens veel auteurs het beste voor internationale vergelijkingen omdat zij overal op de meest betrouwbare wijze geteld is (Van Eijl 1994: 58). In wat grotere werkplaatsen en fabrieken kon natuurlijk ook alleen maar “wèl arbeid” zijn, onvermengd met bezigheden in of rond het huis. De lage arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen in de industrie, gecombineerd met de relatief late datum waarop Nederland industrialiseerde, leek dan ook een verklaring te bieden voor de lage arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen in het algemeen (De Bruijn 1989: 30, 31, 32). Hoewel deze verklaring tegenwoordig verworpen wordt (zie verder) lijkt zij mij nog steeds aannemelijk, mits beperkt tot een verklaring voor de lagere officieel geregistreerde beroepsarbeid van gehuwde vrouwen. In de overige sectoren van de economie, die in alle landen kwetsbaar waren voor statistische onderschatting van die arbeid, zoals het zelfstandig gezinsbedrijf of de thuisarbeid, werkten mogelijk wel veel (gehuwde) vrouwen, maar ongeregistreerd.

De theorie dat de arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland achterliep op het buitenland omdat de industriële ontwikkeling pas zo laat op gang kwam, vertoont een opmerkelijke overeenkomst met een andere voorheen gangbare opvatting. Deze hield in dat de Nederlandse economie in de 19e eeuw gestagneerd was omdat er niet werd geïnvesteerd in industrie. De historisch econoom Griffiths (1980) heeft deze visie genuanceerd. In zijn oratie, waaraan ik de titel van deze paragraaf heb ontleend, bekritiseerde hij de opvatting dat de Nederlandse economie in de negentiende eeuw onderontwikkeld was. Er werd wel degelijk veel geïnvesteerd, (nog) niet in de industriële ontwikkeling maar wel in de commercialisering van de landbouw, tuinbouw, zuivel en in dienstverlening en handel:

“Aan het begin van de twintigste eeuw had Nederland een zeer veelzijdige economische structuur (...) Een productieve, op de uitvoer gerichte landbouw, een gediversifieerde industrie in opkomst en een traditioneel sterke internationale dienstverlening gaven ons land haast de allure van een grote economie. Factoren achter deze

veelzijdige structuur waren de opvallende regionale verschillen binnen Nederland en het omvangrijke koloniale bezit” (Van Zanden en Griffiths 1989: 34).

Nederland was dus niet zo “achterlijk” als dikwijls is verondersteld; het was alleen maar “achter” in bepaalde opzichten, maar “anders” was het zeker wel (Griffiths 1980: 30).

Ook de veronderstelling dat de lage arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland veroorzaakt werd door de vertraagde industriële ontwikkeling is bekritiseerd. In de plaats van de late industrialisatie zou het relatief hoge niveau van het nationaal inkomen (Pott-Buter 1993: 321), van de productiviteit (Plantenga 1993) en van de gemiddelde levensstandaard (Van Eijl 1994: 59) de lage arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen beter verklaren. Daardoor zouden gehuwde vrouwen het zich in Nederland gemiddeld eerder dan in andere landen hebben kunnen veroorloven om van betaald werk af te zien. In het licht van de grote omvang van de armoede en bestaansonzekerheid in Nederland tot en met het begin van de twintigste eeuw (Van Loo 1992), acht ik deze veronderstelling te boud. De vruchten van de commerciële landbouw, de handel, en het koloniaal bezit, die volgens Griffiths voor een bloeiende economie zorgden, waren natuurlijk niet gelijkelijk over de hele bevolking verdeeld. Maar het zeer diverse karakter van de Nederlandse economie en de al vroeg op handel en export gerichte agrarische productie hadden misschien wel tot gevolg dat er voortdurend en verspreid over het hele land veel commerciële activiteit was, waarin gehuwde vrouwen op tijdelijke of op incidentele basis betaalde werkzaamheden vonden om in de arme periodes van de gezinscyclus het inkomen aan te vullen. Garnalenpelsters, seizoen-pluksters, tabakstripsters, conserveninmaaksters, wasvrouwen, poetsvrouwen enz getuigen daarvan, gedurende de hele 19^e eeuw en tot in de eerste helft van de twintigste eeuw. De toen al in vergelijking tot andere landen grote dichtheid van de bevolking maakt het, in combinatie met deze diversiteit van de Nederlandse economie, waarschijnlijk dat zulke bedrijvigheid ook dicht bij huis te vinden was; eventueel in de vorm van thuisarbeid. Werk dat door vrouwen zelf veelal niet gelijk werd gesteld aan de beroepsarbeid van hun echtgenoten, mede omdat zij zichzelf niet aan hun echtgenoten gelijk stelden, en dat ook niet als zodanig geregistreerd werd.⁶ Als deze interpretatie enige grond heeft dan was de arbeid van Nederlandse vrouwen net zo min “achter” of “achterlijk” als de Nederlandse economie, maar, net zoals die economie, wel degelijk “anders”.

⁶ De “stiekeme” groei van de Nederlandse economie die Griffiths waarnam had aldus haar pendant in de “stiekeme” arbeid van gehuwde vrouwen, stelt ook Plantenga vast (Plantenga 1993: 193).

De combinatie in historisch perspectief

De hypothese lijkt dus interessant dat de reputatie van Nederland als voorlijk huisvrouwenland in elk geval ten dele een gevolg is van het feit dat het type werkgelegenheid dat overal gebrekkig werd geregistreerd, in Nederland relatief lang relatief veel gewicht in de schaal legde. Toch is het niet aannemelijk dat deze reputatie uitsluitend gebaseerd is op een statistisch artefact. Het gegeven dat de telinstructies in Nederland relatief strikt waren bijvoorbeeld is, indien juist, niet zonder betekenis. Er is, behalve de structuur van de economie, ook nog een ander opzicht waarin de situatie in Nederland afweek van die in andere landen. De demografische ontwikkeling was uitzonderlijk en dit, wil ik hieronder betogen, moet eveneens grote invloed hebben gehad op de omvang en de registratie van de betaalde arbeid van Nederlandse (gehuwde) vrouwen.

Tussen 1840 en 1990 groeide de Nederlandse bevolking van drie miljoen personen naar vijftien miljoen personen. Deze explosieve bevolkingsgroei, die het gevolg was van een relatief vroege daling van de zuigelingensterfte en een relatief langzame “demografische transitie”⁷ bracht met zich mee dat het gemiddeld kindertal van gehuwde vrouwen in Nederland, vanaf het begin van de twintigste eeuw tot en met het einde van de jaren vijftig, verreweg het hoogste was van alle Europese landen. In katholieke arbeidersgezinnen was rond 1920 het gemiddeld aantal kinderen tussen de 8 en de 9 (Damsma 1994: 173). Pas in de loop van de jaren zeventig zou het vruchtbaarheidscijfer het Europese gemiddelde naderen (Pott-Buter 1993:181). Het is heel voorstelbaar dat naarmate het aantal kinderen groter was en moeders voortdurend zwanger waren en jonge kinderen om zich heen hadden, zij bezwaarlijk uit werken konden gaan, anders dan op informele en tijdelijke basis of door thuiswerk te doen. Het gezinsinkomen zou dan vooral zijn aangevuld door de verdiensten van de (talrijke) wat oudere kinderen.⁸

De omstandigheden waaronder kinderen van de armen in Nederland leefden en werkten verschilden misschien niet veel van die in andere landen, maar een uitzonderlijk hoog kindertal kan de roep om vrijstelling van gehuwde vrouwen van betaalde arbeid en om een gezinsloon extra gewicht hebben gegeven.⁹ De enquêtes naar de levensomstandig-

⁷ Met het begrip demografische transitie wordt door demografen geduid op de overgang van een periode waarin een hoog vruchtbaarheids- en sterftecijfer naar een periode met een laag sterftecijfer en een lage vruchtbaarheid. In Nederland zou het sterftecijfer relatief vroeg dalen (mn door daling van zuigelingensterfte) en het hoge vruchtbaarheidscijfer zou relatief langzaam dalen (Van der Woude 1985; Hofstee 1981). De vroege daling van de zuigelingensterfte is overigens in verband gebracht met verbeterde zorg o.a. door borstvoeding, die vrouwen konden geven als zij niet (meer) in fabrieken of van huis verwijderd, werkten (Damsma 1999: 115-117).

⁸ Het is dan óók niet uit te sluiten dat de verdiensten van kinderen in Nederland in verhouding een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de gezinseconomie (Vergelijk ook Van Rijswijk-Clerkx 1985: 125).

⁹ Het kinderwetje van Van Houten in 1874 had als gevolg gehad dat ondernemers behalve kinderen boven 12 jaar ook vrouwen gingen aannemen waarmee het probleem van het gebrek aan ‘huiselijk leven’ voor het ‘werkmansge-

heden van de werkenden klassen gingen vaak over de noodlottige uitwerking van de arbeid van gehuwde vrouwen op het gezin, en in het bijzonder op kinderen. Kinderen die aan hun lot moesten worden overgelaten of die, in de huisindustrie, in vervuilde woningen mee moesten werken (veel voorbeelden aangehaald in De Regt 1984: 57-60). Clara Meijer-Wichman noteerde in de jaren dertig: "Betrekkelijk het gunstigst is nog de toestand der gehuwde landarbeidster, daar zij veelal haar kinderen mee kan nemen naar het veld" (Meijer-Wichman 1978 [1936]: 113).

Het is het merkwaardig dat het hoge kindertal niet voorkomt in het inmiddels aanzienlijke rijtje verklaringen voor de lage arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen in Nederland.¹⁰ Deze omvatten naast de reeds besproken late industrialisatie (Outshoorn 1975; De Bruijn 1989) en de relatieve welvarendheid van de Nederlandse economie (Plantenga 1993; Van Eijl 1994; Pott-Buter 1993) nog de neutraliteit van Nederland tijdens W.O.I (Outshoorn 1975; Blok 1978), het beschavingsoffensief van de burgerlijke klassen (De Regt 1984: 53) en de invloed van de verzuiling en vooral van de concurrentie tussen de katholieke en protestantse geloofsovertuigingen (Niphuis-Nell 1987, Pott-Buter 1993).¹¹ Ook Damsma noemt, naast beschavingsoffensief en economische factoren, de traditie van de huiselijkheid of van het gezin als 'een klein gemenebest' (Damsma 1999: 145, 146). De hoge huwelijksvruchtbaarheid ontbreekt op dit verklaringsniveau. Pott-Buter, die zeer nadrukkelijk wijst op de uitzonderlijke demografische positie van Nederland, voert tenslotte een andere verklaring aan voor de lage arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen: een mede door de verzuiling beïnvloede specifieke Nederlandse preferentie voor eigen zorg voor kinderen in combinatie met een hoog nationaal inkomen (Pott-Buter 1993: 321-322).¹² Het lijkt aannemelijk dat ook de hoge vruchtbaarheid rechtstreeks van invloed was op het geringe aandeel van gehuwde vrouwen aan de (geregistreerde) beroepsbevolking. Indien dit juist zou zijn, gaat de vrijwaring van gehuwde vrouwen van betaalde arbeid ook niet zo ver terug in de geschiedenis als vaak wordt gedacht. De moderne en (in zijn omvang) typisch Nederlandse oplossing voor de

zin' op de politieke agenda kwam. Indirect gaf de wet van Van Houten de stoot tot latere wetten om ook overmatige arbeid van vrouwen tegen te gaan (Braun 1992: 82).

¹⁰ Dit inzicht dank ik aan Tineke ten Velden, die zich hierover al langer verbaasde.

¹¹ De hoge vruchtbaarheid zelf is ook vaak in verband gebracht met de verzuiling. De concurrentie tussen de geloofsovertuigingen van katholieken en protestanten en de levensbeschouwing van liberalen en socialisten zou in Nederland van invloed zijn geweest op het hoge kindertal (Hofstee 1981: 59). Deze opvatting is ook bestreden (Van Poppel 1981; Damsma 1988).

¹² Plantenga vindt in haar studie overigens geen aanwijzing voor mentaal-culturele verschillen in de mate waarin de beroepsarbeid buitenshuis van gehuwde vrouwen in de twintigste eeuw problematisch wordt gevonden tussen Nederland en (West) Duitsland in het begin van de twintigste eeuw. De beperkende invloed van confessioneel geïnspireerd gedachtegoed in Duitsland was niet kleiner dan in Nederland (Plantenga 1993 : 13-42).

combinatie van arbeid en zorg, deeltijdarbeid, heeft dan haar historische voorloper in het (in zijn omvang) typisch Nederlandse patroon van de informele betaalde arbeid van gehuwde vrouwen in de 19^e en (begin) 20ste eeuw. De tussenliggende periode, waarin gehuwde vrouwen zich exclusief en permanent wijdden aan het huisvrouw- en moederschap, is dan ook in Nederland eerder de historische uitzondering.

De afname van de geregistreerde arbeid van gehuwde vrouwen na WO II

De geregistreerde arbeidsparticipatie van vrouwen liep na de tweede Wereldoorlog terug. Tussen 1947 en 1960 nam het aantal gehuwde vrouwen in de geregistreerde beroepsbevolking af, niet alleen relatief (van 11% naar 7% van alle gehuwde vrouwen tussen 15 en 65 jaar), maar ook absoluut (van 198.000 naar 173.000) (Pott-Buter 1993: 190, 201). De daling hield verband met veranderingen in de economische structuur van Nederland. De werkgelegenheid in loondienst breidde zich steeds verder uit, terwijl de zelfstandige bedrijfsuitoefening in de landbouw en in de handel steeds minder beroepsuitoefenaars telde.¹³ Door schaalvergroting en sanering werden de overblijvende (landbouw-)bedrijven gemiddeld groter. Bij de volkstelling van 1960 lieten veel boerinnen zich als huisvrouw registreren.¹⁴

De plattelandsbevolking vertrok deels naar de opkomende industrie, hetgeen bevorderd werd door de zogenaamde mobiliteitsacties die het Ministerie van Landbouw voerde tussen 1945 en 1959 (De Bruijn 1989: 194-195). Het was in deze industriële werkgelegenheid dat het moderne kostwinnerschap, met haar exclusieve taakverdeling tussen man en vrouw, vooral vorm kreeg. Toen bijvoorbeeld vertegenwoordigers van Hoogovens en andere grote bedrijven op het platteland of in kleinere steden nieuwe arbeiders kwamen werven, letten zij er sterk op of deze getrouwd waren met een oppassende en zuinige huismoeder, die in staat kon worden geacht de problemen op te vangen die de migratie van het hele gezin (met nog steeds gemiddeld zeer veel kinderen) met zich mee zou brengen.¹⁵ Ook uit de magistrale studie van de cultuursocioloog Haveman naar het leven van ongeschoolde land- en fabrieksarbeiders in de jaren veertig en vijftig

¹³ Aan het begin van de eeuw bestond één derde van de (geregistreerde) Nederlandse beroepsbevolking nog uit zelfstandigen, in 1991 nog maar 10 %. Na de tweede Wereldoorlog is het proces van schaalvergroting in een stroomversnelling geraakt. Tussen 1953 en 1963 stijgt de productiviteit in de landbouw, door mechanisering en toepassing van kunstmest, met 45% en tussen 1947 en 1960 halveert de agrarische beroepsbevolking.

¹⁴ In hoeverre hieraan een feitelijke verandering van de arbeidsdeling tussen boer en boerin ten grondslag lag of eerder een verhoogde status van de huisvrouw, is een onbeslist vraagstuk (verschillende standpunten zijn weergegeven in De Bruijn 1989: 194, 195).

¹⁵ Uitspraken in deze geest worden gedaan door personeelsmedewerkers van bedrijven en door werknemers die aan het woord komen in documentaires die (o.a.) door Bert Haanstra over de wederopbouw periode zijn gemaakt.

van de twintigste eeuw is het belang van deze verschuiving van de werkgelegenheid voor de ontwikkeling van het moderne kostwinnerschapssysteem af te leiden.¹⁶ In de gezinnen van ongeschoolde arbeiders en landarbeiders was het huishouden en de zorg voor kinderen het werk van de vrouwen maar dit betekende niet dat deze vrouwen geen betaalde arbeid verrichtten. Velen werkten, zo blijkt uit de beschrijvingen, bijvoorbeeld in de seizoenstijd gewoon mee op het land (Haveman 1952: 147). Ook van kinderen werd verwacht dat zij zo snel mogelijk gingen verdienen en voor hun schoolopleiding was bij de ouders weinig belangstelling (Haveman 1952: 71, 72). Toen echter sommige van deze arbeiders “verburgerlijkten”, dat wil zeggen geoefende of geschoolde arbeid gingen verrichten in de fabrieken en een geregeld en voorspelbaar loon gingen verdienen, ontstond voor hen de mogelijkheid en de noodzaak om vooruit te zien in plaats van, van dag tot dag, te overleven. Daarmee kreeg het voor hen zin, en werd het voor hen ook nodig, om te streven naar een betere maatschappelijke positie in deze (voor hen) nieuwe, op competitie gebaseerde samenleving. Hieraan gepaard ging een verandering die Haveman, in navolging van sociologen als Kruijt en Saal, aanduidde als “gezinsindividualisering”, waarbij het gezin zich losmaakte uit de open verbinding met de omringende gemeenschap (Haveman 1952: 53-60).¹⁷ Vanaf dat moment werd steeds meer waarde gehecht aan het onderwijs van de kinderen.¹⁸ Uit Haveman’s gedetailleerde beschrijvingen van het dagelijks leven van ongeschoolde arbeiders valt op te maken dat deze gezinsindividualisering gepaard ging aan een streven naar een meer permanente taakverdeling tussen man en vrouw. Van de kwaliteit van het huishoudelijk en zorgend werk van de vrouw, stelde Haveman vast, hing het vaak af of (ongeschoolde) arbeidersgezinnen in staat waren om bij tegenslagen overeind te blijven en niet te vervallen tot de chaos van de armoede (Haveman 1952: 56,57,149,159).¹⁹

¹⁶ In 1951 is 70% van de totale industriële beroepsbevolking “ongeschoold” of “geoefend”. In de agrarische sector zijn er op iedere geschoolde arbeider in het drukke seizoen zeven ongeschoolden nodig (Haveman 1952: 15, 16). De studie van Haveman betreft dus de meerderheid van de toenmalige beroepsbevolking.

¹⁷ Deze gezinsindividualisering wordt in dezelfde periode waargenomen en benoemd in buitenlands onderzoek. (Burgess en Locke 1953; Bott 1971 [1957]; Zweig 1961; Goldthorpe e.a. 1969). De Nederlandse socioloog Kooy sprak liever van de “verzelfstandiging” of zelfs “emancipatie” van het gezin dan van individualisering, omdat het er zijns inziens niet om ging dat gezinnen zich afsloten van de omgang met anderen maar dat zij streefden naar onafhankelijkheid ten opzichte van bepaalde sociale verbanden zoals familie, buurt of kerk. Deze onafhankelijkheid hadden gezinnen nodig om te kunnen komen tot zelfontplooiing in zelfbestuur (Kooy 1957; Kooy 1977: 156).

¹⁸ Tot de Tweede Wereldoorlog bleef voor meer dan de helft van de kinderen het lager onderwijs eindonderwijs (De Regt 1993: 55).

¹⁹ Ook De Regt haalt voorbeelden aan van het belang van ‘goed’ huishoudelijk werk van de vrouw voor de kwaliteit van het leven van arbeidersgezinnen, al voor een eerdere periode en minstens tot aan de Tweede Wereldoorlog (De Regt 1984: 96-100). Braun liet zien dat in de tijd van de ‘sociale kwestie’, eind negentiende en begin twintigste eeuw, met name aan gehuwde vrouwen een belangrijke rol werd toegekend in de verheffing van de gezinnen van armen. Hier zat ook een element in van het verantwoordelijk stellen van vrouwen voor de feiten van mannen; als de vrouw

Een aantal van Haveman's bevindingen zijn ook terug te vinden in een studie die enkele jaren later in Engeland werd verricht door Zweig (1961), naar de verbreiding van het kostwinnerschapsideaal onder de welvarender wordende Engelse arbeidersklasse. Zweig contrasteerde de nieuwe kostwinner met zijn historische voorganger, de "traditionally minded workman." Deze laatste had minachting voor geld en voor de welvarender klassen en vaak ook voor een regulier gezinsleven; hij was in elk geval in eigen gedrag weinig gezinsgericht. De nieuwe kostwinner daarentegen zag voor zijn kinderen mogelijkheden om vooruit te komen in de wereld, was juist sterk gericht op zijn eigen gezin en meende dat "proper care" zijn kinderen zou helpen om van de komende welvaart te profiteren. Deze "proper care" noodzaakte en rechtvaardigde in zijn ogen niet alleen de volkomen vrijstelling van betaalde arbeid van zijn vrouw (dat was bij de "traditionally minded workman" blijkbaar niet het geval) maar rechtvaardigde zelfs zijn "helping hand in the home". Dat was eerder een uitdrukking van de nieuwe toekomstverwachtingen dan een aantasting van de mannelijkheid:

"In my days a man pushing a pram would have been a laughing stock, now you see a great many men pushing their pram proudly" (Zweig 1961: 207).

Het is mogelijk dat Zweig een geïdealiseerde voorstelling gaf van de verbreiding van het kostwinnerschapssysteem, waarvan hij zichzelf een voorstander toonde. Uit zijn beschrijving komen niettemin enkele belangrijke kenmerken ervan naar voren, zoals de ondervraagden zelf dat zagen. In de eerste plaats de verbinding van de exclusieve verdeling van taken en verantwoordelijkheden met een collectief doel (vooruit komen van het gezin en vooral van de kinderen in de maatschappij).²⁰ In de tweede plaats de verhouding tussen de zorgplicht en de kostwinnerschapsplicht. Deze wogen tegen elkaar op voorzover zij elkaars voorwaarden vormden en even onmisbaar waren voor het collectieve doel. Uit het onderzoek van Haveman en van Zweig komt zo een samenhang naar voren tussen (1) verdere specialisatie van taken tussen man en vrouw, (2) gezinsindividualisering en (3) het streven naar sociale stijging. Indien deze samenhang inderdaad bestond dan is de verbreiding van het kostwinnerschapssysteem zelf op te vatten als onderdeel van het moderniseringsproces.²¹

maar een goed huishouden zou (kunnen en willen) voeren zou de man niet zo vaak naar de kroeg gaan (Braun 1992: 72). Maar dit doet weinig af aan het feit dat de energie en de tijd die gehuwde vrouwen hadden ongetwijfeld een belangrijke rol speelde in arme gezinnen, vooral mbt de bescherming van kinderen.

²⁰ Dat de kostwinnersplicht van de echtgenoot sterk verbonden was aan het streven naar sociale stijging vinden we ook in Nederlandse bronnen terug: "Ik vind het verschrikkelijk, dat mijn vrouw moet meeverdienen"; "Het moest niet nodig zijn" stelden veel echtgenoten van de door Schellekens-Ligthart in 1955 ondervraagde werkende gehuwde vrouwen (Schellekens-Ligthart 1961: 57).

²¹ Het onderzoek van Haveman (1952) en van andere cultuursociologen is in de jaren vijftig onderwerp geweest

In de jaren vijftig waren er nog steeds veel moeders die betaald werkten. Als kinderen naar school gingen (ambachtsschool, ULO) moest men het zonder hun verdiensten kunnen stellen. Uit een onderzoek dat de Arbeidsinspectie in 1951 instelde naar de gehuwde vrouwen die fabrieksarbeid verrichtten bleek dat bijna allen opgaven uit financiële nood te werken, omdat de verdiensten van de echtgenoot nog niet groot genoeg waren om alle uitgaven te kunnen dekken (Blok 1978: 106). De meest arbeidsters en schoonmaaksters met kinderen die in 1955 en 1956 door Schellekens-Ligthart werden ondervraagd zeiden dat zij niet buitenshuis zouden werken, als zij het geld niet nodig hadden. Het was nodig voor de studie van kinderen, goede kleding en voeding, huisinrichting en (toen nog) luxe apparaten als een wasmachine (Schellekens Ligthart 1957: 37, 39). Ook uit een onderzoek van de “Kommissie-Ubink”, begin jaren vijftig ingesteld om na te gaan of het ontslag van ambtenaressen bij huwelijk beter gehandhaafd moest worden, bleek dat het merendeel van deze vrouwen, vaak werksters en schoonmakers, opgaf uit nood te werken (Blok 1978: 114; Linders 1993: 53). Toen in 1955 Corrie Tendeloo (PvdA) in de Tweede kamer pleitte voor opheffing van deze ontslagregel, verschilde haar argumentatie dan ook weinig van die welke twintig jaar eerder tegen Romme’s wetsvoorstel succesvol was. Door het lage inkomen van de man hadden veel gehuwde vrouwen geen keuze. De afname van het totaal aantal gehuwde vrouwen dat tussen 1947 en 1960 geregistreerd was als beroepsbevolking was vooral het gevolg van de afname van het aantal ‘meewerkende echtgenotes’ in de landbouw en in de handel (zie grafiek 26); het aantal gehuwde vrouwen in loondienst nam juist toe.²² De toename van het aantal werkzame gehuwde vrouwen in de dienstensector en de industrie had, gezien de expansieve economie en de krappe arbeidsmarkt, evenwel groter kunnen zijn. Dit rechtvaardigt de gedachte dat het voltijds huisvrouwschap zich in deze periode vestigde, niet alleen als meest geprefereerde maar nu ook als realiseerbare levenswijze. Dit werd bovendien nog afgedwongen door ontslag- en aanname beleid. Om

van een controverse met ‘moderne’ sociologen als Van Doorn en anderen. Een kernverschil tussen beide scholen was de beoordeling van de modernisering. De veranderingen in het leven van wat nu de ongeschoolden werden genoemd, werden in de ogen van Haveman vooral bepaald door veranderingen in de omringende samenleving, zoals de verscherping van de individuele competitie en het verloren gaan van lokale gemeenschappen. Deze ontwikkeling beoordeelde Haveman als onvermijdelijk maar niet als eenduidig positief. Van Doorn zag modernisering als vooruitgang. De ongeschoolden en hun levenswijze vormden in zijn ogen een proletarische achterhoede die spoedig door de algemene vooruitgang zou worden ingehaald (Van Doorn: 1954). Nu doet Haveman’s benadering weer modern aan. Door de gedetailleerdheid van zijn werk maakt de hele controverse overigens weinig uit voor de hypothese die ik eruit afleidde: dat het kostwinnerschapssysteem onderdeel vormde van een levenswijze waarmee de arbeidersklasse zich het sociale stijgingsmotief eigen maakte (over de controverse ook De Bruijn 1989: 218-221 en Gastelaars 1985: 155,159).

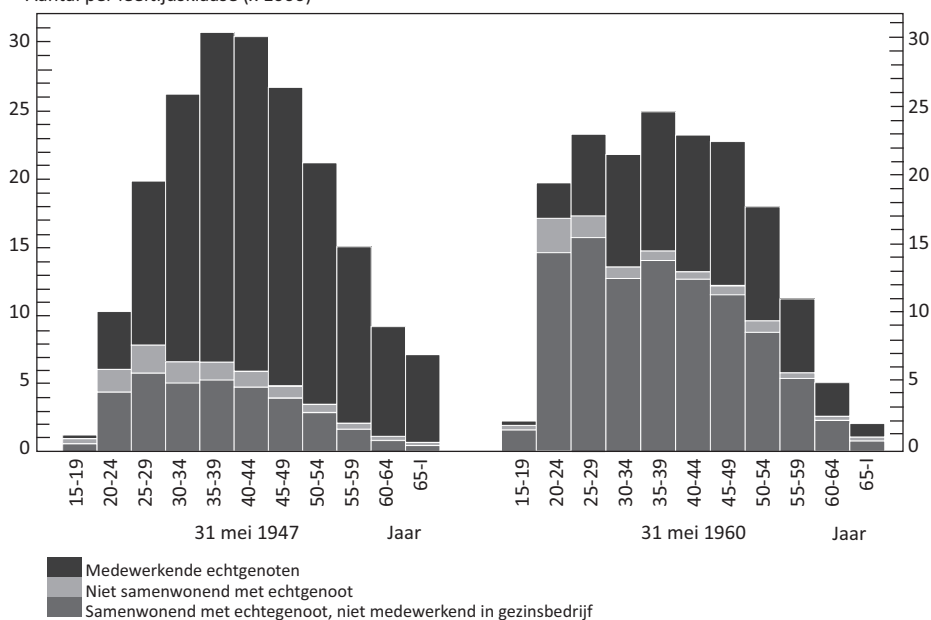
²² Het aantal meewerkende echtgenotes nam af van 152000 in 1947 naar 64000 in 1960. De groei van het aantal gehuwde vrouwen in loondienst (van 47000 in 1947 naar 108000 in 1960) kon deze afname niet compenseren (alle cijfers uit Hilte 1965: 1323). Gehuwde vrouwen in de beroepsbevolking waren in deze periode vaak pas gehuwd en (nog) zonder kinderen (Schellekens-Ligthart 1957: 3 en Rijswijk-Clerkx 1981: 300).

de krapte op de arbeidsmarkt te lenigen dachten werkgevers en regering aanvankelijk niet aan gehuwde vrouwen maar aan het werven van buitenlandse arbeid(st)ers en zelfs aan het opleiden van jongens voor de “meisjesberoepen” (Blok 1978: 131). Bedrijven die, zoals Bruynzeel rond 1955, hun personeels- tekorten met behulp van gehuwde vrouwen bestreden, voelden zich geroepen met de gezinsverantwoordelijkheid van deze vrouwen rekening te houden, bijvoorbeeld door middel van deeltijdarbeid (Blok 1978: 137). Gehuwde arbeidsters konden vaak rekenen op specifieke faciliteiten. Dat was niet het geval bij de vrouwen in dienst bij de overheid, waar het ontslag van gehuwde ambtenaressen ter discussie stond. Het opheffen van deze belemmering, zo stelde

Grafiek 26

Gehuwde vrouwen met beroep naar leeftijdsklasse 1947, 1960.

Aantal per leeftijdsklasse (x 1000)

bron: CBS Maandschrift van het CBS, jrg 60, december 1965, blz 1327

Schellekens-Ligthart met vooruitziende blik vast, heeft ook een keerzijde: “Aan de andere kant moeten wij er op bedacht zijn, dat door deze ontwikkeling de gehuwde vrouw in dienst van de overheid steeds meer op een lijn gesteld zal gaan worden met haar ongehuwde collega’s, met alle problemen, die hieruit voor de gehuwde vrouw kunnen voortkomen. Of de overheid in de toekomst bereid zal zijn de gehuwde werkneemsters als een bijzondere categorie te zien met een specifieke problematiek, die ten aanzien

van de werksituatie eventueel een bepaalde soepelheid vereist, zal afgewacht moeten worden” (Schellekens-Ligthart 1961: 114).

De afname van de verborgen arbeid van gehuwde vrouwen

Was de noodzaak die vóór de oorlog nog bestond voor gehuwde vrouwen uit de arbeidersklasse om bij te verdienen met ‘verborgen’ arbeid in de jaren vijftig al opgeheven, of was de gelegenheid die daartoe geboden werd door de Nederlandse economie verdwenen? Gezien de hierboven aangehaalde motieven van de (geregistreerd) in loondienst werkende gehuwde vrouwen is dat onwaarschijnlijk. Nog in 1962 waren veel inkomens te laag om met een geheel gezin van te bestaan. Dat bleek uit een onderzoek naar de armenzorgnormen. Minister Veldkamp wilde een maximum in de uitkeringen van de op stapel staande nieuwe Bijstandswet opgenomen zien, omdat bijstandsuitkeringen in sommige gemeenten uitstegen boven de laagste lonen en de laagste werkloosheidsuitkeringen en daarmee de geleide loonpolitiek in de wielen reden. De onderzoekscommissie concludeerde dat het probleem niet lag bij de armenzorg, maar bij de (o.a.) werkloosheidsuitkeringen, die onvoldoende uitkeerden om van te bestaan (Van der Valk 1986: 207). Het is dus aannemelijk dat nog steeds veel gehuwde vrouwen uit de lagere inkomensgroepen genoodzaakt waren betaald te (blijven) werken, niet alleen wanneer zij pas gehuwd waren maar ook (of opnieuw) wanneer zij kinderen hadden (Vergelijk ook Morée 1992: 83, 84; Rijswijk-Clerx (1981: 181, 182). Schellekens-Ligthart nam in 1955 nog waar dat er naast de geregistreerd werkende gehuwde vrouwen “vrij grote aantallen” gehuwde vrouwen werkten in niet geregistreerde en onbeschermde beroepen, “met name dat van werkster in particuliere huishoudingen, in de seizoenbedrijven en in de huisindustrie” (Schellekens-Ligthart 1957: 3). Een deel van deze arbeid werd overigens wel waargenomen door de fiscus, die in het algemeen de betaalde arbeid van gehuwde vrouwen beter registreert dan de census, zoals historici weten (Horrell en Humphries 1995: 97). Terwijl de volkstelling van 1960 slechts een percentage van 7% van alle gehuwde vrouwen als (betaald) werkend registreerde (Hilte 1965:1323), kwam de fiscus in 1962 al tot een percentage van 18% (waarvan ruim de helft met thuis wonende kinderen).(Van Almelo 1966:1274)²³ Bij de volkstelling zowel als bij de fiscus ontbraken dan

²³ Deze discrepantie werd toen ter tijd ook al door het CBS zelf opgemerkt en als verklaring werd aangevoerd:

*dat de fiscus, anders dan de volkstelling die een momentopname maakte, over het hele jaar keek (zodat bijvoorbeeld seizoensarbeid die in de zomer verricht werd niet over het hoofd werd gezien)

*dat de fiscus inkomens verdiend met minder dan 15 uur per week meerekende terwijl de volkstelling van 1960 dit als ondergrens hanteerde

*en dat “het probleem of de verstrekte informaties juist zijn-vragen naar het meeverdienen van de echtgenote is een gevoelige zaak- zich in het fiscale vlak amper voordoet” (CBS 1967a: 8).

nog de gehuwde vrouwen in de huiselijke diensten grotendeels (Van Almelo 1966: 1273) evenals andere niet opgegeven verdiensten. Hoe groot deze “zwart” werkende groep was is onbekend.

Er zou een grove schatting kunnen worden gemaakt door af te gaan op het aantal gehuwde mannen met een (te) laag inkomen in die periode. Massizzo, in zijn onderzoek naar maatstaven voor het minimumloon, stelde dat in 1959 een ongeschoolde arbeider op zijn minst f 5000 per jaar nodig had om “zijn functie als gezinshoofd en lid van de maatschappij op passende wijze te vervullen” (Massizzo 1961: 2). Onder deze grens bevonden zich in 1960 nog een aanzienlijk aantal belastingplichtigen, waaronder 416.000 gehuwde mannen.²⁴ Van de gehuwde inkomensstrekkers met een inkomen in deze lage inkomensklasse gaven er twee jaar later, in 1962, toen zij dat door de invoering van de “Wet fiscale voorzieningen voor werkende gehuwde vrouwen” voor het eerst konden doen, 120.000 verdiensten van de echtgenote op. Het is plausibel dat de overige gehuwde mannen in die inkomensklassen ook echtgenotes hadden die aan het gezinsinkomen bijdroegen, zonder dat dit aan de fiscus werd opgegeven. We weten dat de financiële nood hoog was wanneer er meer dan twee kinderen waren; en de mogelijkheden voor moeders om op reguliere basis buitenshuis te werken waren dan klein. Emplooi zouden zij bijvoorbeeld hebben kunnen vinden in de particuliere huishouding, als hulp “korter dan halve dagen”.²⁵ Als we grofweg schatten dat er nog zo’n 50.000 tot 100.000 echtgenotes waren met verborgen verdiensten, en deze groep optellen bij de gehuwde vrouwen met een geregistreerd inkomen uit alle inkomensklassen (bijna 500.000) in 1962, dan komen we op een totaal van 20% tot 25% van alle (2,7 miljoen) gehuwde vrouwen, met en zonder kinderen, met enig eigen monetair inkomen. Dat is nog steeds een minderheid, maar het is een groot verschil met de officiële percentages van de census (7%) en de fiscus (18%) in 1960. Hoewel veel auteurs de periode van de

²⁴ De geschatte inkomensverdeling 1960 voor 25 t/m 59 jarigen telde bijna 1 miljoen belastingplichtigen met een inkomen in de inkomensklassen beneden f 5000. Daaronder waren er 416.000 gehuwde mannen en daaronder weer 271.000 gehuwde mannen met kinderen en daaronder weer 61.000 gehuwde mannen met 3 of meer kinderen (Sociaal-Economische Raad 1963a: 4, Tabel I). Hoe groter het aantal kinderen was des te geringer de mogelijkheden voor moeders om op reguliere basis buitenshuis te werken maar des te groter, aan de andere kant, de behoefte aan aanvullend monetair inkomen, vooral wanneer de kinderen, bijvoorbeeld door een school-opleiding, geen eigen inkomen inbrachten in het gezin. Massizzo stelde vast dat het jaarinkomen van fl 5000 tekort schoot wanneer er meer dan twee kinderen waren en deze nog niet zelf verdienden (en na pensionering) (Massizzo 1961: 23, 24).

²⁵ Bijvoorbeeld in de huishoudingen van de in de tweede helft van de jaren vijftig eveneens toenemende groep beter gekwalificeerde werkende gehuwde vrouwen, die zich in de hogere inkomensklassen (van de echtgenoot) bevonden. De gehuwde onderwijzeressen, kantoor- en winkelbedienden die in 1955 door Schellekens-Ligthart werden ondervraagd, vermeldten allen dat zij meer betaalde huishoudelijke hulp in dienst hadden genomen. Van deze betaalde hulp is de “huishoudelijke hulp korter dan halve dagen” waarschijnlijk de hulp die het vaakst door lager opgeleide gehuwde vrouwen, als werkster, wordt uitgeoefend. Van alle ondervraagde hoger gekwalificeerde werkende gehuwde vrouwen schakelde rond 1/3 tot 1/5 deel dit type hulp in (Schellekens-Ligthart 1957: 115).

verborgen arbeid van vrouwen laten ophouden voor de Tweede Wereldoorlog (bijv. Mol e.a. 1988: 25-27), is deze sector dan op zijn minst tot in het begin van de jaren zestig nog in de economie aanwezig.²⁶

In 1956 vindt de eerste welvaartsronde plaats en stijgen de lonen sterker dan het prijspeil en in 1964 wordt de geleide loonpolitiek geheel losgelaten. Ik acht het aanmerkelijk dat de inkomens van kostwinners uit de laagste inkomensklassen pas in de loop van de tweede helft van de jaren zestig een niveau bereiken waarmee het kostwinnersprincipe (1 inkomen in 1 gezin volstaat) gerealiseerd kan worden. Maar dan is het al bijna te laat. De expansieve economie die de verhoging van inkomens- en uitkeringsniveaus mogelijk maakt stelt ook nieuwe eisen en roept nieuwe consumptienormen in het leven. De motieven van gehuwde vrouwen uit de lagere inkomensgroepen om betaald te werken, voorzover zij dat blijven (of gaan) doen, verschuiven. De noodzaak ertoe is minder geassocieerd met het doorkomen van moeilijke fasen in de gezinscyclus en meer met de bekostiging van een langere opleiding van de kinderen of de aanschaf van de eerste huishoudelijke apparaten en luxe-goederen; kortom, met de eerste levensbehoeften van de moderne samenleving.²⁷ Als de SER in 1965 en 1966 een onderzoek laat uitvoeren naar de motieven van werkende gehuwde vrouwen in 18 grotere bedrijven, blijkt dat het motief “omdat wij het geld hard nodig hebben om rond te komen” (25%) al minder vaak voorkomt dan het motief “omdat wij daardoor eens wat meer geld hebben om iets extra’s te kunnen doen” (67%) (Willems en Janmaat 1968: 37, 38, 39). Als reden om thuiswerk aan te nemen komen we dan bovendien het motief tegen om, zonder dat de buitenwereld daar wat van merkt, “ook eens wat anders” te doen te hebben (De Beer

²⁶ Zoals ook voorheen het geval was, geven lokale bronnen een betrouwbaarder beeld. Een onderzoek naar 3000 gezinnen in een arbeiderswijk in Eindhoven laat bijvoorbeeld zien dat zelfs nog in 1960 33% van de moeders in deze gezinnen betaald werkte, waarvan een deel met thuisarbeid (Lenglet 1960). De discussies die gevoerd worden om de huisindustrie te verbieden of te beperken getuigen eveneens van het structurele karakter daarvan, nog op zijn minst tot in de jaren zestig. Zo bekritiseert De Sociaal-Economische Raad in 1956 een wetsvoorstel tot een algemeen verbod op de huisarbeid met het argument dat “dit geen rekening zou houden met de omstandigheid dat er bedrijfstakken zijn waarin de huisarbeid inmiddels een aanvaarde productiemethode is” (De Beer e.a., 1984: 91). In 1963 nog protesteert de “Schiedamsche Lederwarenfabriek” bij de Commissie Arbeidswetgeving van de Sociaal-Economische Raad, tegen een mogelijk verbod op de door haar uitgegeven huisarbeid. Het dreigend verbod vloeit voort uit het gebruik van lijmsorten die bij de verwerking binnenshuis gevaar kunnen opleveren. De werkgever schrijft dat de personeelssterkte in 1963 379 personen bedraagt en dat daarnaast wekelijks 400 particulieren huisarbeid ontvangen. “Dit zijn praktisch allen gehuwde vrouwen die deze huisarbeid verrichten als bijverdienste of hoofdverdienste daar zij door gezinsomstandigheden niet in het bedrijfsleven werkzaam kunnen zijn.” Deze huisarbeid afschaffen zou het faillissement van het bedrijf inluiden. De SER reageert op dit protest door een ruimere overgangperiode aan te bevelen. (SER 1963b: 6, 7).

²⁷ Vanaf 1958 stijgt de deelname van kinderen uit lagere klassen aan het hogere onderwijs. Vanaf de tweede helft van de jaren vijftig neemt de aanschaf van nieuwe apparaten een hoge vlucht (Schuyt en Taverne: 2000).

e.a, 1984). Zelfs de “ziekte zonder naam”, zoals Friedan [1963] de latente onvrede met het huisvrouwchap als levensbestemming noemde, kondigt zich dan al aan.

De verbreiding van het huwelijk

Het kostwinnerschapssysteem functioneert alleen als maatschappelijke verdeler en doorgever van bestaansvoorwaarden wanneer de overgrote meerderheid van de bevolking daadwerkelijk trouwt. In haar historisch onderzoek naar de strijd van vrouwen om gelijke beloning in de Verenigde Staten heeft Kessler-Harris laten zien dat de lage lonen van vrouwen ook werden gezien als noodzakelijk en bevorderend voor het ontstaan van een samenleving waarin het huwelijk de normale, voor iedereen geldende, bestaanswijze zou worden. Zij citeert de econoom Alfred Marshall aan het begin van de twintigste eeuw:

“.....a higher wage for women might be....a great gain in so far as it tends to develop their faculties, but an injury in so far as it tempts them to neglect their duty of building up a true home and of investing their efforts in the personal capital of their children’s character and abilities” (geciteerd door Kessler-Harris 1990: 20).

Hoe verhiel de wens dat vrouwen algemeen zouden kiezen voor huwelijk en gezin zich tot de werkelijkheid? Tot aan het begin van de twintigste eeuw bleef het percentage nooit gehuwden in alle West-Europese landen relatief hoog (ongeveer 15%) en was de gemiddelde leeftijd waarop gehuwd werd tussen de 28 en 30 jaar.²⁸ Vanaf het begin van de twintigste eeuw werd gemiddeld op steeds jongere leeftijd getrouwd terwijl het percentage nooit gehuwden daalde (Van der Woude 1985: 47). Deze verandering, die meestal in verband wordt gebracht met de industrialisatie en de toegenomen mobiliteit²⁹, verliep in Nederland relatief traag (Pott-Buter 1993: 175). Een versnelling ervan vond plaats in de jaren vijftig. Engelen meent zelfs dat de eigenheid en bijzonderheid van de jaren vijftig vooral gelegen is in het huwelijksgedrag. Er wordt dan méér en jonger gehuwd dan ooit (Engelen 1997). De hoogste statistische kans tot op heden om (ooit) te trouwen werd bereikt door

²⁸ Mensen wachtten met het stichten van het gezin totdat zij een zelfstandig bestaan konden opbouwen en niet iedereen kwam daar aan toe. Dit huwelijkspatroon verschilde van die in Aziatische landen; daarom men ging men spreken van het West-Europese huwelijkspatroon. Ook werd gesproken van het agrarisch-ambachtelijk huwelijkspatroon; aangenomen werd dat een evenwicht tussen de omvang van de bevolking en de bestaansmogelijkheden in een bepaald gebied het gevolg ervan was (Van der Woude 1985).

²⁹ Over de vraag hoe de industrialisatie en de veranderingen in huwelijks- (en geboorte-)patroon precies met elkaar samenhangen bestaat geen consensus (Engelen 1994: 61-83). Verwey Jonker beschouwt deze verandering, die zij al in de 19e eeuw situeert, als een proces waarin de aanvankelijk nog aanwezige en geaccepteerde bestaansmogelijkheden voor ongehuwde vrouwen voortdurend afnemen, het huwelijk voor hen steeds meer de enige levensbestemming wordt en de macht van vrouwen binnen dat huwelijk, o.a. door de Napoleontische wetgeving, gestaag afneemt (Verwey- Jonker 1983).

mannen geboren tussen 1920 en 1924 (93%), en door vrouwen geboren tussen 1936 en 1940 (95%) (Pott-Buter 1993: 173, 174). Deze geboortecohorten traden eind jaren vijftig en begin jaren zestig in het huwelijk.³⁰ Het kindertal was nog hoog; het lag voor vrouwen geboren tussen 1930 en 1940 gemiddeld nog op 2,6 (De Beer e.a. 1991: 167). Vrouwen geboren tussen 1931 en 1940 hadden gemiddeld het langst de verantwoordelijkheid gedragen voor thuiswonende kinderen (Liefbroer en Dykstra 2000: 142). In de tweede helft van de jaren vijftig was er bovendien sprake van het laagste percentage buitenechtelijke geboorten sinds 1900.³¹ Ook dit vormde een onderdeel van het kostwinnerschapssysteem als sociaal systeem; het garandeerde de overdracht van zorg en inkomen tussen generaties.

Deze verbreiding van de huwelijkse staat ging gepaard aan een verdere voortzetting van de gezinsindividualisering, die zich ook manifesteerde in het volkshuisvestingsprogramma dat in de jaren vijftig en zestig de woningnood moest bestrijden. Het programma was vrijwel uitsluitend gericht op nucleaire gezinnen, die er ook steeds meer waren.³² Ongehuwde vrouwen vonden tot 1965 geen erkenning als woningzoekende (Franssen en Van Heezik, 1987: 13-28; Van Schendelen en Storm 1992: 214). In de jaren vijftig was in sommige nieuwbouw projecten nog de zogeheten “wijkgedachte” opgenomen, waarbij gestreefd werd naar een vermenging van functies (wonen, werken, recreëren). Zo wilde men compenseren voor wat door de grote geografische mobiliteit verloren dreigde te gaan: gemeenschappen, waarin ook (huis)vrouwen een sociale rol hadden. Deze gedachte werd al snel overvleugeld door het streven de Nederlandse samenleving te moderniseren (Gastelaars 1985: 191). In de stadsplanning kwam het idee van de scheiding van functies in de plaats van de wijkgedachte en er kwam steeds meer hoogbouw tot stand. Ook in de nieuwe groeikernen ging men uit van gezinnen met slechts één kostwinner (Van Schendelen en Storm 1992: 231). Zo kreeg het moderne huisvrouwschap als aparte levenssfeer ook steeds meer een fysieke vorm.

De hoogtijdagen van het kostwinnerschapssysteem: 1955-1965

³⁰ Uitgaande van een gemiddelde huwelijksleeftijd van 30 jaar oud in 1947 en 28 jaar oud in 1960 voor mannen en van 27 jaar oud in 1947 en 25 jaar in 1960 voor vrouwen. Daarna zal de gemiddelde huwelijksleeftijd nog sterker gaan dalen, tot resp 26 jaar (voor mannen) en 23 jaar (voor vrouwen) rond 1970 (Pott-Buter 1993: 173, 174 tabel 7.1).

³¹ In 1900 was het 2,6%, in de jaren vijftig 1,2%. Pas in de jaren zeventig zal dit percentage weer boven de 2% komen om in de jaren tachtig sterk te stijgen tot 12% in 1991 en zelfs 29% in 2002. In de jaren tachtig en negentig betekent een buitenechtelijke geboorte evenwel meestal niet meer een kind geboren bij een alleenstaande ouder maar een kind geboren bij (nog) ongehuwd samenwonende ouders (CBS. [Statline]: 2004).

³² Nucleaire gezinnen vormen 76% van alle huishoudens in 1947 en 78% in 1960; pas daarna zou dit percentage weer gaan dalen (Pott-Buter 1993: 171).

Is het tot besluit mogelijk om het hoogtepunt van het kostwinnerschapstelsel te dateren? Het aantal vrouwen dat daadwerkelijk als voltijdse huisvrouw leefde (en het aantal kinderen dat daadwerkelijk door een moeder werd verzorgd die niet betaald werkte, noch geregistreerd, noch ongeregistreerd) moet het hoogst zijn geweest op het moment dat:

1. de afname van de verborgen arbeid van gehuwde vrouwen
2. de afname van de officieel geregistreerde beroepsarbeid van gehuwde vrouwen
3. de afname van het aantal ongehuwden
4. de afname van het aantal buitenechtelijk geboren kinderen

allen hun diepste punt hadden bereikt. Dit zal niet voor alle inkomensgroepen en ook niet in alle delen van Nederland op hetzelfde moment gebeurd zal zijn. Over het eerste moment kan alleen gespeculeerd worden. De hogere lonen van de kostwinners en de sociale zekerheid moeten de al dan niet periodieke economische nood hebben weggenomen en voldoende zijn voor de opleiding van kinderen. Hierboven betoogde ik dat het aannemelijk is dat dit niveau voor de arbeidersklasse, met name voor de ongeschoolde arbeiders, pas in de loop van de tweede helft van de jaren zestig wordt bereikt. Over het tweede moment bestaat nauwkeuriger informatie. Het jaar 1960 (de geregistreerde arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen is dan, volgens de volkstelling, rond 9%) wordt meestal aangemerkt als het omslagpunt tussen een (licht) dalende en een stijgende trend (bijv. Pott-Buter 1993: 201 of Mol e.a. 1988: 13).³³ De omslag strekt zich natuurlijk over een langere periode uit. De stijgende trend begint al voor 1960. We zagen dat al in de tweede helft van de jaren vijftig de pogingen van werkgevers om gehuwde vrouwen naar de arbeidsmarkt te lokken enig, zij het onvoldoende, succes krijgen. De dalende trend gaat ook nog lang na 1960 door. Zo registreert Verwey-Jonker in de jaren zestig in Amsterdam nog een gestage afname van het aantal aan gehuwde vrouwen uitgereikte arbeidskaarten (Verwey-Jonker 1962: 92). Wat het derde moment betreft zagen we hierboven dat het percentage gehuwden op de totale bevolking rond 1960 een hoogtepunt heeft bereikt. Daarbij is het zeker tot 1965 zo dat huwelijk en het krijgen van kinderen onlosmakelijk aan elkaar verbonden zijn. In 1965 acht nog slechts 2 procent van de bevolking het te billijken dat een gezond paar bewust van kinderen afziet.³⁴ Het percentage buitenechtelijke geboorten, ten vierde, was vooral in de tweede helft van de jaren vijftig en ook nog in de jaren zestig zeer laag.

³³ Volgens Tijdens (1995) is het percentage full-time huisvrouwen (niet werkzame gehuwde vrouwen) al eerder op een hoogtepunt. In 1947 ligt het op 98% en in 1960 op 96% (Tijdens 1995: 162). De oorzaak van dit verschil tussen haar data en die van Mol en van Ours, die de laagste deelname leggen in 1960 is mogelijk dat verschillende statistische categorieën als uitgangspunt zijn genomen.

³⁴ SCP, bestand Culturele veranderingen variabele 517, aangehaald door Van den Brink 1997: 68, 280.

Nemen we tot slot van alle hierboven genoemde aspecten de grootste gemene deler, dan is het verdedigbaar om per saldo de periode tussen 1955 en 1965 aan te merken als de hoogtijdagen van het kostwinnerschapssysteem. Voor de geregistreerde beroepsarbeid voldoet de hele naoorlogse periode tot 1960. Maar betrekken we de niet-geregistreerde arbeid van gehuwde vrouwen in de beschouwing, al moet dit noodzakelijkerwijs op speculatieve wijze gebeuren, dan wordt het hoogtepunt van het kostwinnerschapssysteem pas in de tweede helft van de jaren zestig bereikt. Bij elkaar genomen is dan tussen 1955 en 1965 het percentage gehuwde vrouwen, met en zonder (inwonende) kinderen, dat zich kan, wil of moet veroorloven om geheel af te zien van betaald werk, inclusief het verborgen werk, in doorsnee het hoogst, naar ik grofweg schatte rond 75%.³⁵ Deze hoogtijdagen vallen samen met het begin van de neergang van het kostwinnerschapssysteem. Vanaf de tweede helft van de jaren vijftig neemt, onder invloed van de krappe arbeidsmarkt, de weerstand tegen het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen geleidelijk af en in 1962 wordt het belastingtarief voor het inkomen van werkende gehuwde vrouwen wat gunstiger en raakt de toename van de geregistreerde beroepsarbeid van gehuwde vrouwen in een stroomversnelling.

Samengevat duurt de hegemonie van de (voltijds) kostwinner en de volledig vrijgestelde huisvrouw dus niet zo lang. De lagere inkomensgroepen kunnen deze levenswijze pas realiseren op het moment dat de economische druk op gehuwde vrouwen om toe te treden tot de arbeidsmarkt al weer toeneemt. Daarmee is de vrijwaring van gehuwde vrouwen van de “zweep van de markt” ook niet zo sterk verankerd in gewoonte en traditie als vaak wordt aangenomen. Maar behalve bestaanswijzen kunnen ook waarden en idealen de bron vormen van sociale rechten; daarover gaat het in de volgende paragraaf.

IV.3 | Het kostwinnerschapssysteem als waarde

Het streven naar rechtvaardig loon aan het begin van de twintigste eeuw

De eerste helft van de twintigste eeuw was een periode waarin de welvaart, onderbroken door crises, verder zou toenemen en waarin deze zo verdeeld zou worden dat de afstand tussen arm en rijk geleidelijk minder groot en (vooral) minder vanzelfspre-

³⁵ Klachten over het grote tekort huishoudelijk personeel vormen daarvoor een aanwijzing (Bogaert: 1962). De onder gehuwde vrouwen uit de arbeidersklasse veel voorkomende bijverdienste als werkster in particuliere huishoudingen (Schellekens-Ligthart 1957: 3 en Morée 1992: 83-84) was aan het begin van de jaren zestig kennelijk minder gangbaar. Ook de grotere aantrekkelijkheid van banen op de reguliere arbeidsmarkt kan daarbij natuurlijk een rol gespeeld hebben.

kend zou worden. De socioloog Wilterdink heeft betoogd dat de nivellering van de inkomensverdeling niet zozeer het resultaat was van een herverdeling van particulier vermogen maar vooral van collectivisering van dat vermogen (in bijv. vennootschappen, pensioenfondsen, levensverzekeringen en staatsvermogen) en van de institutionalisering van aanspraken daarop van individuen.

“In minder dan honderd jaar veranderde een maatschappij gedomineerd door kapitaalkrachtige individuen en families in een maatschappij gedomineerd door kapitaalkrachtige organisaties, waar individuen op verschillende manieren -als bestuurder, eigenaar, schuldeiser, werknemer, consument, staatsburger- deel van uitmaken of mee verbonden zijn” (Wilterdink 1984: 164).

De geschiedenis van de inkomensverdeling in de loop van de twintigste eeuw kan ook omschreven worden als de geschiedenis van de institutionalisering van aanspraken van burgers op de groeiende nationale rijkdom. Dit gebeurde door de verbreiding en regulering van de loonarbeid en door de opbouw van een stelsel van sociale zekerheid en door de steeds verdere uitbreiding van (aanspraken op) voorzieningen als onderwijs, gezondheidszorg enz. Maar dat niet alleen. Het gebeurde ook door de geleidelijke verbreiding van het exclusief mannelijk kostwinnerschap dat, vanaf het einde van de jaren dertig en tot ongeveer 1970, gepaard ging aan een aanzienlijke inkomensnivellering (zie Hoofdstuk I en II).

Het streven naar vaderlijk kostwinnerschap (en moederlijk huisvrouwschap) vormde een integraal onderdeel van de strijd om sociale rechten (Wilson 1977; Pateman 1988a; Nelson 1990; Horrell en Humphries 1997). In de strijd om het rechtvaardig loon of gezinsloon, om beschermende maatregelen, om verboden op de arbeid van gehuwde vrouwen, overal is dit streven terug te vinden. Een rechtvaardige inkomensverdeling betekende dat de arbeidersklasse zich het gezinsleven zou kunnen veroorloven dat tot dan toe aan de burgerlijke klassen was voorbehouden. Welke sociale rechten werden er nu in dit streven aan zorgenden zelf toebedacht? Deze vraag zal ik bespreken aan de hand van twee momenten in de formering van het kostwinnerschapstelsel:

- a. de strijd om gezinsloon in de eerste helft van de twintigste eeuw³⁶
- b. de uitbouw van de verzorgingsstaat gedurende de eerste twee decennia na WO II.³⁷

³⁶ De kwestie van het gezinsloon begint aan het eind van de 19e eeuw, wanneer de eis binnen de arbeidersbeweging wordt geformuleerd (Damsma 1994: 69). De laatste schermutseling die ik hier bespreek speelt zich af in 1939, wanneer Romme's wetsvoorstel tot een algemeen verbod op de arbeid van gehuwde vrouwen strandt maar zijn voorstel tot een verplichte kinderbijslagregeling aanvaard wordt.

³⁷ De eerste uitbreiding die ik bespreek is de in werking treding van de kinderbijslagwet voor loontrekkenden in 1946 en de laatste de in werking treding van de wet minimumloon in 1969.

Gezinsloon: de strijdende partijen

Het idee van het gezinsloon heeft aan het einde van de 19e eeuw wortel geschoten in de Nederlandse arbeidersbeweging en kan niet los worden gezien van de uitbreiding van de loonarbeid. Damsma meent dat de felheid waarmee arbeiders rond 1880 al pleitten voor een fatsoenlijk loon, waarvan het hele gezin kon bestaan, ook gezien moet worden als een verdediging van de eigen autonomie tegen de anonieme krachten van de markt (Damsma 1999: 145, 156). Uit de literatuur kan worden afgeleid dat het in die tijd gewoner was dan tegenwoordig dat de persoonlijke omstandigheden, de behoeften en de status van werknemers, kortom traditie en gewoonte, een rol speelden in de loonvorming. In een gedetailleerde studie naar de levensomstandigheden in de stad Hoorn in het midden van de negentiende eeuw wordt bijvoorbeeld melding gemaakt van advertenties waarin om bij voorkeur gehuwde stratenmakers wordt gevraagd (Leenders 1991: 47). Vanaf de negentiende eeuw tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw kwam het regelmatig voor dat werkgevers in periodes van duurte extra toeslagen betaalden alleen aan gehuwde werknemers met veel kinderen, om zo een algemene stijging van het loonpeil te voorkomen (Van Eijl 1994: 314). Kessler-Harris typeert de situatie rond 1920 als volgt: “No one even pretends that there is a definite relation between the values produced by the workers and the wage which he secures (..), the employer pays no more than he must. Employers, workers, and observers all accepted the critical importance of custom in the wage structure” (Kessler-Harris 1990: 16). Wat volgens de gewoonte minimaal noodzakelijk was vormde dus het uitgangspunt van de loonvorming en dat verschilde al naar gelang de de stand, de sekse of de gezinspositie waartoe een individu behoorde. Nog zeker tot 1930 heerste de mening voor dat aan kostwinners uit hogere standen ook hogere gezinslonen betaald zouden moeten worden dan aan gewone arbeiders; een opvatting die in de systematiek van de kinderaftrek in de belastingheffing tot uitdrukking kwam. De vrouwelijke sekse was zelf ook een soort stand. Dat blijkt uit de voortdurend herhaalde noodzaak die feministen voelden (in hun strijd om gelijk loon voor gelijk werk of tegen verboden op vrouwenarbeid) om erop te wijzen dat niet alle vrouwen door een echtgenoot werden onderhouden, en dus niet allen slechts een geringe behoefte aan inkomen hadden. Voor hun tegenstanders, werkgevers of overheid, vormde deze evidentie kennelijk geen doorslaggevend argument, omdat de lage vrouwenlonen in overeenstemming waren en moesten zijn met de ondergeschikte en ook beschermde positie van vrouwen in de samenleving.

Vrouwen hadden in hun ogen minder nodig, niet omdat dat feitelijk altijd het geval was, maar omdat het zo hoorde te zijn. Het was niet passend voor de vrouwelijke sekse, net zomin als voor kinderen, om volledig in eigen levensonderhoud te moeten voorzien. Als veel vrouwen daar klaarblijkelijk toch toe waren genooddaakt, dan was dat zeker geen situatie die moest worden aangemoedigd, en dan was het dus ook niet passend om aan hen meer dan een zeer minimaal, op louter overleven gericht, loon uit te betalen (veel voorbeelden van deze praktijk in Van Eijl 1994: 314-324). Het stond vrouwen wel vrij om in moeilijke tijden het gezinsinkomen aan te vullen. In zekere zin sierde hen dit zelfs omdat deze overlevingskunst beschouwd kon worden als een onderdeel van een gewetensvolle uitoefening van het opofferend moederschap. Deze overweging vormde een krachtig argument tegen Romme's wetsvoorstel tot een verbod op de arbeid van alle gehuwde vrouwen (zie verder). Maar het was, in een wereld waarin mannen aan het hoofd van het gezin stonden, aan mannen en niet aan vrouwen om individueel vooruit te komen in de wereld. Tegelijkertijd was het echter waarschijnlijk al vroeg duidelijk dat er in het arbeidscontract zelf niets was dat de weg tot individuele verbetering principieel afsloot voor welke werknemer dan ook. De eis tot een gezinsloon wordt door sommige historici dan ook wel gezien als een eis tussen twee systemen; als een onderdeel van een door velen gedragen streven om de patriarchale verhoudingen tussen de seksen te behouden (èn, voor wat de arme volksklassen betreft, te realiseren of te herstellen) door ze een vorm te geven die paste in de nieuwe economische verhoudingen.

Aan het eind van de negentiende eeuw maakte men zich in vrijwel alle politieke stromingen zorgen over het feit dat de lonen van mannen veelal onvoldoende waren om een gezin te onderhouden. Sociaal voelende liberalen spraken zich al vroeg uit voor een behoorlijk minimumloon (Damsma 1994: 170). Ook katholieken en protestanten die zich het lot aantrokken van de armen, meenden dat de bepaling van de hoogte van de lonen niet langer overgelaten mocht worden aan het vrije spel van de wetten van vraag en aanbod. Een mens moest van zijn loon kunnen leven, zijn gezin onderhouden en gedekt zijn voor de noden van het bestaan.³⁸ De katholieken waren voorstander van een absoluut gezinsloon, dat wil zeggen dat zij vonden dat alleen dat loon rechtvaardig was waarmee een arbeider kon voorzien in het levensonderhoud van zijn hele gezin (dat inmiddels uit zeer veel kinderen bestond). Omdat de politiek alleen op de overheid

³⁸ Aldus luidde de rechtsgrond van het voldoende loon, verdedigd door Talma, christelijk sociaal voorman en later minister (voor de AR). Onder hem werden in 1913 aangenomen de invaliditeitswet, de wet op de raden van arbeid en de ziektewet. Hij stelde dat het niet redelijk was indien het loon alleen maar werd betaald zolang er arbeid werd gepresteerd, het loon moest ook strekken voor de tijd dat de arbeider niet meer werken kon, bij ziekte, invaliditeit en ouderdom (Weijel 1973: 45, 46).

als werkgever rechtstreeks invloed kon uitoefenen, spitste het debat zich aanvankelijk vooral toe op de lonen van ambtenaren. De gemeente Amsterdam introduceerde in 1906 voor het eerst een relatief gezinsloon voor ambtenaren; wanneer een werknemer gezinshoofd werd, werd het minimumloon verhoogd. Nadien werden, onder druk van de confessionele partijen, ook toeslagen voor kinderen doorgevoerd (Damsma 1994: 176). In de periode rond de Eerste Wereldoorlog kwamen er ook in het bedrijfsleven CAO's met gezinstoeslagen tot stand en in werkloosheidsuitkeringen toeslagen voor kinderen (Van Eijl 1994: 341).

De sociaal-democraten, die streden voor een algemene versterking van de positie van de arbeidersklasse, waren tegen differentiatie in de loonvorming op grond van kindertal of burgerlijke staat. Toeslagen die van de persoonlijke omstandigheden en behoeften van individuele arbeiders afhingen zouden arbeiders onderling verdelen en de instelling van een behoorlijk algemeen minimumloon frustreren. Zij vonden dat de hoogte van het loon in principe moest afhangen van economische prestaties (bijvoorbeeld van de gemiddelde arbeidsproductiviteit) en van de eisen die op collectief niveau door de vakorganisaties gesteld konden worden aan het arbeidscontract.³⁹ Het loon moest niet afhangen van omstandigheden die met de contractueel overeengekomen arbeidsprestatie niets te maken hadden. Zij kwamen vooral in opstand toen de katholieke textielarbeidersbond in 1919 een gezinstoeslag direct in een CAO hadden weten te bedingen (Damsma 1994: 177). Wèl waren zij voorstander van een redelijke bodem in de beloningsstructuur, die bepaald werd door de minimale behoeften van een arbeider met gezinsverantwoordelijkheid. Dat was ook voor hen de meest gewenste maatschappelijke ordening.

Ook feministen kwamen in het geweer tegen door de werkgever te betalen gezinstoeslagen. In 1920 werd door hen het Comité van Actie tegen gezinsloon opgericht (Van Eijl 1994: 344). Zij waren vooral tegen een gedifferentieerd systeem van allerlei toeslagen, omdat dit vrouwen die in haar eigen onderhoud moesten voorzien - meestal ongehuwde vrouwen - benadeelde. Niet de behoeften en gezinsomstandigheden van werknemers moesten volgens hen bepalend zijn maar de individuele prestatie. Johanna Naber verwoordde in 1921 het feministisch standpunt:

“De vraag, of aan gehuwden van overheidswege zal worden verleend steun tot onderhoud van hun gezin, is eene vraag, die behoort te worden gezien geheel afgescheiden van de vergelding van arbeid met loon, daar de prestatie er niet door wordt

³⁹ Op dit collectieve niveau konden behoeften van werknemers (bijv. via het prijspeil) natuurlijk weer wel als argument worden ingezet (zie hierover ook Castel 1996: 619).

beïnvloed. De vraag is eenen vraag van maatschappelijk hulpbetoon, van armenzorg als men wil” (geciteerd in Van Eijl 1994: 345).

Socialisten noch feministen waren er dus tegen om rekening te houden met de kostwinnersplicht van mannen; alleen mocht dit in hun opvatting niet gebeuren door differentiatie in de lonen. Het mocht wèl gebeuren door middel van een voor iedereen geldende minimum standaard die dus niet zou differentiëren naar geslacht, burgerlijke staat of aantal kinderen (zie ook Akkerman 1998: 43). Ook mocht de rekening worden doorgeschoven naar een derde partij, zoals de armenzorg of de overheid. In de jaren dertig zouden feministen bijvoorbeeld gedifferentieerde belastingheffing voorstellen als alternatief voor de selectieve korting op ambtenarensalarissen van ongehuwden. Een belastingmaatregel zou het principe van gelijk loon voor gelijk werk, dus van loon gebaseerd op prestatie, niet verstoren (pleidooi van Anna Polak, feministe van liberale huize, in 1931, aangehaald door Van Eijl 1994: 349). Kortom, de taak om bij de verdeling van de groeiende nationale rijkdom de “geaccepteerde principes van rechtvaardigheid” te eerbiedigen, moest worden opgelegd aan de overheid, niet aan individuele werkgevers.

Gezinsloon: het compromis

Tegen het einde van de jaren dertig gaf de SDAP haar verzet tegen gezinstoeslagen op. Damsma wijst erop dat de kinderbijslag inmiddels gemeengoed was, niet alleen in de salarisregelingen van het overheidspersoneel en in veel CAO's maar ook in de vorm van kinderaftrek bij de inkomstenbelasting (Damsma 1988: 238). De katholieken hadden hun ideeën over een gezinsloon ontwikkeld tot een wetsvoorstel voor een door de Rijks-overheid te regelen verplichte kinderbijslagregeling voor alle loontrekkenden. In 1939 diende Romme dit wetsvoorstel met succes in. Dat was in hetzelfde jaar waarin hij zijn wetsvoorstel tot een algemeen verbod op de arbeid van gehuwde vrouwen, dat hij al in 1937 had ingediend, moest intrekken nadat het op massaal verzet was gestoten. Dit gelijktijdig slagen en falen van Romme's strevingen laat duidelijk zien welke verschillende waarden in het geding waren en welke vorm het compromis (voorlopig) zou krijgen.

Romme's falen

Wie denkt aan wetten en maatregelen die de vestiging van het kostwinnerschapssysteem in Nederland hebben afgedwongen en bevorderd, denkt in de eerste plaats aan de verbodsbepalingen op de (loon-) arbeid van gehuwde (en soms ook ongehuwde) vrouwen. Posthumus-van der Groot telt in haar historisch overzicht, tussen 1904 en 1947, maar liefst dertien regeringsvoorstellen om de arbeid van vrouwen te verbieden

of te beperken (Posthumus- van der Groot e.a. 1977 [1968]: 270-274, 340). Daarbij ging het niet altijd om wetsvoorstellen; de meeste voorstellen betroffen een “Koninklijk Besluit”, een “Circulaire” of een “Rondschrijven”. Wanneer we de hele serie overzien dan valt op dat zij lang niet allemaal succesvol waren. De voorstellen die de regering deed als werkgever, om geen gehuwde en/of huwende ambtenaressen of onderwijzeressen in dienst te nemen of te houden, waren, althans vanaf de jaren dertig, steeds succesvol.⁴⁰ De hoge werkloosheid maakte het niet alleen voor confessionele partijen maar ook voor bijv. de (links liberale) vrijzinnig democraten vanzelfsprekend dat de beschikbare arbeid zoveel mogelijk voor kostwinners zou worden gereserveerd en dat de overheid als werkgever daarin het goede voorbeeld zou geven. Een toelichting werd vaak overbodig gevonden. De voorstellen die de regering daarentegen deed als wetgever, waarbij werd geprobeerd om de arbeid van vrouwen in het algemeen te beperken, dus bijvoorbeeld ook van vrouwen werkzaam in de industrie, kregen steeds onvoldoende politieke steun. Dat gold bijvoorbeeld voor een in 1935 door minister Slingenberg (Vrijzinnig Democraat) ingediend wetsontwerp om de arbeid van vrouwen (zowel gehuwde als ongehuwde!) in fabrieken en werkplaatsen te beperken, om zo tegen te gaan dat kostwinners door goedkopere werkneemsters zouden worden vervangen. In de Considerans gaf hij de gangbare toelichting: “dat het bij den huidige toestand der werkloosheid gewenscht is, tijdelijke bepalingen vast te stellen, strekkende tot het bereiken van eene betere verdeling van den beschikbaren arbeid” (geciteerd door Posthumus-van der Groot e.a. 1977 [1968]: 274). Dit voorstel verzandde echter bij de Hooge Raad van de Arbeid, hetgeen aangeeft dat werkgevers bezwaar maakten.

Ook het enkele jaren later (in 1937) ingediende wetsontwerp van Romme stuitte op algemeen verzet. Romme baseerde zijn voorstel niet, zoals zijn voorgangers hadden gedaan, in de eerste plaats op de wens om in perioden van grote werkloosheid de positie van kostwinners op de arbeidsmarkt te beschermen; dat was voor hem slechts een bijkomend voordeel. Hij fundeerde zijn verbod rechtstreeks in het belang van de zorgarbeid van moeders zelf, en als zodanig was het tijdloos. De roemruchte toelichting luidde: “Naar natuurlijk bestel dient de man de kostwinner van het gezin te zijn en heeft de vrouw tot taak de verzorging van het gezin. De vrouw wordt door haar

⁴⁰ Het ging om een KB (door de Rooms-katholieke minister Ruys de Beerenbrouck) uit 1924 om huwende ambtenaressen te ontslaan, om een voorstel uit 1934 van ministers Marchant en Slingenberg (Vrijzinnig Democraten) om in het Rijksambtenarenreglement op te nemen dat gehuwde vrouwen in het algemeen niet als ambtenaar kunnen worden aangesteld, om de circulaire van minister de Wilde (AR) uit 1934 om bij afvloeiingen gehuwde vrouwen in overheidsdienst als eersten te ontslaan en tot slot om voorstellen uit 1935 en 1936 (AR en KVP) om in de herziening van de wet op het lager onderwijs op te nemen dat huwende (1935) en gehuwde (1936) onderwijzeressen zouden worden ontslagen (Posthumus- van der Groot 1977 [1968]: 272, 273).

beroepsbezigheden verhinderd de gezinsbelangen naar behooren te behartigen (...)” (geciteerd in Posthumus-van der Groot e.a.1977 [1968]: 274). Juist deze principiële intentie, die inhield dat de staat rechtstreeks een bepaalde levenswijze, nl. het kostwinnerschapssysteem, wettelijk aan alle gezinnen zou voorschrijven, stuitte op weerstand. De rooms-katholieken zelf en de anti-revolutionairen waren er voor. Feministen en socialisten waren, als altijd, tegen maar dat gold nu ook voor de Vrijzinnig Democraten die wel andere verbodsbepalingen hadden gesteund of zelfs geïnitieerd (Posthumus-van der Groot e.a.1977 [1968], 279-281). Ook binnen de CHU, waar men de katholieke visie op het “natuurlijk bestel” van harte onderschreef, had men er toch bezwaar tegen om de staat zoveel invloed te geven op beslissingen die thuishoorden in de privé-sfeer van het gezin (Van de Streek 1993: 197). Tenslotte waren ook de werkgevers weer tegen. Het verzet van feministen, georganiseerd in het “Comite tot Verdediging van Arbeid voor de vrouw”, had dit keer succes. Dat betekende evenwel niet dat vrouwen al gezien werden als gelijken (aan mannen), maar vooral dat een meerderheid in de politiek gehuwde vrouwen niet van staatswege wilde verbieden om, als de nood hoog was, door betaalde arbeid te (helpen) voorzien in het levensonderhoud van haar gezin. Een in die tijd populaire limerick drukt dat goed uit:

Een man met een pover salaris

Had een zoon met talent voor notaris

Met aandoenlijke trouw slooft hier moeder de vrouw

Maar helaas! Romme komt voor hij klaar is

(van mevr. Boissevain aangehaald in Posthumus-van der Groot 1977 [1968]: 280).

Vrouwen ontleenden aan de aan hen toebedeelde verzorgende (levens-)taak dus géén recht op vrijstelling van betaalde arbeid. In theorie zou Romme’s motivering (het grote maatschappelijk belang van de exclusieve toewijding van de vrouw aan haar verzorgende taak) aanleiding kunnen zijn geweest tot maatregelen om vrouwen met zorgtaken zelf het recht op zorg te geven, en hen geheel te decommodificeren, dat wil zeggen te vrijwaren van de zweep van de markt. Er werd tegenover het voorgenomen verbod evenwel geen alternatief gesteld in de vorm van een inkomensondersteuning of beloning voor de huisvrouw en moeder zelf. Romme bepleitte voor gehuwde vrouwen die helaas uit nood wel moesten werken juist uitzonderingsregels. Ook in de armenzorg werd het als onvermijdelijk beschouwd dat gehuwde vrouwen betaald werk deden, hoewel men de

wenselijkheid ervan erkende dat zij, zeker wanneer zij jonge kinderen hadden, in elk geval niet buitenshuis zouden werken (De Regt 1984: 166, Smits 1993).⁴¹

Romme's nederlaag wordt vaak gezien als het begin van de periode waarin gehuwde vrouwen het recht op betaalde arbeid zouden veroveren. Het is adequater om te zeggen dat zijn nederlaag een tijdperk inluidt waarin de voor mannen geldende plicht tot betaalde arbeid zich ook steeds meer tot gehuwde vrouwen en moeders zou gaan (of eigenlijk: blijven) uitstrekken, al zou het daarbij nog lang duren voordat vrouwen ook gezien werden als werknemers met gelijke rechten, zoals het recht op vrije toegang tot alle beroepen of op gelijk loon.⁴² Eerst zou het voltijds huisvrouw- en moederschap zich nog verder verbreiden.

Romme's slagen

Het wetsvoorstel tot een algemeen arbeidsverbod voor gehuwde vrouwen was dus niet vergezeld gegaan van voorstellen om gehuwde vrouwen zelf te vrijwaren van de noodzaak betaald te werken. Romme wilde "het natuurlijk bestel" op een andere manier waarborgen. Er zouden aan werknemers die kostwinner waren bepaalde sociale rechten worden verleend, zoals bijvoorbeeld het recht op kinderbijslag.⁴³ Dit streven

⁴¹ Van der Valk (1986) vermeldt dat de armenzorg hier wel voor een dilemma stond en dat moeders toch veelal met geld werden gesteund. Wel werd getracht hen zoveel mogelijk zelfstandig te laten zijn door hen thuiswerk te bezorgen. In 1935 deed zich een episode voor waarin echtgenotes van ondersteunden verplicht werden tot betaald werk (althans wanneer zij tijdens hun huwelijk ook hadden gewerkt en wanneer er geen jonge kinderen waren) (Wielders 1996: 26). Zij kregen dan werk als schoonmaakster in (o.a.) particuliere huishoudingen; werk dat zij voorheen veelal zwart deden. Zij mochten dan slechts 1/3 deel van hun inkomsten behouden (Blok 1985: 66-69). Het activeringsbeleid ten opzichte van bijv. 'bijstandsmoeders', dat tegenwoordig gelegitimeerd wordt door het streven naar de economische zelfstandigheid van vrouwen, is dus niet nieuw. Het paste evengoed in een tijdperk waarin men juist de economische afhankelijkheid van vrouwen voorstond. Het historisch continuüm is hier het beleid ten opzichte van armen, die afhankelijk zijn van ondersteuning en daarmee van de financiën van de overheid.

⁴² Kessler Harris heeft voor de Verenigde Staten betoogd dat ook de strijd om gelijke beloning in de eerste helft van de twintigste eeuw nog niet opgevat kon worden als een teken dat vrouwen in het algemeen al als gelijke individuen werden beschouwd. De groepen die deze feministische eis ondersteunden, met name de vakbonden, deden dat vooral omdat zij zich wilden beschermen tegen de loondrukkende werking van de lage vrouwenlonen. Uiteindelijk zouden arbeidssituaties waarin mannen en vrouwen hetzelfde werk deden of konden doen steeds schaarser worden; de segregatie tussen mannen- en vrouwenarbeid zou de eis tenslotte een louter symbolische betekenis geven (Kessler Harris 1990: 81-113). Van Eijl meent dat de strijd om gelijk loon voor gelijk werk aan het begin van deze eeuw in Nederland op dezelfde manier geïnterpreteerd kan worden (Van Eijl 1994: 321-en verder). Nog na de Tweede Wereldoorlog is deze interpretatie plausibel. In de jaren vijftig en zestig hanteren voorstanders van de invoering van het principe van "equal pay" in Nederland, zowel de werknemersorganisaties als veel politieke partijen, nog steeds als voornaamste argument dat dit principe gehuwde kostwinners beschermt tegen de oneerlijke concurrentie van de lage vrouwenlonen; en sommigen spreken de hoop uit dat door "equal pay" de betaalde arbeid van gehuwde vrouwen (nog) minder omvangrijk zal worden (bijv. in Blok 1978: 150, 157).

⁴³ De reden daartoe in de woorden van Romme: "Dat welzijn brengt toch mede dat de redelijk en zedelijk handelende mens, die voor het levensonderhoud van zich en de zijnen is aangewezen op zijn arbeidskracht in de algemene organisatie der loonvorming, niet in het algemeen een belemmering ontmoet bij het voldoen aan zijn recht op vorming van een gezin naar de wetten der natuur en aan zijn plicht tot onderhoud van het aldus door hem gevormde

werd wel met succes bekroond. De kinderbijslagwet vormde de eerste van een reeks maatregelen waarmee de rijksoverheid verantwoordelijkheid op zich zou nemen voor het realiseren van het kostwinnerschapstelsel. Er bestonden al lange tijd regelingen per bedrijf en (later) bedrijfstak; nu werd een landelijke en verplichte regeling ingesteld. De kinderbijslag was aanvankelijk loongerelateerd; dit betekende dat werknemers met hogere lonen meer bijslag kregen dan werknemers met lagere lonen. De bijslag werd betaald vanaf het derde kind; uitgaande van de veronderstelling dat het loon zelf voldoende was (of behoorde te zijn) voor een gezin met twee kinderen. Alleen voor grote gezinnen was een extra uitkering nodig. De werkgevers betaalden (nog) de premie.

Op dit begin zou volgen de ontwikkeling van een stelsel van sociale zekerheid dat de arbeider in staat moest stellen om zijn plicht als kostwinner niet alleen in goede, maar ook in kwade tijden na te komen (Damsma 1988: 237; Van der Valk 1986). In dit stelsel verdwenen de “geaccepteerde principes van rechtvaardigheid” dus niet, zoals dat wel steeds meer zou gebeuren in de sfeer van de loonarbeid. Zij vormden er juist de morele grondslag van. In Nederland impliceerden de geaccepteerde principes bovendien dat alleen mannelijke gezinshoofden rechthebbenden op kinderbijslag werden. Ongehuwde moeders werden buitengesloten. Daar legden de sociaal-democraten zich onder protest bij neer (Damsma 1994 :178). Pas vanaf 1951 zouden ongehuwde moeders recht op kinderbijslag kunnen doen gelden (Akkerman 1998: 41).

Moederloon: het geluid dat verdween

Nu de verwezenlijking van het kostwinnerschapstelsel steeds meer een zaak van de overheid werd zou het denkbaar zijn geweest dat de overheid sociale rechten ook rechtstreeks aan zorgenden zelf verleend had. In het voorgaande kwamen we tegen de eis tot loon naar behoefte, loon naar productiviteit, loon naar prestatie. Was er op enig moment sprake van loon naar zorg? Natuurlijk was het streven naar gezinslonen (een vorm van loon naar behoefte) bedoeld om kostwinners in staat te stellen hun kostwinnersplicht te vervullen en daarmee gehuwde vrouwen te vrijwaren van de noodzaak zelf uit werken te gaan. In die zin was een gezinsloon een zorgloon. Maar werden er in deze beginperiode van de opbouw van sociale rechten ook rechten opgeëist die expliciet gefundeerd waren in het belang van de zorg voor afhankelijken en die ook rechtstreeks aan zorgenden zelf zouden worden verleend, zoals in sommige andere landen het geval was?⁴⁴ Zulke momenten zijn er wel geweest.

gezin” (Tweede Kamer 1938/1939, geciteerd in Wielders 1996: 22).

⁴⁴ In de VS en in verschillende Europese landen werd de eis tot “endowment of motherhood” vaker gehoord en had

Een eerste moment vinden we in de discussie die al in de tweede helft van de 19e eeuw gevoerd werd over de beperking en de bescherming van de arbeid van kinderen en vrouwen.⁴⁵ Het Nationaal Comité inzake Wettelijke Regeling van den Vrouwenarbeid, een bundeling van verschillende vrouwenorganisaties die in 1903 was opgericht om beperkende maatregelen kritisch te volgen, stelde in het eerste decennium van de 20ste eeuw voor dat de loonderving die vrouwen door arbeidsbeperking zouden ondervinden moest worden vergoed ofwel dat een deel van het loon van de man als tegenprestatie voor de verrichte huishoudelijke arbeid wettelijk aan vrouwen moest worden toegekend. Al in 1889 was deze gedachte naar voren gebracht door de “Vrije Vrouwenvereniging”, een groep rond Wilhelmina Drucker, die zich ten doel stelde “het bevorderen van het maatschappelijk belang van de vrouw.” Deze groep streed voor het openstellen van alle vakken van onderwijs en van beroepen voor vrouwen en zag de verbetering van het huishouden en van de positie van huisvrouwen als een belangrijke voorwaarde. (Posthumus-van der Groot 1977 [1968]: 92, 94).

Een tweede moment is te vinden in de geschiedenis van de sociaal-democratie. Vanaf 1908 en tot in de jaren twintig verdedigde de sociaal-democrate Wabien Mansholt Andrae in de “Socialistische Gids” het idee om aan alle moeders met jonge kinderen een door de staat te betalen toelage te geven, om hen zo te helpen zowel hun armoede als hun economische afhankelijkheid (van een kostwinner) te bestrijden.⁴⁶ Zij stond op het standpunt dat moederschap een hogere en belangrijker dienst aan de samenleving vertegenwoordigde dan betaalde arbeid (Akkerman 1998: 46, 47). Volgens gezinshistoricus Damsma had de discussie over het moederloon een nieuw uitgangspunt kunnen bieden voor een strategie van de sociaal-democraten op het gebied van de gezinspolitiek. Op dit gebied had de sociaal-democratie tot dan toe voortdurend het initiatief aan anderen gelaten. Het moederloon vond evenwel onvoldoende weerklank bij de overige sociaal-democraten omdat zij vasthielden aan een behoorlijk algemeen minimumloon voor alle

zij ook meer succes (Orloff 1992: 32, 37). De vraag is wel hoe een moederloon zich juridisch zou hebben verhouden tot het op gemeenschap van goederen gebaseerde Nederlandse huwelijks-vermogensrecht. Het verband tussen familierecht en sociale wetgeving verdient m.i. in het algemeen nader onderzoek.

⁴⁵ In het navolgende baseer ik mij vooral op Posthumus-van der Groot 1977 [1968]; Damsma 1994; Van Eijl 1994; Akkerman 1998.

⁴⁶ De term “moederloon”, veelal voor dit streven gebruikt, is in zoverre misleidend dat het juist niet om loon ging, maar om een uitkering van staatswege, vergelijkbaar met andere door de overheid te regelen sociale verzekeringen en voorzieningen. De term “moederloon” was gedefinieerd in tegenstelling tot het gewraakte “gezinsloon”, en het cruciale verschil was dat op het moederloon moeders zelf aanspraak konden maken, uit hoofde van hun moederschap, terwijl het gezinsloon was bedoeld voor werknemers, die als kostwinner werden beschouwd. In het geval van een moederloon bleef daardoor de differentiatie buiten het arbeidsproces, in het geval van een gezinsloon dreigde de differentie (althans zolang het gezinsloon nog relatief geconcipieerd was en niet als een algemeen geldend minimum in de beloningsstructuur) daar juist in te worden opgenomen.

werknemers. Zij gingen daarom volgens Damsma niet in op de inhoudelijke argumenten van Andreae (Damsma 1994: 178, 182). De analyse van Damsma suggereert dat er op dit moment van de geschiedenis een kans gemist is; dat het anders had kunnen lopen indien er binnen de sociaal-democratie meer aandacht was besteed aan het moederloon-idee. Dat is een zeer interessante speculatie. Maar het is de vraag of het werkelijk anders had kunnen gaan. Veel actieve sociaal-democratische vrouwen waren er evenzeer sterk tegen gekant. Het argument van Mathilde Wibaut dat het moederloon getuigde van een te individualistische visie op het gezin, waarbij de opvoeding van kinderen geheel binnen het gezin zelf zou plaatsvinden, zal niet op algemene bijval hebben kunnen rekenen.⁴⁷ Maar Wibaut's argument dat een moederloon de deelname van vrouwen aan het arbeidsproces zou vertragen en daarmee zowel de individuele ontwikkeling van vrouwen als de vorming van politiek (klasse-) bewustzijn zou tegengaan, werd ongetwijfeld breder onderschreven. Het zal in een of andere vorm ook later in de geschiedenis blijven opduiken (in de tweede feministische golf) maar stond in deze periode nog sterk in het teken van de gewenste éénwording van de arbeidersklasse. Tenslotte lag het idee van een moederloon natuurlijk gevoelig bij de sociaal-democraten omdat men daar de klasse-solidariteit tussen man en vrouw belangrijker vond en omdat men al in de jaren twintig het mannelijk kostwinnerschap, zoals de confessionelen dat voorstonden, geaccepteerd had (Akkerman 1998: 46, 49).

Aan de kant van de liberalen vinden we een voorstandster van het moederloon in mevr. Wijnaendts Francken-Dijserink, lid van het "Comité van Actie tegen het Gezinsloon", die in 1921 voorstelde om in de plaats van gezinstoeslagen in de beloningsstructuur, van staatswege een inkomen rechtstreeks aan moeders te geven gedurende de jaren dat zij door de moedertaak te zeer in beslag wordt genomen om te werken (Van Eijl 1994: 346). Ook zij zag in het moederschap een dienst van vrouwen aan de samenleving. Onder de (sociaal-)liberalen vond haar voorstel weinig weerklank, vooral niet toen in de loop van de jaren twintig de Liberale Vrijheidsbond voorstander werd van bezuinigingen op sociale uitgaven (Akkerman 1998: 44).

Van Eijl vermeldt ten slotte dat de Algemeene Nederlandsche Vrouwenorganisatie, die meer dan 40 vrouwenorganisaties vertegenwoordigde, grote weerstand had tegen het moederloon (Van Eijl 1994: 346). Staatsondersteuning zou de persoonlijke verantwoordelijkheid ondermijnen. Ook Anna Polak had tegen zowel het gezinsloon als het moederloon het bezwaar dat deze zouden leiden tot een hoger aantal geboorten bij mensen met een

⁴⁷ Het revolutionair-socialistische idee dat de gezinsverantwoordelijkheid van vrouwen door de staat zou moeten worden overgenomen stond volgens Damsma geheel buiten de hoofdstroom van het debat in die tijd. En was trouwens ook in de socialistische ideologie zelf een doelstelling die pas na de revolutie zou kunnen worden bereikt.

“gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel” (Van Eijl 1994: 347). In plaats daarvan stelde zij in 1925 voor om aan het streven naar hervorming van het huwelijksrecht te verbinden dat gehuwde vrouwen een wettelijk recht zouden hebben op een deel van het inkomen van de echtgenoot; zoals ook aan het begin van de eeuw al was voorgesteld. Zij verdedigde dit recht als onderdeel van een algemeen streven naar economische zelfstandigheid van gehuwde vrouwen (Akkerman 1998: 44). Economische zelfstandigheid was voor haar dus niet iets dat uitsluitend op de arbeidsmarkt verworven kon worden. Zij was, als directeur van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid en als verklaard tegenstandster van beperkingen van de betaalde arbeid van gehuwde vrouwen, ook één van de oprichtsters van de Nederlandse Vereniging voor Huisvrouwen (in 1912). Zij vond dat de arbeidspositie van vrouwen overal moest worden verbeterd, thuis en in de beroepswereld (Posthumus-van der Groot 1977 [1968]: 122; Jonker 1987: 21).

Aan deze eerste voorstellen voor een moederloon vallen twee dingen op. Ten eerste dat de voorstandsters van een moederloon (of een wettig aandeel) dit niet zagen als strijdig met het feministisch streven naar een uitbreiding en versterking van de beroepsposities van vrouwen. Integendeel. Of zij nu meer werden geïnspireerd door een ethisch feminisme, dat het belang van de zorg van vrouwen voor de samenleving als geheel benadrukte, of door het streven naar gelijke rechten, al deze voorstellen hadden de gedachte gemeen dat een versterking van de positie van de vrouw als huisvrouw ook de positie van vrouwen in de wereld van de betaalde arbeid zou versterken- en vice versa-. Ten tweede valt op dat geen enkel voorstel werd gerealiseerd, of zelfs maar de landelijke politieke agenda haalde. Noch het “moederloon-idee” noch het “wettig aandeel-idee” pasten waarschijnlijk bij de dominante gezinsopvatting, waarbinnen het gezag en de verantwoordelijkheid van de echtgenoot nog niet ter discussie stonden. Individuele aanspraken verhielden zich waarschijnlijk sowieso moeizaam tot de huwelijkse gemeenschap van goederen. Een mogelijke politieke verklaring voor het geringe succes is te vinden bij Akkerman (1998). Zij stelt dat de verklaring voor het ontstaan van een sterk op de kostwinner gericht model van sociale zekerheid in Nederland meestal gezocht wordt in de dominantie van de katholieke en protestantse partijen, maar dat deze verklaring onvoldoende is. Aan het begin van de twintigste eeuw was de dominantie van de confessionele partijen in Nederland nog niet zo groot. Een aanvullende verklaring moet volgens haar gezocht worden in de verdeeldheid tussen de tegenstrevers van de confessionele partijen: de sociaal-democraten, de liberalen en de feministen zelf. Zij maakt een vergelijking met Engeland. Daar waren feministen er in de jaren twintig wél in geslaagd de discussie over gezinsloon om te buigen in de richting van moederloon en om zowel

onder socialisten als onder liberalen aanhang te vinden voor overheidsuitkeringen, rechtstreeks aan arme moeders uit te betalen. Dit idee hadden ook zij gebaseerd op het uitgangspunt dat vrouwen die zich (zelfs in armoede) aan het moederschap wijdde in de plaats van uit werken te gaan daarmee de samenleving een belangrijke dienst bewezen. Hoewel in Engeland uiteindelijk geen moederloon zou worden ingevoerd zorgde deze voldoende breed gedragen opvatting er wel voor dat de zogeheten “family allowances” daar, anders dan in Nederland, van meet af aan moeders zelf werd uitbetaald, ook wanneer zij ongehuwd waren (Akkerman 1998: 41). Waarom was dit in Nederland niet gebeurd? Volgens Akkerman was een belangrijke reden dat, anders dan in Engeland, de ideologische en sociale kloof tussen liberalen en sociaal-democraten, en vooral ook tussen de feministen van elk van beide huizen, te groot was om op het punt van het moederloon overbrugd te worden (Akkerman 1998: 48). Deze analyse is onder meer interessant omdat politieke verdeeldheid tussen verschillende politieke stromen in de meer recente Nederlandse geschiedenis opnieuw een rol zal spelen, bijvoorbeeld in de kwestie van de echtscheidingsverzekering (zie Hoofdstuk V).

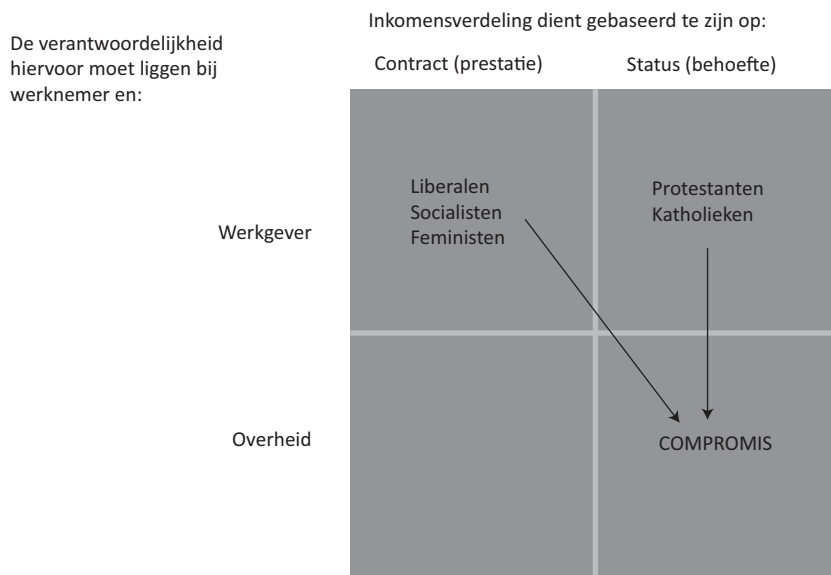
De overgang van status naar contract

Het is tijd voor een voorlopige conclusie. Een mogelijk kader voor een samenvattend begrip van de ontwikkeling van sociale rechten van vrouwen wordt geboden door de manier waarop in de sociologie het moderniseringsproces wordt beschreven; als een overgang van status naar contract (zie Hoofdstuk III). De wijze waarop Kessler Harris (1990) de strijd beschreef om een verbetering van de lonen van vrouwen in de eerste helft van de twintigste eeuw in de Verenigde Staten, biedt daarvan een voorbeeld. Aan het ene uiterste van dat debat stond de liberale ideologie in haar meest orthodoxe vorm, waarin geen enkele regulering van het vrije contract tussen een individuele werknemer en werkgever gewenst was. Uitgangspunt vormden abstracte individuen die allen aan elkaar gelijk waren in het enige opzicht dat voor de loonvorming van belang mocht zijn, de vrijheid om een contract af te sluiten. Aan de andere kant van het spectrum stond de opvatting dat in de loonvorming wel degelijk rekening gehouden mocht worden met de feitelijke behoeftes van werknemers en zelfs moest worden wanneer de vrije loonvorming in deze behoeftes te weinig voorzag en wanneer daardoor de maatschappelijke ordening in gevaar dreigde te komen. De ordening die men ook in de VS in die periode bij uitstek wilde behouden of verbreiden was die waarin mannen hun status als hoofd van het gezin konden waarmaken. De Nederlandse geschiedenis verschilt sterk van de Amerikaanse maar ook hier kan steeds deze hoofdtegenstelling onderscheiden worden. Terwijl men het eens was over

de wenselijkheid van het kostwinnerschap van de man, verschilden de meningen sterk over de vraag of er, om de voorwaarden daarvoor te scheppen, ingegrepen mocht of zelfs moest worden in het arbeidscontract, en zo nee, of en in welke mate hier dan een taak lag voor de overheid.

De kolommen in het schema hieronder zijn ingedeeld naar de vraag of men wenste dat de levensomstandigheden en inkomens van de arbeidende klassen zouden verbeteren louter op grond van de in het arbeidscontract overeengekomen prestatie (kolom a) of (mede) op grond van een onderscheid naar status (of behoeften) van individuele werknemers (kolom b). De rijen zijn ingedeeld naar de vraag wie de bijbehorende verantwoordelijkheid voor de verbetering moest nemen, de werkgever (rij 1) of de wetgever (rij 2).

Het compromis zou inhouden dat er naar status/behoefte gedifferentieerd zou worden, naar de wens van katholieken en protestanten, maar dat deze differentiatie buiten het individuele arbeidscontract zou blijven, naar de wens van liberalen, socialisten, en feministen.

De taak om te differentiëren schoof naar de overheid. Zo vervulde de overheid een belangrijke rol bij de transitie van verdeelingsprincipes gebaseerd op status naar verdeelingsprincipes gebaseerd op contract. Zij nam de status-behoefte van kostwinners, die tot op zekere hoogte een belemmering vormde voor de werking van de vrije markt, als het ware over. Bij deze schematische voorstelling van zaken passen wel enkele kanttekeningen.

De indeling wil, ten eerste, niet zeggen dat de politieke en sociale bewegingen altijd precies langs deze linies stonden opgesteld. Integendeel. De geschiedenis liet zich lezen als een voortdurende vorming van tussenposities en compromissen. Zo waren soms protestanten tegen een bescherming van kostwinners wanneer dit, door een verbod op de arbeid van vrouwen, een vorm aannam die in hun opvatting een te grote inbreuk betekende op de soevereiniteit van het gezin. De scheidslijnen tussen voor- en tegenstanders van overheidsingrijpen liepen in het algemeen dwars door de levensbeschouwelijke zuilen heen (zie hierover Hoogenboom 2003). Maar in de compromissen die in de loop der tijd werden gesloten zou het abstracte individu van de liberalen tenslotte het pleit winnen in de sfeer van de betaalde arbeid. In de directe relatie tussen werkgevers en werknemers zou differentiatie op grond van de maatschappelijke status en behoeften van individuele werknemers steeds meer gaan verdwijnen als legitieme (natuurlijk niet als feitelijke) basis voor beloningsverschillen.⁴⁸

In de tweede plaats suggereren de pijlen dat de verandering overzichtelijk en gelijkmatig verliep; wat niet het geval was. We zagen al dat het ontslag van gehuwde ambtenaressen (een “status” element in het arbeidsrecht) pas in 1957 werd opgeheven. Met het verschil tussen de hoogte van mannen- en vrouwenlonen zou het nog veel langer duren. De vrouwenlonen waren direct na de Tweede Wereldoorlog gemiddeld nog 30% tot 45% lager dan de mannenlonen (Blok 1978: 144, 146). In 1963 nog bracht de Sociaal Economische Raad een verdeeld advies uit over de wenselijkheid van (een wet op) gelijke beloning, die door de EEG werd geëist. De posities die de verschillende partijen ter zake innamen werden in de eerste plaats bepaald door economische belangen zoals de internationale concurrentie-positie van (verschillende delen van) het Nederlands bedrijfsleven, het streven naar verhoging van de arbeidsproductiviteit, de vraag- en aanbod verhoudingen op de arbeidsmarkt (zie verder). Het duurde lang voordat al deze belangen voldoende overeenstemden om de (in de jaren zeventig ook in Nederland zeer ongewenst gevonden) legitimering van beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen op grond van “status” (behoefte), ook op wettelijk niveau op te kunnen heffen. De “Wet Gelijk Loon voor Vrouwen en Mannen” werd aangenomen in 1975; meer dan 10 jaar nadat Nederland zich voor het eerst hiertoe verplicht had en meer dan een halve

⁴⁸ Op gewoonte en traditie gebaseerde verschillen zouden natuurlijk wel blijven doorwerken in de loonvorming; zij verdwenen slechts als legitieme, sociaal aanvaardbare, grondslag. Zij werkten bijvoorbeeld door in processen van (horizontale en verticale) beroepssegregatie en in het ontwerp van beloningssystematieken die daarop werden geënt. In Nederland vormde de invoering van systemen van werkclassificatie (later functieclassificatie) na W.O. II een belangrijke stap in de “stolling” en “objectivering” van historisch gegroeide status-verschillen. Zie ook De Bruijn 1988. Halsema (2002) laat zien hoe dominante culturele normen, o.a. m.b.t. sekseverschillen, nog steeds indirect in functiewaarderingsystemen zijn gerepresenteerd.

eeuw nadat de ILO, waarbij Nederland was aangesloten, dit beginsel in haar constitutie had opgenomen.⁴⁹

Een laatste kanttekening bij het schema is dat het niet tijdloos is. Hoewel de taak om rekening te houden met de “geaccepteerde principes van rechtvaardigheid” steeds meer verschoof van de werkgever naar de overheid zou dat daarna niet voor altijd zo blijven. In de loop van de jaren tachtig zullen de pijlen weer een andere kant op gaan wijzen; bij de overheid vandaan in de richting van individuele burgers. Maar voorlopig zou de overheid de taak op zich nemen om deze principes te hoeden, door aan het sociaal minimum en aan de sociale zekerheid, de kostwinnersplicht ten grondslag te leggen. De overheid vervulde die taak door de inkomensondersteuning toe te kennen aan gezinshoofden, overeenkomstig de in die periode geldende patriarchale gezagsverhoudingen. Ook hier is Marshall behulpzaam. Hij veronderstelde dat de verwerving van civiele rechten de voorwaarde vormde voor de verwerving van politieke rechten en deze weer van sociale rechten (zie Hoofdstuk III). Zoals ook Marshall zelf vaststelde pasten de burgerrechten van gehuwde vrouwen niet goed in dit schema, zij waren in belangrijke opzichten “peculiar” (Marshall 1963: 79). Wat Nederland betreft week de ontwikkeling van de burgerrechten van vrouwen in elk geval af van de ideaaltypische volgorde. Ofschoon sinds 1918 in het bezit van een politiek recht als het stemrecht zouden vrouwen pas in 1957, met de opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw, in het bezit komen van een volgens Marshall nog elementairder civiel recht als het recht om geldige contracten af te sluiten. Het maritaal gezag van de echtgenoot verviel pas geheel in 1969. Op het moment dat de sociale burgerschapsrechten in Nederland werden opgebouwd hadden gehuwde vrouwen dus nog geen volwaardige civiele rechten. Dit aspect van de huwelijkswetgeving kwam zeker in de jaren vijftig overigens al niet meer overeen met de ervaringswereld van (alle) echtparen; al in de jaren twintig waren er plannen in de maak om de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw op te heffen. “Ons totaal verouderd huwelijksrecht beantwoordt heelemaal niet aan de werkelijke verhouding tusschen de echtelieden van onzen tijd” schreef een Amsterdamse advocaat in 1932 (Jesserun Cardozo 1932: 31). Maar het zou veel juridische

⁴⁹ De ILO (International Labour Organisation) was in 1919 op initiatief van de Volkenbond opgericht en had het beginsel van gelijke beloning voor gelijk werk van mannen en vrouwen in haar constitutie opgenomen. In 1951 verklaarden de leden van de ILO dat ze het beginsel van gelijke beloning voor arbeid van gelijke waarde zouden waarborgen. Dit Verdrag wordt doorgaans aangeduid met: Konventie nr 100. De Nederlandse delegatie stemde verdeeld. In 1957 stond de kwestie opnieuw op de agenda naar aanleiding van het EEG Verdrag, dat in “Artikel 19” verplichtte tot “equal pay” (De term werd in Nederlandse beleidsstukken vaak onvertaald gelaten). De Nederlandse regering verplichtte zich in 1961, in de Raad van Ministers van de EEG, om het verschil tussen mannen- en vrouwenlonen te verminderen “zo dat eind 1964 alle discriminatie zou zijn opgeheven”. (Posthumus van der Groot 1977 [1968]: 379, 380). De adviesaanvraag aan de SER in 1963 was het gevolg van deze verplichting.

inventiviteit hebben gevergd om aan gehuwde vrouwen een inkomensondersteuning toe te kennen op eigen naam, waarover zij zelfstandig konden beschikken. Wel was het in theorie mogelijk geweest dat een inkomensondersteuning (voor de gewetensvolle uitoefening van het moederschap) in elk geval ook aan alleenstaande gezinshoofden (moeders) zou zijn uitgekeerd.⁵⁰ Dit gebeurde evenwel niet, onder meer, als wij Akkerman volgen, door de verdeeldheid onder de tegenstrevers van het “gezinsloon”.

Keren wij tot besluit terug naar de vraag welke sociale rechten aan zorgenden werden toebedeeld. De stand van zaken aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog is dan als volgt.

Mannen ontlenen aanspraken op bestaanszekerheid en een aandeel aan de welvaart aan een individueel arbeidscontract. In de loonvorming wordt geen rekening meer gehouden met de kostwinnersplicht; behalve door een algemeen vastgesteld sociaal minimum. Gehuwde mannen kunnen daarnaast aanspraak maken op ondersteuning door de overheid. Het gaat om kinderaftrek en kinderbijslag (voorlopig nog uitsluitend indien zij ook betaalde arbeid hebben) en om bodemgaranties in diverse (arbeids-gerelateerde) uitkeringen. In déze aanspraken wordt de kostwinnersplicht wel verdisconteerd; zij vormt er zelfs de morele grondslag van.

Vrouwen genieten als verzorgsters geen enkel sociaal recht op persoonlijke titel en zijn evenmin gevrijwaard van de “zweep van de markt” op grond van hun zorgtaken. Om een eigen aanspraak op bestaanszekerheid en een aandeel aan de welvaart te verwerven moeten zij (voltijds) werkneemster worden en juist zoveel mogelijk abstraheren van hun verzorgende taken.⁵¹ Komen zij met hun verzorgende taken aan bij de overheid dan verwijst deze naar hun echtgenoot en naar de aan hem verstrekte subsidies. Wanneer we denken aan de in het begin van de jaren zeventig veel gehoorde leuze dat “het huwelijk geen levensverzekering voor vrouwen is”⁵² dan kan vastgesteld worden dat dat, in het politieke compromis dat over het gezinsloon bereikt werd, nu juist heel letterlijk wèl zo was, en ook de bedoeling was. Alle sociale rechten van diegenen aan wie in onze samenleving de zorg voor afhankelijken werd toevertrouwd en opgedragen,

⁵⁰ In 1951 wordt kinderbijslag ook aan alleenstaande moeders uitgekeerd en wat gehuwde vrouwen betreft pas in 1982, bij “samenloop van rechten” aan de verzorgende ouder.

⁵¹ Uitzondering hierop vormde de Ziektewet van 1929, die voorzag in een uitkering voor gehuwde werkneemsters bij arbeidsongeschiktheid door zwangerschap en bevalling. Dit was de enige vorm waarin werkneemsters, mits gehuwd, aanspraak konden maken op een loondervingsverzekering op grond van moederschap. De geschiedenis hiervan is beschreven door Klein (2005).

⁵² Deze leuze werd onder meer gevoerd door Dolle Mina in haar streven naar een individuelere levensinvulling voor vrouwen maar werd later overgenomen door voorstanders van de afschaffing van de alimentatieplicht in hun streven naar een verlichting van de lasten van gescheiden mannen.

werden in handen gelegd van hun echtgenoten. Op grond van de verantwoordelijkheid van echtgenoten voor zorg en moederschap, dàt wel.

IV.4 | Het kostwinnerschapssysteem als wet

Het uitdijende heelal

Het gezinsloos komt nu terecht in de periode die algemeen beschouwd wordt als het hoogtepunt van de vorming van de verzorgingsstaat: de eerste twee decennia na W.O. II. De term “welvaartsstaat”, die in het begin van de jaren vijftig in Nederland opdook, drukte een groot aantal strevingen uit, waarvan de grootste gemene deler was “het streven naar een samenleving waarin afscheid genomen wordt van het oude regime van de armenverzekering” (Donner 1957: 10). De crisisjaren en de Tweede Wereldoorlog hadden de kwetsbaarheid van het individu laten zien. Men realiseerde zich dat de greep van de burger op zijn persoonlijke situatie in de moderne hooggeïndustrialiseerde maatschappij sterk was verminderd. Armoede werd steeds minder gezien als het brandmerk van persoonlijk onvermogen; rijkdom, vice versa, steeds minder als een teken van persoonlijke voortreffelijkheid (Thoenes 1962: 145- 146). De risico’s die de mens in zijn bestaansvoorziening bedreigen, ging men zien als sociale risico’s. Daaruit werd afgeleid dat “de gemeenschap, georganiseerd in de staat, aansprakelijk was voor de sociale zekerheid en vrijwaring tegen gebrek van al haar burgers, op voorwaarde dat deze leden zelf het redelijke doen om zich die sociale zekerheid en vrijwaring te verschaffen.”⁵³ De uitbreiding van de sociale zekerheid na de Tweede Wereldoorlog ontleende haar drijfveren bovendien aan ideologische concurrentie: eerst, nog tijdens die oorlog, met het Duitse sociale stelsel en later met de communistische landen.⁵⁴ De uitdaging was om te laten zien dat collectief sociaal welzijn en de economische behoeften van de kapitalistische economie samen konden gaan; zoals Marshall in zijn bekende redevoering had betoogd (Zie Hoofdstuk III). Sociale rechten rustten dus op de geleidelijk door steeds meer mensen en politieke groeperingen gedeelde mening dat moderne bestaansrisico’s niet voortkomen uit indivi-

⁵³ Zo luidde de bekende formulering van de commissie Van Rhijn, in 1943 in Londen door de uitgeweken Nederlandse regering ingesteld (Weijel 1973: 59). Overigens sprak ook de armenwet van 1818, toen de armenzorg voor het eerst gedeeltelijk staatszaak werd, al in termen van “een recht op onderstand voor iedereen” (Van Holthoorn 1985: 176). Het nieuwe van de situatie na WO II moet vooral zijn geweest dat men geloofde dat niet zozeer de armenzorg, alswel de armoede zelf verbannen zou kunnen worden uit een steeds welvarender samenleving.

⁵⁴ Op 21 maart 1943 sprak Churchill voor de radio: “Therefore you must rank me and my colleagues as strong partisans of national compulsory insurance for all classes for all purposes from the cradle to the grave” In het Atlantische Charter van 14 augustus 1941 hadden Churchill en Roosevelt onder meer het streven naar “freedom from want” voor iedereen vastgelegd. Op dat moment had het Duitse sociale stelsel een hoger peil bereikt dan in de geallieerde landen. (Mannoury en Assher-Vonk 1987 [1967]: 58, 59; ook Weijel 1973: 59).

dueel falen maar uit de werking van de vrije markt; waarvoor in het westen, anders dan in communistische landen, gekozen werd. In 1962 introduceerde de socioloog Thoenes de term verzorgingsstaat: “Verzorgingsstaat is een maatschappijvorm, die gekenmerkt wordt door een op democratische leest geschoeid systeem van overheidszorg dat zich, bij handhaving van een kapitalistisch productiesysteem, garant stelt voor het collectieve sociale welzijn van haar onderdanen” (Thoenes 1962: 124).

In de ontwikkeling van de verzorgingsstaat na de Tweede Wereldoorlog zijn de ideologische hoofdstromen uit de strijd om het gezinsloon te herkennen: de liberalen met een wantrouwen jegens staatsingrijpen; de confessionelen met een nadruk op gezinsverbanden en algemene solidariteit; de sociaal-democraten met als hoofddoel de emancipatie van de arbeidersklasse en met een voorkeur voor een rechtstreeks door de overheid georganiseerde uitvoering van de sociale zekerheid. De verschillen leidden nu niet meer tot grote sociale of politieke conflicten (Van Kersbergen 1991: 270). Wel zijn er voortdurend compromissen en reparaties, zowel in de volksverzekeringen, zoals de AOW: “materieel een staatspensioen formeel een verzekering” (Mannoury 1985: 200-201) als in de werknemersverzekeringen. In deze vorm doen de gecompliceerde economische en politieke verhoudingen die de ontwikkeling van een modern stelsel van sociale zekerheid in Nederland lang tegen hadden gehouden, zich nog steeds gelden.⁵⁵ Weijl typeerde het stelsel op haar hoogtepunt als een “lappendeken” (Weijl 1973: 40). De katholieke minister van Sociale Zaken die tussen 1961 en 1967 voor de lappen- deken verantwoordelijk was,⁵⁶ minister Veldkamp, zag wel een duidelijke ontwikkeling:

“(..)zou ik willen zeggen dat de wetgever de arbeidende mens aanvankelijk vooral gezien heeft binnen de arbeidsverhouding, dat zij in een latere fase de arbeidende mens is gaan zien als mens buiten de arbeidsverhouding en uiteindelijk is de wetgever in menig opzicht de arbeidende mens gaan zien geheel los van de arbeidsverhouding. Dit heeft tot een uitdijning van de wetgeving geleid, die de kring der rechthebbenden steeds groter heeft gemaakt, en nog groter zal maken, waardoor het beeld van het

⁵⁵ In vergelijking tot andere landen heeft het stelsel van sociale zekerheid in Nederland, opgevat als een door de staat georganiseerd en genormeerd stelsel van sociale rechten, zich laat ontwikkeld. Hoogenboom (2003) heeft als verklaring daarvoor aangevoerd dat de overgang tussen de oude standensamenleving en de moderne orde, op sociaal economische scheidslijnen georganiseerd, in Nederland vertraagd verliep. De “aristocraten”, die hun posities van macht en invloed baseerden op de oude standen samenleving, konden de ontwikkeling van sociale zorg op staatsniveau lang tegenhouden. Het gevolg was dat zich in Nederland een overgangsstelsel ontwikkelde, dat Hoogenboom “gesanctioneerd particulier initiatief” noemt (Hoogenboom 2003: 205 en verder). Pas na de Tweede Wereldoorlog zou, onder rooms-rode coalities een moderner stelsel tot ontwikkeling komen. De mogelijke implicaties van dit specifieke verloop van de ontwikkeling van de sociale zekerheid in Nederland voor de specifieke sociale rechten van vrouwen (en vice versa..) dienen nog te worden onderzocht.

⁵⁶ De confessionelen drukken een belangrijk stempel op het stelsel (Roebroek 1993).

uitdijende heelal met betrekking tot de ontwikkeling van het sociale recht op zijn plaats is” (Veldkamp 1968: 208).

Aan het uitdijende heelal kunnen twee dimensies worden onderscheiden. In de eerste plaats was er deze door Veldkamp genoemde tendens van meer strikt aan de arbeidsprestatie en aan een arbeidscontract gebonden aanspraken naar meer algemene, voor alle burgers geldende, aanspraken. De commissie Van Rhijn, in Londen ingesteld in 1943, die als het beginpunt wordt beschouwd van de Nederlandse sociale verzekering na de Tweede Wereldoorlog, achtte de loondienstverhouding als enig uitgangspunt voor sociale zekerheid verouderd. Men trok de lijn van Talma, die met zijn opvatting over een voldoende loon de arbeider al had aanvaard als lid van de gemeenschap dat niet mocht worden afgescheept met het kale loon, verder door naar alle ingezetenen (Weijel 1973: 45, 46). In de tweede plaats was er een streven om uitkeringen zo toereikend mogelijk te laten zijn, dat wil zeggen niet langer te beperken tot minimaal levensonderhoud. Opnieuw in de woorden van minister Veldkamp:

“In toenemende mate is men gaan erkennen dat het wenselijk is rechtsvoorwaarden te scheppen die er toe strekken dat de mens, en iedere mens, bij het intreden van omstandigheden waardoor hij of zij buiten hun schuld niet in staat zijn zichzelf een inkomen te verwerven (.....) maatschappelijk zichzelf moeten kunnen blijven en derhalve een inkomen dienen te hebben dat zo dicht mogelijk ligt bij het inkomen dat men onder normale omstandigheden geniet” (Veldkamp 1968: 215).

Werd nu in dit in twee richtingen uitdijende heelal ook plaats ingeruimd voor de ingezetene met de zorg-taak? De vraag is niet louter retorisch. Als er in Nederland ooit een periode is geweest waarin er sociale rechten van zorgenden gefundeerd hadden kunnen worden in de waarde van zorgarbeid “sui generis” dan was het, mijns inziens, wel in het eerste decennium na de tweede wereldoorlog. Er was volgens verschillende auteurs sprake van een opwaardering van het huisvrouwenbestaan. Men dichtte hun een belangrijke rol toe in de wederopbouw en het herstel van een goed functionerend gezinsleven, een streven tot uitdrukking gebracht in de bekende in 1946 door de kerken gelanceerde leuze “gezinsherstel is volksherstel” (Damsma 1999:154). Erkend werd hoeveel inspanning een goede taakvervulling kostte (Morée 1992: 82-83). Op de tentoonstelling De Nederlandse Vrouw 1898-1948, die in 1948 in Den Haag werd gehouden, vroeg de stand ‘Huishoudelijke Voorlichting’ aandacht voor de lange werktijden van de huisvrouw. “Met grote letters werd bekend gemaakt, dat een goede huisvrouw met drie kinderen 92 uur per week werkte” (Blok 1978: 99, 100). In de jaren vijftig kwam uit Amerika ook de gedachte over dat voltijds moederschap van groot belang was voor een

gezonde psychologische ontwikkeling van het kind (onder invloed van het werk van Bowlby 1951. Zie ook Rijswijk-Clerkx 1985). Iets minder bekend is misschien de belangrijke rol die aan huisvrouwen werd toegedicht in het proces van modernisering. De jaren vijftig en zestig werden gekenmerkt door versnelde industrialisatie, economische schaalvergroting en mobiliteit van de (beroeps-) bevolking. Sociologen in die periode constateerden dat er sprake was van een zogeheten “cultural lag”, van een onvoldoende aanpassing van het gezin aan de snelle veranderingen die door deze modernisering op gang kwamen (Gastelaars 1985: 193). Zo bleken arbeiderskinderen met talent de norm om omhoog te willen niet voldoende te delen en leden arbeiders in “probleemdorpen” in Friesland aan fabrieksvrees en ruimtevreze (De Bruijn 1989: 164, ook Haveman 1952). Door het maatschappelijk werk werd aan de moderne huisvrouw een belangrijke rol toegedicht in het veranderen van deze traditionele mentaliteiten.⁵⁷ Of huisvrouwen deze rol daadwerkelijk vervulden of niet, hun taken werden in elk geval belangrijk gevonden en hun positie respectabel.⁵⁸ De eerste vraag van deze paragraaf luidde dan ook: was er op enig moment sprake van sociale rechten voor huisvrouwen of eisten zij die zelf op?

We kennen de uitkomst van de geschiedenis. De erkenning van het belang van het werk van huisvrouwen kwam vooral tot uiting in de steeds betere ondersteuning van kostwinners. In de terugdringing van het aantal acute noodsituaties, waarin de huisvrouw geheel of aanvullend als kostwinster moest optreden, door de noodwet Drees in 1947, door de Kinderbijslagwet (1946) en door de WW (1952). Maar dit roept een tweede vraag op. Wordt met deze maatregelen ten behoeve van kostwinners inderdaad beoogd om

⁵⁷ Ook in het Nederland van de jaren vijftig en zestig zijn dus aanwijzingen te vinden voor de thesen van Illich (1982) en Achterhuis (1984), dat het kostwinnerschapssysteem een belangrijke rol speelde in het geschikt maken van de traditionele plattelandsbevolking voor de eisen van de industrialisatie. Achterhuis stelt dat de kostwinnersplicht een disciplinerende werking had; mannen konden zich niet langer opstandig en onaangepast gedrag veroorloven wanneer zij een gezin hadden. Het tijdsperspectief van Achterhuis beslaat overigens, in navolging van Illich, een lange historische overgangperiode tussen de ‘oude orde’ (de op zelfvoorziening gerichte agrarische economie) en de “nieuwe orde” (de industrialisatie) (Achterhuis 1984: 148-149).

⁵⁸ In het Veld-Langeveld (1969) noemt de hoge status in Nederland van “moeder de vrouw” een belangrijk kenmerk van de Nederlandse gezinscultuur. Veel later nog laat Nilson (1978) voor in Engeland uitgevoerd onderzoek naar de status van beroepen zien dat ondervraagden aan “het beroep” huisvrouw een relatief hoge score toekennen, op één lijn met een “boekhouder” en een “verzekeringsagent”. Een vergelijking is hier mogelijk met de beschrijving die Castel geeft van de wijze waarop loonarbeid langzamerhand waardigheid verkreeg en sociale rechten verwierf. Om dit te kunnen laten gebeuren, stelt Castel: “It was necessary for work as such to be recognized in terms of collective production, in terms of a collective act that transcends the particular nature of the task carried out by individuals. This transformation was in fact concomitant with the development of an abstract notion of work, that is, recognition of working activity as a generic act of work, a social act. Work is truly a social act when it can no longer be confused with private activity such as work in the home...”. (Castel 1996: 619 cursief MH). De meest intrigerende vraag is waarom “work in the home” volgens Castel (en vele anderen met hem) blijkbaar per definitie geen “social act” kon zijn (want ertoe dient om te definiëren wat wel een “social act” is), zelfs in periodes waarin het van groot maatschappelijke belang werd gevonden.

echtgenote (en kinderen) te vrijwaren van de “zweep van de markt”, in kwade zowel als in goede tijden, en werd dit ook bereikt?

Beide vragen worden beantwoord voor twee afzonderlijke periodes. Eerst de lange periode van 1945 tot ongeveer 1965 en vervolgens de tweede helft van de jaren zestig; een kortere periode die ook al kenmerken heeft van het individualiseringstijdperk.⁵⁹

Van de arbeidende mens tot heel de mens (1945-1965)

De loondervingsverzekeringen

De maatregelen die na de Tweede Wereldoorlog als eerste worden genomen, het vaststellen van een sociaal minimum ten behoeve van de geleide loonpolitiek (1945) en de invoering van de Werkloosheidswet (1952), passen helemaal in het leerstuk van het rechtvaardig loon: “De arbeidende mens heeft recht op een rechtvaardige beloning voor zijn arbeid en daartoe behoort ook de mogelijkheid te voorzien in de behoeften, welke de arbeidende mens voor zich *en zijn gezin* heeft, wanneer hij getroffen wordt door de eventualiteiten van het leven” (Veldkamp: 1986 [1950]: 53, cursivering MH).

Voor de Tweede Wereldoorlog was er geen sprake van een landelijk uniform systeem van loonvorming. Niet alle werknemers profiteerden van het bestaan van minimum loonbepalingen in sommige CAO's. Na de Tweede Wereldoorlog werd, om een evenwicht tussen lonen en prijzen te kunnen handhaven, gestreefd naar landelijke uniformering. De hiertoe ingestelde Stichting van de Arbeid meende dat moest worden uitgegaan van sociale rechtvaardigheid en dat de basis voor de loonopbouw gevormd zou moeten worden door een sociaal minimumloon. Daarmee werd bedoeld een minimumloon, dat voldoende moest zijn om “een bescheiden levensonderhoud inclusief de volledige realisering van het distributiekpakket” mogelijk te maken voor een ongeschoolde werknemer *met zijn gezin*. In september 1945 werd dit minimumbudget vastgesteld voor een gezin met twee kinderen in de grote steden (Pels: 1952: 2, 3, 21).

De Werkloosheidswet, aangenomen in het eerste kabinet Drees, was eveneens op kostwinners gericht. Deze wet verving de vrijwillige, door de overheid gesubsidieerde werkloosheidskassen van voor de oorlog door een algemene en verplichte sociale verzekering. Formeel was de WW een verzekering die het recht op een uitkering van een bepaalde hoogte slechts verbond aan de betaalde premie (het zogeheten “equivalentiebeginsel”) en was dus iedere

⁵⁹ Ik baseer mij voor het navolgende vooral op : Pels 1952; Thoenes 1962; Veldkamp 1968, 1986; Weijel 1973; Kertzman (1978); Bakels en Opheikens (1980); Fase (1980); Van der Valk 1986; Mannoury 1985; Mannoury en Asscher-Vonk 1987 [1967]; Brok 1988; Van Kersbergen 1991; Roebroek 1993; Bouwens 1996 en diverse SER-adviezen. Voor wat betreft de aanspraken van gehuwde vrouwen verder op Holtmaat 1990/1992; Bussemaker 1993; Van der Streek 1993; Wielders 1996.

werknemer, ongeacht sekse of burgerlijke staat, verzekerd. De werknemer die kostwinner was ontving evenwel een hogere uitkering.⁶⁰ Verder moest, om überhaupt in aanmerking te komen voor een werkloosheids- (of later ook een arbeidsongeschiktheidsuitkering), de dienstbetrekking aan bepaalde voorwaarden voldoen.⁶¹ Uit de jurisprudentie over een aantal zaken waarin vrouwen (tussen 1949 en 1967) probeerden hun deeltijd-arbeid erkend te krijgen als rechtgevend op een werkloosheids-uitkering, blijkt dat de arbeid van gehuwde vrouwen ook door de rechter per definitie als bijkomstig (en dus als niet rechtgevend op sociale zekerheid) werd beschouwd (Van Essen en Holtmaat 1982: 34). De moeizame regelgeving op het gebied van het begrip “dienstbetrekking” illustreert het hybride karakter dat deze eerste verplichte loondervingsverzekering nog had. Naar de letter werd een werkloosheidsuitkering uitsluitend verleend op basis van de betaalde premie maar naar de geest was zij bedoeld om dit te doen naar behoefte. Die behoefte hing nog steeds af van de mate waarin een persoon geacht werd een echte beroepsbeoefenaar, dat wil zeggen een kostwinner te zijn (deze begrippen zijn in die tijd bijna synoniem). De werkloosheidsverzekering belichaamt zo als het ware een compromis tussen status en contract, tussen, als wij Marshall volgen, de oude en de nieuwe tijd. Pas in 1964 werd, onder de katholieke minister Veldkamp overigens, de hoogte van de uitkering voor alle werknemers gelijk, ongeacht sekse en burgerlijke staat.⁶² Maar toen hadden ook andere veranderingen plaatsgevonden.

In de loop van de jaren vijftig werd, onder invloed van de krapte op de arbeidsmarkt, het ontslag van gehuwde vrouwen steeds minder consequent nageleefd. Een onderzoeksrapport uit 1952 toont de gang van zaken bij een bedrijf waar een vrouw bij haar huwelijk niet werd ontslagen: “Bij een onderneming, waar het gehuwde meisje voorlopig in dienst kan blijven, wordt in ieder geval afzonderlijk met de betrokkene gesproken.

⁶⁰ Tot 1965 ontvingen kostwinners (gehuwden en ongehuwden die kostwinner waren dwz een kind jonger dan 18 jaar onderhielden) een hoger percentage (80%) van hun laatstverdiende loon als uitkering dan niet-kostwinners (70% en 60%).

⁶¹ Alleen arbeid waaraan volgens het Burgerlijk Wetboek een “arbeidsovereenkomst met dienstverhouding” ten grondslag ligt geeft recht op sociale zekerheid. De personen die niet in een vaste dienstbetrekking staan worden in de sociale verzekeringen ook wel de “rariteiten” genoemd en zij vormen een voortdurende bron van moeilijkheden bij de vaststelling van de verzekeringsplicht (Bakels en Opheikens 1980: 292). Zulke niet-reguliere arbeid kan eventueel bij algemene maatregel van bestuur als een dienstbetrekking worden beschouwd, als zij aan bepaalde voorwaarden voldoet. Het gaat dan vooral om een minimum aantal dagen per week of een bepaald minimum inkomen. De betaalde werkzaamheden van gehuwde vrouwen in de jaren vijftig en zestig zullen veelal niet aan deze voorwaarden hebben voldaan.

⁶² Zij wordt dan voor iedereen 80% van het laatst verdiende loon; ook voor gehuwde vrouwen en voor inwonende oudere kinderen. Men gaat ervan uit dat iemand die werkt dat niet zonder reden zal doen, het wel nodig zal hebben. Wanneer evenwel in 1969 een wettelijke bodem in de uitkering wordt gelegd door de invoering van minimumdaglonen in WW (en WWV), geldt deze garantie weer wel uitsluitend voor kostwinners. Overigens wordt vanaf dan ook rekening gehouden met het feit dat sommige kostwinners een partner met een aanvullend inkomen hebben en wordt dit aanvullende inkomen verdisconteerd bij de toepassing van het wettelijk minimum-dagloon; dat was, voor zover kon worden nagegaan, bij de oude WW niet het geval.

Daarbij wordt erop gewezen, dat het in het belang van het gezin is, *niet te gewennen aan een dubbel inkomen*. Indien het betrokken meisje hiermee instemt, wordt het salaris, verminderd met de belasting, op een spaarrekening gestort.” (Kommissie-Ubink 1952, geciteerd in Blok 1978: 132, cursivering MH). Op deze wijze werd het kostwinnersbeginsel (1 inkomen in 1 gezin behoort te volstaan) benadrukt terwijl er tegelijkertijd van werd afgeweken om tegemoet te komen aan de wensen van werkgevers. De regering hoopte zo de economie ook op termijn binnen de perken te houden van de bij de geleide loonpolitiek horende lage lonen. In 1957, toen duidelijk werd dat het tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten niet van tijdelijke aard zou zijn, gaf de regering dan ten slotte uitvoering aan de door Tendeloo ingediende (en al in 1955 in de Kamer aangenomen!) motie om de regel dat ambtenaressen bij huwelijk worden ontslagen op te heffen (Blok 1978: 124, 136). De sobere loonpolitiek vormde nu steeds meer een rem op de consumptiemaatschappij en op het streven naar verhoging van de arbeidsproductiviteit.

De volksverzekeringen

Vanaf de tweede helft van de jaren vijftig werden de volksverzekeringen opgebouwd: de Algemene Ouderdoms Wet (AOW, 1957), de Algemene Weduwen en Wezen Wet (AWW, 1959), de Algemene Kinderbijslagwet (AKW, 1963), en de AWBZ (1967).⁶³ Volgens Wijel markeren de volksverzekeringen, de AOW voorop, de overgang van het stelsel van sociale verzekering naar het stelsel van sociale zekerheid. “Want verzekering steunt op een risico-begrip; ziekte, werkloosheid, ongeval en brand zijn risico’s d.w.z. mogelijke calamiteiten waartegen men zich kan verzekeren. Maar ouderdom is een natuurlijk en zeker gebeuren met economische consequenties” (Weijel 1973: 59). Hoewel ook de volksverzekeringen hun historische voorlopers in het arbeidscontract hadden lieten zij deze binding nu los.⁶⁴ Zou hierdoor ruimte kunnen zijn ontstaan voor de instelling van een sociaal recht op grond van zorg? Zou bijvoorbeeld een volksverzekering denkbaar zijn geweest die huisvrouwen en moeders op persoonlijke titel beschermde tegen de

⁶³ Tenzij anders vermeld hebben de jaartallen betrekking op het moment van in werking treding.

⁶⁴ Er waren al kort na WO II geluiden te horen waarin de grondslag van het nieuwe stelsel van sociale zekerheid zou moeten vormen, zeer breed werd gedefinieerd en zich niet beperkte tot de “persoonlijke onderschikking medebrengende arbeidsverhoudingen” (Veldkamp 1968: 194 en verder) maar zich uitstreckte tot “alle arbeid, welke is gericht op het vestigen of onderhouden van maatschappelijke betrekkingen, krachtens die arbeid” (Van Esveld 1946: 305). De geijkte verzekeringsprincipes, met name het beginsel van equivalentie tussen individueel risico, individuele premie en individuele uitkering, verloren aan overwicht. Men kon, zoals bijvoorbeeld het geval was bij de invoering van de AOW, recht op een uitkering hebben zonder dat ooit premie was betaald. (Bouwens 1996: 66). Voor de volksverzekeringen betalen alle ingezetenen met inkomen een premie naar draagkracht (tot een zeker maximum), geïnd via de belastingen, en ieder krijgt ongeacht zijn inkomen een uitkering, die bedoeld is als bodem-voorziening.

economische consequenties van de uitoefening van zorg? In de jaren vijftig en (begin) zestig hoorde het krijgen van kinderen immers nog net zo “natuurlijk en zeker” bij het (gehuwde-)leven als ouderdom of overlijden.

Het is bijzonder moeilijk voor te stellen dat een dergelijke wens, rond 1920 nog geuit in het pleidooi voor een moederloon, inmiddels nog bij enige realiteit had kunnen aansluiten. De structuur van de volksverzekeringen laat zien dat de levensvoorwaarden, waarvan men aanvaardde dat ze door de samenleving als geheel zouden worden ondersteund, hoorden bij een samenleving die geheel volgens het kostwinnersbeginsel geordend wilde zijn.⁶⁵ Het ging om de omstandigheid dat een kostwinner door een groot aantal kinderen of door ouderdom niet voldoende kon voorzien in het levensonderhoud van zichzelf en zijn gezin, of daar helemaal niet meer in kon voorzien door overlijden. In de AOW, waarmee minister Suurhoff (PvdA) in 1957 de “noodwet Drees” uit 1947 verving, was de gehuwde vrouw mede-verzekerd. Zij had geen zelfstandig recht op een AOW-uitkering; dat blijkt onder meer uit het feit dat het moment waarop haar verzekering inging afhankelijk was van de leeftijd van de echtgenoot, niet van haar eigen leeftijd.⁶⁶

Ook de AWW (1959; eveneens minister Suurhoff, PvdA), die eventueel opgevat zou kunnen worden als een verzekering die vrouwen inderdaad zelf beschermt tegen de risico's die de zorgtaak met zich meebrengt, verzekerde in feite de kostwinner (Bakels en Opheikens 1980: 328). De AWW was de opvolger van de (ver onvoldoende geachte) regelingen die in Ongevallen Wet en Invaliditeitswet voor weduwen van loontrekkenden waren opgenomen. Een weduwe werd toen, zolang zij valide was, geacht zichzelf het nodige te verschaffen: “Met het wegvallen van de kostwinner hield voor de vrouw het kostwinnersmodel op te bestaan” (Wielders 1996: 28). Het doel van de nieuwe AWW was:

“Behoudens de kinderbijslagverzekering moet het doel der sociale verzekering zijn zodanige schadeloosstellingen te waarborgen, dat enerzijds bij het optreden van algehele of gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid van de verzekerde deze in het

⁶⁵ Huisvrouwen konden (per definitie) geen premie op eigen naam betalen maar hadden wel (een onzelfstandig) recht op een uitkering. Ook (blijvend) ongehuwden zonder kinderen betaalden een AWW en AKW premie zonder dat zij (per definitie) ooit in aanmerking zouden komen voor een gehuwden-AOW, voor een AWW-uitkering of voor kinderbijslag. In het kader van de solidaristische bodemvoorzieningen die de Volksverzekeringen bedoelden te zijn werd dit bezwaar in de eerste tien jaar na invoering niet al te groot gevonden (SER Advies inzake de positie van de gehuwden en de ongehuwden in de sociale verzekering 1963 nr 2). In de Algemene Kinderbijslagwet werd er overigens mee rekening gehouden doordat ongehuwde vrouwen van 45 jaar en ouder zonder kinderen geen premie hoefden te betalen Kertzman 1978: 191).

⁶⁶ In 1985 is de AOW verzelfstandigd.

onderhoud van zichzelf en van zijn gezin kan blijven voorzien en dat anderzijds na het overlijden van de kostwinner in het onderhoud van de nagelaten betrekkingen wordt voorzien” (Commissie Van Rhijn, Rapport inzake de herziening van de Sociale Verzekering, Den Haag 1948: 17, 18 geciteerd in Wielders 1996: 35).

De regering aanvaardde nu deze plicht door de invoering van een volksverzekering. Het recht op een AWW uitkering vloeide dus voort uit de kostwinnersplicht van de overleden echtgenoot; uit zijn plicht om nabestaanden niet onverzorgd achter te laten. Het was niet de zorgarbeid die weduwen zelf hadden verricht (of nog verrichtten) die hen, bij wijze van verzekering of tegenprestatie, recht gaf op een uitkering. Of een weduwe voor een uitkering in aanmerking kwamen was bovendien afhankelijk van de mening die de wetgever had over de mate waarin zij nog in staat kon worden geacht haar eigen brood te verdienen. Die mening werd vanzelfsprekend mede beïnvloed door factoren die met de ooit of nog steeds verrichte zorg weinig te maken hadden, zoals bijvoorbeeld budgettaire overwegingen. Aanvankelijk gold dat weduwen die geen kinderen jonger dan 18 jaar (meer) in huis hadden en nog geen 50 jaar oud waren, niet voor een blijvende uitkering in aanmerking kwamen. Zij werden geacht nog voldoende kansen op de arbeidsmarkt te hebben en dus in hun eigen levensonderhoud te kunnen voorzien. In 1962 kon en wilde men genereuzer zijn en werd deze leeftijdsgrens verlaagd naar 40 jaar (Wielders 1996: 41).

Ook de derde volksverzekering, de Algemene Kinderbijslagwet (1963, minister Veldkamp (KVP)), was de historische opvolger van een werknemersverzekering. De regelingen die voorheen in sommige bedrijven/bedrijfstakken voor werknemers en daarnaast voor ambtenaren bestonden waren in 1956 al bijeengevoegd (door minister Romme, eveneens KVP) in de Kinderbijslagwet voor loontrekkenden. De AKW vulde deze regeling aan met een uitkering voor alle ingezetenen, aanvankelijk slechts vanaf het derde kind (omdat men ervan uitging dat de normale lonen behoorden te voorzien in het levensonderhoud van twee kinderen).

Kortom, de volksverzekeringen boden een ondersteuning van het kostwinnersinkomen; niet van het inkomen van zorgenden zelf. Een moederloon was niet meer aan de orde; anders dan rond 1920 verwachtte men dat noodsituaties, waarin kostwinners hun plicht niet konden of niet wilden nakomen, tot de uitzonderingen zouden gaan behoren.

Garandeerden en vereisten de volksverzekeringen dan dat het kostwinnersinkomen feitelijk een gezinsloon werd, dat wil zeggen dat het in alle levensfasen volstond zodat de zorg inderdaad was “gedecommodificeerd”? Dat was eigenlijk ook niet het geval. Een weduwe was zoals we zagen niet per definitie gevrijwaard van een arbeidsplicht.

De uitkeringen lieten een eventueel aanvullend inkomen ook volkomen toe. Het recht op kinderbijslag (of kinderaftrek) of op een AOW- of AWW uitkering was niet afhankelijk gesteld van het aantal verdieners in een gezin; had een weduwe recht op een weduwepensioen dan werd een eventueel aanvullend eigen inkomen uit arbeid ook (nog) niet op dat pensioen in mindering gebracht (voor zover kon worden nagegaan). Verder waren de uitkeringen nog lange tijd te laag om, indien zij de enige bron van inkomen waren, te kunnen voorzien in de minimale bestaansbehoeften van een gezin. Vaak was voor weduwen (met kinderen!) nog een aanvulling uit arbeid of uit de armenzorg (vanaf 1965 Bijstandswet) noodzakelijk en het inkomen van bejaarden bleef in veel gevallen achter bij de normen van de Armenwet en bij bepaalde minimum-budgetten (Brok 1988: 74; SER 1986: 16).

Samengevat kwamen er ook in de volksverzekeringen geen sociale rechten op grond van zorg voor zorgenden zelf tot stand. Deze werden geïntegreerd in het kostwinnersbeginsel. Decommodificatie van zorg werd daarmee nog niet bereikt; een aanvullend inkomen bleef mogelijk en voor velen noodzakelijk.

De mens moet maatschappelijk zichzelf kunnen blijven (1965-1970)

In de loop van de jaren zestig kwam men steeds meer tot de overtuiging dat, als het inkomen ophoudt, de mogelijkheid moet blijven bestaan dat de mens zoveel mogelijk zijn maatschappelijke niveau kan bewaren. Alleen dan zal een mens de kans hebben zichzelf ten volle te ontplooien (Weijel 1973:62). Een verdere uitbouw van het stelsel werd dus nodig en bovendien mogelijk geacht. Hoogconjunctuur en aardgasvondsten begunstigten het financieel-economisch beleid. De loondervingsverzekeringen werden uitgebreid met de Wet Werkloosheidsvoorziening (1965), de Ziekenfonds Wet (1966), de Wet Arbeidsongeschiktheid (1967) en de Ziektewet (1967), allen ingediend door minister Veldkamp (KVP). Verder werd een bestaansminimum gegarandeerd door een bodem te leggen in alle uitkeringen⁶⁷ en door de vervanging van de Armenwet door de Algemene Bijstandswet (1965) door minister Klompé (KVP). Ten slotte kwam in 1969 nog de Wet op het Minimumloon tot stand (Roolvink, ARP), waaraan later de laagste sociale uitkeringen zouden worden gekoppeld.⁶⁸ Welke plaats werd bij al deze uitbreidingen

⁶⁷ In 1965 in de AOW en AWW; in 1967 (van meet af aan dus) in de WAO. De uitkeringsnormen RWW werden in 1968 voor echtparen verhoogd tot 95 % minimumloon. De ABW normen werden in 1968 verhoogd tot 90% minimumloon voor echtparen en in 1970 ook voor de overige bijstandsgerechtigden (Brok 1988: 65). In 1969 werden, gelijk met invoering Wet Minimumloon, minimumdaglonen in WW en WWV ingevoerd. De hoogte hiervan werd gelijkgesteld aan het minimumdagloon WAO. Het aanpassingsmechanisme aan indexcijfer regelingslonen (SER 1986).

⁶⁸ In 1974 werd eerst de ABW op de hoogte van het minimumloon gebracht en vervolgens (omdat de laagste werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen niet achter konden blijven bij een bijstandsuitkering) gebeurde dat

ingeruimd voor de ontplooiing van de burger met de zorg-taak? En werd decommodificatie van de zorg nu wel bereikt?

Uitbreiding van de loondervingsverzekeringen

De loondervingsverzekeringen van de tweede helft van de jaren zestig vertonen nog steeds het hybride karakter dat we eerder zagen bij de WW. Enerzijds zijn verzekerd abstracte individuen op grond van het arbeidscontract en betaalde premies. Anderzijds zijn verzekerd concrete individuen met bepaalde behoeften. Zo was de Wet Werkloosheidsvoorziening (1965; verder WWV) een algemene werknemersverzekering waarvan gehuwde vrouwen (tot 1985) toch waren uitgesloten.⁶⁹ De Ziekenfondsverzekering (1966; verder ZFW) rustte op premiebetaling (aangevuld door Rijksbijdragen). Maar gezinsleden die niet op eigen naam premie betaalden waren toch mede verzekerd; zoals natuurlijk niet anders kon in een samenleving waarin de kostwinner geacht werd voor zijn gezin te zorgen.

Zuivere werknemersverzekeringen waren weer wel de Wet Arbeidsongeschiktheid (1967; verder WAO), die de Invaliditeitswet en de Ongevallenwet verving, en de nieuwe Ziektewet (1967; verder ZW), die aangepast moest worden door de invoering van de WAO. Zij rustten op premiebetaling van werkgevers en werknemers en de uitkering was alleen gerelateerd aan het laatstverdiende loon. Gehuwde vrouwen die werknemer waren hadden hier dan ook onverkort en individueel recht op. Zelfs de minimumdagloon regeling van de WAO gold, anders dan bij de WW en WWV het geval was, van meet af aan ongeacht burgerlijke staat of kostwinnerschap en de hoogte ervan volgde slechts de ontwikkeling van de index van de regelingslonen. (SER 1986: 12). Hier vormde de arbeidsprestatie dus de (enige) grondslag voor de verzekering. Toch had ook de WAO hybridische trekken. Zij verbond enerzijds de verzekering aan het arbeidscontract en aan de daarmee betaalde premie maar anderzijds verleende zij een uitkering niet alleen wanneer een ongeval zich binnen de arbeidssituatie had voorgedaan (het zogeheten “risque professionnel”) maar ook wanneer het zich daarbuiten had voorgedaan (het zogeheten “risque social”): “het zal derhalve niet langer meer van belang zijn *hoe* men arbeidsongeschikt is geworden, maar *dat* men ongeschikt is geworden” (Veldkamp 1968: 141). Hierdoor was toch weer een element van behoefte geïntroduceerd. Ruimte kon daardoor ontstaan voor de vraag of huisvrouwen die door een ongeval arbeidsongeschikt werden, niet eveneens uitkeringsgerechtigd zouden moeten zijn. Dat verenigde zich evenwel weer niet met de werknemers-kant van de verzekering. Huisvrouwen waren

ook met de minimumdaglonen van de WAO, WW en WWV (SER 1986).

⁶⁹ Weliswaar was de WWV niet een “gewone” werknemersverzekering. Zij werd ertoe gerekend omdat zij bedoeld was voor diegenen die voor hun levensonderhoud op arbeid in loondienst zijn aangewezen; om het werkloosheidsrisico te dekken indien er geen recht meer bestond op WW. Maar zij berustte niet op premiebetaling.

nu eenmaal geen werknemers en de arbeidsongeschiktheid van huisvrouwen kon dus niet leiden tot inkomensderving, zo werd betoogd (Kertzman 1978: 193). Het was overigens niet Veldkamp's bedoeling geweest om van de WAO een werknemersverzekering te maken. Hij had een volksverzekering voor ogen gehad, die alle ingezetenen tegen invaliditeit verzekerde. Het leek hem "moeilijk aanvaardbaar dat volwassen mensen....maatschappelijk ongelijk behandeld moeten worden...omdat de een zijn handicap reeds meedraagt vanuit de moederschoot...terwijl anderen hun handicap meedragen uit de tijd waarin zij reeds aan het maatschappelijke verkeer deelnamen." (Veldkamp 1968: 145). Hij stuitte evenwel op de tegenwerking van de Sociaal Economische Raad, die van mening was dat bij de herziening van de invaliditeitsverzekering de verzekeringsplicht beperkt diende te blijven tot loontrekken, en werd zo gedwongen tot een compromis. Pas toen in de jaren zeventig alsnog een Volksverzekering voor arbeidsongeschiktheid tot stand kwam, de AAW (1975), zou de verzekering van de huisvrouw opnieuw aan de orde kunnen komen.

Samengevat was dus ook de uitbreiding van de loondervingsverzekeringen in de tweede helft van de jaren zestig wezenlijk bedoeld voor kostwinners. Aangezien het nu evenwel ging om verzekeringen die consequent gebaseerd werden op het premie-beginsel (behalve de WWV), konden gehuwde werkneemsters natuurlijk niet worden buitengesloten. Wel waren er nog steeds beperkingen aangebracht in hun uitkeringsrechten (met name in het recht op een gegarandeerd sociaal minimum), die strikt genomen niet strookten met het equivalentiebeginsel. De nieuwe verzekeringen droegen er intussen wel toe bij dat steeds meer huisvrouwen ook bij werkloosheid of invaliditeit van de echtgenoot "maatschappelijk zichzelf" konden blijven, dat wil zeggen huisvrouw konden blijven en gevrijwaard waren van de acute noodzaak uit werken te gaan, misschien wel voor het eerst in de geschiedenis.

Bijstandswet

De Algemene Bijstands Wet (1965; verder ABW) wordt vaak gezien als het (enige) onderdeel van de sociale zekerheid dat past bij de specifieke behoeften van vrouwen als zorgenden en verdient daarom een wat uitgebreidere bespreking.⁷⁰

De Nederlandse Commissie Van Rhijn had, anders dan het Beveridge rapport, de armenzorg buiten beschouwing gelaten. Terwijl in Engeland de armenzorg al eeuwenlang staatszaak was, was in Nederland het particulier initiatief langer belangrijk gebleven (Hoogenboom 2003: 205 en verder). Toen in 1965 de ABW in werking trad liep Nederland

⁷⁰ Zo stelt (juriste) Holtmaat: "De bijstand is dan wel niet speciaal voor vrouwen ontworpen, toch kun je stellen dat het concept van bijstand wel bijzonder goed past bij de feitelijke maatschappelijke situatie waarin veel vrouwen verkeren en bij een beeld van vrouwelijkheid" (Holtmaat 1992b: 324).

internationaal gezien flink achter: in andere landen was een door de overheid gegarandeerd bestaansminimum al eerder doorgevoerd. Ook in Nederland zelf had de uitvoeringspraktijk zich al ver verwijderd van de principes van de nog steeds geldende armenwet uit 1912.⁷¹ Zo waren er in de jaren vijftig uit de algemene middelen gefinancierde uitkeringen ingevoerd die aangeduid werden als “Rijksgroepsregelingen”. Voorbeelden waren de Noodwet Ouderdomsvoorziening, Regelingen voor (langdurig) werklozen, Zelfstandigen, Blinden, en Oorlogsslachtoffers.⁷² In veel opzichten leken deze regelingen op sociale verzekeringen. Men hoefde niet, zoals bij de armenwet, eerst een beroep te doen op particuliere liefdadigheid of verwanten en de uitkering was ook niet achteraf op hen verhaalbaar. Aan de andere kant was de hoogte van deze uitkeringen wel afhankelijk van eigen middelen en van de middelen van gezinsleden. Om deze Rijksgroepsregelingen nu zou een strijd ontbranden tussen de Ministeries van “Sociale Zaken” en van “Maatschappelijk werk”; een strijd die mijns inziens veel onthult over het karakter van de ABW en de rechten die vrouwen, als zorgenden, daarbinnen zouden krijgen.

Onder het Ministerie van Sociale zaken had men zich gezet aan de uitbouw van het stelsel van sociale zekerheid en men wilde de inmiddels bestaande Rijksgroepsregelingen daarin doen opgaan, geheel losgemaakt van de oude banden met het particulier initiatief, met het maatschappelijk werk en met de individuele benadering van de bedeelden (Van der Valk 1986: 198). Sociale Zaken baseerde zijn recht om zijn zorg tot de Rijksgroepsregelingen uit te strekken op de veronderstelling van een (potentiële) band met de arbeidsmarkt (Van der Valk 1986: 210). Sociale Zaken verzette zich tegen het achterblijven van de groepen die onder de Rijksgroepsregelingen vielen, onder het als vernederend ervaren beheer van de armenzorg. Men had geen enkel vertrouwen in het rechtskarakter van de op stapel staande Algemene Bijstandswet (verder ABW) (Holtmaat 1992a: 92).

⁷¹ Volgens Van der Valk had de armenzorg zich al in de jaren dertig in een groot deel van Nederland aan het absolute bestaansminimum ontworsteld. De steunregeling, die vanaf ongeveer 1935 voor alle werklozen gold, deed daarbij dienst als richtlijn. In veel gemeenten werd een onderscheid gemaakt naar soorten armlastigen. Diegenen die als gevolg van de crisis een beroep op de armenzorg moesten doen omdat zij niet in de steunregeling konden worden opgenomen, viel een behandeling als werkloze ten deel. (De “sociaal-marginalen” evenwel werden volgens traditionele maatstaven bedeed.) Door de snelle economische groei, lage werkloosheid en steeds verdegende uitbouw van de verzorgingsstaat werd de armenzorg na de Tweede Wereldoorlog steeds meer een restfunctie (Van der Valk 1986: 200).

⁷² Mede door deze groepsregelingen hoefden personen die aangewezen waren (geweest) op het verrichten van arbeid in loondienst eind jaren vijftig, begin jaren zestig, al nauwelijks meer een beroep te doen op de armenwet. Het aantal ondersteunden (door zowel gemeenten als door particulier initiatief) liep na 1946 terug van 209903 naar 159.128 in 1963. De verhouding mannen: vrouwen keerde daarbij om: in 1946 bestond 53% van de bedeelden uit mannen en in 1963 45% (Van der Valk 1986: 249). Het waren met name bejaarden, minder-validen, weduwen, ongehuwde moeders, en oudere alleenstaande vrouwen die in de armenzorg achterbleven (Van der Valk 1986: 61).

Klompé, de katholieke minister op het nieuwe Ministerie van Maatschappelijk Werk, wenste juist dat de Rijksgroepsregelingen wel in de nieuwe Bijstandswet zouden worden ondergebracht. Het was haar streven om alle armen (“een ieder die in gelijke behoeftige omstandigheden verkeert”) te verheffen en te emanciperen tot gewone burgers, die op voet van gelijkheid konden deelnemen aan het maatschappelijk verkeer (Oude Engberink 1988: 17). Zij wilde onder meer voorkomen dat door het vertrek van de Rijksgroepsregelingen uit de sfeer van het Ministerie van het maatschappelijk werk, de overgebleven bijstandsgerechtigden gestigmatiseerd zouden blijven. Er blijft immers altijd, stelde Klompé, een restcategorie armen over die niet in een groepsregeling kan worden ondergebracht. Zij had als het ware de armen met een wat hogere status nodig om alle behoeftigen in een respectabele rechtssfeer te kunnen trekken.⁷³ Klompé stond dus voor de opgave twee zaken tegelijkertijd te benadrukken: ten eerste dat de Bijstand een eigen karakter had, dat haar onderscheidde van de overige sociale verzekeringen en haar bestaansrecht aantoonde. Ten tweede dat de Bijstand door dit eigen karakter toch niet minder een rechtskarakter zou hebben dan de (overige) sociale zekerheid. Zo motiveerde zij het belang van de afstemming van de aard en de omvang van de bijstandsuitkering op de feitelijke behoefte van individuele personen en gezinnen (het zogeheten “individualiseringsbeginsel”) niet door het bodemkarakter van de bijstand te benadrukken maar als volgt: “Naarmate men meer objectieveert, kan er een grotere rechtsongelijkheid ontstaan, meer rechtsonzekerheid, omdat iemand niet datgene krijgt, wat hij in zijn speciale omstandigheden nodig heeft” (Tweede Kamer 1962/1963 geciteerd in Holtmaat 1992a: 86).⁷⁴ Klompé trachtte het rechtskarakter van de ABW bovendien te verankeren door sterk de nadruk te leggen op het arbeidsprincipe, althans op het “betoonde besef van verantwoordelijkheid voor de bestaansvoorziening.” Daarbij vormde de mannelijke kostwinner de vanzelfsprekende referentie:

“In de Nederlandse gemeenschap zijn er burgers. Zij hebben de verantwoordelijkheid voor het bestaan van zich en hun gezin te zorgen. Zij moeten zien daarvoor het inkomen te verkrijgen via arbeid, via sociale verzekering, of, voorzover zij dat hebben, via

⁷³ Hier volg ik de interpretatie van Van der Valk 1986: 201-213 en van Holtmaat 1992a: 91.

⁷⁴ Zij had daarmee het praktische gelijk aan haar kant. Aan het begin van de jaren zestig lagen, mede door de geleide loonpolitiek, de lonen voor de laagstbetaalden nog steeds niet boven het bestaansminimum. Het behoeftecriterium van de bijstand kon zelfs leiden tot een hogere uitkering dan via arbeid door de laagstbetaalden verdiend kon worden, onder meer door toeslagen voor het aantal kinderen. Hierdoor werd de geleide loonpolitiek in de wielen gereden en ook dit leidde tot botsingen tussen “Sociale Zaken” en “Maatschappelijk Werk”. Deze situatie leidde er volgens Van der Valk toe, dat het individualiseringsbeginsel in de ABW meer accent kreeg dan aanvankelijk in Klompé’s bedoeling had gelegen. Het was onmogelijk om voor een bijstandsuitkering een algemene norm vast te stellen die niet in conflict kwam met het loon- en uitkeringsbeleid en die tegelijkertijd voldoende was om behoeften te dekken (Van der Valk 1986: 206, 207, 208).

vermogen. Wanneer nu een burger niet in staat is deze verantwoordelijkheid waar te maken, heeft de overheid de plicht hem bij te staan.” (Tweede Kamer 1962/1963: geciteerd in Holtmaat 1992a: 21).

Dit vaak aangehaalde citaat geeft goed aan hoezeer sociale burgerschapsrechten in het algemeen beschouwd werden vanuit het perspectief van de mannelijke burger. De bestaanszekerheid van vrouwen was nog steeds ondergebracht bij de kostwinner.

In de strijd tussen de ministeries van “Sociale Zaken” en “Maatschappelijk Werk” kreeg Klompé uiteindelijk haar zin. De Rijksgroepsregelingen werden in de nieuwe Bijstandswet ondergebracht. Samengevat blijkt uit deze geschiedenis dat de ABW zich gevormd heeft zowel in oppositie tot als in afstemming op de tegelijkertijd volop in ontwikkeling zijnde sociale verzekeringen. De nieuwe ABW kenmerkte zich daardoor zowel door een rechtskarakter dat paste bij de moderne opvattingen over sociale rechtvaardigheid als door de uitgangspunten die nu eenmaal hoorden bij een op individuele behoefte afgestemde basisvoorziening.⁷⁵ In de literatuur bestaat daardoor (?) ook meningsverschil over de vraag of de ABW nu een principiële breuk markeerde met de vooroorlogse armenzorg of dat er in wezen sprake was van continuïteit.⁷⁶ Maar wat betekende de nieuwe ABW intussen voor de sociale rechten van vrouwen als zorgenden?

⁷⁵ Bij het behoefte beginsel worden meestal drie uitgangspunten onderscheiden: (1) het “individualiserings-beginsel”, (2) de voorrang van de “normale bestaansvoorziening” en (3) “het betoende besef van eigen verantwoordelijkheid voor de bestaansvoorziening”. Bijstand werd slechts verleend indien de normale bestaansvoorzieningen geen soelaas boden. Wat als een normale bestaansvoorziening werd beschouwd werd op het moment van invoering van de ABW sterk beperkt, waarmee een al langer bestaande uitvoeringspraktijk wettelijk werd vastgelegd. De particuliere liefdadigheid gold niet langer als zodanig en de onderhoudsplicht tussen familie-leden werd beperkt tot het kerngezin. De inkomens van meerderjarige inwonende kinderen werden eveneens vrijgelaten. Het motief voor dit laatste lag in de (al lang bestaande) kritiek op het verhaalsrecht in de Armenwet, waardoor kinderen van armlastigen een ongunstige startpositie voor een zelfstandig leven hadden, omdat zij van hun inkomen moesten bijdragen aan het onderhoud van hun ouders (waardoor de armoede van generatie op generatie werd doorgegeven en waardoor bijvoorbeeld veel weduwen geen beroep op de armenzorg deden) (Van der Valk 1986: 203). Veel gemeenten gingen er in de eerste jaren na de invoering van de ABW eveneens toe over om de verdiensten van minderjarige kinderen volledig vrij te laten: men volgde de RWW waarin deze vrijlating werd gemotiveerd: het beginsel van gezinsbijstand mocht de ontwikkeling van kinderen tot zelfstandigheid niet in de weg staan (Bouwens 1996: 124).

⁷⁶ Veel auteurs die schrijven in de jaren zestig en zeventig menen dat er sprake was van een principiële breuk. Het spreken in termen van een recht op bijstand was geen holle frase maar vertegenwoordigde het gevoel dat zich na de oorlog over de oorzaken van armoede had ontwikkeld. Ofschoon geen subjectief recht op bijstand werd geformuleerd, werd wel een beroepsrecht voor de aanvrager in de wet vastgelegd. Van der Waals, oud-directeur van de gemeentelijke sociale dienst in Rijswijk, die de gehele periode van steunverlening, werkverschaffing en bedeling naar de bijstand kan overzien, stelt in terugblik vast: “een van de grote, principiële verbeteringen die de ABW te zien gaf was zonder twijfel de regeling van de rechtspositie van de bijstandsgerechtigde. Deze verbetering is niet licht te onderschatten” (Van der Waals 1975: 87). Veel auteurs menen ook dat in de loop der tijd het verschil tussen de bijstand en de overige sociale zekerheid vervaagde; premiebetaling was immers niet langer kenmerkend voor alle sociale verzekeringen, deze werden net als de ABW uit de algemene middelen betaald of door hoge Rijksbijdragen ondersteund en bovendien waren daarin ook behoefte-elementen opgenomen zoals bijvoorbeeld in de minimumdagloon garanties. De ABW van haar kant zou steeds meer geobjectiveerd worden, bijvoorbeeld door het Besluit Landelijke Normering (in 1974) (Mannoury en Asscher-Vonk 1987 [1967]; Bouwens 1996: 81; Oude Enberink 1988:

De bestaansvoorziening die voor vrouwen voorrang had was natuurlijk de onderhoudsplicht van de echtgenoot of de ex-echtgenoot. Er waren gemeenten die gescheiden vrouwen die op individuele basis een uitkering aanvroegen daarom eerst tot vordering van alimentatie trachtten te dwingen. De verantwoordelijke bewindspersonen meenden evenwel dat de vrouw “zeer wel in de private sfeer liggende redenen kon hebben om van zo’n vordering af te zien”. Bovendien kon de gemeente altijd zelf de aan de vrouw verleende bijstand achteraf verhalen op de man (Bouwens 1996: 138, 139). Er was dus een begin van de erkenning van het recht van (gescheiden) vrouwen op een zelfstandig bestaan.

Bijstandsgerechtigden hadden een wettelijke plicht al het nodige te doen om betaalde arbeid te vinden. Deze verplichting kon ieder gezinslid betreffen. Alleen om redenen van sociale aard mochten gemeenten daarvan afwijken; wat zij ook deden. Zolang het jongste kind nog geen 12 jaar (en soms 16 jaar) oud was beschouwden de meeste gemeenten de aanwezigheid van dat kind als een reden van sociale aard die zich verzette tegen het stellen van arbeidsverplichtingen. Dit werd door jurisprudentie gesanctioneerd. Door deze uitvoeringspraktijk kon één van de ouders, natuurlijk meestal de moeder, zich volledig wijden aan zorgtaken, ook wanneer de kostwinner bijstandsgerechtigd werd. Alleenstaande moeders werden in de regel evenmin beschouwd als werkloze werknemer en ontvingen een uitkering op grond van de ABW-sec (Bouwens 1996: 126-128).

Wanneer we tot besluit de wording van de ABW overzien, ging het dan om een sociale voorziening die op de behoeften van zorgenden was afgestemd en (mede) daarvoor was bedoeld? Het antwoord is : nee en ja. Nee, omdat de specifieke inkomensbescherming van vrouwen of zorgenden op geen enkel moment een zelfstandige rol speelde in de politieke conflicten tussen Maatschappelijk Werk en Sociale Zaken over de rechtsgrondslagen en de organisatiestructuur van de ABW.⁷⁷ Nee, omdat de rechten en plichten van alle ABW ge-

17). Holtmaat daarentegen, schrijvend in het begin van de jaren negentig, wanneer de voorwaarden om voor een ABW uitkering in aanmerking te komen flink zijn aangescherpt en het niveau van de uitkering sterk achteruit is gegaan, meent dat er in wezen sprake is geweest van continuïteit. De Algemene Bijstandswet was, vooral door het individualiseringsbeginsel en door het beginsel van de gezinsbijstand, in haar ogen wezenlijk een voortzetting van de oude armenwet. Het spreken in termen van rechten was vooral symbolisch of ideologisch en zou verhinderen dat er ooit een werkelijk subjectief recht op bijstand zou worden geformuleerd; in de beleving van velen zou het equivalentie beginsel het enig werkelijke fundament van individuele rechten op sociale zekerheid blijven vormen (Holtmaat 1992a: 175-187).

⁷⁷ In het kader van deze studie kon niet worden uitgezocht welke gedachten hierover buiten de openbare forums gekoesterd werden. Hoe dacht men bijvoorbeeld bij Sociale Zaken over de “restcategorieën”, die zij in elk geval niet op grond van het arbeidsprincipe aan de armenzorg zouden kunnen onttrekken? En had Klompé, bij haar streven naar het respectabel burgerschap van *alle* armen, expliciet of impliciet ook het belang van juist deze groepen vrouwen voor ogen, bijvoorbeeld van de oudere ongehuwd gebleven vrouw zonder arbeidsverleden? Dat zijn vragen

rechtigden geheel werden beschouwd vanuit het perspectief van de mannelijke kostwinner. De expliciete formuleringen gewijd aan bijstandsgerechtigden, die noch kostwinner, noch huisvrouw waren, hadden een ongemakkelijke toon. Men zag de alleenstaande en gescheiden vrouwen in de armenwet als uitzonderlijke gevallen: “daartegen is er die marginale groep van afzonderlijke gevallen, gescheiden vrouwen e.d., waarin zich zeer gecompliceerde situaties kunnen voordoen, die het de ambtenaren die met de uitvoering belast zijn, wel eens zeer moeilijk kunnen maken om zich te houden aan de letter en de geest van de wet” (Klompé geciteerd in Holtmaat 1990: 39).⁷⁸ Het lijkt alsof men niet goed weet wat men met deze groep aan moet.⁷⁹ Mogelijk verwachtte men ook dat het verschijnsel van alleenstaande moeders in behoeftige omstandigheden geleidelijk zou uitsterven, naarmate er ook steeds minder kostwinners zouden overblijven die op de bijstand waren aangewezen (Bouwens 1996: 86). Kostwinners gingen een beter inkomen verwerven, het huwelijk verbreidde zich, het aantal echtscheidingen was laag, De bestaansvoorziening van de zeldzame gescheiden moeders werd bovendien niet gezien als de eerste verantwoordelijkheid van de gemeenschap, maar als die van de echtgenoot (zie verder). Vanuit de toekomstverwachtingen die men koesterde en vanuit het oogpunt van wat men normaal achtte, waren alleenstaande en gescheiden vrouwen in de bijstand inderdaad een marginaal verschijnsel. De ABW was niet voor hen bedoeld.

Op het niveau van de uitvoeringspraktijk moet het antwoord op de gestelde vraag echter “ja” zijn; de bijstand werd inderdaad (ook) afgestemd op de behoeften van vrouwen met zorgtaken. Binnen die voorziening was hun aantal niet zo marginaal. In 1968 maakten eenoudergezinnen 10% uit van het totaal aantal bijstandsverleningen (224.000) ingevolge de zogeheten ABW-sec. Wanneer wij de bejaarden buiten beschouwing laten (zij zouden, naarmate de AOW aan het begin van de jaren zeventig werd verhoogd, ook deels

die verder onderzoek verdienen.

⁷⁸ Gescheiden levende vrouwen die een beroep moesten doen op de ABW- sec (artikel 6 bood de mogelijkheid op het verlenen van bijstand als gezinsbijstand een uitzondering te maken “indien zulks gelet op alle omstandigheden wenselijk is” werden in de eerste jaren na de invoering van de ABW soms weinig welwillend tegemoet getreden. Men beschouwde het huwelijk als de normale levenswijze voor alle burgers en tevens als een voor het leven bedoelde lotsgemeenschap, ook op economisch terrein (Bouwens 1996: 63). Uitvoeringsorganen meenden bijstand te mogen weigeren als de elders verblijvende echtgenoot bereid was de samenwoning te herstellen. De Kroon gaf evenwel in 1968 te kennen deze handelswijze niet te dulden. Woonden de echtgenoten niet samen dan dienden behoeften en middelen van de andere echtgenoot buiten beschouwing te blijven bij de toekenning van het recht op een uitkering; deze zouden pas bij een verbaalsprocedure weer een rol spelen (Bouwens 1996: 99).

⁷⁹ Tijdens de behandeling van het wetsontwerp in de Eerste Kamer riep senator Schuurman (KVP) uit: Excellentie, U spreekt telkens over het geval, het individu. Maar wat doet U met de vrouw en de kinderen- dat is de moeilijkheid- wanneer de man het vertikt en weg is? U kunt de bijstand niet stilleggen, want de vrouw en kinderen moeten leven.” Klompé antwoordde: “De man, aan wie de eerste keer de bijstand is verleend, heeft dan niet aan de voorwaarden voldaan. De voorwaarden zijn: a) dat hij arbeid moet gaan verrichten b) dat de bijstand moet worden gebruikt voor het doel waarvoor hij gegeven is, nl om vrouw en kinderen te onderhouden” (geciteerd in Holtmaat 1992a: 122).

uit de ABW verdwijnen), zelfs 33%.⁸⁰ De inkomensbescherming van deze groep vrouwen moest daarom toch wel aan de orde komen en dit zou ook gebeuren; niet op het niveau van de wet, maar wel op het niveau van richtlijnen voor de uitvoeringspraktijk. Indien de bijstandsbehoefte van deze vrouwen door zorgtaken was ontstaan of bleef bestaan werd dit niet beschouwd als een in gebreke blijven van vrouwen ten aanzien van hun pogingen om zich een normale bestaansvoorziening te verwerven. In tegendeel; zoals we nog zullen zien beschouwden velen het in die tijd als een juiste en plichtsgetrouwe keuze wanneer moeders die er na echtscheiding of verlating ook in financieel opzicht alleen voor kwamen te staan, een beroep op de bijstand deden in de plaats van een betaalde baan te zoeken. Het had ook nauwelijks anders gekund, in een periode waarin het voltijds-huisvrouw- en moederschap zich vestigde als algemene norm.

Samengevat rustte de bijstand als wet op dezelfde principes als de overige sociale zekerheid met betrekking tot datgene wat als normale bestaansvoorziening werd beschouwd: de (verzekerde) betaalde arbeid en (dus) de behoeften voortkomend uit de plichten van een kostwinner. De bijstand vormde geen daarvan afgescheiden spoor maar veeleer de staart of de restcategorie van het algemeen spoor van kostwinners. Voor zover vrouwen, of moeders, zich daar niettemin in bevonden, hielden gemeenten rekening met hun zorgtaken door om sociale redenen af te zien van de wettelijk vereiste arbeidsplicht.

Wettelijk Minimumloon

Het eerder besproken sociaal minimum in de geleide loonpolitiek vormde de directe vertaling van het principe van het gezinsloon in de loonvorming. Een wettelijke basis voor dit sociale minimum leek niet nodig, zolang de loonvorming centraal werd geleid. Daar kwam evenwel verandering in. Al kort na de oorlog bleek dat de krappe arbeidsmarkt het bedrijfsleven dwong om hogere lonen te betalen dan de regelingslonen voorschreven en ook om een beroep te doen op de arbeidskracht van (gehuwde) vrouwen. Ook werd het meer gewenst geacht om, ten behoeve van de bevordering van de arbeidsproductiviteit, in sectoren met een hogere productiviteit hogere lonen toe te kunnen staan dan in sectoren waar de productiviteit lager was (Fase 1980: 294). In 1959 kwam een meer gedifferentieerde loonpolitiek tot stand en in 1963 een vrijere loonvorming, die gepaard ging met forse loonsverhogingen (Fase 1980: 301). Nu vreesde de regering dat de grotere diversiteit in de

⁸⁰ In 1968 waren er 21.000 eenoudergezinnen in de ABW-sec (niet krachtens Rijksgroepsregelingen) en daarnaast nog 18.000 echtparen, 3000 alleenstaande mannen en 18000 alleenstaande vrouwen. Daarnaast waren er in dat jaar nog 76.000 thuiswonende bejaarden uitkeringsgerechtigd (de bijstand was complementair aan de AOW) en 88:000 "elders verzorgden" (De Wit 1988: 39, 41).

loonvorming ertoe zou leiden dat de minimumlonen in de verschillende bedrijfstakken (te) sterk zouden uiteengroeien. Aan het begin van de jaren zestig werd advies gevraagd aan de Sociaal Economische Raad (verder SER) over de mogelijkheid van het invoeren van een wettelijke regeling voor het minimumloon. Aanvankelijk was het kostwinnersbeginsel daarbij nog de vanzelfsprekende leidraad. Er werd opnieuw een vooronderzoek gedaan naar “de redelijke gezinsuitgaven van de werkende ongeschoolde arbeider in de grote stad”; een werknemer met een gezin met twee kinderen (een jongen van negen jaar, een meisje van zeven jaar). Uit dit onderzoek bleek dat de laagste lonen in bepaalde situaties nog steeds onvoldoende waren om in de minimale gezinsbehoeften te voorzien; bijvoorbeeld wanneer er meer dan twee kinderen in het gezin waren of na pensionering (Massizzo 1961). De SER adviseerde, unaniem, de volgende rechtsgrond:

“het is wenselijk dat een ieder die in afhankelijke positie arbeid verricht de zekerheid heeft uit hoofde van die arbeid een zodanig inkomen te verwerven dat hij en zijn gezin, gezien de algehele welvaartssituatie, een sociaal aanvaardbaar bestaan hebben” (SER 1966: 6).

Enkele andere maatregelen die in het begin van de jaren zestig genomen waren, waren evenwel al in tegenspraak met dit kostwinnerbeginsel. In 1962 waren fiscale faciliteiten ingevoerd om betaalde arbeid voor gehuwde vrouwen voordeliger te maken. Om aan de druk op de arbeidsmarkt tegemoet te kunnen komen zonder alle lonen te laten stijgen was bovendien in 1963 de Kinderbijslag voor loontrekkenden ingevoerd, die ook voor de eerste twee kinderen kinderbijslag verleende. Dit strookte niet met het uitgangspunt dat het sociale minimum in de loonvorming zelf voldoende behoorde te zijn voor een gezin met twee kinderen. Dit wetsontwerp was in de Kamer dan ook pas aangenomen “nadat er allerwegen met klem op was gewezen dat men wilde vasthouden aan het beginsel, dat het normale loon toereikend moet zijn voor het gemiddelde gezin.” (SER 1963c: 9). Kort hierop was opnieuw een maatregel gevolgd die strijdig was met het kostwinnerbeginsel. Het College van Rijksbemiddelaars beschikte in 1966 dat het bestaande (nog steeds niet wettig geregelde) minimumloon ook zou worden uitgebreid tot vrouwelijke werknemers (althans voor zover deze in “gemengde” functies werkzaam waren). Dat gebeurde niet omdat men deze vrouwen nu als gelijken zag (aan kostwinners); het gebeurde omdat men hoopte op deze wijze het arbeidsmarktbeleid beter af te stemmen op de bevordering van een optimale economische groei. De te lage vrouwenlonen zouden (gehuwde) vrouwen kunnen ontmoedigen om deel te nemen aan de arbeidsmarkt en zouden bovendien ongelijke concurrentie op de arbeidsmarkt tussen mannen en vrouwen in de hand kunnen werken.

Er speelde ook nog iets anders. De Nederlandse regering had aan de EEG toegezegd om uiterlijk in 1962 het beginsel van gelijke beloning (artikel 119) te zullen naleven. Artikel 119 was in het verdrag van Rome opgenomen omdat Frankrijk, dat zelf al (meer) gelijke beloning had, vreesde voor ongelijke concurrentie door de lagere vrouwenlonen in andere landen, zoals Nederland. Maar (een meerderheid van de) Nederlandse werkgevers in de SER meenden dat de tijd nog niet rijp was om aan deze eisen van Frankrijk tegemoet te komen. De loonvorming in Nederland was volgens hen nog steeds gebaseerd op verschillen tussen werknemers in de mate waarin zij met hun loon ook in het levensonderhoud van anderen moesten voorzien. Dat er in de regelingslonen ten tijde van de geleide loonpolitiek geen onderscheid (meer) werd gemaakt tussen de lonen van gehuwde en ongehuwde mannen, een gegeven dat werknemersorganisaties stevast aanhaalden om hun argument kracht bij te zetten dat er in Nederland al lang geen sprake meer was van beloning naar behoefte, was volgens dit deel van de raad niet hiermee in tegenspraak. Ongehuwde mannen konden immers, anders dan vrouwen, worden beschouwd als toekomstige broodwinners. Tegemoet komen aan de wensen van Frankrijk zou de concurrentie positie van het Nederlands bedrijfsleven ernstig verzwakken:

“Het economisch effect van een zonder meer optrekken van de vrouwenlonen naar het huidige loonniveau der mannen, waarin zonder uitzondering een gedeeltelijke dekking voor gezinsbehoeften is opgenomen, zou voor Nederland een relatief sterkere kostenverzwaring betekenen” (SER 1963c: 11, 12).

Andere leden van de SER, samen een meerderheid, meenden dat het gelijkheidsbeginsel wel moest worden ingevoerd:

“De loonpolitiek kan echter geen rekening houden met de individuele loonverschillen op grond van uiteenlopende gezinsbehoeften, omdat het loon ook loonkosten voor de werkgever vormt. Om rekening te kunnen houden met verschillende individuele omstandigheden zijn loonkosten en netto-inkomen gescheiden via een herverdeling der inkomens in de zogenaamde secundaire verdeling” (SER 1963c: 6).

In dit moderne standpunt werd de gedachte dat een (individuele) werkgever in de beloning rekening mag en moet houden met de behoeften van zijn werknemers verlaten. In plaats daarvan werd het loon opgevat als louter een prestatieloon. Een prestatieloon was niet met ongelijke beloning te verenigen; tenzij men zou uitgaan van de gedachte dat vrouwen per definitie minder presteerden, wat niet (meer?) verdedigbaar was. Voorstanders van gelijke beloning wezen er bovendien op dat in Nederland in de primaire loonvorming al lang geen rekening meer werd gehouden met het behoefte-element. Door de kinderbijslag vanaf het eerste kind was dat volgens hen al volledig naar

de secundaire sfeer verplaatst. Enigszins in strijd met deze constatering wezen zij ook weer op de oneerlijke concurrentie die kostwinners te duchten zouden hebben van goedkopere arbeid van vrouwen (SER 1963c:15).⁸¹ Tot slot wezen zij op de economische voordelen van gelijke beloning, zoals het (beter) kunnen aanspreken van de arbeidsreserve van gehuwde vrouwen en de noodzakelijke modernisering van de economie:

“Gelijke beloning zal verstoringen in de concurrentieverhoudingen opheffen. Slechts in die bedrijfstakken is sprake van problemen waar bijzonder veel vrouwen werken. Dit laatste behoeft echter nog niet catastrofaal te zijn, omdat deze ondernemingen blijkbaar thans door kunstmatig lage lonen in stand worden gehouden, hetgeen geen gezonde basis voor de industrialisatie is” (SER 1963c: 13).

Toen nu in de tweede helft van de jaren zestig de Wet op het Minimumloon werd voorbereid was dit meningsverschil nog niet verdwenen. Met name werkgevers in de SER waren van mening dat minimuminkomensgaranties tot volwaardige werknemers-kostwinners beperkt moesten blijven. Werknemersvertegenwoordigers stelden zich op het standpunt dat het wettelijk minimumloon een sociale verworvenheid was, waarbij geen onderscheid meer gemaakt mocht worden tussen kostwinners of niet-kostwinners (SER 1966 nr 3: bijlage I). De minister zelf (minister Roolvink, ARP met een vakbondsachtergrond) sloot zich uiteindelijk bij deze laatste interpretatie aan. In de Inleiding bij de wettekst staat:

“De Wet Minimumloon dient aan alle werknemers een loon te verzekeren, dat gezien de algehele welvaartssituatie als een aanvaardbare tegenprestatie voor de verrichte arbeid kan worden beschouwd” (Den Dulk 1970: 7).

Hieruit volgde ook dat het Wettelijk Minimumloon in beginsel voor iedere werknemer gelijk was.⁸² De hoogte ervan was niet langer afhankelijk van de persoonlijke behoeften van de ontvanger; of men alleenstaande, gezinshoofd of kostwinner was deed er niet toe; omdat anders kostwinners en alleenstaanden elkaars concurrenten zouden zijn (Fase 1980: 350). Bij de behandeling van de wet in de Tweede Kamer bleek dat vrijwel alle woordvoerders het karakter van het minimumloon als een “minimum-

⁸¹ Het moderne standpunt impliceerde dus geenszins een kritiek op het kostwinnerschapssysteem. Niet alleen hanteren de voorstanders van de invoering van het principe van “equal pay” in Nederland, zowel in de werknemersorganisaties als in politieke partijen, nog steeds als voornaamste argument dat dit principe gehuwde kostwinners beschermt tegen de oneerlijke concurrentie van de lage vrouwenlonen; ook spreken velen in de jaren vijftig en zestig daarbij nog de hoop uit dat door “equal pay” de betaalde arbeid van gehuwde vrouwen (nog) minder omvangrijk zal worden (bijv. in Blok 1978: 150, 157).

⁸² Om hierover geen misverstand te laten bestaan wordt bij Artikel 6 sub g van de Wet Minimumloon de volgende toelichting gegeven: “In een enkele tak van bedrijf of beroep wordt aan de werknemer, indien deze gezinshoofd dan wel kostwinner is, buiten het kader van de sociale verzekeringen door de werkgever een extra uitkering verleend. Ook deze uitkering mag, ingevolge het bepaalde onder g, niet op het minimumloon in mindering worden gebracht” (Den Dulk 1970:18).

tegenprestatie voor in dienstbetrekking verrichte arbeid” in plaats van als een “gezinsloon” onderschreven (Brok 1988: 56).

Conclusie en discussie

We stelden aan het begin van deze paragraaf twee vragen. Welke plaats werd er in het uitdijende heelal na de Tweede Wereldoorlog ingeruimd voor de burger met de zorgtaak? En indien “zijn” rechten volledig geïntegreerd werden in het kostwinnersprincipe, in hoeverre werd dit gezinsloon dan gegarandeerd en werd zorg daadwerkelijk gede-commodificeerd? Het is tijd voor een samenvattend antwoord.

In het uitdijende heelal ontstonden geen sociale rechten op grond van zorg voor zorgenden zelf. De burger die men als model voor ogen had was de mannelijke kostwinner. Wel is een duidelijk verschil tussen de onderscheiden periodes waar te nemen. In de jaren veertig, vijftig en begin zestig is het kostwinnersbeginsel vanzelfsprekend en dominant. Bij de uitbreiding van wat oorspronkelijk werknemersverzekeringen waren tot alle ingezetenen gaat het om kostwinners. Kostwinners die nog onvoldoende verzekerd waren tegen de noden van het bestaan, zoals ouderen of zelfstandigen.⁸³ In de jaren zestig en vooral in de tweede helft daarvan raakt het kostwinnersbeginsel als grondslag in de loonvorming wat op de achtergrond. Het strookt steeds minder goed met de belangen van de moderniserende economie en beperkt zich steeds meer tot (een selectief recht op) de minimumdagloon garanties in verschillende sociale uitkeringen. We zouden dus kunnen zeggen dat het kostwinnersbeginsel als rechtsgrondslag in de loonvorming aan betekenis verliest in dezelfde periode dat het als bestaanswijze binnen het bereik komt van de laagste inkomensgroepen. Niettemin: op het hoogtepunt van de uitbreiding van het stelsel van sociale zekerheid ontleent de overgrote meerderheid van de vrouwen haar wettelijke aanspraken op bestaanszekerheid en op een aandeel aan de groeiende welvaart (slechts) aan haar huwelijk met een kostwinner.

Met name Amerikaanse auteurs hebben de gedachte geïntroduceerd, dat de sociale zekerheid in westerse landen twee sporen kent: één mannelijk spoor en één vrouwelijk spoor; één spoor (het mannelijke) waaraan rechten zijn verbonden, en één spoor (het vrouwelijke) waaraan behoeften zijn verbonden (Fraser 1989; Mink 1990; Nelson 1990). Het blootleggen van de structurele verschillen tussen de posities van mannen en vrouwen binnen de stelsels van sociale zekerheid, verschillen die lang vanzelfsprekend en ongereflekteerd waren, is

⁸³ Zelfstandigen vielen tot dan toe buiten de structuur van de sociale zekerheid, welke zijn historische grondslag had in de gedachte dat (alleen) verzekerd moest worden wie geen andere middelen had dan de (risicovolle) loondienst om zijn bestaanszekerheid te waarborgen.

mijs inziens heel belangrijk geweest. Ook voor de Nederlandse situatie is betoogd dat er twee sporen in de rechtsgrondslagen van de sociale zekerheid bestaan.⁸⁴ Inderdaad zijn sociale rechten ook in Nederland vastgeknoopt aan de positie van kostwinners, en niet aan die van zorgenden. Maar zijn er daarom ook in fysieke zin twee afzonderlijke sporen? Er lijkt in Nederland nooit sprake te zijn geweest van een rechtstreeks door de overheid aan vrouwen uit te keren inkomensondersteuning, bedoeld om te helpen voorzien in de behoeften die hoorden bij haar moederschaptaken en dus intrinsiek op zorgtaken gebaseerd. Een Nederlandse variant van het Amerikaanse “Mother’s Aid” en het later daaruit voortgekomen “Aid to Dependent Children” programma, of van het Franse “Aide aux parents isolés” heeft nooit bestaan. Ook de Algemene Bijstandswet, een wet gebaseerd op het behoeftebeginsel, was niet voor de ondersteuning van moederschap bedoeld; al vervulde de ABW wellicht dezelfde functie als de hierboven genoemde regelingen. Maar daaraan lagen in Nederland slechts richtlijnen en gebruiken ten grondslag; gemeentelijke overheden hadden het recht maar niet de wettelijke plicht om de “redenen van sociale aard” zo te interpreteren, dat zij voor moeders de plicht opschortte om zich voor de arbeidsmarkt beschikbaar te houden.

Evenmin was, omgekeerd, het “mannelijk spoor” in Nederland een spoor waaraan alleen rechten, en geen behoeften, verbonden zouden zijn. De hele uitbreiding van het stelsel van sociale zekerheid baseerde zich in Nederland moreel op de specifieke behoeften van de kostwinner; behoeften die voortkwamen uit zijn verantwoordelijkheid voor het levensonderhoud van anderen dan alleen zichzelf. In het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid waren rechten en behoeften dus geïntegreerd in één spoor; dat van de kostwinner. Het is dan ook dat ene spoor dat we moeten volgen om te weten te komen wat er verder met de zorgrechten van vrouwen zou gebeuren. Want binnen het spoor van de kostwinner hadden vrouwen wel degelijk rechten; die welke in het huwelijksrecht en in de huwelijkspraktijk waren vastgelegd.

Het huwelijk als levensverzekering

De verschuivingen in de welstandsverhoudingen na de Tweede Wereldoorlog zijn door Wilterdink (1984) getypeerd als een verschuiving van particuliere naar geïnstitutionaliseerde aanspraken op vermogen (zie Hoofdstuk III). Voor een groot en groeiend deel van de bevolking bestonden de bezittingen die een echtpaar gedurende het huwelijk gezamenlijk opbouwde niet langer uit traditionele vermogensbestanddelen als roerende en

⁸⁴ Bijvoorbeeld (politicalog) Bussemaker meent: “uitkeringen gebaseerd op het equivalentiebeginsel zijn primair verbonden met de betaalde arbeidsmarkt en impliciet ‘mannelijk’ of ‘masculien’, terwijl uitkeringen gebaseerd op het behoeftebeginsel zijn verbonden met huishoudens en gezinnen en impliciet ‘vrouwelijk’ of ‘feminien’ zijn” (Bussemaker 1993: 159).

onroerende goederen (of uit het volkomen ontbreken daarvan), als wel uit aanspraken op periodieke uitkeringen zoals pensioenen en andere sociale verzekeringen, levensverzekeringen, en natuurlijk de lonen en salarissen van de kostwinners zelf. Anders dan het geval was bij roerend of onroerend goed, waren zaken als verdien capaciteit of pensioenrechten niet zomaar op te delen, laat staan te verkopen. Dat was natuurlijk ook niet de bedoeling; zoals we zagen waren deze moderne aanspraken op welvaart in hun ontstaansgeschiedenis juist geworteld in de plicht van kostwinners om in het levensonderhoud en de verzorging van afhankelijken te voorzien; zij waren als het ware al verdeeld; en collectief bezit. Tegelijkertijd echter waren zij (meestal) direct of indirect gebaseerd op een individueel arbeidscontract. In juridisch opzicht waren zij dus alleen het eigendom van de individuele werknemer die ze door zijn (of haar) arbeidscontract verwierf. Deze hybride structuur veroorzaakte ook problemen. Het dreigende verlies van pensioenrechten na echtscheiding vormt daarvan het bekendste historische voorbeeld. Om die reden durfden veel vrouwen een (slecht) huwelijk toch niet te verlaten.⁸⁵ Later zouden pensioenrechten na echtscheiding (gedeeltelijk) deelbaar worden gemaakt.

Maar de ambivalentie van het pensioenstelsel (een echtpaar bouwt gezamenlijk inkomensaan spraken op, daarbij in kwade tijden ondersteund door de gemeenschap, maar als individuen hebben alleen mannen er recht op) gold in wezen voor het gehele systeem van welvaartsverdeling. Welke zekerheid had een gehuwde vrouw dan dat zij, zonder eigen positie als (volwaardig) werkneemster, toch aanspraak kon maken op de vrijwaring van gebrek en kon delen in de groeiende welvaart? Zoals de juriste Elzinga het later, in het kader van de discussie over de herziening van alimentatierechten, zeer scherp zou formuleren, gold dat bij een traditionele rolverdeling de economische voordelen van de verzorgingsstaat slechts mede ten goede kwamen aan een huisvrouw “*indien zij tevens echtgenote is en blijft*” (Elzinga 1989: 93 cursief MH). Alleen in het huwelijksrecht vinden we elementen terug die we als de sociale zekerheid van (huis)vrouwen zouden kunnen opvatten:

⁸⁵ Een mogelijkheid tot uiteengaan werd geboden door de “scheiding van tafel en bed” die op grond van meer redenen door de rechter kon worden toegestaan dan scheiding uit de echt. Een scheiding van tafel en bed was dan ook niet “echt”; zij hief alleen de plicht tot samenwoning op en niet het huwelijk zelf. Omdat het huwelijk in stand bleef behielden vrouwen onder meer hun recht op een weduwnepensioen en verschillende auteurs wijzen erop dat vrouwen daarom soms niet instemden met een echtscheiding maar wel met een scheiding van tafel en bed. De advocaat Jesserun Cardozo had hierover de volgende mening “Men misbruikt dan de scheiding van tafel en bed voor een doel, waarvoor de wetgever haar niet in het leven geroepen heeft” (Jesserun Cardozo 1932, 184). De situatie geeft evenwel aan dat dit evenzeer gold voor het huwelijk zelf; ook dit was niet louter een affectieve, maar eveneens een economische relatie.

1. het maritale gezag van de echtgenoot, die een plicht tot bescherming van de afhankelijke echtgenote met zich meebracht, en
2. de onontbindbaarheid van het huwelijk, die garandeerde dat de echtgenote tot haar dood kon delen in de gezamenlijk opgebouwde en door de overheid ondersteunde welvaart.

Het is overigens ook moeilijk voor te stellen dat zich zonder deze beide kenmerken van het huwelijk een zo volledig op het kostwinnerschap van de echtgenoot geënt stelsel van sociale zekerheid had kunnen ontwikkelen. Hieronder zal ik beide uitgangspunten kort bespreken.⁸⁶ Daarbij zullen de centrale vragen opnieuw zijn: kunnen deze aanspraken worden opgevat als sociale rechten op grond van zorg en in welke mate waren zij eigenlijk gewaarborgd?

Het maritale gezag van de echtgenoot

Uit het gezag van de man over zijn vrouw (die hem gehoorzaamheid verschuldigd was) vloeide, voor hem, een plicht voort om haar te beschermen. Artikel 162 BW 1838 zei dat de man verplicht is de vrouw “al hetgeen noodig is, volgens zijnen staat en zijn vermogen, te verschaffen” (in Erades 1942: 389). Deze specificatie van de plicht dat echtgenoten elkaar “wederkerig getrouweid, hulp en bijstand” zijn verschuldigd (Artikel 158 BW 1838), was misschien noodzakelijk. Indien vrouwen, evenals kinderen, ondergeschikt waren aan het maritale gezag van de echtgenoot hadden zij formeel geen zeggenschap over de besteding van het inkomen of vermogen van de echtgenoot (en totdat in 1930 het huwelijksvermogensrecht werd herzien, evenmin over haar eigen inkomen of bezit, dat in de gemeenschap van goederen viel waarover de man het beheer had). Zij kon daardoor zijn plicht om haar “getrouweid, hulp en bijstand” te verschaffen”, niet (juridisch) afdwingen. Dit was zowel voor vrouwen uit de burgerlijke klassen als voor arbeidervrouwen een probleem, wanneer de man haar vermogen verkwistte resp. zijn (en eventueel ook haar) loon naar de kroeg bracht (Braun 1992: 44). Braun laat zien hoe aan het begin van de twintigste eeuw de sociale kwestie het probleem onthulde van de gehuwde man die de rechtsmiddelen had om zijn gezin tot de ondergang te brengen (Braun 1992: 88). In de loop van de eeuw zou deze vrijwel absolute macht van de man geleidelijk worden ingeperkt.

In het burgerlijk wetboek zelf was vastgelegd dat er ook financiële plichten zijn van de man met betrekking tot het ter beschikking stellen van middelen voor het voeren van huishouden en dagelijkse uitgaven. Braun meent dat met deze zogenoemde “sleutelmacht” de

⁸⁶ Ik baseer mij vooral op Braun 199; Jessurun Cardozo 1932; Campagne 1978; Dumon en Kooy 1983.

rolverdeling tussen man en vrouw impliciet was vastgelegd in de wet; het hield immers ook een verplichting in voor de vrouw om de huishouding van de man te bestieren. Zij vermeldt een geval (rond 1914) dat de rechter aan de man scheiding van tafel en bed toestond op grond van "voortdurend grove verwaarlozing van dien vrouwelijken plicht" (Braun 1992: 28, 314). Jesserun Cardozo, een Amsterdamse advocaat die in 1932 een handleiding schreef voor vrouwen over haar juridische positie, vermeldt dergelijke gevallen ook nog voor de jaren dertig. Maar ook het omgekeerde: wanneer een man aan zijn vrouw geen of te weinig huishoudgeld gaf kon de rechter dit aanmerken als een buitensporigheid op grond waarvan een vrouw scheiding van tafel en bed kon opeisen.⁸⁷ Grünell komt nog in de jaren vijftig gevallen tegen waarin een vrouw "redderde in armoede" terwijl haar man een veel hoger inkomen had dan zij wist (Grünell 1985: 83). Uit de jaren vijftig stamt ook de volgende herinnering: "toen het loonzakje naar bankoverschriften overging waren veel mannen boos omdat vrouwen nu zouden weten precies hoeveel hij verdiende en zij er niet ongemerkt iets uit konden halen."⁸⁸ Hieruit spreekt ook dat dit delen wel de norm is geworden. Toch is de kwestie van het naleven van de onderhoudsverplichting van de kostwinner nog lang actueel gebleven en ook nog in de jaren zestig en zeventig door de vrouwenbeweging aan de orde gesteld.⁸⁹ De onderhoudsplicht van de echtgenoot werd kennelijk niet gezien als iets dat zij als het ware door haar zorgende werk verdiend had en waarop zij daarom, bij wijze van tegenprestatie, recht kon doen gelden. Het was een kwestie van status, niet van een contract. Een gezinshoofd behoorde zijn vrouw in staat te stellen haar gezinstaken naar behoren te vervullen; dit hoorde bij zijn positie als gezinshoofd, bij zijn maritale macht en verantwoordelijkheid. Er waren geen (juridische) sancties indien hij op dit punt in gebreke

⁸⁷ Uit zijn verslag blijkt overigens dat de maatstaf voor wat voldoende huishoudgeld was vaag was en uiteraard sterk standsgebonden (Jesserun Cardozo 1932). Een scheiding van tafel en bed was alleen mogelijk voor echtparen die afzonderlijke huishoudens konden financieren. Lewis vermeldt dat het onder de werkende klassen aan het begin van de twintigste eeuw wel veel voorkwam dat informele separaties het gevolg waren van nalatigheid op het gebied van de onderhoudsplicht van de man en van de zorgplicht van de vrouw: "As the testimony heard by the 1912 Royal Commission showed, in a period when material values necessarily predominated and marriage was more about mutual support and survival than intimacy, the search for a good husband, defined as a good provider, or a good wife, defined as a good manager, not uncommonly led to informal separation" (Lewis 2001: 56).

⁸⁸ Herinnering uit de de radio-serie "Cheerio": de Wederopbouw, deel 8: de huisvrouw. Uitgezonden door de VPRO in het programma "Onvoltooid Verleden Tijd" op 21 augustus 2005.

⁸⁹ Bij de herziening van het huwelijksvermogensrecht in 1930 werd nogmaals bepaald dat de man verplicht is voldoende huishoudgeld ter beschikking te stellen (Jesserun Cardozo 1932: 210). Deze verplichting komt evenwel ook nog voor in het aktieprogramma van MVM in 1975 en bij de volgende wetwijziging in 1984 (MVM 1988: 100). Het is een interessante vraag of aan het begin van de eenentwintigste eeuw een gehuwde vrouw zich nog voor de rechter op deze verplichting van haar echtgenoot zou kunnen beroepen. Mogelijk zou haar echtgenoot met succes kunnen verwijzen naar de plicht van ieder individu om in eigen levensonderhoud te voorzien. Overigens is de vraag theoretisch; de enige sanctie die de rechter voorheen kon opleggen (scheiding van tafel en bed toestaan aan de eisende partij; hetgeen de echtgenoot niet ontsloeg van zijn onderhoudsplicht) heeft in een tijdperk waarin echtscheiding geliberaliseerd is geen betekenis meer.

bleef. Het vormde geen toegestane grond voor echtscheiding, alleen voor de scheiding van tafel en bed, die slechts weinigen zich konden veroorloven.

De onontbindbaarheid van het huwelijk

De principiële onontbindbaarheid van het huwelijk was geworteld in religie en was het vanzelfsprekend uitgangspunt geweest voor alle partijen die achtereenvolgens rechtsmacht over het huwelijk verkregen, zoals de katholieke kerk, de hervormde kerk, de nationale staat. Toen in Nederland, in de codificatie van 1838, het huwelijk werd omschreven als een burgerlijk contract, waaraan de vrije wilsovereenstemming van de aanstaande echtgenoten ten grondslag lag, was het daarmee nog niet vrij opzegbaar: “Eens gezegd, altijd gezegd” (Braun 1992: 22-27). Echtscheiding bij onderlinge overeenkomst, die na de Revolutie in Frankrijk zelf korte tijd bestaan had, werd hier gezien als in strijd met de heiligheid van het huwelijk en als een groot maatschappelijk kwaad.⁹⁰ In het Burgerlijk Wetboek werd vastgelegd dat echtscheiding bij wederzijdse toestemming uitgesloten diende te zijn en dat slechts door grof vergrijp van een der echtgenoten de andere gerechtigd was huwelijksontbinding te eisen. In Nederland waren de enige vergrijpen die de gedupeerde partner dit recht gaven: overspel, kwaadwillige verlating, een gevangenisstraf, mishandeling (Dumon en Kooy: 1983 24, 25). Alimentatie was gebonden aan de procespositie van de echtgenote: alleen indien zij de eisende (en dus onschuldige) partij was, was haar onderhoudsrecht gewaarborgd. Alimentatie had hierdoor het karakter van een schadevergoeding voor het leed dat de onschuldig gescheidene was aangedaan (Campagne 1978: 58, 59).

Het uitgangspunt dat een vrouw, mits onschuldig, een natuurlijk recht had op voortdurende bescherming van haar ex-echtgenoot, vormt mijns inziens een logische consequentie van het maritale gezag van de echtgenoot. De verantwoordelijkheid voor haar bestaan was door haar huwelijk als het ware overgegaan op haar echtgenoot.⁹¹ En het huwelijk was een “voor het leven bedoelde lotsgemeenschap, ook op economisch terrein, waarvan de onschuldige echtgenoot de voordelen niet behoort te verliezen,

⁹⁰ Op de complexe verhouding tussen burgerlijk en kerkelijk huwelijk in de moderne tijd kan in het kader van deze dissertatie niet nader worden ingegaan. Echtparen voor wie het de kerkelijke inzegening het meest belangrijk bleef overwogen natuurlijk minder snel een echtscheiding, hoewel ook daar erkende uitwegen waren. Naast de reeds genoemde “scheiding van tafel en bed”, was er de mogelijkheid tot nietig-verklaring. Een (katholiek) kerkelijk huwelijk was volgens kerkelijk recht onontbindbaar maar kon, op bepaalde gronden, achteraf nietig worden verklaard; als had het nooit bestaan.

⁹¹ Uit het maritale gezag van de echtgenoot vloeide voort dat de contractsvrijheid van de vrouw bij haar huwelijk eindigt en overgenomen wordt door haar echtgenoot terwijl zij zelf wordt beschouwd als ‘handelingsonbekwaam’. Gehuwde vrouwen die bijv. een arbeidscontract afsloten, deden dat, al sinds 1907, “onder de veronderstelling dat hun echtgenoot het hen niet verbood” (Braun 1992: 215).

althans niet in sterkere mate dan de scheiding (....) bepaald onvermijdelijk maakt” (citaat uit 1955, in Campagne 1978, 63). Dit bracht ook met zich dat degeen die door een echtscheiding financieel sterk achteruit dreigde te gaan, een uitkering kon krijgen naar het inkomen en de lasten van de onderhoudsplichtige, dwz “een uitkering die hem in staat stelt *overeenkomstig de financiële status tijdens het huwelijk* verder te leven” (citaat uit 1949, in Campagne 1978: 63 cursivering MH).

Samengevat waren er onder het oude recht (dat wil zeggen totdat in 1969 het maritale gezag van de echtgenoot werd opgeheven en in 1971 echtscheiding geliberaliseerd werd), drie elementen die de vrijwaring van gebrek en het welvaartsaandeel van gehuwde vrouwen waarborgden. Dit waren de maritale macht van de echtgenoot, de onontbindbaarheid van het huwelijk en de schuldvraag. Deze elementen grepen min of meer logisch in elkaar. De lotsverbondenheid van het huwelijk diende niet verbroken te worden. Gebeurde dit toch dan kon dat dus alleen veroorzaakt zijn door een vergriep; een verbod kan alleen overtreden worden, niet genegeerd. Als de schuldige het gezinshoofd was dan was hij door zijn vergriep natuurlijk niet ontheven van de verantwoordelijkheid die hij door zijn huwelijk op zich had genomen voor zijn afhankelijke echtgenote, aangezien anders het slachtoffer nog verder de dupe zou worden, en de schuldige beloond. Alleen als zij zelf schuldig was aan het verbreken van de huwelijksband had zij haar aanspraken als het ware verspeeld.⁹²

Verouderde rechtsgrondslagen en nieuwe behoeften

De vrijwel absolute onontbindbaarheid van het huwelijk was al aan het eind van de negentiende eeuw omstreden. Er zou een discrepantie ontstaan tussen de wet enerzijds en de rechtspraktijk anderzijds. In 1884 werden, door een uitspraak van de Hoge Raad, de mogelijkheden tot echtscheiding de facto verruimd. Een bekentenis of verstek van de gedaagde partij werd opgevat als voldoende bewijs voor het vergriep. Vanaf dat moment werd het mogelijk om toch bij onderlinge overeenstemming te scheiden, op grond van gefingeerd vergriep, meestal overspel. De beschuldigde partij liet dan verstek gaan en de rechter kon de echtscheiding uitspreken. In de loop van de twintigste eeuw, tussen 1911 en 1955, trachtten verschillende katholieke ministers om aan deze “grote leugen” een einde te maken (Kooy 1978 [1975]: 70, 71). Daar slaagden zij niet in. Blijkbaar was het politiek niet haalbaar om deze (weliswaar door iedereen als onbevredigend ervaren) uitweg

⁹² Er waren ook rechtsgeleerden die het onbeschaafd en in het geheel niet logisch vonden dat het onderhoudsrecht dat een vrouw van nature aan haar huwelijk ontleende teniet zou worden gedaan door een “verkeerde” (nl. schuldige) procespositie (voorbeeld hiervan in Campagne 1978: 66).

uit een slecht huwelijk te blokkeren. Dan hadden tevens de wettelijke mogelijkheden tot echtscheiding moeten worden verruimd door meer echtscheidingsgronden toe te staan; daartoe waren evenwel confessionele politici weer niet bereid. In deze politieke patstelling gebeurde dus bijna een eeuw lang niets. Huwelijkspartners die het eens waren en die daar geen religieuze of morele bezwaren tegen hadden, pasten de “grote leugen” toe. Volgens verschillende auteurs was deze praktijk in het begin van de jaren zestig zeer gangbaar geworden. Vaak maakte men dan ook zelf afspraken over het verdere levensonderhoud van de gescheiden vrouw. Dergelijke convenanten werden veelal door de rechter overgenomen.⁹³ Dit had natuurlijk gevolgen: “Het feitelijk toekennen van onderhoud aan een “schuldige” vrouw door middel van de “grote leugen”- constructie moest uiteindelijk resulteren in het formeel kunnen toekennen van onderhoud aan de “schuldige” vrouw” (Campagne 1978, 62). Naarmate de “grote leugen” vaker voorkwam ondermijnde dit zowel de onverbreekbaarheid van het huwelijk als de schuldvraag zelf.

Ook de derde en oudste pijler onder de onderhoudsplicht, het maritale gezag van de echtgenoot, werd steeds minder vanzelfsprekend. In de loop van de eeuw werden de verhoudingen tussen echtgenoten minder hiërarchisch en won de opvatting veld dat een ieder verantwoordelijk is voor eigen levensonderhoud.⁹⁴ De ouderlijke macht veranderde van een vaderlijke macht in een gezamenlijke ouderlijke macht in 1947 (hoewel bij verschil van mening nog de wil van de vader de doorslag gaf).⁹⁵ In 1957 werd het voorschrift (aan rijksoverheden en aan gemeentes) om huwende ambtenaressen te ontslaan, definitief ingetrokken (Posthumus-Van der Groot 1977[1968]: 379). De civielrechtelijke hande-

⁹³ De rechter hoefde dergelijke convenanten overigens niet over te nemen. In 1913 al had de Hoge Raad beslist dat de rechter geheel vrij was in de beslissing omtrent factoren die hij relevant achtte voor bepaling van het onderhoud na echtscheiding (Dumon en Kooy 1983, 27). Convenanten die partijen zelf overeenkwamen bleven dan ook riskant, vooral voor de zwakste partij. Zo vermeldt Jesserun-Cardozo het volgende geval. Man en vrouw waren overeengekomen, voor de echtscheiding, dat de man de echtscheiding zou helpen bevorderen en haar een premie voor haar levensverzekering zou blijven betalen in ruil voor haar schriftelijke verklaring dat hij geen overspel had gepleegd. Dergelijke verklaringen of “contre-lettres” hoorden overigens bij de praktijk van de grote leugen; zij werden veelal achteraf gegeven om het blazen van de partij die de schuld op zich had genomen weer te reinigen. In het beschreven geval staakte de man later toch deze betaling en de vrouw slaagde er niet in om voor de rechter nakoming af te dwingen. Immers, dit was in feite een echtscheiding met wederzijds goedkeuren geweest, die voor de wet nog steeds niet was toegestaan. Dus achtte deze rechter ook de bij die echtscheiding gemaakte afspraken als ongeldig. En Jesserun Cardozo waarschuwt zijn lezeressen: “Want hoe dikwijls gebeurt het niet, dat de vrouw eindelijk toestemt in een echtscheiding uitsluitend onder de voorwaarde dat de man zich verplicht haar een behoorlijke uitkeering tot levensonderhoud te zullen betalen. En treurig is dan later de ervaring om, wanneer de echtscheiding eenmaal een voldongen feit is, van den rechter te moeten hooren, dat de man zich eenvoudig aan deze verplichting kan onttrekken” (Jesserun Cardozo 1932: 166).

⁹⁴ Al in 1933 komt in de algemene juridische literatuur de opvatting voor (zij het als uitzondering) dat ook een onderhoudsgerechtigde “zijn” arbeidskracht moet gebruiken (Campagne 1978: 81, aanhalingstekens MH).

⁹⁵ De opheffing van de exclusieve vaderlijke macht kan ook rechtstreeks van invloed zijn geweest op de alimentatierechtspraak, en op toewijzing van kinderen na echtscheiding, die steeds vaker bij de moeder kwamen. Deze verbanden konden helaas niet worden uitgezocht.

lingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw werd eveneens opgeheven in 1957. Deze opheffing staat ook wel bekend als de Lex van Oven, naar de minister van justitie die het wetsontwerp indiende in 1956 (Pitlo 1985: 118, 119). Zij werd door Corrie Tendeloo in de Tweede Kamer verdedigd met:

“de inspirerende gedachte(...) dat er geen meerdere en geen mindere meer zal zijn. Er zal niet meer zijn een heer en een slavin, een baas en een ondergeschikte’ (Tendeloo, 1956, geciteerd door Linders 1993: 44).

De opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw was al in 1927 door Van Oven voorgesteld; zij kwam allang niet meer overeen met het recht in de werkelijkheid:

“Gehuwde vrouwen sloten dag in dag uit overeenkomsten waarvan de geldigheid niet werd betwijfeld en de meesten wisten zelfs op hun sterfbed niet dat zij sinds hun huwelijk onbekwaam waren geweest” (Van Oven 1949 geciteerd in Jansen 2006: 1256).⁹⁶

Bij de hercodificatie van het Burgerlijk Wetboek in 1969 verviel de Lex van Oven omdat toen het maritale gezag van de echtgenoot in zijn geheel werd opgeheven (Pitlo 1985: 121). Vanaf dan kan “de vrouw het beroep kiezen en uitoefenen dat zij wil” (Campagne 1978: 55).

Alle bestaande rechtsgronden voor levensonderhoud na echtscheiding, de voogdij van de man over de vrouw, de onontbindbaarheid van het huwelijk en de schuldvraag, raakten dus in de jaren vijftig en (vooral) zestig verwijderd van het levend rechtsgevoel. Tegelijkertijd bleef de feitelijke noodzaak tot levensonderhoud bestaan; de groep waarvoor zij relevant was nam zelfs in omvang toe. Immers, met de welvaart had zich, zoals we eerder zagen, juist in deze periode het exclusieve mannelijk kostwinnerschap verbreid; niet alleen als ideaal maar ook als realiseerbare levenswijze. Er waren dus

⁹⁶ Dat deze handelingsonbekwaamheid op wettelijk niveau niettemin nog steeds bestond -een anomalie in het recht- wordt door hoogleraar rechtsgeschiedenis C. Jansen (2006) aan verschillende oorzaken toegeschreven. Ten eerste werd lang gedacht dat de opheffing ervan zich juridisch niet zou kunnen verenigen met het huwelijks-goederenrecht, met name met de gemeenschap van goederen. De communis opinio was dat er geen twee kapiteins op een schip konden zijn. Ten tweede kon lang geen consensus worden bereikt over de volgens Van Oven eveneens op te heffen maritale macht van de echtgenoot. Ook nu, in 1956, nam de kamer een amendement aan waardoor de man het hoofd der echtvereniging bleef. Dat de tijd niettemin wel rijp was voor de opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de vrouwen - de Tweede Kamer stemde “zonder hoofdelijke stemming” in-, zal naar ik veronderstel bevorderd zijn door de wens de rol van vrouwen als consument uit te breiden. Want al was de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen al lang niet meer in overeenstemming met het levend rechtsgevoel, het kwam kennelijk toch voor dat echtgenoten zich hierop beriepen. De Amsterdamse advocaat Jesserun Cardozo vermeldt gevallen waarin de echtgenoot achteraf weigerde een aankoop van zijn vrouw goed te keuren en daarin door de kantonrechter in het gelijk werd gesteld. Leveranciers konden dan geen betaling afdwingen (Jesserun Cardozo 1932: 71, 86). Na aanvaarding van de Lex van Oven gold: “alle door haar aangegane schulden zijn nu dus op beide vermogens te verhalen” (Pitlo 1985: 119).

steeds meer vrouwen voor wie het huwelijk de enige toegang vormde tot de groeiende welvaart en er waren steeds meer mannen die, hoewel niet vermogend, in het geval van echtscheiding enige alimentatie zouden kunnen en ook moeten betalen. Vanaf de jaren zestig zou bovendien het aantal echtscheidingen gaan toenemen. Hoe werd nu omgegaan met deze tegenstelling tussen de verouderde rechtsgrondslagen van de onderhoudsplicht en de groeiende behoefte daaraan?

De ontwikkelingen op het gebied van de wetgeving en de jurisprudentie rond alimentatie zijn uitvoerig bestudeerd in de dissertatie van de advocaat en jurist Campagne (1978). Uit zijn studie blijkt dat rechters zeer vindingrijk waren in het geven van redenen voor alimentatie die met het moderne, meer vrijzinnige rechtsgevoel in overeenstemming waren. Ook waren er rechtsgeleerden die probeerden daarbij passende rechtsgrondslagen te ontwikkelen. Een directe aanleiding daarvoor was de discussie die in de jaren zestig al ontstond over de vraag of, nu het schuldbeginsel opgeheven zou worden, gemeenten een uitkering aan een alleenstaande moeder nog wel op de ex-echtgenoot mochten verhalen. Een meerderheid in de politiek vond van wel. Ook in sociaal-democratische kring: “Deze onderhoudsplichten zijn de uitdrukking van een in onze samenleving zeer sterk levend besef van persoonlijke verantwoordelijkheid, welke men naar algemeen geldende opvattingen -door het sluiten van een huwelijk en het vormen van een gezin, ook in economisch opzicht voor de huwelijkspartner en zijn minderjarige kinderen op zich neemt” (Commissie Moltzer 1960, geciteerd in Campagne 1978: 65). De particuliere onderhoudsplicht moest dus worden veilig gesteld; maar dan moest zij aangepast worden aan meer egalitaire en vrijzinnige huwelijksopvattingen. Was er nu bij de pogingen die hiertoe werden ondernomen sprake van een erkenning van zorgarbeid als mogelijke nieuwe rechtsgrond voor levensonderhoud?

Op het eerste gezicht leek dat wel het geval. Het was in de rechtspraktijk steeds vaker onbetwist dat een vrouw met de zorg voor minderjarige kinderen “uit hoofde van die bezigheid en verantwoordelijkheid recht heeft op een vergoeding, ongeacht procespositie of schuld” (Campagne 1978: 62). In het begin van de jaren zestig werd er in de juridische literatuur voor gepleit deze verandering ook op het niveau van rechtsgrondslagen door te voeren. Aangezien echtscheiding nog steeds verboden was, kon men niet heen om een formulering in termen van schuld. De rechtsgeleerde Van de Wijnperse stelde in een reeks artikelen in 1963 voor dat schuld aan het mislukken van het huwelijk geen rechtsgrond (meer) kon zijn voor het toekennen van onderhoud maar schuld aan het krijgen van een economisch mindere positie veroorzaakt door het huwelijk, wel (Campagne 1978: 65). Deze grond, ook wel aangeduid als “causale ongeschiktheid” of

als “huwelijksgebonden behoefte” (Campagne 1978: 76), erkende dus de negatieve gevolgen van zorg. Een gescheiden vrouw hoefde niet meer haar onschuld aan de scheiding aan te tonen; in de plaats daarvan moest zij aantonen dat zij door zorgtaken (in heden of verleden) niet in staat was in haar eigen levensonderhoud te voorzien. En dat gold in het begin van de jaren zestig nog als vanzelfsprekend gevolg van huisvrouw- en moederschap. In hoeverre rechters deze voorstellen van (o.a.) Van de Wijnpersse daadwerkelijk toepasten in de motivering van hun uitspraken, kon in het kader van deze dissertatie niet worden uitgezocht. Duidelijk is wel dat de ideeën van Van de Wijnpersse een wending markeerden in het denken over de onderhoudsplicht; die werd als het ware minder normatief en meer sociologisch. De vergoeding voor het onverdiende leed werd vervangen door een vergoeding voor de gevolgen van de arbeidsdeling die nu eenmaal bij het kostwinnerschapstelsel hoorde. Daarmee kreeg de onderhoudsplicht impliciet ook een minder individueel karakter; wat niet zonder gevolg zou blijven.

Er was nog iets anders aan het veranderen aan de manier waarop met onbetaalde zorg rekening werd gehouden. Al in 1942 was in de juridische vakliteratuur, volgens Campagne voor het eerst, de wens geformuleerd om de alimentatie aan kinderen “scherp gescheiden te zien, ook in gevolgen en achtergrond” van de onderhoudsbetaling aan de ex-echtgenote (Campagne 1978: 62).⁹⁷ De directe aanleiding voor dit pleidooi was dat rechters vaker een beslissing moesten nemen over de vraag of zij aan gescheiden mannen, die een tweede huwelijk aangingen, een intrekking of verlaging mochten toestaan van de alimentatie aan de eerste echtgenote. Het tweede huwelijk verminderde immers de draagkracht van de ex-echtgenoot; ook de tweede echtgenote werd in deze periode niet geacht in eigen levensonderhoud te moeten voorzien.⁹⁸ Volgens de auteur dienden rechters het toestaan van een verlaging van de alimentatie aan de eerste echtgenote van geval tot geval af te wegen. Maar zij moesten daarbij wel onderscheid maken tussen de rechten van de eerste echtgenote en die van haar kinderen. De rechten van de echtgenote waren minder onaantastbaar. Haar vermogen om “de handen uit de mouw te steken” mocht bijvoorbeeld worden meegewogen, als zij tenminste niet meer de zorg had voor jonge kinderen (Erades 1942: 412-414). Aan de rechten van de kinderen mocht evenwel niet getornd worden; en tussen de regels door klinkt de bezorgdheid

⁹⁷ In het wetboek was de onderhoudsplicht van de (ex-) echtgenoot in een enkele zinsnede geformuleerd: “Het krachtens dit boek verschuldigde onderhoud, *daaronder begrepen* het verschuldigde voor onderhoud en opvoeding van eenen minderjarige (...)” (in Erades 1942: 387, cursief MH).

⁹⁸ Had de tweede echtgenote een eigen inkomen dan werd dit niet verdisconteerd met de draagkracht van de ex-echtgenoot. Pas in 1976 zou de Hoge Raad uitspreken dat de rechter bij de bepaling van de onderhoudsplicht rekening mag houden met het inkomen van de tweede echtgenote (Campagne 1978: 85).

van de auteur dat dit toch dreigde te gebeuren.⁹⁹ Om de rechten van kinderen uit eerste huwelijken veilig te stellen nu de rechten van hun moeders minder vanzelfsprekend werden, zocht Erades een oplossing in een scherpere splitsing tussen beide rechten; en dit onderscheid zou in de rechtspraktijk ook steeds gangbaarder worden. Maar dit betekende ook dat op principieel niveau de handeling van de zorg en opvoeding zelf uit de boot viel. Kosten van levensonderhoud kunnen worden opgedeeld en aan afzonderlijke individuen worden toegewezen; verzorger en verzorgde kunnen, per definitie, niet worden gescheiden. Een kind vergt niet alleen levensonderhoud maar ook verzorging; en diegene die verzorgt kan daardoor weer minder voorzien in levensonderhoud. Met deze lotsverbondenheid was in het oude recht vanzelf rekening gehouden omdat er vanuit werd gegaan dat voor goed moederschap zorg en kost niet samengingen; verzorgingstijd was daardoor automatisch inbegrepen bij het levensonderhoud waarop een gescheiden moeder qualitate qua recht had. Naarmate dit status-bepaalde recht minder vanzelfsprekend werd, zou ook de daarin ondergebrachte recompensatie voor zorgtijd meer in de lucht komen te hangen.

De praktijk

Hoe zag intussen de praktijk op het gebied van echtscheidingen eruit? Hoewel het aantal echtscheidingen in Nederland sinds het begin van de twintigste eeuw gegroeid was, hoorde het aan het einde van de jaren zestig nog tot de laagste in Europa.¹⁰⁰ Bij veel scheidingen en “verlatingen” zal geen sprake zijn geweest van het kunnen handhaven van de financiële status gedurende het huwelijk door de afzonderlijke partners na het huwelijk (Campagne 1978: 63). Als een onderhoudsuitkering was geëist was deze nog afhankelijk van de inschatting door de rechter van de draagkracht van de onderhoudsplichtige en de arbeidsmogelijkheden van de gescheiden vrouw zelf (Erades 1942: 390). Veel kostwinners konden aantonen dat zij onvoldoende draagkracht hadden voor een alimentatie en in de gevallen dat de rechter wel een alimentatie toekende werd deze vaak niet (of niet geheel) daadwerkelijk uitbetaald.¹⁰¹ Inkomen uit de armenwet of betaalde arbeid vormden de gangbare alternatieven. Het niveau van de (geregistreerde)

⁹⁹ Een angst die misschien (dit kon niet worden onderzocht) gevoed werd door de mogelijke effecten van de op handen zijnde opheffing van de (exclusieve) vaderlijke macht in 1947.

¹⁰⁰ Tot de tweede Wereldoorlog bleef het aantal echtscheidingen (per 1000 bestaande huwelijken) onder de 2 promille. In 1946 deed zich de beruchte piek in het aantal echtscheidingen voor (5,3 promille), waarna het cijfer weer gestaag daalde tot 2,2 pro mille in 1958 (Pott-Buter 1993: 178). Pas in het begin van de jaren zeventig zou het cijfer weer het niveau van 1946 bereiken en daar boven uitstijgen. Zie ook Hoofdstuk 5.2.

¹⁰¹ Landelijke gegevens over het aantal en de hoogte van toegekende en daadwerkelijk ook uitbetaalde alimentaties zijn, tot 1971, niet beschikbaar (Dumon en Kooy 1983: 148).

arbeidsparticipatie van gescheiden vrouwen lag veel hoger dan dat van de gehuwde vrouwen. Schellekens-Ligthart stelde halverwege de jaren vijftig vast dat relatief veel gescheiden (en verweduwde) vrouwen uit haar onderzoeksgroep (voltijdswerkende vrouwen met minderjarige kinderen), al direct na de dood van de echtgenoot of na de echtscheiding waren gaan werken. Pas in de jaren zestig, in de hoogtijdagen van het kostwinnerschapstelsel, begon het percentage gescheiden moeders dat inkomen uit arbeid had, te dalen.¹⁰² Dit hing samen met de toename van het aantal gescheiden vrouwen met heel jonge kinderen. Ook zij werden nu niet langer geacht betaald te werken, zoals bleek uit de herinneringen van gescheiden moeders:

“Het gedwongen kostwinnerschap van deze vrouwen was een tweede steen des aanstoots. De omgeving accepteerde het argument van financiële noodzaak niet, omdat deze vrouwen een beroep hadden kunnen doen op de steun. Hun arbeid zou een vrije keuze zijn en een teken van misplaatste trots en geldzucht: de betreffende vrouw moest wel een “geldwolf”, een “spekkoper” zijn” (Morée 1992: 99, cursief MH).

In de jaren zestig vormde, althans voor een deel van de bevolking, de steun een respectabeler bron van inkomen voor alleenstaande moeders dan betaalde arbeid. Het voltijds huisvrouw- en moederschap was een deugd en een plicht waarvan alleen in uiterste nood mocht worden afgezien. En de Bijstandswet had die uiterste nood, die velen nog kenden uit eigen jeugd, opgeheven. Bovendien was het wel duidelijk dat de situatie van werkende alleenstaande werkende moeders verre van ideaal was. De hoofdvraag van het onderzoek van Schellekens-Ligthart naar (voltijds) buitenshuis werkende moeders was of dit werken negatieve gevolgen had voor het gezinsleven. Haar conclusie dat dit niet het geval was zou veelvuldig worden aangehaald om de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen te bevorderen. Veel minder aandacht trok haar conclusie dat alleenstaande moeders een uitzondering vormden. Zij leden aan tijdgebrek en hun kinderen kwamen aandacht tekort (Schellekens-Ligthart 1957: 4; 1961: 19).

Conclusie

Aan het begin van deze paragraaf over de huwelijksgelateerde aanspraken van vrouwen op bestaanszekerheid en welvaart werden twee vragen gesteld. Kunnen deze aanspraken ook opgevat worden als rechten op grond van zorg? In welke mate waren zij gewaarborgd?

¹⁰² Van alle gescheiden vrouwen tussen 25 en 29 jaar had, volgens het CBS, in 1960 nog 58% een beroep, terwijl dit percentage in 1973 gedaald was tot 45% (Meijer 1977: 128). Ook uit de analyse van de volkstellingen van Berends en Boelmans Kleinjan (1971) blijkt het percentage gescheiden vrouwen met inkomsten uit arbeid tussen 1960 en 1971 gedaald, vooral bij (relatief jonge) gescheiden vrouwen met kinderen (in Dumon en Kooy 1983: 149).

Het antwoord op de eerste vraag is dat noch het recht op inkomensdeling tijdens het huwelijk, noch het recht op alimentatie na echtscheiding, opgevat kunnen worden als rechten op grond van zorg. Het waren rechten op grond van de onontbindbaarheid van het huwelijk en het maritale gezag van de echtgenoot. Het antwoord op de tweede vraag was gecompliceerder. De traditionele rechten werden ondermijnd. Dat gebeurde in de eerste plaats door de toename van het aantal echtscheidingen waarbij de schuldvraag slechts in schijn een rol speelde en in de tweede plaats door de toenemende juridische gelijkheid tussen man en vrouw. De onderhoudsplicht was gebaseerd geweest op de gedachte dat er in een huwelijk wel degelijk sprake was van een baas en een ondergeschikte, om met Tendeloo te spreken. Het was om die reden dat Anna Polak al in 1925 aan het streven naar hervorming van het huwelijksrecht het voorstel verbond dat gehuwde vrouwen wettelijk recht zouden hebben op een deel van het inkomen van de echtgenoot (zie ook in Akkerman 1998: 44). Zij realiseerde zich dat als de hervorming van het huwelijksrecht zou slagen en het maritale gezag zou worden opgeheven, ook de plicht tot bescherming minder vanzelfsprekend zou worden. Een dergelijk voorstel is eind jaren zestig, toen de opheffing van het maritale gezag van de echtgenoot eindelijk zijn beslag kreeg, voor zover kon worden nagegaan niet herhaald. Wellicht was het inmiddels al denkbaar dat ook gehuwde vrouwen een eigen inkomen konden verdienen. Maar tegelijkertijd leek zoiets als een zorgloon misschien overbodig omdat de onderhoudsplicht van de kostwinner beter dan ooit werd nageleefd. Echtscheidingen waren schaars en in de rechtspraktijk hoefde voor de toewijzing van alimentatie geen onschuld meer te worden aangetoond. Ook voor gemeenten, zagen we eerder, was de zorg voor kinderen een goede reden om moeders in de bijstand vrij te stellen van betaalde arbeid. De zorgende taken van vrouwen werden dus steeds meer de reden voor haar levensonderhoud, in de plaats van haar status als ondergeschikte of als slachtoffer (van het vergrijp dat echtscheiding wettelijk nog steeds was). Daaraan werden evenwel geen rechten verbonden. Het ging om interpretaties van rechters en om een gedogen van ambtenaren, in de geest van een tijd waarin het voltijds huisvrouw- en moederschap de norm was geworden en waarin de economische ruimte was ontstaan om deze norm te verwezenlijken, zelfs ten behoeve van alleenstaande moeders. Toen in de tweede helft van jaren zestig het individualiseringstijdperk uitbrak, vormde het huwelijk dan ook de enige wettelijke sociale zekerheid van zorgenden; maar deze zekerheid was al ondermijnd.

Hoofdstuk V

De neergang van het kostwinnerschapsysteem

en de individualisering van sociale rechten
op grond van zorg?

*“Dan wordt ongelijkheid vergroot met het argument dat de
gelijkheid bevorderd moet worden” (Smit 1972: 129).*

V.1 | Inleiding

De hoogtijdagen van het kostwinnerschapstelsel lagen tussen 1955 en 1965, werd in hoofdstuk IV gesteld. In die periode was het ook voor huishoudens in de lagere inkomensklassen niet alleen wenselijk maar ook mogelijk geworden om volgens dit stelsel te leven. De stijging van de reële lonen, de toepassing van een sociaal minimum in de primaire en secundaire loonvorming en de uitbreiding van de verzorgingsstaat in het algemeen hadden hiervoor de voorwaarden geschapen. Daarmee had de overheid de verantwoordelijkheid genomen voor het behoud van algemeen aanvaarde principes van rechtvaardigheid en voor de uitbreiding van deze principes tot de zich emanciperende arbeidersklasse. De krappe arbeidsmarkt, die zich al kort na de Tweede Wereldoorlog aankondigde, leidde in Nederland aanvankelijk niet tot een sterke toename van de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen. Die groei zette pas in na 1960. Maar daarna ging het snel. Dezelfde welvaart die het huisvrouw- en moederschap als exclusieve en permanente levensbestemming mogelijk had gemaakt, maakte haar in hoog tempo minder nodig en gewenst, zowel vanuit de belangen van een expansieve economie beschouwd als vanuit de belangen van veel (gehuwde) vrouwen zelf. In het begin van de jaren zestig had minister Klompé, bij de verdediging van de nieuwe Bijstandswet, gesteld “dat er in de Nederlandse samenleving burgers zijn, die de verantwoordelijkheid hebben voor het bestaan van zich en hun gezin te zorgen” (Tweede Kamer 1962/1963 geciteerd in Holtmaat 1992a 21). In 1985, nog geen twee decennia later, werd de economische zelfstandigheid van vrouwen geproclameerd als officiële doelstelling van het overheidsbeleid (Ministerie van Sociale Zaken 1985: 13). De vraag in dit hoofdstuk is wat de gevolgen zijn geweest van deze omwenteling voor de sociale rechten die vrouwen onder het kostwinnerschapstelsel hadden verworven. Die rechten, zagen we in hoofdstuk IV, hadden een hybride vorm. Zij waren bedoeld voor hoofden van huishoudens om de zorg voor afhankelijken te helpen financieren; in die zin waren er inderdaad sociale rechten op grond van zorg tot stand gekomen. Maar zij waren rechtens toegekend aan individuele werknemers op basis van het arbeidscontract; het waren dus geen rechten van zorgenden zelf. Zorgenden maakten aanspraak op sociale burgerschapsrechten door de morele en wettelijke kenmerken van het huwelijk: de onontbindbaarheid ervan en het maritaal gezag van de echtgenoot. Al in de hoogtijdagen van het kostwinnerschapstelsel waren deze waarden afgekalfd. Hoe ging het nu verder? Raakten de aanspraken van zorgenden verder in verval, werden zij aangepast, kwamen er nieuwe voor de oude in de plaats? De bespreking van de periode van individualisering is opnieuw chronologisch

en thematisch. Achtereenvolgens komen aan de orde veranderingen in bestaanswijzen (V.2), in waarden (V.3) en in wetten (V.4).

V.2 | Individualisering van bestaan

Individualisering in Nederland: laat en snel

Het kostwinnerschapssysteem omschreven wij als een sociaal systeem dat bestaat uit een arbeidsdeling tussen de seksen op het niveau van individuele echtparen en dat gericht is op het verwerven, verdelen en doorgeven van materiele levenskansen tussen en binnen generaties; zowel op het gebied van zorg als van inkomen. Als maatschappelijk systeem rustte het op drie sociaal-demografische pijlers. In de eerste plaats moest één inkomen in één gezin volstaan: in goede zowel als in slechte tijden. In de tweede plaats moest de overgrote meerderheid van de volwassen bevolking gehuwd zijn en kinderen binnen het huwelijk geboren worden; en niet daarbuiten. In de derde plaats was het voor het leven (zie Hoofdstuk III). Al deze pijlers begonnen in de loop van de jaren zestig af te brokkelen:

“Individualisering manifesteert zich in gedragsveranderingen als verhoogde participatiegraad van vrouwen op de arbeidsmarkt, eerder uit huis gaan van jongeren, langer zelfstandig blijven wonen van ouderen, verminderde huwelijks- en hertrouwcijfers en hogere echtscheidingscijfers. Deze processen resulteren in een steeds groter wordend aandeel kleinere huishoudens en een dalende gemiddelde huishoudensomvang. Een andere reden voor de dalende gemiddelde huishoudensomvang is de daling van de vruchtbaarheid” (Kuijsten en Oskamp 1991: 113).

De verhoogde participatiegraad van vrouwen, als eerste genoemd, gebeurde in Nederland later dan in andere landen. In 1961 was zij nog 7% tegenover 24% in België en 36% in Duitsland. In 1980 lagen de cijfers al veel dichterbij elkaar: respectievelijk op 32%, 48% en 47% (Pott-Buter 1993: 201).¹ Cijfers van Eurostat laten zien dat het percentage in 1977 met 17,8% nog onder het Europees gemiddelde lag maar dat deze achterstand in 1996 was ingehaald.

¹ Het tempo van de groei is waarschijnlijk wel overschat door steeds ruimere waarneming. In de volkstelling van 1960 werden banen van minder dan 15 uur niet meegeteld, in de volkstelling van 1971 wel. Als dat niet veranderd was, zou de groei minder groot zijn uitgevallen, van 7% naar 12% en niet naar 17% (Meyer 1977: 160). In de Arbeidskrachtentelling van 1981 werden voor het eerst ook de “meewerkende gezinsleden” zonder restricties meegeteld (Mol e.a. 1988: 68) en in 1987 werd door het CBS voor het eerst expliciet naar kleine deeltijdbanen gevraagd (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993: 52). Ook de cijfers van de andere landen kunnen natuurlijk inconsistent zijn geweest.

Tabel VII | Arbeidsparticipatie gehuwde vrouwen als percentage van totaal aantal gehuwde vrouwen in enkele Europese landen 1961-1996

	1961*2)	1973*3)	1977	1987	1991	1996
Nederland	7	12,6	17,8	37,6	41,6	47
Belgie	24	29,1	33,8	41,7	43,4	45,9
Duitsland BRD	36	35,6	36,8	41,8		
Duitsland herenigd					46,4	51,3
Europa *1)			36,8	42,4	45,5	48,1

*1) 1975,1977: Euro 9; 1987,1991: Euro 12; 1996: Euro 15

*2) bron 1961: Pott-Buter 1993: 201 (census afzonderlijke landen)

*3) bron overige jaren: Eurostat Labour force sample surveys 1973-1975-1977-1987,1993,1996

Hetzelfde geldt voor het tweede kenmerk van individualisering, de toename van het aandeel van alleenstaanden aan de bevolking. Zoals ook elders in Europa was het percentage van de bevolking dat (ooit) in het huwelijk trad tot dan toe juist steeds toegenomen, in Nederland van rond 85% van de bevolking geboren in het midden en aan het eind van de negentiende eeuw tot 95% van alle vrouwen geboren rond 1940 (Pott-Buter 1993: 175, 176). Deze trend keerde, tussen 1950 en 1970, overal in Europa om. Het percentage van de bevolking dat gedurende het hele leven ongehuwd bleef nam toe en de leeftijd waarop mensen in het huwelijk traden steeg. In Nederland gebeurde dat laat: tussen 1970 en 1980.² De huwelijksfrequentie daalde toen ook veel scherper dan in andere landen. Voor een deel kwam het ongehuwd samenwonen in de plaats van het huwelijk. De teruggang in het aantal huwelijkssluitingen werd zelfs goeddeels gecompenseerd door de toename van het aantal ongehuwde samenwoningen (Kalmijn 1994). Aangezien de meeste samenwoonrelaties bovendien nog uitliepen op een huwelijk, zeker wanneer er kinderen werden geboren (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1997: 27), is volgens veel demografen niet zozeer de afname van de huwelijksfrequentie maar de groei van het aantal alleenstaanden de meest wezenlijke verandering in samenlevingspatronen van de afgelopen kwart eeuw. Meer mensen werden ouder en de mogelijkheden om als alleenstaande een zelfstandig bestaan op te bouwen namen toe.³

² Tot 1970 lag de huwelijksfrequentie (het aantal huwelijken dat elk jaar gesloten wordt per 1000 van de bevolking) nog ver boven het Europees gemiddelde (met 9,5 huwelijken per 1000 inwoners in 1970 in Nederland tegenover 5,8 gemiddeld in Europa) en in 1980 lag het ongeveer rond dat gemiddelde. De frequenties waren toen resp 6,4 en 6,3 (Eurostat demographic statistics 1986). Vooral in de jaren zeventig en begin tachtig daalde het cijfer zeer snel tot 5,7 in 1986 (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1997: 26).

³ De toename van het aantal eenpersoonshuishoudens tussen 1981 en 1985 was voor 36% aan demografische en voor ruim 56% aan maatschappelijke oorzaken toe te schrijven (Nollen-Dijcks 1989: 23). De belangrijkste demografische oorzaak was de relatieve toename van het aantal 65-plussers en het toenemende aantal alleenwonende

De daling van het aantal kinderen (per vrouw) en de stijging van de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen kinderen krijgen, verliep in Nederland eveneens relatief laat en snel.⁴ Nog in 1970 was de vruchtbaarheidsgraad (het gemiddeld aantal kinderen per vrouw per jaar) hoger dan in veel andere Europese landen. In 1990 stond Nederland onderaan de lijst; alleen nog boven Zweden (Pott-Buter 1993: 181; Latten en Cuyvers 1994). Eerder betoogde ik dat het onder meer de hoge vruchtbaarheid moet zijn geweest die het Nederlands kostwinnersstelsel haar specifieke vorm gaf (zie hoofdstuk IV). De drastische teruggang van het kindertal moet dan ook van grote invloed zijn geweest op de neergang van het kostwinnerschapstelsel. Binnen een tot twee generaties werden grote gezinnen van gewoon tot ongewoon en werden moeders niet langer gedurende hun hele actieve leven volledig in beslag genomen door het moederschap. De gemiddelde leeftijd van de vrouw bij de geboorte van het eerste kind steeg van 24,3 in 1970 tot 28,6 in 1995 (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1997: 41). Daarmee werd het hoogste leeftijdsniveau bereikt van West- en Noord-Europese landen (Latten en Cuyvers 1994: 12). Ook het aandeel kinderloos blijvende vrouwen steeg naar de Europese top (Bosveld en Kuysten 1995).

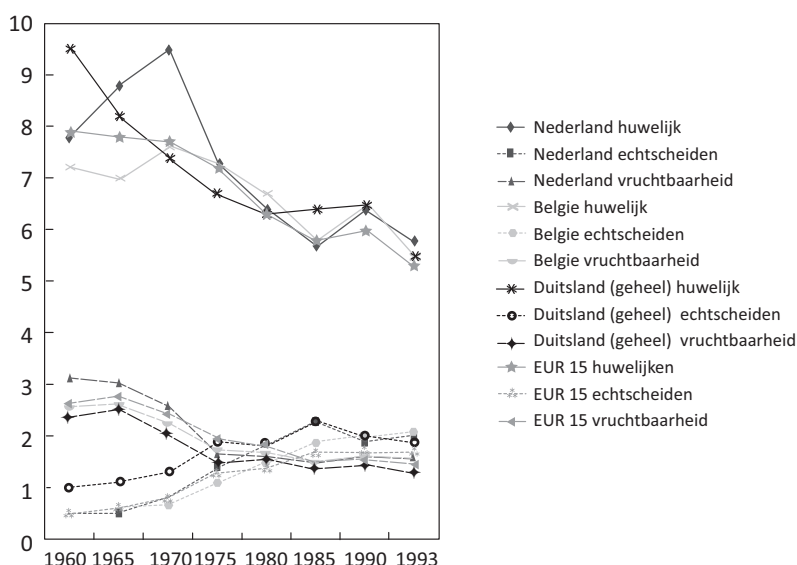
De toename van het aantal echtscheidingen ten slotte completeert het beeld van een inhaalmanoeuvre. In 1960 behoorde het echtscheidingspercentage in Nederland, met 2,2 per 1000 huwelijken, nog tot de laagste in Europa. Pas in de jaren zeventig en tachtig begon dit promillage sterk te groeien: tot 9,9 in 1985, om tenslotte uit te stijgen boven het Europees gemiddelde (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1997: 34, tabel 2.7). Het aantal alleenstaande ouders nam navenant toe want de toename van het aantal gescheiden ouders compenseerde ruimschoots de afname van het aantal verweduwden. In 1971 werden er 107.500 éénoudergezinnen geteld, in 1986 203.000 (Niphuis-Nell 1997: 87). In de jaren tachtig voegden zich hier nog bij de alleenstaande ouders die niet gehuwd waren geweest. In 1981 vormden zij 10% van alle alleenstaande ouders, in 1994 was dat aandeel 23%. In totaal maakten éénoudergezinnen in 1994 10% uit van alle gezinnen met minderjarige kinderen, meestal met een vrouw aan het hoofd (90%) (Niphuis-Nell 1997: 85, 88, 89).

weduwden. Maatschappelijke oorzaken waren maatregelen die een steeds groter deel van de bevolking in staat stelden om alleen te wonen, zoals de AOW in 1957, studiebeurzen, het minimumloon in 1968, de individuele huursubsidieregelingen in 1970, het minimumjeugdloon in 1974 (Nollen-Dijcks 1989: 20).

⁴ De hoge vruchtbaarheid in Nederland daalde eerst sterk omstreeks 1965. In 1964 was de anti-conceptiepijl op de markt gekomen. Het cijfer daalde aanvankelijk vooral m.b.t. derde en volgende geboorten en vervolgens, na 1970, ook m.b.t. eerste geboorten (De Hoog 1981: 281).

Tot besluit zijn de trends in huwelijksfrequentie, kindertal en echtscheiding samengevat in grafiek 27. Het springt direct in het oog dat de ontwikkeling in Nederland relatief laat convergeerde met de trends in andere Europese landen en dat de inhaalmanoeuvre zich grotendeels tussen 1965 en 1975 voltrok. Over de langere periode tussen 1960 en 1993 beschouwd verschoof de positie van Nederland van het ene uiterste van de Europese verdeling naar het andere. De gemiddelde omvang van het huishouden, een parameter waarin alle ontwikkelingen samenkomen, daalde tussen 1960 en 1980 van 3,6 personen naar 2,5 personen, een daling met ruim 30% in twee decennia.⁵

Grafiek 27 | Huwelijks*-, echtscheidings*- en vruchtbaarheidsgraad**

* voorkomende gevallen per 1000 inwoners

** geboorten per 100 vrouwen van 15 tot 49 jaar

Bron: Eurostat demographic statistics, Luxemburg EEG, 1986, 1990, 1995

In tijd viel de inhaalbeweging samen met de tweede feministische golf. Mogelijk leken hierdoor de culturele veranderingen vaak de oorzaak van demografische.

Zo werd het groeiend aantal echtscheidingen gezien als het onvermijdelijke gevolg van het streven naar individuele zelfontplooiing en zelfstandigheid (impliciet: van vrou-

⁵ In Frankrijk, na Nederland de "snelste" daler, daalde deze omvang tussen 1960 en 1980 van 3,2 naar 2,5 d.w.z. met 25%. Duitsland en Zweden kenden in 1980 gemiddeld de kleinste huishoudens, maar dat was in 1960 ook al zo (berekeningen op basis van Kuijsten en Oskamp 1991: 116).

wen) (bijv. Langeveld 1985: 127). Het groeiend aantal huishoudens van alleenstaanden werd gezien als een gevolg van verminderde populariteit van het huwelijk en als een voorbode van het verdwijnen ervan als dominante levenswijze (Weeda 1982). De arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen werd vaak rechtstreeks in verband gebracht met een streven naar (economische) onafhankelijkheid (impliciet: van vrouwen). Maar hoe nauw ook demografische en culturele veranderingen met elkaar verweven raakten, de demografische pijlers onder het kostwinnerschapssysteem zijn niet als eerste aangetast door de vrouwenbeweging.⁶ Dat maakt het achteraf ook beter te begrijpen dat individualisering niet onontkoombaar heeft geleid tot de economische zelfstandigheid van vrouwen. Het hoge tempo van verandering moet bovendien van invloed zijn geweest op de wijze waarop de traditionele rechten verdwenen en nieuwe rechten in de plaats daarvan konden worden opgebouwd.

Continuïteit: wat onveranderd bleef

Aan het einde van de twintigste eeuw werd in de wetenschappelijke literatuur (en in de politiek) de beoordeling van de reikwijdte van individualisering wat gematigder. De Volkskrant kopte: "Huwelijk en gezin zijn nog altijd immens populair" (Volkskrant 30-8 1995: 3). In de dwarsdoorsnede van alle huishoudens was het percentage echtparen weliswaar steeds kleiner geworden maar dit werd vooral veroorzaakt door veranderingen in de duur van de verschillende levensfasen. Werd de levensloop van individuen bestudeerd dan bleek dat nog steeds een overgrote meerderheid van de bevolking vroeg of laat voor een gezinsleven koos. Het was vooral de timing die veranderd was. De levensfasen voor en na de gezinsvorming waren langer geworden en de variatie was groter; in die zin was wat nu de "standaardlevensloop" genoemd werd, aan het verdwijnen (Van den Akker e.a. 1992; Cuyvers 1994; Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1997; Liefbroer en Dykstra 2000).

Ook de taakverdeling tussen mannen en vrouwen bleek minder op zijn kop gezet dan verwacht. De arbeidsparticipatiegraad van gehuwde vrouwen was weliswaar snel gegroeid, maar de groei bestond, in toenemende mate zelfs, vooral uit deeltijdbanen.⁷ Het verloop

⁶ In westerse landen gingen demografische veranderingen als een lager geboortecijfer vooraf aan de toename van de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen (Blau 1986: 305). Wat de veranderingen in huwelijks- en vruchtbaarheidpatronen betreft heeft Oppenheimer voor de USA laten zien dat andere factoren dan het streven naar economische zelfstandigheid van vrouwen vaak genegeerd zijn. Zoals bijvoorbeeld de verzwakte economische positie van kostwinners zelf (Oppenheimer 1994: 303).

⁷ In 1960 was nog een minderheid (22,5%) van alle werkende gehuwde vrouwen in deeltijd (minder dan 24 uur) werkzaam (Mol e.a. 1988: 22). In 1981 werkte 44% en in 1991 61% van hen in banen van minder dan 35 uur (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993: 53). Wanneer de arbeidsparticipatiegraad van vrouwen niet in personen maar in arbeidsjaren wordt uitgedrukt, is deze tussen 1960 en 1990 slechts toegenomen van 25% tot 28% (van alle potentiële arbeidsjaren van alle vrouwen tussen 15 en 65 jaar) (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993: 24).

van de zogeheten deeltijdrevolutie, zoals Visser (1999) deze ontwikkeling heeft genoemd, laat zien dat belangen aan de vraag- en aan de aanbodkant van de arbeidsmarkt hier samen kwamen. Dat begon al aan het einde van de jaren vijftig, toen het voor de arbeidsintensieve sectoren van de economie moeilijker werd voldoende werknemers aan te trekken. Dit bracht delen van de dienstensector en ook bedrijven als Philips, Bruynzeel en Verkade ertoe om gehuwde vrouwen te werven door werk in deeltijd aan te bieden (De Bruijn 1989: 244). In de jaren zeventig ging dit proces door, vooral in de sectoren waar nog steeds personeelstekorten dreigden zoals in het onderwijs en de verpleging. De herintreding van vrouwen ouder dan 35 jaar, met (vooral) schoolgaande kinderen of met kinderen die het huis al uit waren, nam toen een hoge vlucht. De uitbreiding van deeltijdarbeid werd in de jaren zeventig ook gezien als belangrijk voor de emancipatie van vrouwen maar aan het begin van de jaren tachtig werd het emancipatie-motief secundair. Het aantal werklozen was sterk toegenomen en de overheid zag nu in deeltijdarbeid in de eerste plaats een middel tot herverdeling van arbeid (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993: 74, 96). Ook bij werkgevers waren nieuwe motieven voor deeltijdarbeid ontstaan, zoals de mogelijkheid om op arbeidskosten te bezuinigen, overcapaciteit terug te dringen en pieken in het werk op te vangen (Visser 1999: 31). De vakbonden bepleitten collectieve arbeidsduurverkortings, die ook in het akkoord van Wassenaar in 1982 overeen werd gekomen. Deze arbeidsduurverkortings bleek op de langere termijn juist een impuls te geven aan de verdere verbreiding van deeltijdarbeid. De trend werd een verdere differentiatie van arbeidsduurpatronen, naast een geringe verkorting van de arbeidsduur (Visser 1999: 30-35). In toenemende mate gingen nu ook vrouwen met jonge kinderen in de nieuwe deeltijdbanen werken (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1997: 54).⁸ In de jaren negentig nam de weerstand van de vakbonden tegen deeltijdwerk af, volgens Visser omdat de mannelijke kostwinner (die nu, minder trots, "alleenverdiener" werd genoemd) ook binnen de vakbeweging geleidelijk in de minderheid raakte (Visser 1999: 32).⁹ De FNV ging ijveren voor meer deeltijdarbeid, in combinatie met een gelijkstelling van de arbeidsvoorwaarden (FNV 1993). In de loop van de jaren negentig steeg het aantal CAO's met afspraken rond deeltijdarbeid en werd onderscheid in arbeids-

⁸ Enerzijds nam het aantal laag betaalde, kleinere en vaak flexibele banen (beperkte contractduur of variabele arbeidstijd) in de loop van de jaren tachtig snel toe, vaak vervuld door werknemers die niet alleen daarvan hoeven te leven zoals scholieren, studenten, (laag opgeleide) herintreedsters (bijv. Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993: 45, 62, 66). Anderzijds waren er vaste deeltijdbanen (soms ook op uitzendbasis) waarvoor een hogere opleiding vereist was.

⁹ Ook het percentage van de mannelijke beroepsbevolking dat in deeltijd werkt is in Nederland hoog (17% in 1996 tegenover 5% gemiddeld in Europa. (Eurostat 1995: 112 en Eurostat 1997: 120). De stijging daarvan (van 5% van het totaal aantal mannen in 1977 naar 9% in 1985) hing samen met de toenemende mogelijkheden tot inleveren van arbeidstijd aan het einde van de loopbaan (Hooghiemstra en Niphuis-Nell: 1993: 53).

voorwaarden op grond van arbeidsduur bij wet verboden (Visser 1999: 34). Ook in andere landen nam het aandeel van deeltijdarbeid aan de werkgelegenheid toe, maar nergens zo sterk als in Nederland. Het record, dat in 1980 nog op naam stond van Zweden en Denemarken (waar 24% van alle werkenden in deeltijd werkte), werd in 1990 (met 37% van alle banen) overgenomen door Nederland, waar het de typerende oplossing werd voor de combinatie van zorg en betaalde arbeid.¹⁰

In de jaren zeventig waren de verwachtingen over de op handen zijnde herverdeling van de kost en de zorg in veel westerse landen nog hoog gespannen geweest. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de titel *“The Symmetrical Family”* van het fameuze onderzoek van Young en Wilmott (1973) of uit het gebruik van de term *“dual career family”* in die periode (Rapoport en Rapoport 1969). In de loop van de jaren tachtig begonnen onderzoekers deze verwachtingen bij te stellen. In Nederland concludeerde Van de Avort (1987) dat het verschil tussen traditionele en moderne huwelijken niet gelegen was in een fundamentele herschikking van taken. Het verschil was eerder dat in moderne huwelijken de traditionele taakverdeling niet langer vanzelfsprekend was; niet meer overeenstemde met gekoesterde idealen. Vooral wanneer vrouwen in deeltijd werkten lag het voor de hand dat vrouwen het leeuwendeel van het huishouden en van de zorg op zich namen, aangezien zij er de meeste tijd voor hadden (Crone e.a. 1982, Pommer en de Kam 1983, Komter 1985). De macht van de vanzelfsprekendheid kreeg dan de overhand (Komter 1985). Deze auteurs legden nog de nadruk op de beperkingen waardoor echtparen noodgedwongen op een (semi-) traditionele taakverdeling terugvielen, of zij dit nu wilden of niet. De Engelse onderzoekster Hakim stelde later dat de meeste echtparen het nog steeds bewust wilden: *“Overall, a two-thirds majority also favour the wife retaining all or the major part of the domestic role”* (Hakim 1997: 39, 41). Het was volgens haar dan ook onjuist om de toegenomen arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen in Europa te verklaren uit de groei van individuele, op (betaald) werk en carrière gerichte, ambities van vrouwen. Een verklaring in termen van veranderde gezinsstrategieën voldeed beter: *“The complete separation of roles has been updated (...) to accept wives going out to work as a secondary activity.”* (Blossfeld en Hakim 1997: 32). De toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen had het kostwinnerschapssysteem niet wezenlijk aangetast, stelde in Nederland

¹⁰ Het percentage van de vrouwelijke beroepsbevolking (gehuwd en ongehuwd) dat in deeltijd werkte, was in Nederland in 1983 50% en in 1996 68%. In andere Europese landen was dit percentage ook toegenomen maar begin jaren negentig lag het gemiddeld nog rond de 30% (Eurostat 1995). In de jaren negentig bleek dat de Nederlandse bevolking desgevraagd vaker koos voor *“meer deeltijd banen”* dan voor *“voorwaardenscheppend beleid om werk en ouderschap beter te kunnen combineren.”* Elders in Europa werd vaker de voorkeur gegeven aan voorwaardenscheppend beleid (Moors en Palomba 1995). Over deeltijdarbeid als typisch Nederlandse oplossing voor combinatieproblemen De Graaf en Vermeulen 1997: 207, 208; Knijn en Kremer 1998.

ook Cuyvers (1994) vast. Deze conclusies riepen onderzoek uit een vroeger tijdperk in herinnering. In de jaren vijftig hadden Myrdal en Klein (1956), in een van de eerste internationale studies naar de groeiende arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen, geconstateerd dat de rolverdeling tussen man en vrouw niet fundamenteel veranderde maar dat er voor gehuwde vrouwen een complementaire rol bij was gekomen. Ook in Nederland gold: “De beroepsrol van vrouwen ontwikkelt zich in Nederland zodanig dat zij de gezinsrol niet aantast” (In’t Veld-Langeveld 1969: 310). In de jaren negentig werd deze conclusie opnieuw getrokken, op dat moment nog tegen de heersende opvattingen en verwachtingen in (Cuyvers 1994, 1997).

Veranderde met de standaardlevensloop ook het standaardcontract?

Had de deeltijdrevolutie dan geen gevolgen voor het kostwinnerschapssysteem? Want dit systeem was dus zowel veranderd, als onveranderd. Aan de ene kant waren de demografische pijlers er onder vandaan gevallen. Een inkomen volstond (vaker) niet meer, er was een toenemend aantal alleenstaanden, kinderen waren minder talrijk, het huwelijk was geen voorwaarde meer voor hun aanwezigheid, huwelijken waren (vaker) niet meer levenslang. Het verwantschapssysteem binnen en tussen generaties, dat het kostwinnerschapssysteem was (zie Hoofdstuk III), was minder nodig, minder mogelijk, en minder betrouwbaar geworden. Aan de andere kant was de traditionele taakverdeling in hoofdlijnen onaangetast. Wat was dan het gecombineerde resultaat van deze ontwikkelingen voor de rechten en plichten die traditioneel aan het kostwinnerschapssysteem verbonden waren? De kostwinnersplicht hield immers, zoals we zagen in Hoofdstuk IV, meer in dan het verdienen van een inkomen van een bepaalde hoogte; net zoals de zorgplicht meer inhield dan het verrichten van een bepaald aantal uren zorg. Beide plichten waren aan elkaar verbonden. De kostwinnersplicht hield in dat het inkomen van de meest verdienende geen individueel maar een collectief inkomen was, mede bedoeld voor (en met sociale zekerheid omgeven ten behoeve van) gezinsvorming en het levensonderhoud van afhankelijken en van diegenen die voor hen zorgden. De zorgplicht had eveneens een collectief karakter; bedoeld voor de zorg voor afhankelijken en (de toekomst van) de kinderen en voor de ondersteuning van de (arbeid van de) echtgenoot. De plichten vormden dus de bron van rechten; zowel van partners ten opzichte van elkaar als ten opzichte van de samenleving want de traditionele taakverdeling vertegenwoordigde ook een publiek belang. Bleef het kostwinnerschapssysteem ook in deze opzichten bestaan?

Onderzoek op het niveau van (echt-)paren wijst erop dat bij een traditionele taakverdeling het kostwinnersinkomen inderdaad gezien werd als gemeenschappelijk geld,

hoewel de partner die het geld binnenbracht meestal een sterker gevoel van eigendom had en ook meer als eigenaar werd gezien dan de niet verdienende (Pahl 1980; De Regt 1993). Al was het huwelijkscontract geen arbeidscontract, er was bij een traditionele taakverdeling sprake van een besef van ruilrechtvaardigheid. De voltijds huisvrouwen die eind jaren zeventig werden ondervraagd door Van Houten en Spaander bijvoorbeeld waren van mening dat het vrouwenwerk voor het draaiend houden van het gezin even belangrijk was als het mannenwerk: "Hij heeft zijn werk en ik heb mijn werk." Zij vonden het daarom ook niet redelijk van de man te verlangen dat hij naast zijn baan nog een deel van de huishouding zou doen (Van Houten en Spaander 1980: 78, 112). De traditionele taakverdeling was voor hen niet meer persé de meest natuurlijke, maar wel de meest logische, want de taken werden gezien als complementair. Daarbij paste de gedachte dat de zorg als het ware de kost verdient. Een door Weeda ondervraagde vrouw (28 jaar) die met haar werk buitenshuis gestopt was, zei het zo: "Ik vind het logisch dat ik nu vooral de huishouding doe, nu hij alleen een baan heeft" (Weeda 1984: 106). Een andere huisvrouw (39 jaar) vertelde: "Ja, hij wilde dat ik meeverdiende. Maar ik zei: OK, dan moet jij binnen ook wat doen. Dat deed ie niet." (Weeda 1983: 59).

Hoe veranderden de hier geschetste verhoudingen in het toenemend aantal gevallen waarin de vrouw eveneens een inkomen inbracht? In de periode waarover mijn onderzoek zich uitstrekt, tussen 1950 en 1990, is er bijzonder veel onderzoek gedaan naar de (her) verdeling van de gezinstaken. Maar zoveel informatie als daarin te vinden is over de veranderingen in de opvattingen over de zorgplicht, zo weinig is er te vinden over de plicht, die daar in het standaardcontract tegenover stond: de kostwinnersplicht. Zelden is gevraagd naar de mate waarin, in de beleving van partners, aan zorg nog het recht op inkomensdeling verbonden was.

Onduidelijk blijft meestal of partners het hoogste inkomen nog zagen als een collectief inkomen, mogelijk gemaakt door en mede bestemd voor de zorgtaken en het onderhoud van de andere partner.¹¹ De wijze waarop het SCP de veranderingen registreert in

¹¹ In de jaren vijftig en zestig ging dit onderzoek over de vraag naar de gevolgen van het inschakelen van gehuwde vrouwen in het arbeidsproces voor het gezinsleven en naar de mogelijke rolconflicten. (bijv. Schellekens-Lighthart 1957; Verwey-Jonker 1962; Willems en Janmaat 1968; Boelmans-Kleinjan en Beuckens-Vries 1974). Vanaf het eind van de jaren zestig was de leidende vraag (bijna omgekeerd) welke beperkingen de taakverdeling in het huishouden nog stelde aan de carrièremogelijkheden van gehuwde vrouwen en hoe twee carrières gecombineerd konden worden en hoe daarin keuzen werden gemaakt (bijv. In' Veld-Langeveld 1969; Van Doorne-Huiskes 1979). In de jaren tachtig en negentig werd de balans opgemaakt. Waren machtsverhoudingen veranderd, welke nieuwe obstakels en conflicten waren gerezen? (bijv. Komter 1985, 1990; Karsten 1992; Maassen van den Brink en Noom 1993; Brinkgreve 1992; Fortuijn 1993; De Jong en De Olde 1994; Groenendijk 1998; Van der Vinne 1998). Overzichten in Havinga 1983; De Bruijn 1989: 238-363; Brouns en Schokker 1990; Van der Lippe 1997; Van der Lippe en Niphuis-Nell 1994.

opvattingen over de rolverdeling is illustratief. Periodiek legt men respondenten stellingen voor zoals:

- a. man en vrouw moeten het betaald werk gelijkelijk onder elkaar verdelen.
- b. man en vrouw moeten het huishoudelijk werk gelijkelijk onder elkaar verdelen (SCP 1992: 467, 468).

Maar de verbinding tussen (a) en (b), die de kern vormde van het kostwinnersysteem, is zo al bij voorbaat uit zicht geraakt. Om veranderingen daarin vast te kunnen stellen had men stellingen als de volgende kunnen voorleggen:

- a. De zorg en de kost vormen gelijkwaardige tegenprestaties.
- b. De (meest) zorgende echtgenoot heeft recht op een aandeel van het inkomen van de (meest) verdienende echtgenoot.
- c. Het inkomen van de echtgenoot wiens partner zorgt voor het gezin is (niet) zijn persoonlijk bezit, maar ook dat van de zorgende partner.

Dergelijke stellingen werden evenwel niet voorgelegd. Het kostwinnerschapstelsel werd zo in de eerste plaats gezien als een traditionele verdeling van werkzaamheden en niet als datgene wat het daarnaast óók was: een verdeling van inkomen of van materiële levenskansen. In deze onderzoeksliteratuur is dus geen (rechtstreeks) antwoord te vinden op de vraag wat er binnen het huwelijk veranderd is aan de beleving van de kostwinnersplicht. Wel is het mogelijk er enkele veronderstellingen uit af te leiden. Hieronder volgen er drie.

In de eerste plaats is het aannemelijk dat de toegenomen arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen zelf het recht op inkomensdeling op grond van zorg heeft aangetast. De gedachte dat tegenover zorgarbeid het recht op inkomensdeling staat rustte op het uitgangspunt dat betaald werk en de zorg voor afhankelijken niet samengaan. De arbeidsparticipatie van moeders moet, alleen al doordat zij zich voordeed, dat uitgangspunt hebben gelogenstraft. De maatschappelijke acceptatie van de combinatie van arbeid en zorg is achteraf beschouwd zeer snel gegaan. In 1983 koesterde meer dan de helft van de echtparen nog traditionele gezinsidealen.¹² Maar met betrekking tot betaalde arbeid waren de meningen wél sterk veranderd. In 1967 zei nog 82% van de mannen (en 63% van de vrouwen) het eventueel betaald werken van de vrouw onplezierig te vinden, in 1983

¹² Dat blijkt uit een groot (representatief) onderzoek dat Weeda in het begin van de jaren tachtig uitvoerde naar het huwelijksleven in Nederland, waarbij zij de vragenlijst van Kooy uit 1967 (Kooy 1969) opnieuw gebruikte. Onder traditionele gezinsidealen rekent Weeda de volgende opvattingen: dat het huwelijk gelegaliseerd dient te worden, dat het voor het leven is, dat het krijgen van kinderen er vanzelfsprekend bij hoort, dat de continue aanwezigheid van de moeder van groot belang is voor het jonge kind, dat de man de hoofdverantwoordelijke is voor de verwerving van het inkomen, de vrouw voor de huishouding en de kinderopvang, dat er tussen man en vrouw een volstrekte economische gezamenlijkheid dient te bestaan (Weeda 1984: 18).

was dat een minderheid geworden: 39% van de mannen (en 31% van de vrouwen). De ervijand van het feminisme, de man die zijn vrouw verbiedt om buitenshuis te werken, vond in 1983 al een groter aantal mannen tegenover zich dat juist graag zou zien dat hun (nog) niet betaald werkende echtgenote dat wel zou doen. De economische crisis heeft in de gezinssfeer doorgewerkt, stelde Weeda vast (Weeda 1984:194 en verder).

Rond 1980 werd het door echtparen uit alle inkomensklassen nog belangrijk gevonden dat het gezin, als het echt nodig was, zou kunnen rondkomen van het enkele inkomen van de kostwinner (Komter 1985). Het verlies van die mogelijkheid signaleerde sociale achteruitgang. Tegen die achtergrond is ook goed te begrijpen dat vooral echtparen uit de lagere inkomensgroepen sterk bleven hechten aan de traditionele rolverdeling, zoals steeds opnieuw uit onderzoek naar voren kwam.¹³ Ging een gehuwde vrouw betaald werken dan zagen onderzoekers een verdeling ontstaan tussen “mannengeld” en “vrouwengeld”. Het inkomen van de man werd benoemd als gemeenschappelijk geld en het inkomen van vrouwen als haar eigen geld, dat zij naar eigen goeddunken kon besteden (De Regt 1993: 157-158). Dit kwam tegemoet aan het verlangen van gehuwde vrouwen naar meer (bestedings-)vrijheid en spaarde ook de trots van de echtgenoot. Deze verdeling paste dus in het kostwinnerschapssysteem maar kan ook de weg hebben gebaad naar meer individualistische opvattingen. Als vrouwengeld persoonlijk bezit is, waarom mannengeld dan eigenlijk niet? Verschillende auteurs zien het moderne huwelijk inderdaad als een relatie waarin zelfstandige en van elkaar onafhankelijke individuen tijdelijk hulpmiddelen “poolen” (Van der Avort 1987; Langeveld 1985; Van der Avort e.a. 1996). Als daarmee ook zou worden bedoeld dat moderne huwelijkspartners beider monetair inkomen als louter persoonlijk bezit zijn gaan beschouwen, ongeacht de verdere verdeling van de gezinstaken, dan zou daarmee elke aanspraak op inkomensdeling op grond van zorg, op grond van de ruilrechtvaardigheid tussen de kost en de zorg, verdwenen zijn. Het onderzoek naar de taakverdeling in de jaren tachtig en negentig geeft daarvoor (nog?) geen aanwijzingen. De hierboven aangehaalde opvatting dat het logisch is dat de vrouw meer doet in huis wanneer de man meer doet buitenshuis, werd althans ook opgetekend uit de mond van gehuwde vrouwen die zelf betaald werken.¹⁴

¹³ Bij Willems en Janmaat 1968; Weeda 1982: 211; Beckers e.a. 1980; Tavecchio en IJendoorn 1982; Komter 1985; Knijn en Verheyen 1988: 153; Turkenburg 1995. Van der Eind e.a. (1981) stelden vast dat vrouwen in volksbuurten zichzelf vanaf de eerste dag van hun huwelijk als voltijds huisvrouw beschouwden, ook als ze betaald bleven werken. Tien jaar later onderzocht Turkenburg (1995) de aanvaardbaarheid van de combinatie van werk en gezin onder lager opgeleide vrouwen; de helft van hen vond dat in 1993 aanvaardbaar.

¹⁴ Bijvoorbeeld in Weeda 1984: 106; Komter 1985; de Jong en de Olde 1994; Arts en Hermkens 1994; Van der Vinne 1998). Sommige auteurs wezen ook op de tegenstelling tussen deze beoordeling van de eigen ongelijke verdeling van de zorg thuis als eerlijk en het opinieonderzoek waaruit blijkt dat een meerderheid van de Nederlandse

Maar of dit vrouwen gevoelsmatig recht gaf op het door de man verdiende inkomen bleef onbekend. Een tweede veronderstelling heeft betrekking op de zogeheten privatisering en individualisering van het ouderschap. Demografische individualisering ging in het algemeen gepaard aan een grotere gehechtheid aan de individuele, persoonlijke ontwikkeling (Van de Kaa 1987; Lesthaeghe en Surkyn 1988; Bumpass 1990). Kinderen werden steeds meer gezien als een persoonlijke keuze, die in de eerste plaats in het belang was van het persoonlijk levensgeluk van de ouders zelf.¹⁵ Het idee dat moeders een “vital unpaid service” aan de gemeenschap leveren, zoals Beveridge, grondlegger van de sociale zekerheid, dat nog kort na de oorlog had geformuleerd, raakte achterhaald (Lewis 1995: 9). Dit maakte in Nederland vanaf de jaren tachtig een stapsgewijze verlaging van de kinderbijslag mogelijk (Jansweyer 1987: 64). Terwijl het publieke belang van de zorg voor kinderen minder groot leek te worden, zou vanaf de tweede helft van de jaren tachtig het arbeidsethos opnieuw sterk benadrukt worden (De Beer 2001). Mogelijk zijn hierdoor de kost- en de zorg zich ook op het niveau van individuele echtparen meer tot elkaar gaan verhouden als het dienen van een algemeen belang tegenover het vervullen van een privé-belang. Degene die dit privé-belang het meeste vervult doet dit dus voor het persoonlijk levensgeluk en bovendien uit vrije keuze; nu immers de taakverdeling tussen de seksen niet meer normatief, laat staan van nature, is voorgeschreven.¹⁶ En voor eigen keuzen is men zelf verantwoordelijk.

Een derde en laatste veronderstelling is dat de toegenomen kans op echtscheiding ook binnen het huwelijk zijn schaduw vooruit werpt en de verdeling van wederzijdse

bevolking vindt dat mannen en vrouwen het huishoudelijk werk meer gelijk onder elkaar moeten verdelen en dat kinderverzorging even goed de verantwoordelijkheid is van vaders als van moeders. Blijkbaar, zo stellen deze auteurs, blijft de realiteit achter bij de egalitaire idealen maar passen mensen zich aan en weten zij met vindingrijke redeneringen de eigen taakverdeling toch als eerlijk voor te stellen. Zo voorkomen zij cognitieve dissonantie en vermijden zij conflicten (Tavecchio en Van IJzerdoorn 1982; Komter 1990; Arts en Hermkens 1994; Van der Vinne 1998; Hochschild 1989). Deze redenering is mijns inziens niet helemaal overtuigend. Partners kunnen de eigen taakverdeling als eerlijk beoordelen louter in termen van de verdeling van tijd en energie; ongeacht de vraag of deze verdeling inhoudelijk samenvalt met de traditionele of juist moderne idealen die men koestert. Het opinieonderzoek vraagt in wezen ook naar iets anders: naar de mate waarin men afstand heeft genomen van de traditionele opvatting dat verzorging van nature de taak van vrouwen is. De meerderheid van de bevolking heeft daar afstand van genomen. Een telefonische (representatieve) enquête in 1996 leerde bijv. dat (60%) van de ondervraagden het oneens was met de stelling “Het is het meest natuurlijk dat de man kostwinner is en de vrouw verantwoordelijk is voor het huishouden en de zorg voor de kinderen” (Van der Avort e.a.: 1996: 17-19). Een meerderheid; overigens wel een opmerkelijk kleine meerderheid.

¹⁵ Een inhoudsanalyse van Nederlandse vrouwenbladen liet een verschuiving zien van opofferend moederschap rond 1960 naar zelfontplooiend moederschap in 1980 (Knijn en Verheyen 1988, 316). Het toegenomen belang van de persoonlijke betekenis van kinderen ook bij Kooy 1978 [1975]; Van Setten 1987; Knijn 1997.

¹⁶ Moeders die in de jaren tachtig jonge kinderen hadden beschouwden de taakverdeling tussen vader en moeder niet meer als vanzelfsprekend horend bij de sekse van beide ouders maar als een kwestie van min of meer toevallige individuele voorkeuren, capaciteiten en behoeften (Knijn en Verheyen 1988: 63).

rechten en plichten heeft beïnvloed, al is niet op voorhand duidelijk in welke richting.¹⁷ We bevinden ons hier typisch op het terrein van de “power resources” analisten; in hun modellen werd er aanvankelijk vanuit gegaan dat de keuzes van huwelijkspartners gericht waren op een maximale economische opbrengst voor het huishouden als geheel (zie Hoofdstuk III). Naarmate het aantal echtscheidingen toenam rezen tegen dit gezamenlijke nutsmodel steeds meer bezwaren. In plaats daarvan werd als uitgangspunt genomen dat individuen hun eigen nutsfuncties maximaliseren (Peters 1986; Lundberg en Pollak 1993). Nog steeds leverde in deze modellen specialisatie voordelen op voor het huishouden als geheel; maar niet in gelijke mate voor de afzonderlijke partners. Indien een paar zich specialiseert volgens de semi-traditionele taakverdeling, doet de vrouw nog steeds relatief veel relatie-specifieke investeringen, de man relatief weinig. De specialisatie die in het voordeel is van het huishouden als geheel is dus niet in het voordeel van individuele (meestal) vrouwen; die daardoor meer economisch kwetsbaar worden. Tenzij er een afdwingbare afspraak, in de vorm van een wederzijdse verzorgingsplicht die ook na echtscheiding van kracht blijft, in de vorm van een alimentatieverplichting, tegenover staat (Ott 1992). Dit model volgend is het mogelijk dat, naarmate alimentatie minder vanzelfsprekend werd (zie V.4), partners alternatieve afspraken gingen maken om de grotere kwetsbaarheid van de meest zorgende te compenseren. Maar het is ook mogelijk dat dat juist niet gebeurde, bijvoorbeeld door de individualisering van het ouderschap. Dan werd inkomensdeling een gunst; en een gunst die vanwege een relatie wordt gegeven, overleeft die relatie niet.

Conclusie en discussie: vergelijking met één onbekende

De samenhang tussen individualisering en de materiële en affectieve bindingen tussen mensen behoort tot de meest controversiële onderwerpen van dit moment. Over het feit dat die bindingen veranderd zijn bestaat weinig verschil van mening. Gezins sociologen spreken van een de-institutionalisering en emotionalisering van het huwelijk, waarbij het huwelijk een privé-verbintenis werd waarbij verplichtingen tegenover de samenleving geminimaliseerd zijn. De onderlinge banden zijn meer gebaseerd op persoonlijke keuzen

¹⁷ Eerder hadden Franse sociologen hierop gewezen. De ruil die in een traditioneel huwelijk plaatsheeft is een ruil op zeer lange termijn. De toegenomen kans op echtscheiding geeft echter grote onzekerheid. Daarom is voortdurende evaluatie en afrekening nodig van wederzijdse prestaties, en vindt een voortdurend onderhandelen plaats (Kellerhand en Trouot 1982). In Nederland verklaarde men het onderhandelingskarakter van moderne huwelijken anders: uit de groei van de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen die de machtsbalans binnen het huwelijk in het voordeel van vrouwen verschoven had. (Langeveld 1985: 22; Van der Avort 1987: 289-290). Dat was, achteraf beschouwd, een rijkelijk optimistische interpretatie. Voor de VS liet Hochschild al in 1989 zien dat betaald werk de ‘machtsbalans’ niet per definitie egalitairder maakt. Sommige vrouwen, ook vrouwen met een aanzienlijk aandeel aan het gezinsinkomen, matigden hun eisen op het gebied van de herverdeling van zorg en huishouden, uit angst voor de economische gevolgen van echtscheiding (Hochschild 1989: 253).

en affiniteiten (bijv. Beck en Beck-Gernsheim 2002: 85-100). De controverse gaat over de vraag wat deze verandering heeft betekend voor de mate waarin mensen bereid zijn verantwoordelijkheid voor elkaar te dragen. Aan de ene kant staan auteurs die menen dat de zelf gekozen relatievorming de onderlinge verhoudingen tussen partners heeft gedemocratiseerd en veranderd, maar zeker niet vrijblijvender heeft gemaakt (bijv. Giddens 1992). De verantwoordelijkheid is niet meer gedicteerd door vaste externe regels maar daarom niet afwezig; zij is alleen meer afhankelijk geworden van de ontwikkeling van een individuele ethiek (Bauman 1995). De in Amerikaanse tradities gewortelde gemeenschapsdenkers of communitaristen, menen dat de psychologisering van de huwelijksrelatie en het verbreken van de institutionele banden met de samenleving leidde tot een minder sterk gevoel van onderlinge verantwoordelijkheid: “if love and marriage are seen primarily in terms of psychological gratification, they may fail to fulfil their older social function of providing people with stable, committed relationships that tie them into the larger society” (Bellah e. a. 1985: 85). Lewis heeft opgemerkt dat in deze discussie vaak statistische data met een hoog aggregatieniveau (zoals het stijgend echtscheidingscijfer) direct vertaald worden naar het niveau van de mentaliteit en de keuzes van individuen (zoals minder betrokkenheid). Wat dan ontbreekt is informatie over de daartussen liggende laag van de normatieve en institutionele context waarbinnen individuele keuzen gemaakt worden en betekenis krijgen (Lewis 2001: 25).

Het kostwinnerschapstelsel vormde zo’n institutionele tussenlaag. Wat veranderde er in Nederland tussen 1965 en 1990 aan de ruil, die de kern ervan uitmaakte? De literatuur liet alleen de conclusie toe dat betrokkenheid natuurlijk nog bestaat. Ook in de semi-traditionele taakverdeling worden individuele doeleinden ondergeschikt gemaakt aan gemeenschappelijke, zoals wanneer de (meest) zorgende de ontwikkeling van de persoonlijke perspectieven op de arbeidsmarkt opschort of beperkt ter wille van de zorg voor kinderen en ter wille van de (eveneens daarvoor onmisbare) verdien capaciteit van de andere partner. Aan deze realiteit wordt eigenlijk geen recht gedaan door het moderne huwelijk te kenschetsen als een arrangement waarin individuen tijdelijk hulpmiddelen poolen. Noch individuen, noch gezinnen, opereren in in een maatschappelijk vacuüm, en hebben zich te voegen naar de economische voorwaarden van het moment. Maar leiden deze voorwaarden er nog toe dat inkomensdeling tijdens het huwelijk beschouwd kan worden als een recht van de (meest) zorgende, en als een plicht van de (meest) verdienende? Het bleek niet mogelijk die vraag te beantwoorden, onder meer door het volkomen ontbreken van informatie over de beleving van de kostwinnersplicht, dat wil zeggen over de betekenis die inkomensdeling of inkomens-“pooling” voor beide partners heeft, in relatie tot de

taakverdeling op het gebied van zorg. Dit hiaat onthulde overigens zelf de snel veranderde opvattingen op dit gebied (en de sociale en politieke positie van de onderzoekers).

V.3 | Individualisering van waarden

Kritiek op het kostwinnerschapssysteem

In de vorige paragraaf zagen we dat demografische veranderingen het kostwinnerschapssysteem ondergroeven. Dat was al gebeurd voordat, aan het eind van de jaren zestig, de vrouwenbeweging in beweging kwam. Er is natuurlijk niet één moment aan te wijzen, waarop het kostwinnerschapssysteem ook als waarde in verval raakte. Historici leggen er de nadruk op dat veel van de stormachtige culturele veranderingen in de jaren zestig en zeventig, al in de jaren vijftig zijn voorbereid. Dat geldt zeker ook voor de acceptatie van het buitenshuis werken van moeders. Binnen de katholieke kerk bijvoorbeeld, misschien wel de sterkste hoeder van de traditionele taakverdeling binnen het gezin, was al in de tweede helft van de jaren vijftig een kentering waar te nemen. Gezien het belang van de geestelijke gezondheid, de welvaart, en de economie waren er in progressieve katholieke kring in 1956 geen principiële bezwaren meer tegen het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen (Penders 1962). Wantoestanden in het gezinsleven als gevolg van de arbeid van gehuwde vrouwen werden niet meer verwacht (Banning 1962: 37). Maar de bevolking als geheel onderschreef desgevraagd in 1965 nog de kernwaarden van het kostwinnerschapssysteem. Zo vond 84% het bezwaarlijk wanneer in een gezin met schoolgaande kinderen de vrouw naast haar huishouding een werkkring had; vond 68% bewuste kinderloosheid bij een echtpaar ontoelaatbaar en vond 48% echtscheiding (als er nog kinderen thuis woonden) ontoelaatbaar. In 1975 waren dit minderheden geworden: resp 42%, 15% en 9% (SCP 1992: 466, 460). We zien dus opnieuw een snelle verandering vanaf de tweede helft van de jaren zestig. De groeiende kritiek op het kostwinnersysteem vormde daarvan een onderdeel.¹⁸ De vraag in deze paragraaf is wat de kritiek inhield en welke alternatieven werden uitgedacht om vrouwen (of mannen, moeten we vanaf nu toevoegen) met zorgverantwoordelijkheid een toegang tot sociale zekerheid te geven die beter zou passen bij een geïndividualiseerd of geëmancipeerd stelsel van inkomensverdeling. Op verschillende plaatsen wordt naar een antwoord gezocht. In de eerste plaats binnen de vrouwenbeweging zelf (V.3.2). In de tweede plaats

¹⁸ Ehrenreich (1983) meent dat in de VS het kostwinnerschapssysteem al in de jaren vijftig onder vuur kwam; mannen van de beatnik-generatie met iconen als Jack Kerouac, vonden de kostwinnersplicht een te zware last.

in de programma's van de politieke partijen die de hoofdstromen van de Nederlandse politiek vormen; de liberalen, sociaal-democraten en confessionelen (V.3.3). In de derde plaats in het emancipatiebeleid (V.3.4). Het beginsel van de economische zelfstandigheid wordt afzonderlijk besproken (V.3.5). De ongerustheid aan het eind van de jaren tachtig over de herverdeling van zorg sluit deze paragraaf af (V.3.6). Een overzicht van de geraadpleegde documenten is apart aan de literatuurlijst toegevoegd.

Individualisering door herverdeling: de jaren zeventig

In Nederland werden de maatschappelijke en psychologische beperkingen van het huisvrouwenbestaan onder woorden gebracht door Joke Smit, in "het onbehagen van de vrouw" (Smit 1967). Veel vrouwen werden erdoor geraakt en daarmee markeert het artikel ook het begin van de tweede feministische golf in Nederland. De activiteiten van Man Vrouw Maatschappij (verder MVM), de eerste vrouwenorganisatie van de zogeheten "tweede golf", die mede door Joke Smit werd opgericht, stonden in het teken van het uitbreiden van de mogelijkheden van vrouwen om betaalde arbeid te verrichten (meer deeltijdarbeid, meer crèches) en van het doorbreken van hun rolconditionering (door scholing, opleiding). Aanvankelijk ging het dus vooral om een uitbreiding of verandering van het takenpakket van vrouwen; (nog) niet van dat van mannen. De ideeën van MVM ontwikkelden zich wel in een maatschappijkritisch klimaat. Dit bleek bijvoorbeeld uit Joke Smit's artikel: 'Gelijkheid vertaald naar de helft' (Smit 1972), dat vaak wordt beschouwd als de introductie van het beginsel van de economische zelfstandigheid van vrouwen in de sociaal-democratie (Ribberink 1998: 340; Bussemaker 1993: 123). In dit artikel werden ook ingrijpende maatschappelijke veranderingen geëist. Smit ageerde tegen het "spel van de verspringende normen"; waarbij men ongeacht de maatschappelijke voorwaarden gelijkheid veronderstelt waar zij er in werkelijkheid nog niet is, om zo voor vrouwen nadelige maatregelen te verdedigen, zoals de afschaffing van alimentatie of de (op dat moment actuele) terugbetaling van studieschulden:

"als wij stellen dat er gelijkheid moet zijn tussen mannen en vrouwen bedoelen wij dat er gelijke rechten moeten zijn, gelijke kansen, gelijke mogelijkheden en een gelijke situatie. Gelijke plichten ook natuurlijk, maar pas als de andere vier er al zijn of er zeker zullen komen. Want meestal worden de gelijke plichten al te voorschijn gehaald in een stadium waarin ze de ongelijkheid alleen maar zullen vergroten" (Smit 1972: 126).

Eerst moest de éézijdige conditionering van vrouwen tot de huisvrouw- en moederrol opgeheven worden, maar dat niet alleen. Ook de mannenrol, die mannen eenzijdig

richt op de noodzaak om carrière te maken en zoveel mogelijk geld te verdienen, moest veranderen. Beide maatschappelijke rollen leidden tot een beperking en zelfs misvorming van het individu. (MVM-nieuws juni 1970 in MVM 1988: 71-73)

Voor het doorbreken van de eenzijdige conditionering van mannen werd het belangrijk gevonden dat de vader een actieve opvoeder werd (bijv. Smit 1969: 66). Dat was een gedachte die nieuw was in het feministisch denken. Een verandering van de vrouwenrol was al eerder opgeëist. Feministen in de negentiende eeuw zagen in beroepsarbeid een alternatief voor het huwelijk als enige respectabele levensbestemming van vrouwen en als een middel om zich individueel te ontwikkelen en nuttig te maken voor de samenleving. Wat nog volkomen ondenkbaar was, ook onder feministen en hun sympathisanten, was de gedachte dat de zorgende taken ook door mannen zouden kunnen worden gedaan. Laten wij ter illustratie een bekende negentiende-eeuwse voorstander van de emancipatie van vrouwen aan het woord:

“De vrouw voedt het gezin en de man zit thuis, past op de kinderen, veegt de kamer aan en kookt. Zoiets komt heel vaak voor; alleen al in Manchester kunnen honderden van dergelijke mannen die tot niets dan huiselijke arbeid gedoemd zijn, worden aangetroffen. Men kan zich voorstellen wat een verontwaardiging deze feitelijke castratie terecht bij de arbeiders oproept.” (Friedrich Engels 1976 [1845]: 192).

Of, een kleine eeuw later, een progressieve Amsterdamse advocaat:

“Een man die zich ooit met een schort en met opgestroopte hemdsmouwen de vaten wast en droogt, theewater verzorgt, bij de kinders thuis blijft oppassen en zijn vrouw laat uitgaan, is een karikatuur, die alleen thuis hoort in een of ander blijspel of in een filmklucht” (Jessurun Cardozo 1932: 143).

De huisman als respectabele held is een schepping van de tweede feministische golf en hoort bij de laatste decennia van de twintigste eeuw, waarin de gedachte dat de verschillende levenstaken en -bestemmingen van mannen en vrouwen van nature zijn bepaald, was losgelaten. Hierdoor konden deze taken op zichzelf worden beschouwd en kon de gedachte ontstaan dat niet alleen de betaalde, maar ook de onbetaalde arbeid tussen de seksen moest worden (her-) verdeeld. Hoe nieuw en opwindend dit idee aanvankelijk nog was, spreekt bijvoorbeeld uit deze woorden van een (Engelse) feministe:

“For me, and probably many other mothers, the key influence was a relatively unccelebrated article: “child rearing and Women’s Liberation” written by Rochelle Wortis in 1969 and presented as a paper at the first Women’s Liberation Conference in Oxford in 1970. It was probably the first feminist critique of Bowlby’s theories of maternal deprivation. (.....). The idea that men must take an equal part in child-care, and that

this was not only not a trivial demand but part of the revolutionary process, seemed daring and exhilarating” (Nava 1983: 69-70).

Ook in Nederland kwam de onbetaalde zorg meer in het centrum van de discussie te staan met de opkomst van het radicaal feminisme in het begin van de jaren zeventig. Deze stroming stelde dat de rolpatronen en de conditioneringen die MVM wilde doorbreken, niet louter de ideële restanten waren van een patriarchaal verleden maar dat zij een actuele reden van bestaan hadden. Mannen hebben belang bij de onbetaalde arbeid van vrouwen of dezelfde wijze als kapitalisten belang hebben bij de arbeid van arbeiders. De radicale feministes namen van het marxisme de materialistische maatschappijvisie over maar beschouwden niet de klassenstrijd maar de seksestrijd als de meest fundamentele maatschappelijke tegenstelling (Firestone 1970). Zij pleitten er daarom voor de onderlinge banden tussen vrouwen te versterken en alternatieven voor het gezinsleven te ontwikkelen. Individuele ontplooiing van vrouwen zou niet mogelijk zijn zonder door collectieve strijd van vrouwen verkregen maatschappelijke verandering, behalve, misschien, voor een kleine en geprivilegieerde groep. Doordat het radicaal feminisme de economische waarde van huishoudelijke arbeid aan de orde stelde (een waarde die weliswaar niet ten gunste kwam aan vrouwen maar die ogenblikkelijk zichtbaar zou worden wanneer vrouwen zouden weigeren huishoudelijke en verzorgende arbeid te verrichten; dat was de achtergrond van de vrouwenstaking), rees nu ook in andere delen van de vrouwenbeweging de vraag wat er in de toekomst eigenlijk zou moeten gebeuren met het eiland dat vrouwen gingen verlaten. Het debat dat hierover is gevoerd en dat later bekend is geworden als het “huishoudelijke arbeid debat”, vond plaats in socialistisch-feministische kring en speelde zich in hoofdzaak af in Engeland, waar de feministische beweging sterk aan de linkse politiek verbonden was. De inzet ervan was om te onderzoeken of er voor socialisme en feminisme nog een gemeenschappelijke theorie en politiek ontwikkeld kon worden. In Nederland werd het debat op de voet gevolgd. In een van de eerste bijdragen werd gesteld:

“Zuiver kwantitatief gezien vormt de huishoudelijke arbeid, de verzorging van de kinderen inbegrepen, een kolossale hoeveelheid maatschappelijk noodzakelijke productie. Niettemin wordt het in een samenleving die gebaseerd is op warenproductie gewoonlijk niet beschouwd als “echte arbeid” omdat het buiten de handel en de markt valt.” (Meulenbelt (1975): 648).

En in een van de laatste bijdragen:

“Het debat over huishoudelijke arbeid (...) maakte duidelijk wat vrouwen gemeenschappelijk hebben door de klassen heen en dat huisvrouwen niet ‘los’ van de

maatschappij staan of 'thuis zitten' maar een wezenlijke bijdrage aan de maatschappij leveren door haar onmisbaar werk." (Outshoorn 1980: 180-181).

Zo had binnen de vrouwenbeweging de gedachte postgevat dat huishoudelijke en zorgende arbeid productieve en maatschappelijk onmisbare arbeid was. Dit uitgangspunt leidde tot de eis, tot ver in de jaren tachtig nog in emancipatienota's en partijprogramma's terug te vinden, dat dit werk beter gewaardeerd zou worden. Het vormde ook de basis voor de alternatieven die in de jaren zeventig binnen de vrouwenbeweging werden uitgedacht voor het gewraakte kostwinnerschapssysteem: ten eerste, opnieuw, de betaling van huisvrouwen en ten tweede de vijfjarige (werk-)dag.

De betaling van huisvrouwen

Zoals we zagen in Hoofdstuk IV was de eis van een huisvrouwenloon ten tijde van de opbouw van de naoorlogse verzorgingsstaat niet opnieuw naar voren gebracht, hoe belangrijk het werk van de huisvrouw toen ook gevonden werd. In het begin van de jaren zestig hadden veel huisvrouwen het gevoel dat hun werk niet meer zo werd gewaardeerd en werd getrivialiseerd. Dit vormde één van de bronnen van het onbehagen waarover Joke Smit in 1976 schreef. In 1965 achtte de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen het nodig om aan haar statutaire doelstellingen toe te voegen: "Het bevorderen van de waardering voor de huishoudelijke taak van de vrouw" (Jonker 1987: 25). In het begin van de jaren zeventig stelde Galinka Ehrenfest de zogeheten "Ooievaarsregeling" voor. Zij ontwierp deze regeling als een volksverzekering voor diegene die kinderen verzorgt, analoog aan de AOW. De rechtvaardigheidsgrondslag was het uitgangspunt dat ieder kind recht heeft op een vrijgestelde verzorger en dat iedere verzorger recht heeft op financiële onafhankelijkheid van de kostwinner (Ehrenfest 1970: 23). Ehrenfest vond het elitair om te denken dat vrouwen alleen door betaald werk kunnen emanciperen en meende dat deze strategie bovendien te weinig mogelijkheden openliet tot persoonlijke ontplooiing buiten de arbeidsmarkt om (zoals bijvoorbeeld in vrijwilligerswerk) (Ehrenfest 1972: 10-17). Met deze kritiek hoorde zij bij de anti-materialistische en maatschappij-kritische beweging van die tijd. Maar het idee dat zorg en huishouden betaald zouden kunnen worden kwam ook uit meer gevestigde kringen. In de VS had de economische wetenschap het huishouden en de zorg ontdekt als een bepaalde hoeveelheid, in tijdseenheden uit te drukken, abstracte arbeid (zie Hoofdstuk III). De econome Marga Bruyn-Hundt introduceerde deze inzichten in Nederland. Zij schatte het aandeel van de arbeid van huisvrouwen aan het totale Nationaal Produkt op 30 a 40% (Bruyn-Hundt 1970). Werd dit werk betaald, dan zou dit huisvrouwen economisch onafhankelijk

maken van een kostwinner, zou de verzorging van kinderen beter gewaarborgd zijn en zouden echtscheidingen met minder financiële moeilijkheden gepaard gaan (Bruyn Hundt 1973a). Noch de ooievaarsregeling noch het huisvrouwenloon wekten in Nederland veel politiek enthousiasme.¹⁹ De Nederlandse Vereniging voor Huisvrouwen, waarvoor Bruyn-Hundt in 1972 een inleiding hield over huisvrouwenloon, wees het vrijwel unaniem van de hand (Jonker 1987: 128). Er was een gevoelsmatige barrière om het werk van huisvrouwen in rationeel-economische termen te waarderen.²⁰ Buiten feministische kring was dat waarschijnlijk alleen mogelijk op het hoge abstractieniveau van de economen. Maar ook feministen zelf hadden bezwaren tegen het huisvrouwenloon. Het belangrijkste bezwaar was dat het rolbevestigend was. Ook Bruyn-Hundt zou zich hierdoor laten overtuigen en op haar standpunt terugkomen: “De zekerste weg naar financiële onafhankelijkheid lijkt zelf een inkomen op de arbeidsmarkt te verdienen en een andere oplossing te zoeken voor kinderopvang en huishoudelijk werk, hoe belangrijk dat werk ook mag zijn” (Bruyn-Hundt 1978: 12).

De vijfjarige werkdag

Het andere maatschappelijk alternatief voor het gewraakte kostwinnerschapssysteem was de eis tot herverdeling van alle arbeid; de betaalde zowel als de onbetaalde arbeid. Concrete politieke uitwerkingen bleven aanvankelijk schaars.²¹ Maar in 1978 zou Joke Smit in een rede bij de viering van het tienjarig bestaan van MVM, de vijfjarige werkdag verdedigen:

¹⁹ Vooral in Italië en Engeland werd er in de jaren zeventig actief campagne gevoerd voor een loon voor huishoudelijke arbeid terwijl in Zweden, de VS, Canada en West Duitsland de discussie heftig was (Grotenhuis 1980: 127). Dat er in Nederland minder enthousiasme was is eigenlijk opmerkelijk gezien de sterke voorkeur die bij uitstek in Nederland zou bestaan voor de eigen zorg voor kinderen en zou beter mogen worden onderzocht.

²⁰ W. Drees sr reageerde bijvoorbeeld als volgt op het voorstel van tot een huisvrouwenloon: “Hoe het mogelijk is te menen dat ...een moeder betaald moet worden als zij voor haar eigen kinderen zorgt, is voor mij onbegrijpelijk... Is het gezinsinkomen onvoldoende dan is er recht op hulp. Maar bij normale inkomsten de vrouw apart een loon te geven omdat zij behalve voor haar zelf ook voor man en kinderen zorgt, voel ik als een moreel wanbegrip” (Drees 1973). Later, in confessionele kring: “In een solidaire gemeenschap, zoals het gezin, past geen individuele inkomenbeleving, tenzij men ook binnen het gezin het solidariteitsprincipe negeert. Maar daarmee wordt het gezin dan wel van een van zijn wezenskenmerken beroofd” (Stevens 1986: 6).

²¹ Radicaal feministes wilden de revolutie zonder mannen bewerkstelligen; tegen hen ging de revolutie. Herverdeling van zorg tussen huwelijkspartners stond daarom niet hoog op hun agenda. Maar ook onder andere groepen binnen de vrouwenbeweging leefde sterk de gedachte dat het gezin zelf als instituut moest verdwijnen; dit maakte een concrete uitwerking van de eis dat zorgende arbeid tussen (huwelijks-)partners verdeeld zou moeten ook voor hen minder interessant. In één van de eerste artikelen in een feministisch tijdschrift waarin weer over moederschap gesproken werd, stelden de auteurs bijvoorbeeld dat feministes de aardige kanten van het leven met kinderen kunnen gaan zien “omdat we ons het moederschap langzamerhand kunnen voorstellen los van het gezin” (Sevenhuysen en De Vries 1980: 163). Alleen in enkele experimentele woongroepen werd geprobeerd om in de praktijk tot een herverdeling van zorg te komen (Poldervaart 1983).

“Dus stoten wij ditmaal door tot de fundamentele verhoudingen in de samenleving en zeggen wij: als het arbeidsbestel toch veranderd moet worden doe het dan goed: richt het zo in dat mensen zowel kinderen kunnen grootbrengen als kunnen meedoen in de maatschappij” (Smit 1978: 286).

De eis van de vijfjarige werkdag is een opmerkelijke eis geweest, die neerkwam op een voorstel voor een geheel nieuw stelsel. Zij vroeg als het ware om een nieuw sociaal contract, waarin vrouwen hun vrijstelling van betaalde arbeid zouden inleveren en waarin mannen, in ruil daarvoor, hun vrijstelling van onbetaalde arbeid zouden inleveren. Het winnen van de kost en het zorgen voor afhankelijken zouden, als tevoren, maatschappelijk noodzakelijk blijven maar zouden niet langer naar sekse verdeeld worden. De vijfjarige werkdag was een norm voor allen. Het arbeidsbestel zou aan deze nieuwe norm aangepast moeten worden, opdat de zorg voor afhankelijke levensfasen gewaarborgd zou blijven en niet een tweedeling op de arbeidsmarkt zou blijven bestaan tussen voltijds banen voor mannen en deeltijdbanen voor vrouwen. De eis sloot aan bij ideeën van uiteenlopende politieke stromingen. De toename van de (betaalde) arbeidsparticipatie van vrouwen paste in de doelstellingen van het liberale feminisme; de hervorming van het arbeidsbestel sloot aan bij de weerstand tegen een kritiekloze aanpassing van het arbeidsethos aan kapitalistische belangen; de grotere bemoeienis van vaders met de zorg voor kinderen strookte inmiddels met de opvattingen van zeer veel groepen, en ook met die van het radicale feminisme. Al deze denkrichtingen waren ook in MVM vertegenwoordigd.²²

In haar studie van MVM plaatst Ribberink deze organisatie, met haar sterke nadruk op individuele ontplooiing en op het benutten van bestaande politieke instellingen, in de traditie van het liberaal-feminisme. In de loop van de jaren zeventig verwierven ook radicaal-feministische en maatschappij kritische denkbeelden een plaats binnen MVM (Ribberink 1998: 68). De strategie van MVM droeg het stempel van de tegenstrijdigheden tussen de verschillende denkbeelden. Zo moesten vrouwen zich individueel ontplooien in de wereld van de betaalde arbeid en invloedrijke posities verwerven maar zij moesten ook een kritische houding hebben ten opzichte van het in die wereld gangbare arbeids-etnos. Omgekeerd was het voor mannen de hoogste tijd om zich bezig te gaan houden met het zo waardevolle terrein van de zorg en de opvoeding; een terrein dat tegelijkertijd omschreven werd als geïsoleerd en beperkend voor elke persoonlijke ontwikkeling, kortom als een “eiland” of zelfs als een “gevangenis” (om enkele voorkomende beeldspraken aan te

²² Als voornaamste onderscheid tussen de verschillende feministische stromingen beschouw ik, in navolging van anderen, dat tussen radicaal feminisme enerzijds en liberaal feminisme anderzijds (Gordon 1979; Banks 1981). Dit onderscheid heeft specifiek betrekking op de vraag of de emancipatie van vrouwen mogelijk wordt geacht binnen de bestaande arbeidsverhoudingen.

halen), dat zo snel mogelijk (door vrouwen) verlaten moest worden.²³ Aan het einde van de jaren zeventig konden de radicale en de liberale stromingen zich niet meer onder één dak verenigen en leed binnen MVM de radicale stroming een nederlaag en werd, in de woorden van Ribberink, de zegetocht van het “liberal feminism” voortgezet (Ribberink 1998: 380).²⁴

Achteraf kan worden vastgesteld dat de eis van de integrale herverdeling van de zorg en van de vijfjarige werkdag in dat proces haar politieke basis verloor. Voor radicaal feministen was de kwestie zoals we eerder zagen altijd tamelijk theoretisch geweest. De onderlinge banden van vrouwen hadden prioriteit. De nalatenschap van het radicaal feminisme zou veel meer liggen op een gebied als vrouwenhulpverlening dan op dat van de herverdeling van onbetaalde arbeid. Voor de liberale stromingen bleef het onderwerp wel belangrijk maar de nadruk kwam te liggen op het bevorderen van de (betaalde) arbeid. Al werd gezegd dat dit ook de beste manier was om herverdeling “aan de keukentafel” af te dwingen (Meyer 1977: 159), deze toevoeging bleef vaker weg

²³ Niet alleen hield dit een dubbele boodschap in voor vrouwen, ook werd aan onbetaalde zorg en huishouden een minder positieve en vooral minder substantiële waarde toegekend voor moeders dan voor vaders. Een onderzoek onder 1ejaars studenten aan het begin van de jaren tachtig liet bijv. zien dat deze studenten het eens waren met de uitspraak “carrière maken kan voor een vrouw heel goed samengaan met een goede moeder zijn” maar niet met de uitspraak “carrière maken kan voor een man heel goed samengaan met een goede vader zijn” (Meyer 1983: 134). Latere controverses binnen de vrouwenbeweging over eisen als een huisvrouwloon of een arbeidsplicht voor vrouwen, waren hier al in de kiem aanwezig. Zo luidde de reactie van het Landelijk Steunpunt van de comités van vrouwen in de bijstand op de 1990-maatregel: “Het is beschamend en een ontkenning van de plicht tot arbeid, die vrouwen al jarenlang hebben als onbetaalde kracht binnen het huishoudelijk werk. Het getuigt dan ook van weinig waardering voor vrouwen om daarnaast nog meer werk van ze te verwachten” (Van de Heuvel 1987).

²⁴ In die periode was er ook in andere westerse landen een verwijdering tussen verschillende feministische groeperingen. Linda Gordon (1979) deed in (en vanuit) de Verenigde Staten een interessante poging om de lijnen weer bij elkaar te brengen. Zij achtte de polarisatie onvermijdelijk, omdat zij te herleiden was tot de verschillende historische bronnen van het feminisme. Enerzijds is er, stelde zij, een feminisme dat voortkomt uit het individualistisch denken. Mensen als Mary Wollstonecraft en John Stuart Mill zochten in de tweede helft van de negentiende eeuw de weg naar emancipatie van vrouwen in de uitbreiding van de rechten van individuele vrouwen om hun mogelijkheden te ontplooiën. Anderzijds is er een stroming in het feminisme die juist terug gaat op de kritiek op het individualisme en op een vroeg socialistische stroming van het begin van de negentiende eeuw die later, (door anderen) utopisch is genoemd. Naast Franse denkers als Fourier, Saint-Simon en Tristan hoorde hierbij ook het Owenisme. Deze stroming verzette zich tegen het uiteenvallen van het gezin als productie-eenheid. Zij hield zich niet bezig met de dilemma’s van (gegoede) alleenstaande vrouwen ten tijde van de verlichting. Zij betwijfelden dat de machtsongelijkheid in het gezin opgeheven zou kunnen worden zonder veranderingen in de arbeidsdeling tussen de seksen. Gordon stelde dat het Amerikaanse feminisme al sinds de negentiende eeuw een opeenvolging (en afwisseling) van deze twee grondvisies toont waarbij de beperkingen van de één (zoals de verheerlijking vrouwelijke eigenschappen bij de radicale feministen) steeds de beperkingen van de ander (zoals de gedachte dat elke vrouw zichzelf omhoog kan werken als zij maar wil) tegenover zich vond. Het hedendaags feminisme, stelde Gordon in 1979 vast, heeft, net als in de negentiende eeuw, de individualistische kant van de traditie meer ontwikkeld. Er is meer bereikt op het gebied van individuele rechten dan op dat van maatschappelijke structuren. Zij besloot haar artikel met een oproep om beide kanten van het feminisme, in onderlinge samenwerking, te blijven ontwikkelen “omdat een eenzijdige nadruk op de individualistische bron leiden kan tot een botte overname van kapitalistische waarden.”

naarmate betaalde arbeid meer een doel op zichzelf werd. Dat gebeurde evenwel niet in het luchtledig.

In de jaren tachtig kwamen een individualistisch mensbeeld, een positieve kijk op de bestaande maatschappij met inbegrip van de markteconomie, een sterk arbeids-ethos en een sceptische opvatting over wat de overheid kan doen, in de plaats van het maatschappijkritische klimaat van de jaren zeventig. Niet alleen de VVD zette deze toon maar in toenemende mate ook het CDA en de PvdA (Voerman en Lucardie: 1992). De vijfjarige werkdag zou tegen deze achtergrond steeds utopischer lijken. Een ander deel van het feministisch programma leek zich veel beter te verenigen met het veranderde politieke en economische klimaat. Individuele economische zelfstandigheid en individualisering van sociale zekerheid kregen de wind mee.

Individualisering door zelfredzaamheid: de jaren tachtig

Eind jaren zeventig was (ook) in Nederland een discussie over de crisis van de verzorgingsstaat ontbrand, waarin werd teruggegrepen naar uitgangspunten van liberaal, confessioneel of sociaal-democratisch gedachtegoed uit de periode vóór de opbouw van de verzorgingsstaat (Zie bijv. Van Doorn en Schuyt 1978; Thoenes e.a. 1984). De herziening van het stelsel van sociale zekerheid kwam ideologisch gezien in het teken te staan van een herstel van de eigen verantwoordelijkheid van burgers. Met het aantreden van het kabinet Lubbers I (1982-1986) werd afscheid genomen van het idee dat de overheid tot taak had een bepaalde inkomensverdeling te realiseren (Arts 1984: 83). De term rechtvaardige verdeling verdween uit het beleidsvocabulaire (Van Wijngaarden 1984: 21). Voor het emancipatiebeleid had dit verstrekkende gevolgen. Aan de 5-urendag ontviel de politieke bodem. Wat kwam ervoor in de plaats? Hieronder ga ik na welke opvattingen over emancipatie en over (de verdeling van) zorg in deze periode werden ontwikkeld in de drie hoofdstromen van de politiek.²⁵

Liberalen

Het idee van de terugtrekkende overheid was als eerste uitgedragen door de VVD. Een nul-lijn voor overheidsuitgaven, fraudebestrijding in de sociale zekerheid, ontkoppeling van uitkering en minimumloon waren de verkiezingsthema's uit de jaren zeventig waarmee onder aanvoering van Wiegels een nieuwe bloeiperiode van de VVD was ingeluid (De Beus e.a.

²⁵ Vooral put ik uit Thoenes e.a. 1984; Sijdes 1984; De Beus e.a. 1989; Voerman en Lucardie 1992; Van Wijngaarden 1984, Linthorst 1990; Bussemaker 1993; Ribberink 1998; Keuzenkamp en Teunissen 1990; nader aangegeven beleidsnota's en verkiezingsprogramma's.

1989: 91). In de loop van de jaren tachtig, waarin de VVD regeringsverantwoordelijkheid droeg, werd de liberale kijk op de mens steeds cynischer: "Is het realistisch van het individu te verwachten dat het in meer geïnteresseerd is dan in de mensen dicht om hem heen?" vroeg men zich af (Voerman en Lucardie 1992). In het programma "*Liberaal Bestek 1987*" werd de overheid, "met zijn omvangrijk stelsel van initiatiefondermijnende overdrachtsuitgaven en zijn verstarrende bureaucratie" te grote toegeeflijkheid en te weinig controle verweten. De overheid moest teruggredten ten gunste van de maximale eigen verantwoordelijkheid van individuen voor het eigen bestaan en zij moest prikkels inbouwen door vergroting van inkomensverschillen en ruime toepassing van het profijtbeginnsel (VVD: 1987). De mens heeft geen voorwaarden nodig, maar prikkels, zo typeerden anderen deze visie (Voerman en Lucardie 1992: 37). Het was in dit klimaat dat binnen de VVD een poging werd ondernomen om ook een nieuwe visie op de emancipatie van vrouwen te ontwikkelen. Nu beschikte de VVD natuurlijk al over een visie op de emancipatie van vrouwen. Zo had in het "*Liberaal Manifest*" van 1977 gestaan:

"De arbeid in de huishouding is volledige en volwaardige arbeid met een afgeleid inkomen. Maar de vrouw zal in toenemende mate willen deelnemen aan het arbeidsproces buitenshuis en in het bijzonder ook betaalde arbeid willen verrichten" (VVD 1977: 58).

Ten aanzien van het kostwinnersbeginnsel stelde de VVD zich voorzichtig op. Zo wees Nijpels individualisering in de sociale zekerheid nog af "als de andere partner dan noodgedwongen moet gaan werken en er van keuzevrijheid geen sprake meer is" (Sijses 1984: 39). Het rapport "*Naar Maatschappelijke Zelfredzaamheid*", dat in 1983 verscheen, brak met deze voorzichtigheid. Het trok de lijn van het individualisme zoals zich dat op dat moment ontwikkelde in de VVD door naar de positie van vrouwen. Wellicht achtten feministen binnen de VVD dat ook de beste manier om het emancipatiestreven überhaupt veilig te stellen, bijvoorbeeld tegen de op stapel staande Tweeverdienerswetgeving, waarmee vooral het CDA het beginnsel van de gezinsdraagkracht weer (wat meer) terug wilde brengen in de belastingheffing (zie V.4). Men vroeg zich af: "Zou betaald werken voor gehuwde vrouwen weer beschouwd gaan worden als een overbodige luxe?" (VVD 1983: 79). Het rapport stelde dat het liberale denken nog niet consequent genoeg in praktijk was gebracht (VVD 1983: 37). Het moest gaan om de mens die zichzelf ontwikkelt en waarmaakt:

"Dit houdt tevens in, dat een volwassen mens in principe verantwoordelijk is voor eigen denken en doen, voor eigen leven en bestaansmogelijkheid, met andere woorden voor eigen "maatschappelijk zelfredzaamheid" (VVD 1983: 44, 45). "Nu is het voor vrouwen nog steeds moeilijk om deze zelfverwerkelijking te realiseren,

onder meer door het kostwinnerschap als rechtscheppend beginsel met als gevolg de instandhouding van de traditionele rolverdeling en het eenzijdig overwicht van de man boven de vrouw" (VVD 1983: 52). "Economische zelfredzaamheid(...) zou moeten inhouden, dat iedere volwassene een eigen, individuele, financieel-economische-relatie bezit tot de maatschappelijke verbanden, waarin hij/zij het bestaan veilig stelt, ongeacht sekse en leefvorm" (VVD 1983: 55).

Wat waren nu de verschillen met de standpunten uit 1977? In de eerste plaats was het onbetaalde werk van vrouwen niet langer "waardig werk, dat haar een afgeleid inkomen bezorgt". Het was nu een "dead end job" geworden (VVD 1983: 77). In de tweede plaats maakte het gezin zelf kennelijk niet langer deel uit van de maatschappelijke verbanden waarin individuen hun zelfredzaamheid kunnen verwezenlijken; het was slechts de leefvorm geworden van waaruit zij konden deelnemen aan de verbanden die er werkelijk toe doen in de wereld:

"Naar dominante opvatting wordt de waarde van menselijke activiteit nog steeds afgemeten aan een zelfstandig geldelijk inkomen, en aan de hoogte daarvan (...). en zolang gehuwde vrouwen zich dienen te beperken tot een afhankelijke (in die zin dat hun materiele beloning niet is afgeleid van de wijze, waarop zij zelf hun arbeid verrichten), verzorgende rol...en hun werk niet als deel opgenomen wordt in de verhandelbare arbeid, zal dit een lage status behouden" (VVD 1983: 77).

Deze openlijk geformuleerde conformering aan de "dominante opvatting" doet enigszins cynisch aan. Ook in de jaren zeventig hadden feministen vastgesteld dat huishoudelijke arbeid "in een samenleving gebaseerd op warenproductie gewoonlijk niet beschouwd wordt als echte arbeid, omdat het buiten de handel en de markt valt" (Benston 1969). Toen was een andere conclusie getrokken. De samenleving zelf zou moeten veranderen en de zorg zou meer gewaardeerd moeten worden. In "*Naar Maatschappelijke Zelfredzaamheid*" trok men de conclusie dat juist een veel consequenter aanpassing nodig was. Dus nam het rapport ook afstand van de voorkeur van de VVD (VVD 1989: 12) voor deeltijdbanen in plaats van arbeidstijdverkorting:

"(...) Het is niet juist te menen, dat de huidige roep om deeltijdarbeid, die voortvloeit uit te weinig arbeidsplaatsen voor mannen, gunstig zou zijn voor emancipatie. Want niets is minder waar. Als mannen al bereid zouden zijn in deeltijd te gaan werken zal dit vrijgekomen werk meestal niet ten goede komen aan vrouwen, zij werken immers zelden in door mannen uitgeoefende beroepen. Bovendien zal, zolang fulltime arbeid als norm wordt gezien, deeltijdarbeid toch beschouwd worden als een tweederangs circuit; geschikt voor vrouwen en andere minderheidsgroepen, zoals de jongeren, zonder uitzicht op promotie" (VVD 1983: 88).

Wat moest er met zorgarbeid gebeuren als allen fulltime op de arbeidsmarkt waren?

“Als mannen en vrouwen samen het inkomen willen verdienen en samen het thuiswerk willen verrichten zal het aantal uren, dat elk van beiden aan betaalde arbeid besteedt, aanzienlijk beperkt moeten worden. (VVD 1983: 87).

Zo was er in *"Naar Maatschappelijke Zelfredzaamheid"* toch weer een pleidooi te vinden voor verkorting van de arbeidstijd; ook of juist voor mannen (VVD 1983: 12). Het pleidooi was evenwel, anders dan de eis van de vijf-urige werkdag, niet geadresseerd aan het bedrijfsleven of aan de overheid. Ook de liberale feministen meenden: “in de meeste West-Europese landen (is) de sociale druk naar gelijkheid ten koste gegaan van de persoonlijke verantwoordelijkheid” (VVD 1983: 47). Het was dus gericht aan echtparen zelf: zij moesten zelf tot behoorlijke regelingen trachten te komen (VVD 1983: 55, 56). Een derde verandering in de standpunten van de VVD was dat de voorzichtigheid met betrekking tot het kostwinnersbeginsel nu verdwenen was. Het draagkrachtbeginsel in de belastingen werd bekritiseerd en individuele premieheffing en een individueel recht op uitkering in de volksverzekeringen (AOW en AWW) en in de, toen nog bestaande, WWV (VVD 1983: 96, 97), bepleit.

Sociaal-democraten

Voor de Partij van de Arbeid (verder PvdA) betekende de terugtrekkende overheid natuurlijk een veel verdergaande breuk met het eigen verleden dan voor de VVD. Het sociaal-democratisch uitgangspunt was nog volop aanwezig in het rapport “Om de kwaliteit van het bestaan” uit 1963. De PvdA zag toen als een probleem dat een aantal van de belangrijkste oorzaken van de nog steeds grote ongelijkheid in levensomstandigheden waren blijven bestaan: “Er is een grote ongelijkheid in de verdeling van het particulier beschikbaar inkomen en ongelijkheid in de verdeling beschikbaar voor particuliere bestedingen van kleine groepen enerzijds en dat, beschikbaar voor gemeenschappelijke voorzieningen, anderzijds.” (PvdA 1963: 10, 12). De PvdA wilde de sociale ongelijkheid door integraal beleid kleiner maken. Daarbij ging het nog om een rechtvaardiger verdeling tussen gezinnen; niet tussen individuen (Bussemaker 1993: 125). Toch werd de PvdA, mede door de “Rooie Vrouwen”, wel beïnvloed door feministische ideeën. Zo pleitte het beginselprogramma van 1974 voor “erkenning van huishoudelijk en vrijwilligerswerk als productieve en maatschappelijk waardevolle arbeid” en werd op het partijcongres van 1979 de vijfjarige arbeidsdag aanvaard (Ribberink 1998: 349, 351).

Tot en met 1981 (het verkiezingsprogramma droeg de veelzeggende titel “Weerwerk”) verzette de PvdA zich tegen de aanval die door liberalen op de verzorgingsstaat was in-

gezet. Verschillende auteurs zijn het erover eens dat de nota “Schuivende Panelen” (PvdA 1987), geschreven na de “overwinningnederlaag” bij de kamerverkiezingen in 1986, de aanpassing markeert aan meer liberale uitgangspunten over de verhouding tussen individu en staat. (De Beus e.a.1989; Voerman en Lucardie 1992; Bussemaker 1993). De rode draad in “Schuivende Panelen” was de opvatting dat de PvdA zich moest aanpassen aan onvermijdelijke processen als schaalvergroting en internationalisering. Door zulke tendensen was planning en ordening door de nationale overheid steeds minder nodig, mogelijk en effectief (PvdA 1987: 99-101). De sociale zekerheid, dat historisch tot stand gekomen geheel van regelingen, moest niet langer heilig zijn: “aan de verzorgingsstaat ligt niets moois ten grondslag; hij is er gewoon gekomen” (PvdA 1987: 123). Het liberale mensbeeld kreeg invloed: “het is wetgeving, gemeenschappelijke zekerstelling, die de voorwaarden voor gelijkheid en gelijkwaardigheid moeten scheppen maar het is participatie en eigen verantwoordelijkheid die mensen vrij maakt” (PvdA 1988).

De emancipatie van vrouwen werd nu meer gezien vanuit de bijdrage die deze zou kunnen leveren aan een herstel van economische groei. Zoals we eerder al bij de VVD zagen, verdween de waardering voor huishoudelijke arbeid als “maatschappelijk productieve arbeid” uit de teksten. In plaats daarvan bepleitte men een overname van deze arbeid door de markt: “Het is gunstig voor het economisch draagvlak wanneer meer gehuwde vrouwen gaan werken” (PvdA 1987: 48) en “processen van individualisering zullen meer dienstverlening nodig maken en dat kan weer een bron zijn voor participatie van meer mensen” (PvdA 1987: 75). Verder was men nu voorstander van de individualisering van de sociale zekerheid en van een volledig geïndividualiseerde minimumuitkering op alleenstaanden-niveau (70% minimumloon), waar iedere burger ongeacht leefsituatie aanspraak op kon maken (PvdA 1987: 116). Ook dit vertegenwoordigde een breuk met de eigen geschiedenis, waarin de sociaal-democratie een belangrijke rol had gespeeld in de strijd om het gezinsloon (zie Hoofdstuk IV).

De veranderingen worden misschien wel het best geïllustreerd door de lotgevallen van de nog in 1979 door het partijcongres aanvaarde eis van de vijfjarige werkdag. Deze eis kwam steeds meer in het teken te staan van de algemene werkloosheidsbestrijding en transformeerde geleidelijk in een algemene eis tot arbeidstijdverkorting per week. In 1982 was er het Stichtingsakkoord (van Wassenaar) tussen werkgevers en werknemers, waarin afspraken over herstel van rendement werden gekoppeld aan herverdeling van werk tussen werkenden en werklozen. In 1983 werden de eerste CAO's afgesloten waarin de werkweek werd verkort tot 38 uur, later tot 36 uur. De vraag wat dit zou kunnen betekenen voor een herverdeling van arbeid en zorg tussen mannen en vrouwen werd nauwelijks meer gesteld

(ook Linthorst: 1990). In “Schuivende Panelen” werd de wenselijkheid van arbeidsduurverkortening afgemeten aan de effecten ervan op de economische en technologische ontwikkelingen: “Gegeven deze (...) effecten is er reden voorzichtig te zijn(...). In elk geval past daarin nauwelijks een pleidooi voor een algemene, tegelijk radicale en uniforme verkorting van de arbeidsduur” (PvdA 1987: 42). De vijfjarige werkdag was de enige politieke eis geweest waarin de herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid beide geconcretiseerd waren. Deze eis was nu ook bij de PvdA van tafel gehaald.

Christen-democraten

De confessionele partijen die later het CDA zouden vormen hadden een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat na de Tweede Wereldoorlog, onder meer onder de ministers Klompé (1956-1963) en Veldkamp (1961-1967) (zie Hoofdstuk IV). In de jaren tachtig vond ook in het CDA een heroriëntatie plaats. In het begin van de jaren tachtig zag het CDA in de “levensstijl van de verzorgingsstaat” een bedreiging van de onderlinge solidariteit tussen mensen, die niet meer zou rusten op discipline en zelfopoffering maar op een gemakzuchtig afwentelen van de eigen verantwoordelijkheid voor zichzelf en voor elkaar op de overheid. Dat had de economische stagnatie in de hand gewerkt (CDA 1983). Sommige groepen binnen het CDA gaven deze kritiek een antimaterialistisch accent. In een discussienota van het wetenschappelijk instituut voor het CDA, die als ondertitel had “de samenhang tussen economie, cultuur, en politiek”, werd kritiek geleverd op “gelddenken” en “gelijkheidsdenken”. Het “gelddenken” had de economische stagnatie bevorderd want dit had geleid tot een grotere vraag naar betaalde banen. Zonder het toegenomen arbeidsaanbod van vrouwen zou de werkloosheid niet zo groot zijn geweest. In de plaats van het overtrokken “gelijkheidsdenken” dat mede onder invloed van de EEG was doorgevoerd, zou het beter zijn de onbetaalde arbeid te herwaarderen. Ook was de belastingdruk voor eenverdieners te zwaar ten opzichte van tweeverdieners (Wijffels e.a. 1984: 19 en verder, 37). De nota bevatte een nauwelijks verhuld pleidooi voor het kostwinnersstelsel, althans voor een sociaal en economisch stelsel waarin niet beide partners zich zouden hoeven wijden aan het verdienen van geld. In hetzelfde stuk werd gepleit voor verdere flexibilisering van de arbeidsvoorwaarden, om zo de economische groei te bevorderen.

Nu was er juist door deze flexibilisering, en door de daarmee samenhangende veranderingen in de structuur van de economie, zowel meer mogelijkheid als meer noodzaak ontstaan voor gehuwde vrouwen om buitenshuis te werken. Het percentage voltijds en vaste banen met zekere vooruitzichten, kortom het aantal kostwinnersbanen, was vermindert. Alleenverdienerschap, of ook twee deeltijdbanen, zou voor velen riskanter worden,

dat moet in het begin van de jaren tachtig wel voorvoeld zijn. Met andere woorden, juist door de flexibilisering van de arbeidsmarkt, die het CDA wilde bevorderen, was het kostwinnerschapssysteem, dat het CDA eveneens (als keuzemogelijkheid) wilde behouden, verder op haar retour geraakt. Maar dit was een samenhang tussen “gelddenken” en “cultuur” die blijkbaar geen deel uitmaakte van de visie van het CDA. “Individualisering”, “geld-denken” en “consumentisme” werden bestreden als ideeën van (abstracte) individuen, niet als producten van maatschappelijke instituties (deze kritiek ook bij Engbersen en Komter 1988; Voerman en Lucardie 1992: 31, 32).

Aan het eind van de jaren tachtig had het “gelddenken” binnen het CDA de overhand gekregen. Het wetenschappelijk instituut voor het CDA bracht een rapport uit onder de titel “Publieke Gerechtigheid” (Klink 1990), waarin gepleit werd voor meer marktwerking, meer concurrentie, schaalvergroting en privatisering: “Individuele en groepen moeten tegen de te grote invloed van de overheid worden beschermd, niet tegen die van de economie, en de overheid moet minder ingrijpen in het economisch leven” (Klink 1990: 19). Het verschil met de VVD was kleiner geworden. Er werden geen kanttekeningen meer geplaatst bij de groei van het arbeidsaanbod van gehuwde vrouwen, al vond men dat “een gezinsvriendelijk beleid niet [mag] worden verdrongen door een rigoureuze streven naar individualisering” (Klink 1990: 187). Ook in het CDA waren er voorstanders van een minder op de traditionele kostwinner gericht belastingstelsel en sociale zekerheidstelsel (CDA 1991). Het CDA vrouwenberaad pleitte voor het afschaffen van fiscale voordelen voor kostwinners en stelde in plaats daarvan verhoging van de kinderbijslag voor (Eisses-Timmerman 1992). Maar het CDA bleef, anders dan VVD en (inmiddels) PvdA, tegenstander van de afschaffing van kostwinnerstoelagen op minimumniveau: “Voor zover uit sociaal-economische overwegingen het minimumloon toch nominaal moet worden verlaagd, zal er een compensatie moeten zijn voor huishoudens waarin meerdere personen van één minimuminkomen afhankelijk zijn” (Klink 1990: 228, 229). Dit nu beschouwden feministen als een oorlogsverklaring aan de emancipatie van vrouwen, waarvoor inmiddels “economische zelfstandigheid” het sleutelwoord was geworden.

Een ongelijkwaardig huwelijk tussen feministisch en liberaal individualisme²⁶

In 1981 had in het emancipatiebeleid een koerswijziging plaatsgevonden. De nieuwe staatssecretaris van emancipatiezaken d’ Ancona verklaarde: “Bij emancipatiebeleid gaat

²⁶ Het idee dat de feministische doeleinden niet integraal en niet louter op eigen kracht aan invloed wonnen, al leek dat in de jaren tachtig zelf vaak het geval, maar voor zover en voor zolang als zij samenvielen met de eisen die de markteconomie en de economische concurrentie stelden, dank ik aan Tineke ten Velden.

het niet alleen om mentaliteitsverandering en bewustwording, maar ook om een eerlijke verdeling van arbeid binnens- en buitenshuis, om her- en bijscholing, om het bezetten van maatschappelijke posities door vrouwen en economische zelfstandigheid” (d’Ancona e.a. 1986: 4). Door veel auteurs wordt deze koerswijziging, die gepaard ging aan een verplaatsing van de verantwoordelijkheid voor het emancipatiebeleid van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk naar dat van Sociale Zaken, gekarakteriseerd als een verschuiving van “zachte” naar “harde” onderwerpen. Het accent op bewustwording en mentaliteit zou zijn verschoven naar een accent op herverdeling van betaald en onbetaald werk. Uit de literatuur kan mijns inziens worden afgeleid dat er in de loop van de jaren tachtig ook een andere verschuiving plaatsvond, die minder aandacht heeft gekregen. De herverdeling van onbetaalde arbeid als voorwaarde voor de deelname van vrouwen aan betaalde arbeid verdween verder naar de achtergrond.

In de jaren zeventig was het uitgangspunt dat er meer waardering nodig was voor de activiteiten van vrouwen steeds in het emancipatiebeleid terug te vinden: vanaf de nota “Emancipatie, proces van verandering en groei” van het kabinet den Uyl in 1977 tot in 1981, onder het bewind van de eerste (christen-democratische) staatssecretaris emancipatiebeleid, mevr. Kraayeveld Wouters. In de loop van de jaren tachtig spitste het emancipatiebeleid zich meer en meer toe op de bevordering van de deelname van vrouwen aan betaalde arbeid (Keuzenkamp en Teunissen 1990; Ribberink 1998: 407).

In het begin van de jaren tachtig werden door de groeiende werkloosheid meer vrouwen geconfronteerd met uitkeringen die afhankelijk waren van de aard van het dienstverband of het inkomen van een partner (zoals bijv. in de WWV) of met vernederende controles door de sociale diensten op de aanwezigheid van een partner. Verontwaardiging hierover leek te stuiten op de maatschappelijke acceptatie van het draagkrachtbeginsel, dat in het kader van de bezuinigingsplannen van het centrum-rechtse kabinet Lubbers I (1982-1986) opnieuw benadrukt werd (zie verder). Al in 1982 had een groep Amsterdamse vrouwen uit bezorgdheid hierover een brochure uitgebracht met de veelzeggende titel: “houden van is niet onderhouden.” In 1984 richtten vrouwen uit verschillende politieke partijen, belangenorganisaties, vakbonden, en de Nederlandse Vrouwenraad, het “Breed Platform Economische Zelfstandigheid” op.²⁷ Het Breed Platform ging zich richten tegen het “economische eenheid denken; zoals dat opnieuw vorm dreigde te krijgen in kostenwinsterstoeslagen in de voorgenen hervormingen van de sociale zekerheid en van het

²⁷ Het Breed Platform was geïnitieerd vanuit de “Rooie Vrouwen”, maar wist zeer uiteenlopende organisaties, waaronder ook de traditionele vrouwenorganisaties en de vrouwenorganisaties binnen het CDA, te betrekken bij haar activiteiten, waarvoor het Platform de deskundigheid leverde. De geschiedenis van dit samenwerkingsverband en van haar mogelijke invloed, moet nog geschreven. Een overzicht van de eerste jaren in De Jong en Sjerps 1987.

belastingstelsel. Het Platvorm concentreerde zich daarbij, zo lijkt het, in toenemende mate op het ontmoedigende effect hiervan op betaald werk van vrouwen:

“Het Breed Platform is van mening dat het individu uitgangspunt van beleid moet zijn. Want in de huidige maatschappelijke situatie zijn betaalde arbeid en de met betaalde arbeid verband houdende rechten op een uitkering verreweg de voornaamste bronnen van inkomen. Financiële onafhankelijkheid is dan ook in het algemeen slechts te verwezenlijken door deelname aan betaalde arbeid. Hieruit volgt dat een geëmancipeerde samenleving slechts mogelijk is indien geen drempels bestaan voor toetreding tot de arbeidsmarkt. Ook het belastingsysteem mag die drempels niet opwerpen. In een geëmancipeerd belastingsysteem dient iedereen over het eigen inkomen zelfstandig en individueel belasting te betalen op basis van individuele draagkracht en niet op basis van draagkracht per huishouden of leefeenheid”. (Breed Platvorm 1984, hier geciteerd in MVM 1988: 94).

De nadruk van het Breed Platform op de (betaalde) arbeidsparticipatie van vrouwen als bron van economische zelfstandigheid strookte met het kabinetsbeleid, zoals bleek uit het Beleidsplan Emancipatie, dat de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, mevr. Kappeyne van de Copello (VVD) in 1985 aan de Kamer aanbood:

“(...) en voor deze grotere zelfstandigheid is essentieel dat iedere volwassene in staat zal zijn in het eigen levensonderhoud te voorzien en voor zich zelf te zorgen en in vrijheid te kiezen voor het aangaan van relaties en voor het nemen van verantwoordelijkheid voor kinderen” (Beleidsplan emancipatie, TK 1984-1985, 19052: 13).

Het Beleidsplan zocht ook aansluiting bij de noden van de dag:

“Bovendien vormt ook de toenemende vergrijzing van de bevolking een argument voor een optimale inzet van de potentiële beroepsbevolking. Voorts zal een grotere mate van beroepsgerichtheid en van daadwerkelijke arbeidsparticipatie van vrouwen ook kunnen leiden tot minder uitgaven in de sociale bijstand (in geval van scheiding)” (Beleidsplan emancipatie, TK 1984-1985, 19052: 23).

In vrijheid te kunnen kiezen; het zo omschreven begrip “economische zelfstandigheid” leek dus te gaan over het feministisch streven naar onafhankelijkheid. Maar het was nu volledig losgeweekt van het maatschappijkritische gedachtegoed van de tweede feministische golf. Voorafgaande veranderingen in de posities van mannen, of in de economie, waren niet langer aan de orde. Het emancipatiebeleid spitste zich, hierin ondersteund door Breed Platform, toe op de ontmoedigende werking van de kostwinnerstoelagen in belastingen en sociale zekerheid; waarmee en passant de liberale visie op de mens, dat deze prikkels nodig heeft, en geen voorwaarden, werd overgenomen en waardoor

ook de uitkeringsrechten van vrouwen veel verder naar de achtergrond schoven. Zo, als losstaand element, leek de feministische “economische zelfstandigheid” zich goed te verenigen met het liberale uitgangspunt van de maximale verantwoordelijkheid van elk individu voor het eigen bestaan, zoals eerder al gebleken was in het rapport “Naar maatschappelijke zelfredzaamheid”. Wat dit verbond zou opleveren, zou spoedig duidelijk worden, zowel in de geschiedenis van de 1990-maatregel als in die van de Tweeverdienerswetgeving.

De 1990-maatregel

De vervanging van de minimumdagloon-regelingen in de loondervingsverzekeringen door een afzonderlijke Toeslagenwet (verder TW) was vooral een bezuiniging. Op de oude minimumdagloon-regelingen hadden niet alleen kostwinners maar ook alleenstaanden recht gehad of gezinshoofden ongeacht het inkomen van de echtgenote; deze regelingen hadden in de loop van de jaren zestig en zeventig meer en meer het karakter gekregen van een algemene bescherming van de onderkant van het gehele loongebouw (zie ook V.4). De voorgenomen TW nu beoogde deze ontwikkeling terug te draaien door het recht op de toeslag opnieuw te reserveren voor kostwinners, waarbij ook het inkomen van de echtgenote weer verdisconteerd zou worden. Een centrale vraag bij de behandeling in de Kamer (in 1986) nu was of deze resterende bescherming van alleenverdieners permanent zou moeten zijn of na een aantal jaren eveneens zou kunnen worden afgeschaft. De regering meende, conform het principe van de gezinsdraagkracht dat het CDA voorstond, dat blijvend gegarandeerd moest worden dat het gezinsinkomen niet onder het sociale minimum zou kunnen zakken, zoals bijvoorbeeld wanneer beide partners in deeltijd werken of wanneer een van hen door de verzorging van jonge kinderen tijdelijk niet of slechts ten dele aan het arbeidsproces kon deelnemen. De Tweede Kamer echter wilde de tijdelijkheid van de regeling wél in een wetsbepaling opnemen en aanvaardde in meerderheid een amendement daartoe van de PvdA leden Van Nieuwenhoven, Buurmeijer, Dales en Ter Veld. Het kabinet maakte ten slotte geen bezwaar. Dat was eigenlijk opvallend: de bescherming van het kostwinnerbeginsel voor uitkeringsgerechtigde gezinnen met een inkomen onder het sociale minimum was nu ook voor het CDA blijkbaar geen breekpunt meer; ofschoon in de belastingwetgeving in 1984 en 1985 mede onder invloed van het CDA nog alleenverdienerstoelagen waren ingevoerd (zie verder). Wielders stelt in haar dissertatie dat het amendement van Van Nieuwenhoven e.a. het kabinet mogelijk goed uitkwam; omdat op deze extra bezuiniging nu het predikaat “in het belang van de emancipatie van vrouwen” geplakt kon worden (Wielders 1996: 247, 253). De 1990-maatregel ging inderdaad terug op een

idee van de Emancipatieraad.²⁸ In de nota “Gelijke Behandeling in de Sociale Zekerheid” uit 1982 bepleitte de Raad al dat bij het recht op een minimumuitkering moest worden uitgegaan van de draagkracht van een individu, en niet van een leefeenheid. Er moest een stelsel komen waarin ervan werd uitgegaan dat ieder individu in zijn of haar eigen onderhoud voorziet en waarin ieder individu ook een zelfstandig recht heeft op een uitkering (Emancipatieraad 1982a: 15-17). De 1990-maatregel stelde echter, anders dan de Emancipatieraad had gewild, géén individueel recht op een (minimum-) uitkering tegenover de individuele arbeidsplicht. Dit was voor verschillende groepen binnen de vrouwenbeweging reden om het amendement niet te steunen (Breed Platform 1989a en 1989b). Er was ook andere kritiek:

“Straks hebben nog meer vrouwen fysiek zwaar of geestdodend werk onder slechte arbeidsomstandigheden en met een laag inkomen. Straks zijn nog meer vrouwen met kinderen dubbel belast, omdat ze gedwongen zijn een betaalde baan te zoeken terwijl er geen of onvoldoende kinderopvang is en geen herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid heeft plaatsgevonden” (Andringa 1987: 356).

Ondanks deze kritiek waren er ook velen voorstander van om de 1990-maatregel toch door te laten gaan. Er was nog steeds het argument dat de toeslagen ontmoedigend zouden werken op de arbeidsparticipatie van vrouwen en dat er pas optimale voorwaarden zouden ontstaan, wanneer vrouwen eerst daadwerkelijk participeerden (De Bock 1989: 273). Het zou misschien de laatste kans zijn om het stelsel te individualiseren:

“De vrouwenbeweging heeft lang aangedrongen op beleid ten aanzien van economische zelfstandigheid. De meningen in de politiek zijn sterk verdeeld. Als we nu aandringen op uitstel bestaat het gevaar dat het onderwerp geheel van de politieke agenda wordt afgevoerd” (Nederlandse Vrouwenraad 1989).

Men kon noch wilde meer terug. De afschaffing van de garanties op het sociale minimum zouden natuurlijk alleen de groepen treffen die überhaupt van het sociale minimum afhankelijk waren. Toch was deze stap in de afschaffing van het kostwinnersbestel bijna een “pars pro toto” geworden voor het emancipatiestreven in het algemeen.²⁹

²⁸ De 1990-maatregel, op basis van amendement aangenomen op 7 mei 1986 luidde “Vanaf 1990 heeft een gehuwde wiens echtgenoot is geboren na 31 december 1971 geen recht op toeslag, tenzij tot zijn huishouden een eigen kind enz behoort dat jonger is dan 12 jaar” (Wielders 1996: 13).

²⁹ Wat hier gebeurde lijkt op de geschiedenis van de positieve actie, beschreven door Joyce Outshoorn (1988). Enerzijds werd het positieve actie- beleid steeds minder scherp en effectief, anderzijds verbreedde het zich steeds meer tot DE manier om de emancipatie van vrouwen te bevorderen.

De Tweeverdienerswetgeving

Tevergeefs hadden MVM, Breed platform, en andere vrouwenorganisaties geprotesteerd tegen de zogeheten Tweeverdienerswet in het belastingstelsel tussen 1984 en 1986 (zie V.4). Ook hier was hun kritiek: “dat met name vrouwen en moeders (weer) naar huis worden gejaagd door deze invoering van een extra alleenverdienersaftrek voor gehuwden en ongehuwden die teloor gaat wanneer de andere partij gaat verdienen” (in MVM 1988: 92). Het doel van de Tweeverdienerswet was om meer rekening te houden met de draagkracht van gezinnen van éénverdieners met een laag inkomen, die door de individualisering van het belastingstelsel in gevaar kwam. Dit was vooral een prioriteit van het CDA. In 1981 had het CDA nog een veel verdergaand voorstel gepubliceerd, waarin zij invoering van een splitsingsstelsel bepleitte.

Met een splitsingsstelsel, dat ook in Duitsland, Frankrijk en de VS bestond, werd de belastingdruk op het gezamenlijke gezinsinkomen verlicht, ongeacht het inkomensaandeel van elk van beide partners (Christiaanse en Adema (WICD) 1981). De alleenverdienerstoeslag stond ongetwijfeld ver af van deze wensen van het CDA (zie ook Wijffels e.a. 1984). De regeringspartijen beschouwden de toeslag als een niet zo fraai compromis, dat toch nodig was om de belastinghervorming door te laten gaan. Hoofddoel van de hervorming was de fiscale concurrentiepositie van Nederland te versterken (De Kam 2002: 458). Met haar categorische verzet tegen het draagkrachtbeginsel legde het Breed Platform het af tegen de compromissen die ter wille van dit doel binnen de regeringscoalitie werden gesloten.³⁰

Individualisering te ver doorgevoerd? De zorgen om de zorg

Vooraf van het begin van de jaren negentig groeide er ook kritiek op een emancipatiebeleid dat eenzijdig gericht was geweest op de “economische zelfstandigheid” van vrouwen door middel van arbeidsparticipatie (Pessers 1987, 1994; Outshoorn 1991; Holtmaat 1992c; Zwinkels 1992; Brinkgreve 1992; De Bruijn 1993; en ongetwijfeld vele anderen). Ook vrouwen die betrokken waren geweest bij de oprichting van het Breed Platform voor Economische Zelfstandigheid maakten zich steeds meer zorgen over de geringe herverdeling van de zorg. Aan het begin van de jaren negentig verscheen een brochure waarin zij de balans opmaakten. Een medewerkster van de FNV meende “dat we misschien teveel zijn blijven hangen in de vraag wat je doet met kostwinnersvoordelen, terwijl steeds duidelijker

³⁰ Hier volg ik de analyse van Van Mierlo (1991). Hij noemde de totale afwijzing van het beginsel van de gezinsdraagkracht door de feministische woordvoersters extreem. De invloed van het emancipatiestandpunt op de belastinghervormingen is hierdoor volgens hem geringer geweest dan zij had kunnen zijn.

wordt dat de afhankelijkheid van vrouwen ook door de verdeling van de zorg in stand wordt gehouden" (Boelens 1993: 16). Zij stelde ook vast dat de vrouwen die over die kostwinnersvoordelen discussieerden zelf een goede positie hadden en dat de kloof tussen hen en andere vrouwen was toegenomen (Boelens 1993: 13). De toon waarop in de brochure over zorgarbeid gesproken werd verschilde wel hemelsbreed van die welke in de jaren zeventig en tachtig gebruikelijk was. Een lid van de Emancipatieraad:

"Terwijl mensen in de WAO worden gekort op hun inkomen gaat de subsidiëring van getrouwde vrouwen die gezond zijn en geen enkele verplichting hebben, maar door" (in Boelens 1993: 29).

En een expert gelijke behandeling van de EEG stelde:

"Die vrouwen (bedoeld wordt: huisvrouwen. MH) eisen toch ook erg veel. Eerst willen ze thuiszitten bij de kinderen, dan willen ze een herintredercursus en als hun huwelijk eindigt in echtscheiding willen ze bijstand en dan ook nog zelf beslissen of ze gaan werken of niet. De vrouwen die door blijven werken en die zich uit de naad werken om alles te combineren, moeten er voor betalen" (Boelens 1993: 25).

Elders vinden wij de mening van enkele bij emancipatiebeleid betrokken ambtenaren van het Ministerie van Sociale Zaken:

"Vrouwen die een aantal jaren thuisblijven lopen niet alleen hun eigen inkomen en sociale rechten mis, maar kunnen ook niet meer zo simpel op de arbeidsmarkt terecht. Dat mag de bijstand dan betalen" (geciteerd in Van Lenning 1995: 223-255).

De teneur in de brochure was dat huisvrouwen "thuiszitten" en daarmee parasiteren op hun werkende zusters. Deze opvatting stond ver af van die welke in de jaren zeventig opgeld deed in de vrouwenbeweging. Toen werden huishoudelijke arbeid en zorg gezien als onmisbare bijdragen aan de maatschappij terwijl radicale feministen zelfs meenden dat deze arbeid, omdat zij niet werd betaald, werd geëxploiteerd. Van uitgebuitene naar sociale parasiet; in slechts twintig jaar tijd legde de huisvrouw een lange weg af.

Buiten deze bedenkingen in feministische kring zelf was er weinig kritiek op de nadruk in het regerings- en emancipatiebeleid op betaalde arbeid. Het CDA, met al haar nadruk op gezinswaarden, zou pas na 1995, toen zij zich onder het eerste Paarse Kabinet (Kok I 1994-1998) weer in de oppositie bevond, in het geweer komen.³¹ Toen verscheen de nota "de verzwegen keuze van Nederland":

³¹ In 1995 stelde partijleider Heerma voor om een gezinsminister in te stellen. Als reactie daarop stuurde staatssecretaris Terpstra, namens het kabinet de 'notitie gezin' naar de tweede kamer. In die notitie werd gesteld dat er door het kabinet voldoende voorwaardenscheppende maatregelen waren genomen in de sfeer van de kinderopvang en het ouder- en zwangerschapsverlof. Volgens Terpstra waren er eigenlijk geen grote problemen; voor wat betreft de combinatie van werk en zorg was de "commissie dagindeling" aan het werk gezet. Volgens het CDA waren er wel

“De gerichtheid op vergrote arbeidsparticipatie van vrouwen heeft tot nu toe geleid tot een sterke gerichtheid op uitbesteding van de zorg en is veel minder gericht op herverdeling van zorg. Van mannen wordt helemaal geen aanpassing verwacht. Zorgverlening in de informele sfeer wordt niet erkend en gewaardeerd. Het is evenwel van onverminderd grote waarde dat ouders voor een belangrijk deel zelf voor hun kinderen zorgen” (WICD 1997: 12).

De “verzwegen keuze van Nederland” hield in dat de meeste echtparen nog steeds kozen voor een model waarin de zorgende ouder tijdelijk terugtreedt van de arbeidsmarkt of in deeltijd werkt. Deze keuze diende door de overheid (en door werkgevers) gerespecteerd te worden in plaats van ontmoedigd (WICD 1997: 32, 33). Maatregelen waren nodig om de situatie van deze gezinnen te verbeteren; vooral voor diegenen onder hen met een minimaal inkomen. De erkenning van het belang van zorg voor afhankelijken was binnen het CDA altijd sterk verbonden aan huwelijkse waarden en aan de belangen van (volledige) gezinnen (bijv. Bot-van Gijzen en Timmerman-Buck (WICD) 1986). Ook in “Verzwegen Keuze” waren de voorgestelde maatregelen sterk gericht op relaties “van lotsverbondenheid.”³² Daarmee was er in het christen-democratisch gedachtegoed nog steeds weinig aandacht voor de problemen die voor zorgenden kunnen ontstaan wanneer het gezinsmodel niet zo harmonisch functioneert als axiomatisch wordt aangenomen. In elk geval kwamen er ook nu geen (waarneembare) politieke verbindingen tot stand tussen de kritische feministen en de kritische confessionelen die zich meer zorgen gingen maken om de zorg.

Conclusie en discussie: economische zelfstandigheid nader beschouwd

Samengevat lieten in de jaren tachtig niet alleen emancipatie gezinde groepen maar alle politieke hoofdstromen het traditionele kostwinnerschapstelsel los. Het CDA verzette zich niet tegen de 1990-maatregel. VVD en PvdA stonden nu ook een verdere beperking voor van het kostwinnersbeginsel in de minimumdagloon-regelingen. Nieuwe waarden die alternatieve sociale rechten voor zorgenden zelf zouden kunnen schragen waren nergens te bekennen. In beleids- en discussienota's van de liberale en sociaal-democratische partijen was de nadruk op het intrinsieke belang van onbetaalde zorg verdwenen en in die van de christen-democraten werd zij louter als idee beleden. De eis van de vijfuredag ging ten onder in algemene maatregelen ter bestrijding van de

degelijk problemen, zoals onder meer bleek uit het massaal uitstellen van zwangerschap.

³² Voorgesteld worden: een gezinsvriendelijke indeling van arbeidstijden; extra “opvoedgeld” voor deeltijd-ouders, betaald ouderschapverlof (met het oog op vaders), geboorteverlof voor vaders, het vervangen van de voetoverheveling (van de basisaftrek) door een tax-credit die door de zorgende partner wordt ontvangen, en zorgloon genoemd kan worden, financieel steunen van gezinnen met kinderen op minimumniveau (WICD 1997).

werkloosheid. En in de waarde van de “economische zelfstandigheid”, waarop liberaal feministen, liberalen en sociaal-democraten zich verenigden, werd geheel van zorgtaken geabstraheerd.

In de memorie van toelichting bij de presentatie van het beleidsplan emancipatie 1985 stond:

“..De hoofddoelstelling van het emancipatiebeleid op dit terrein is dan ook, voor de lange termijn, het bereiken van de situatie waarin ieder volwassen individu, ongeacht de leefvorm waarvan hij of zij deel uitmaakt, in eigen levensonderhoud kan voorzien” (Ministerie van Sociale Zaken 1985: 60).

Als gedachte-experiment is het zinvol ons een wereld voor te stellen die wordt bevolkt door volwassen individuen, die allen bezig zijn in eigen levensonderhoud te voorzien. Het wordt dan duidelijk dat het om een abstractie gaat, waaruit zowel diegenen die niet in hun levensonderhoud kunnen voorzien zijn weggedacht als diegenen die voor hen zouden moeten zorgen. Deze abstractie past bij het liberaal gedachtegoed over het zelfredzame individu, omdat het daarin vooral gaat om de zelfstandigheid van individuen ten opzichte van de overheid. Het past eveneens in de principes die sinds jaar en dag gelden op de arbeidsmarkt, waarin concrete status- en behoefte-elementen verdwenen zijn als legitieme (niet als feitelijke!) grondslag voor beloningsverschil. Maar zij is niet in overeenstemming met een maatschappijvisie als de feministische, die juist beoogde om de algemeenheidsmythe die aan het abstracte individu ten grondslag ligt, te doorbreken. Dat blijkt ook zodra het abstracte individu geconcretiseerd wordt. “Het individu” wordt dan “de alleenstaande”. Verschillende publicaties leggen de ondergrens van economische zelfstandigheid bij het sociale minimum van “een alleenstaande met eigen voordeur” (Bruyn-Hundt 1985: 91) of meer algemeen bij het minimaal kunnen betalen van de noodzakelijke kosten van levensonderhoud voor zichzelf (Bruyn-Hundt en Pott-Buter 1986: 27). Aangezien er nu eenmaal altijd zorgafhankelijke individuen (of : zorgafhankelijke levensfasen) zijn, is voor een samenleving die moet draaien op economisch zelfstandige individuen in plaats van op “economische eenheden”, het basismodel een individu met verantwoordelijkheid voor zowel het levensonderhoud als de verzorging van afhankelijken. In het kostwinnerschapssysteem werd in de financiële en verzorgingsbehoefte van alle generaties voorzien door een taakverdeling op het niveau van individuele (echt)paren; in een geïndividualiseerde samenleving zal hierin voorzien moeten worden door een taakverdeling op het niveau van elk afzonderlijk individu. Het zou dus bij haar kritiek op “economische eenheden” hebben gepast wanneer het Breed Platform in de plaats van het gewraakte sociale minimum gebaseerd op één volle-

dig kostwinners-)inkomen in één gezin een nieuw sociaal minimum had voorgesteld, waarbij de draagkracht van een individu principieel gebaseerd zou zijn op het model van een alleenstaande vrouw (of man) met kinderen.³³ Natuurlijk zou dit model even theoretisch zijn geweest als het kostwinnersmodel aan het worden was. Maar het had een zuiverder uitgangspunt geboden voor de discussie. Want het begrip “economische zelfstandigheid” had een dubbelzinnige inhoud. Echtparen waren het impliciete referentiepunt, alle kritiek op het “economische-eenheids-denken” ten spijt. Dat bleek bijvoorbeeld toen in het begin van de jaren negentig het begrip “zorgzelfstandigheid” aan “economische zelfstandigheid” werd toegevoegd:

“ ‘Zorgzelfstandigheid’ [houdt in] ‘het voor zich zelf kunnen zorgen wat de eigen verzorging en de huishoudelijke taken betreft en bovendien het op zich nemen van de zorg voor anderen’ (Breed Platform vrouwen voor economische zelfstandigheid 1989a: 6). En: “De toekomstige samenleving bestaat uit individuen die zowel financieel als wat betreft de verzorging van zichzelf op eigen benen kunnen staan en zodoende in vrijheid kunnen kiezen hoe zij hun relaties met andere mensen vorm willen geven” (Breed Platform 1989a: 8).

Uit deze citaten wordt duidelijk dat het Breed Platform de zorg voor anderen opvatte als een feitelijk verlenen van zorg, en niet (tevens) als een zorg voor (financieel) levensonderhoud.³⁴ Bij het feitelijk verlenen van zorg dacht men bovendien niet aan zelfstandige individuen:

“Uitgaande van individuele economische en zorgzelfstandigheid, moet in voorkomendegevallen de zorg voor anderen gelijkelijk verdeeld worden” (Breed Platform 1989a: 8).

Verdeeld tussen wie? Blijkbaar waren hier toch weer partners en dus economische eenheden het impliciete uitgangspunt, nu het ging om zorg voor anderen dan alleen zichzelf. Het gevolg van deze dubbelzinnige definiëring van de economische zelfstandigheid, waarbij enerzijds wordt geëist dat geen enkele rekening wordt gehouden met de financiële draagkracht van een leefeenheid maar waarbij deze leefeenheid anderzijds wel wordt verondersteld, zodra de zorg voor afhankelijken in het geding is, was paradoxaal. Het predikaat “economisch zelfstandig” kon vooral verdiend worden door individuen die juist niet zelf-

³³ De emancipatieraad zou later een geëmancipeerd minimumloon voorstellen, waarvoor een werknemer met zorgtaken die 32 uur betaald werkt model stond (Emancipatieraad 1996 51-54). Ook voor dit model waren gehuwde of samenwonenden het uitgangspunt; zij het expliciet. Zie voor discussie de epiloog.

³⁴ Wielders wijst er op dat het begrip “zorgzelfstandigheid” nooit helder of concreet is omschreven en “weinig doeltreffend” is geweest voorzover het erom ging een verenging van het begrip economische zelfstandigheid tot het verrichten van betaalde arbeid te voorkomen (Wielders 1996: 215-217 ,219).

standig leefden maar deel uitmaakten van een economische eenheid. Economische onzelfstandigheid dreigde pas wanneer zorgbehoevenden financieel en feitelijk verzorgd moeten worden door echtparen wier gezamenlijk inkomen daarvoor te laag is, of door alleenstaanden, die nu juist wel zelfstandig leven, althans geen deel uitmaken van een economische eenheid. De inkomenspolitiek van de jaren tachtig en negentig, die in het teken stond van het zelfredzame individu, leidde inderdaad tot een achterblijven van de inkomenspositie van alleenstaanden, en dan vooral van diegenen die zorgverantwoordelijkheid droegen of ooit hadden gedragen (zie Hoofdstuk II).

De kritiek die in feministische kring zelf, ook nog achteraf, op (o.a.) de 1990-maatregel geleverd is, luidde dat men de huid niet had moeten verkopen voordat de beer geschoten was (bijv. Wielders 1996: 238). Men had de gezinstoeslagen in het sociale minimum niet moeten afschaffen voordat ook een individueel recht op een uitkering verworven was. In haar juridische analyse van de 1990-maatregel lijkt Wielders te suggereren dat de voorstanders ervan naïef zijn geweest; dat zij te veel vertrouwen hebben gesteld in hetgeen er allemaal in de toekomst geregeld zou kunnen worden. Zij hadden volgens haar wel beter kunnen weten want al tijdens de behandeling van het wetsontwerp werd duidelijk dat de regering ook in de toekomst niet zou willen overgaan tot het verlenen van individuele uitkeringsrechten in, bijvoorbeeld, de RWW (Wielders 1996: 238, 239). Was dit inderdaad naïviteit? Of was het een keuze? Ook dat lijkt een onderwerp voor nader onderzoek. Het liberale uitgangspunt, dat werkelijke zelfstandigheid uitsluitend wordt bereikt door betaald werk, en niet door overdrachten of uitkeringen, werd inmiddels breed onderschreven, ook in (liberaal-) feministische kring. Bovendien: het zelfstandigheidsbeginsel werd in dezelfde periode sterk benadrukt in verband met de Tweeverdienerswetgeving, waardoor een grote groep vrouwen (en niet alleen de minima) financieel geraakt zou worden (zie Hoofdstuk V.4). Hoe dit ook zij, de vereenzelviging van “economische zelfstandigheid” met het model van een alleenstaande zonder afhankelijken, zou een bijzonder ongunstig uitgangspunt opleveren voor het opeisen van alternatieve sociale rechten op grond van zorg, toen kostwinnervoorzieningen steeds verder werden ontmanteld. Door deze te zien als overbodige douceurs voor kostwinners werd genegeerd dat hierin historisch gezien een publieke verantwoordelijkheid voor de onbetaalde zorg voor afhankelijken besloten lag, die vooral voor lagere inkomensgroepen van belang was geweest. Wat kan worden opgeëist in de plaats van iets dat overbodig is verklaard?

V.4 | Individualisering van wetten

Veranderende sociale wetgeving; de jaren zeventig en tachtig in vogelvlucht

Hoe verging het in de individualiseringsperiode, die ik liet beginnen in 1965, de wettelijke sociale rechten op grond van zorg? Die sociale rechten hadden, zo bleek in Hoofdstuk IV, een hybride vorm gekregen. Zij waren verbonden aan een individuele arbeidsprestatie maar gebaseerd op behoefte. De behoefte van een gehuwde kostwinner omvatte ook het levensonderhoud van zijn (zorgende) echtgenote. De echtgenote op haar beurt was beschermd tegen het onverhoopte verlies van het kostwinnersinkomen door (bovenwettelijke) partnerpensioenen, door de AWW en de AOW. In geval van echtscheiding was er recht op alimentatie. Weliswaar sloten de rechtsgronden daarvan steeds minder aan bij het rechtsgevoel maar de juridische vondst van de “huwelijksgebonden behoefteigheid” had haar (voorlopig) veilig gesteld. Op de arbeidsmarkt intussen strookte een behoefteloon steeds minder goed met de eisen van de expanderende economie. Hoofdstuk IV.4 werd afgesloten met het Wettelijk Minimumloon, dat in 1969 was geformuleerd als een prestatieloon en niet als een behoeftenloon. Hoe ging het daarna verder met de wettelijke sociale rechten op grond van zorg? Om deze vraag te beantwoorden moet eerst een onderscheid gemaakt worden tussen twee perioden. Zoals we in de vorige paragraaf over waarden al zagen veranderde de rol en de taakopvatting van de overheid sterk, en daarmee ook de politieke context waarbinnen de individualisering van het kostwinnerschapstelsel zich ook wettelijk verder zou voltrekken.

De ontplooiende mens (1970-1980)

De instelling van het wettelijk minimumloon aan het eind van de jaren zestig markeerde het begin van een periode waarin de regering, vooral onder het kabinet Den Uyl (1973-1977), het tot haar taak rekende een integraal inkomensbeleid te voeren. Het garanderen van een minimuminkomen, dat in de jaren vijftig en begin zestig nog gebeurde uit naam van de minimale behoeften van een arbeider die verantwoordelijk was voor zijn gezin, gebeurde nu steeds meer uit naam van het willen handhaven van een redelijk geachte inkomensverdeling en van het bevorderen van gelijke ontplooiingskansen voor iedereen.³⁵ Zo gold de minimumdagloon garantie in de WW en WWV niet alleen voor kostwinners maar ook voor ongehuwde werknemers van 35 jaar en ouder en in de WAO gold de garantie ongeacht kostwinnerschap of burgerlijke staat (SER 1986: 18). Heel be-

³⁵ Deze en de navolgende weergave van de inkomenspolitiek is onder meer gebaseerd op Van Wijngaarden 1982, 1984 ; Arts 1984; Hermkens 1986; SER 1986; Brok 1988; Engbersen 1990; Van Oorschot e.a. 2001.

langrijk waren gelijke ontplooiingskansen voor jongeren. Naast het minimumjeugdloon (in 1974) was, in de jaren zestig overigens al, de kinderbijslag voor uitwonende en studerende kinderen structureel verhoogd. Thuis wonende oudere kinderen kregen recht op een zelfstandig inkomen, door een soepeler toepassing van de WW-uitkering en door vrijlating van hun inkomsten van een eventuele bijstandsuitkering van de ouder(s). Dit moest voorkomen dat kinderen van ouders die het economisch slecht ging, minder mogelijkheden zouden hebben om individueel vooruit te (blijven) komen dan kinderen van welgestelde ouders. Ook vroeggehandicapten en zelfstandigen kregen met de invoering van de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet (AAW) in 1975 een inkomensvoorziening die hen minder afhankelijk maakte van familie, of bijstand. In de jaren zeventig zou de overheid zelfs gescheiden mannen en vrouwen tot op zekere hoogte gaan ondersteunen bij het opnieuw opbouwen van een zelfstandig, dat wil zeggen van elkaar onafhankelijk, bestaan (zie verder). Bijstandsuitkeringen werden genormeerd en veel gemeenten zagen af van vordering en verhaal op ex-echtgenoten. Deze ontwikkeling kan niet los worden gezien van de liberalisering van het echtscheidingsrecht, waarop verder nog wordt ingegaan.

Bij de invoering van de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet (AAW) in 1975 kwam de vraag op of gehuwde vrouwen niet eveneens eigen sociale rechten zouden moeten hebben. De bekende hoogleraar verzekeringsgeneeskunde en sociaal-democraat Weijel hield een pleidooi voor een ziektewet voor huisvrouwen: "De rechtsgrond voor een 'ziektewet huisvrouwen', althans een verzekering van de gezinsarbeid, is dezelfde als voor de andere sociale wetten: recht op ontplooiing en recht op gelijke kansen. Het zijn de gelijke kansen die het minder gefortuneerde gezin moet kunnen handhaven, terwijl de ontplooiing van de kinderen niet in gevaar mag komen" (Weijel 1975: 119). Dit voorstel zou op niets uitlopen. Dat langdurige ziekte van de huisvrouw het gezinsleven kon ontwrichten werd door velen ingezien. Maar de wetgever meende dat dit niet binnen het kader van de AAW kon worden opgelost. Het probleem van de ontbrekende zorg van de huisvrouw deed zich ook voor bij weduwnaars of oudere echtparen (Kertzman 1978: 194). Voor de betaald werkende gehuwde vrouw werd een AAW uitkering evenmin terecht geacht. Als volksverzekering had de AAW, anders dan de WAO, tot doel om een basisvoorziening te zijn, en daarbinnen zou het niet passend zijn dat een echtpaar waarvan beide partners buitenshuis werkten middels de AAW op een hoger bedrag aanspraak zou kunnen maken dan gehuwden met een echtpaar-uitkering. In 1979, na protesten van "Man Vrouw Maatschappij, kregen gehuwde vrouwen met een inkomen

op eigen naam toch een individuele aanspraak op de AAW (Van Oostrum 1988: 85); niet als huisvrouw, maar als betaald werkend individu.

De individualisering van rechten kwam ten slotte ook tot uitdrukking in de beperkte verzelfstandiging van de Inkomstenbelasting in 1973.³⁶ Tot die tijd werden de inkomsten van gehuwde vrouwen voor de belasting beschouwd als inkomsten van de echtgenoot, of zij werden, vanaf 1965, samengevoegd met het inkomen van de echtgenoot. Overigens gold, althans tot WO II, dat de tarieven voor gehuwden en ongehuwden aan elkaar gelijk waren, in die zin was er dus eigenlijk geen sprake van kostwinnersfaciliteiten in de belastingen.³⁷ Maar de samenvoeging van de inkomens maakte het, mede gezien de progressiviteit van het belastingstelsel, voor veel gehuwde vrouwen weinig lonend om een betaalde baan te nemen. In 1962 al was, vanwege de krapte op de arbeidsmarkt, de zogeheten “aftrek werkende gehuwde vrouw” ingevoerd.³⁸ Met de verzelfstandiging van de Inkomstenbelasting in 1973 werd het arbeidsinkomen uit tegenwoordige arbeid geheel bij de vrouw zelf belast. Dit was de eerste van een hele reeks belastinghervormingen waarin getracht werd om de belastingheffing te individualiseren zonder het beginsel van de gezinsdraagkracht op te geven; volgens velen overigens strijdige doelstellingen. In deze eerste hervorming werd met gezinsdraagkracht rekening gehouden doordat de gehuwde man een hogere belastingvrije som kreeg dan de gehuwde vrouw. MVM keerde zich fel tegen dit “nog geheel uitgaan van het geijkte gezinspatroon” (in MVM 1988: 90). Maar in Europees verband was de maatregel zeker individualiserend, in vergelijking tot landen met een splitsingsstelsel zoals Duitsland en Frankrijk (vergelijkingen in Pechman en Engelhardt 1980; Sainsbury 1999; Saraceno 2004).

³⁶ De weergave van de veranderingen in de belastingwetgeving is in hoofdzaak gebaseerd op Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993; Roumen 2002; Stevens 1980, 1986; De Kam 2002; Sniijders-Borst 1985; MVM 1988; Bruyn-Hundt 1990; Christiaanse en Adema (WIDC) 1981; WIDC 1997. Voor internationale vergelijkingen Pechman en Engelhardt 1980; Sainsbury 1999; Saraceno 2004; Nelson 1991.

³⁷ De tarieven voor gehuwden en ongehuwden waren gelijk in de veronderstelling dat de waarde van het levensonderhoud van de vrouw, een draagkrachtverminderende factor, ongeveer even groot was als de waarde van de huishoudelijke en verzorgingsarbeid van de huisvrouw, die de draagkracht weer vermeerderde. Wel was er kinderaftrek, die in 1978 werd afgeschaft en vervangen door een inkomensonafhankelijke kinderbijslag. Differentiatie naar leefvorm in de belastingheffing bestond, afgezien van deze kinderaftrek, pas sinds de Tweede Wereldoorlog, toen een speciaal gunstiger tarief voor de gehuwde man was ingevoerd. Na een verzachting van de tarieven voor ongehuwden in 1960, was het in 1962 mogelijk geworden om de zogeheten “aftrek werkende gehuwde vrouw” in te voeren (Sniijders-Borst 1985: 63).

³⁸ Een kostwinner mocht van nu af aan een derde deel van het arbeidsinkomen van zijn echtgenote, met een maximum van fl 2000, van het totale, bij hem belaste, gezinsinkomen aftrekken. Door het gestelde maximum kwam dit op den duur nog steeds onvoldoende tegemoet aan de wens van werkgevers om het aanbod van gehuwde vrouwen te verruimen; gehuwde vrouwen zorgden ervoor niet meer dan 3 x fl 2000 per jaar te verdienen (Sniijders-Borst 1985: 63).

Samengevat zien we dat in de jaren zeventig het patroon voortging dat zich in de jaren zestig al aftekende. Pogingen om individuele sociale rechten te claimen op grond van zorg en op naam van zorgenden zelf, voor zover nog ondernomen (zoals bij de ziektewet voor huisvrouwen), mislukten. Pogingen om individuele sociale rechten te claimen op grond van betaalde arbeid (zoals bij de AAW en de inkomstenbelasting), maar nu ook voor gehuwde vrouwen, slaagden beter. Zij pasten in de op gelijke individuele ont-plooiingskansen gerichte inkomenspolitiek en in de eisen die de expansieve economie stelde. Ook de Wet op Gelijk Loon kon nu (eindelijk) worden ingevoerd. De apotheose van dit tijdperk werd bereikt in 1980 met de WAM: de Wet Aanpassingsmechanismen Minimumloon en Sociale uitkeringen.³⁹ Daarna werd de weg terug ingezet; terug naar de arbeidende mens.

De arbeidende mens (1980-1990)

De eerste economische crisis deed zich voor in 1973 en had al in de jaren zeventig beleid tot verschillende bezuinigingen op de overheidsuitgaven.⁴⁰ De inkomensfilosofie veranderde pas in de jaren tachtig, toen het streven om de integrale inkomensverdeling te beïnvloeden geheel werd losgelaten. De doelstellingen van de kabinetten Lubbers I, II en III (1982-1994) zijn op te sommen als het verbeteren van de internationale concurrentiepositie van het bedrijfsleven, het uitbreiden van werkgelegenheid zonder extra kosten voor het bedrijfsleven, het terugdringen van het financieringstekort, het bezuinigen op de sociale zekerheid. Slechts drie jaren nadat de WAM de koppeling tussen lonen en uitkeringen wettelijk had vastgelegd, trad een proces in van het beperken, verschuiven dan wel niet door laten gaan ervan (SER 1986: 21). Bij het akkoord van Wassenaar was loonmatiging afgesproken in ruil voor arbeidstijdverkorting en herverdeling van werk.⁴¹ Het minimumjeugdloon werd verlaagd en het minimumloon bevroren. De relatieve positie van het minimumloon in de loonverdeling (in 1983 ging het om zo'n 6% van alle werknemers), en van de daaraan gekoppelde sociale uitkeringen, zakte vanaf het eind

³⁹ Nadat in 1974, in het kader van het besluit landelijke normering, de ABW uitkering voor een echtpaar gelijk was gesteld aan het netto minimumloon werden in de tweede helft van de jaren zeventig ook de andere netto minimumuitkeringen (in WAO, WW en WWV) opgetrokken naar dat niveau. Eerder was dat al gebeurd met de AOW in 1973 en de AWW in 1976 (overzicht in SER 1986: 18-22). De verschillende uitkeringen waren niet gelijk, ook niet in hun afstemming op gezinsomstandigheden. Door de WAM kwam een uniforme welvaarts vaste koppeling tot stand (Brok 1988: 76).

⁴⁰ Zo viel de 1% operatie van minister Duysenberg in 1977 nog onder het kabinet Den Uyl en het bezuinigingsprogramma Bestek 81, uitgebracht in 1978, onder het kabinet Van Agt I (1977-1981: CDA en VVD), dat gevormd was nadat de coalitiebesprekingen over een tweede kabinet Den Uyl mislukt waren.

⁴¹ Op 24 november 1982 sloten de destijds in de Stichting van de Arbeid vertegenwoordigde werkgevers- en werknemerscentrales een belangrijk sociaal akkoord, het Akkoord van Wassenaar. Officieel heette het Akkoord van Wassenaar "Centrale aanbevelingen inzake aspecten van een werkgelegenheidsbeleid."

van de jaren zeventig steeds verder weg.⁴² Om de gevolgen van dit beleid enigszins op te vangen kwam aanvankelijk nog een “echte-minimabeleid” tot stand, dat een ad hoc karakter had. Het bestond uit eenmalige uitkeringen, gedifferentieerd naar gehuwden, alleenstaanden, eenoudergezinnen en vanaf 1984 beperkt tot de zogeheten “meerjarige echte minima” (SER 1986: 28). De hoogte van de minimumdagloonbescherming in de uitkeringen werd opnieuw afgestemd op het relevante sociale minimum voor naar leefvorm onderscheiden groepen.⁴³ Zo was, om naar behoefte te kunnen bezuinigen, het beginsel van de gezinsdraagkracht terug van weggeweest.

Steeds meer werd er teruggelegd bij de onderlinge verantwoordelijkheid van gezinsleden voor elkaar. De particuliere alimentatieplicht werd nieuw leven ingeblazen door bijstandsuitkeringen weer op ex-echtgenoten te gaan verhalen, waarop later nog wordt ingegaan. De kinderbijslag werd stapsgewijs verminderd.⁴⁴ Dit viel samen met de invoering van het principe dat de verzorgende ouder zelf de kinderbijslag zou ontvangen (in 1983); en dit samenvallen symboliseert hoe snel de nog maar net verworven oogst van de emancipatie weer zou verschrallen. Ook de afschaffing van de WWV en de AAW in 1987, kort nadat hierin eindelijk zelfstandige uitkeringsrechten voor (betaald werkende) gehuwde vrouwen bereikt waren, liet dat zien.⁴⁵

⁴² In 1984 was het minimumloon weer terug op de positie van 1972. De sterke achteruitgang tussen 1983 en 1984 werd veroorzaakt door de verlaging van het minimumloon per 1 januari 1984 en de bevrozing per 1 juli 1984. (Hesemans en Van Reijn 1986: 9) Hoewel het bij minimumloners vooral ging om jongeren (jonger dan 23 jaar), waren er ook een aanzienlijk aantal boven die leeftijdsgrens, vooral onder deeltijders, werkenden bij uitzendbureaus, in de zakelijke dienstverlening e.d. Vrouwen waren vaker minimumloners (Rademaker 1989).

⁴³ Voor de WAO gold de minimumdagloon bescherming sinds haar in werking treding in 1967 ongeacht burgerlijke staat of kostwinnerschap (SER 1986: 18). Die regeling werd al ingetrokken in 1982 (bij wet) en met ingang van 1-1-84 vervangen door de uitgangspunten van de AAW, waarop inmiddels ook de minimum dagloongaranties van WW en WWV waren aangesloten. Dit uitgangspunt was: recht op minimumdagloon heeft slechts de gehuwde werknemer en de ongehuwde werknemer die zijn kind onder de 18 jaar onderhoudt, en van wie het gezamenlijke inkomen met de echtgenoot niet meer dan het minimumdagloon bedraagt. (SER 1986: 54). De ZW beperkte het minimumdagloon na 6 weken tot kostwinners. In 1987 werden minimumdagloombepalingen afgeschaft en vervangen door de Toeslagenwet; en gehuwden en samenwonenden gelijk gesteld.

⁴⁴ In 1979 (van Agt I) wordt de dubbele kinderbijslag voor 16 en 17 jarigen weer een enkele kinderbijslag. In 1983) wordt de hoogte van de kinderbijslag leeftijdsafhankelijk gemaakt. De RWW voor jongeren van 16 en 17 jaar wordt afgeschaft en vervangen door kinderbijslag (aan de ouders). Vanaf 1983 wordt verantwoordelijkheid van de ouders weer sterk benadrukt. De kinderbijslag voor een huishoudkind wordt in 1983 afgeschaft, nu onder verwijzing naar de emancipatie. In 1986 krijgen studerende kinderen van 18-27 jaar geen kinderbijslag meer. Sinds 1995 is progressieve kinderbijslag afgeschaft en sinds 1996 is er geen kinderbijslag meer voor kinderen ouder dan 18 jaar. In de nieuwe bijstandswet zijn inkomsten van oudere inwonende kinderen niet langer vrijgelaten. Al deze maatregelen versterken de onderlinge afhankelijkheid van gezinsleden, die men eerder juist had willen verminderen om sociale mobiliteit te bevorderen en tegen te gaan dat sociale ongelijkheid van generatie op generatie wordt doorgegeven.

⁴⁵ De AAW was er vanaf 1978 ook voor werkende gehuwde vrouwen; De WWV was er (tot 1985) alleen voor kostwinners maar vanaf 1985 ook voor werkende gehuwde vrouwen, zij het onder beperkende voorwaarden. In ruil daarvoor was de uitkeringsduur van de WWV voor jongeren teruggebracht. Resp. negen en twee jaren nadat dit was bereikt werden bij de stelselherziening in 1987 beide sociale verzekeringen opgeheven.

Ook in de discussie over de op stapel staande belastinghervormingen speelde de gezinsdraagkracht weer een belangrijker rol. De Tweeverdienerswetgeving in 1983 hield een verdere individualisering in van het belastingstelsel. Behalve inkomen uit tegenwoordige arbeid werden nu ook de andere inkomensbestanddelen van de gehuwde vrouw zelfstandig belast, integrale rolwisseling werd mogelijk en de belastingvrije sommen van de partners werden aan elkaar gelijk gesteld. Maar de christen-democraten wilden deze keer voorkomen dat een ongewenst effect van de eerdere verzelfstandiging uit 1973 zich zou herhalen. Vanwege de progressie van de tariefvoet hadden eenverdieners een hogere belastingdruk dan tweeverdieners met hetzelfde gezinsinkomen (Stevens 1980: 275, 276). Omdat het bovendien bij de tweeverdieners vaker ging om gehuwden met een relatief hoge opleiding en dus uurloon, had dit progressievoordeel de de-nivellering van de gezinsinkomens, waartoe de toename van het tweeverdienerschap op zichzelf al leidde, verder versterkt (bijv. Stevens 1986). Om de gezinsdraagkracht meer recht te doen werd een alleenverdienerstoeslag toegevoegd:

“...onverkorte toepassing van twee gelijke belastingvrije sommen bij gelijkblijvende tarieven zou vele gezinnen aan de rand van de financiële afgrond brengen. De man zou zijn belastingvrije som zien duikelen van fl 12.716 (in 1984) naar fl 7662 en dus over fl 5054 meer inkomen belasting moeten gaan betalen, terwijl zijn vrouw een belastingvrije som van fl 7662 zou krijgen die zij door de afwezigheid (...) van haar inkomen in het geheel niet of slechts zeer ten dele zou kunnen gebruiken. Om deze belastingdrukverzwaring van het traditionele gezin te omzeilen is de alleenverdiener-toeslag en de bijna-alleenverdiener-toeslag ingevoerd.” (Stevens 1986: 19).

Snijders-Borst gaf, vanuit het feministisch standpunt, een geheel andere toelichting: *“Voortaan krijgt de alleenverdiener de hele belastingvrije som van de ander. Dit heeft het nadeel dat iedere gulden inkomen van de ander boven de arbeids-toeslag(en) de belastingvrije som van de ex-alleenverdiener met een gulden doet dalen. Ten gevolge van de steile progressie houden vrouwen van mannen met middeninkomens of hoger van de eerste zeventuizend gulden nog maar drieduizend gulden of minder over” (Snijders-Borst 1985: 64).*

MVM zag in de toeslagen *“een door niets gerechtvaardigde bevoordeling van alleenverdieners, die bovendien een extra drempel opwerpt tegen het verwerven van een gering eigen inkomen door vrouwen” (MVM 1988: 94).*⁴⁶

⁴⁶ Het nieuwe belastingregime werd ook uitgebreid tot ongehuwd samenwonende vrouwen (en mannen), die tot dan toe individueel en dus (door de progressie) voordeliger waren belast dan gehuwde samenwonenden. De alleenverdienertoeslag zou in 1985 worden opgevolgd door de integrale voetoverheveling en onder de zogeheten “Oort” wetgeving in 1990 door een overdraagbare basisaftrek. In 2001, met de Wet Inkomsten Belasting, werd dit

Ondanks deze drempel, waarmee overigens niets veranderde aan het inkomen van vrouwen die al buitenshuis werkten, had de regering het doel van de economische zelfstandigheid wel degelijk gehandhaafd. De maatregelen gebaseerd op de verantwoordelijkheid van gezinsleden voor elkaar gingen hand in hand met maatregelen gebaseerd op het principe van de individuele economische zelfstandigheid; zeker wanneer daarmee kostenbesparingen konden worden gehaald.⁴⁷ Bij de stelselherziening in 1987 en bij de eerder besproken 1990-maatregel werd zoals we zagen het recht op een uitkering niet geïndividualiseerd; maar de arbeidsplicht, met een beroep op economische, zelfstandigheid, wel. Het hoofdprincipe, dat wel consistent werd toegepast, was dat burgers een minder groot beroep zouden doen op de overheid. Of bijvoorbeeld vrouwen zich dan in plaats daarvan zouden wenden tot de (ex-) man of tot de markt, werd gezien als eigen keuze en verantwoordelijkheid. Zo reageerde de regering in 1984 als volgt op kritiek vanuit de Kamer dat een verhaalsplicht in de bijstandswet vrouwen opnieuw afhankelijk zou maken van de ex-echtgenoot: “Als al door verhaal een gevoel van afhankelijkheid zou ontstaan bij vrouwen in de bijstand, zou dit te meer een stimulans kunnen vormen tot economische zelfstandigheid” (Handelingen TK 1984/1985, 18.813: 1651 in Sanders 1986: 95). Het streven naar economische zelfstandigheid ging dus door; maar nu als opdracht en (in het geval van uitkeringsgerechtigden) plicht van individuele vrouwen zelf.

Bij de stelselherziening in 1987 werden, om tegemoet te komen aan de EEG-richtlijnen, alle nog resterende minimumdagloonbepalingen uit de verschillende sociale verzekeringen gehaald en samengevoegd in een afzonderlijke Toeslagenwet. De EEG-richtlijnen worden meestal beschouwd als emancipatie-richtlijnen.⁴⁸ We zagen eerder dat het artikel 119 tot gelijk loon uit 1957, waaruit alle latere Richtlijnen voortkwamen, nog niet als drijfveer had gehad om de emancipatie van vrouwen te bevorderen maar om de concurrentievoorwaarden tussen de afzonderlijke landen te egaliseren. Kraamwinkel (1995) betoogt in haar dissertatie dat dat motief in de jaren tachtig opnieuw een doorslaggevende rol speelde. Zo kwam ongelijke behandeling van deeltijdwerkers, onder meer door uitsluiting uit pensioenfondsen, vooral voor in bepaalde landen (zoals Nederland, Denemarken, Duitsland en Engeland); waar het meeste deeltijdwerk ook

een heffingskorting, ook wel “aanrechtssubsidie” genoemd.

⁴⁷ Bij de herziening van de RWW in 1983 wilde de regering (Lubbers I) al een dubbele arbeidsverplichting voor gehuwden invoeren. Dat stuitte toen nog op breed verzet uit de Kamer. MVM protesteerde dat de uitkering wel een gezinsuitkering bleef (Van Oostrum 1988: 87).

⁴⁸ De Richtlijnen die de Raad van Ministers van de EEG op grond van art 119 uitvaardigde, lagen op het gebied van gelijke beloning (1975), gelijke behandeling (1976), gelijke behandeling in de sociale zekerheid (1979) en in bovenwettelijke sociale zekerheid (1986). Deze laatste pensioenrichtlijn, werd in 1994 in Nederland ingevoerd met de bepaling dat uitsluiting van deeltijders uit pensioenfondsen verboden is (Kraamwinkel 1995: 45, 46-74).

door vrouwen werd verricht. Daarmee waren deze landen nog steeds een soort lage-lonenlanden voor vrouwen. De uitvoering van de vierde Richtlijn in de Nederlandse pensioenwet (in 1994) kwam tegemoet aan de wens van het internationaal opererende bedrijfsleven om het speelveld in alle lidstaten meer gelijk te maken. Daarnaast hadden werkgevers behoefte aan flexibeler arbeidsverhoudingen en een groter potentieel aan arbeidskrachten. Een formele lezing van de Richtlijnen, namelijk dat vrouwen behandeld moeten en kunnen worden alsof zij mannen zijn, strookte met dit belang. Het verdubbelde (theoretisch) het arbeidspotentieel waarop het bedrijfsleven een beroep kon doen. (Kraamwinkel 1995: 130-133, 141 en verder).

De jaren tachtig werden afgesloten met het voorstel van de WRR (1990) om het minimumloon cohortsgewijs te individualiseren. Door verlaging van het minimumloon hoopte de WRR op meer laag betaalde werkgelegenheid. De extra rechtvaardiging die de WRR aanvoerde, was dat het minimumloon als gezinsloon ook niet langer noodzakelijk was aangezien er nu nauwelijks meer alleenverdieners waren; zeker niet onder minimumloners. Daarmee negeerde de WRR dat er over het gewenste karakter van het wettelijk minimumloon geen consensus bestond. Al in 1985 was dat in de SER gebleken. Een deel van de SER wilde het recht op wettelijk minimumloon opnieuw reserveren voor feitelijke kostwinners (SER 1986: 55; Brok 1988: 71, 78). Een ander deel van de Raad achtte dat niet haalbaar “omdat het brutominimumloon thans duidelijk het karakter van een prestatieloon in economische zin heeft gekregen, dat wil zeggen als een minimumtegenprestatie voor de in dienstbetrekking verrichte arbeid kan worden gezien” (SER 1986: 55). Die laatste interpretatie was geheel conform de intentie van de wetgever op het moment dat de wet werd ingevoerd. Anders dan het sociaal minimum in de geleide loonpolitiek in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog, wilde het wettelijk minimumloon in 1969 niet meer (in tijden van schaarste) kostwinnersgezinnen beschermen maar wilde het (in tijden van expansie en vrije loonvorming) de relatieve afstand van de laagste inkomens tot de overige inkomens stabiliseren; ongeacht geslacht of burgerlijke staat. Dat was dan ook precies wat de WRR in 1990 (en een deel van de SER al in 1985), wilde veranderen. Door te stellen dat aan het wettelijk minimumloon het kostwinnersprincipe ten grondslag lag, verschaftte men zich het keurmerk van de emancipatie en werd in elk geval een meer principiële discussie over de grenzen van de inkomensongelijkheid omzeild.

Samengevat voltrok de individualisering zich in de jaren tachtig in de context van bezuinigingen, van het benadrukken van de individuele verantwoordelijkheid voor het eigen bestaan, van een aanvaarding van grotere inkomensverschillen en, om

gedifferentieerd te kunnen bezuinigen, van een herleving van het beginsel van de gezinsdraagkracht. Het tegelijkertijd putten uit beginselen van gezinsdraagkracht en van individuele economische zelfstandigheid lokte natuurlijk het verwijt van opportunisme uit maar in het terugdringen van de verantwoordelijkheid van de overheid was de regering consistent. In de jaren zeventig had individualisering zich voltrokken in de context van een ondersteuning van individuele bestaansvoorwaarden door de overheid; in de jaren tachtig voltrok zij zich als een plicht en verantwoordelijkheid van individuen zelf. Het laatste deel van dit hoofdstuk behandelt de vraag wat het cumulatieve eindresultaat is geweest voor de wettige aanspraken op bestaanszekerheid. In paragrafen 2 tot en met 6 worden de jaren zeventig besproken en in de paragrafen 7 tot en met 10 de jaren tachtig. In paragraaf 11 volgt een samenvattend antwoord op de vraag: wat bleef er per saldo over van de traditionele rechten die vrouwen als zorgenden in het kostwinnerstelsel hadden en wat kwam ervoor in de plaats?

Liberalisering van echtscheiding en de alimentatieplicht

In de context van snel veranderende opvattingen over seksualiteit en huwelijk was de publieke opinie in Nederland, in vergelijking tot andere landen laat, maar toen ook snel, permissiever geworden ten opzichte van echtscheiding.⁴⁹ In 1969 diende minister Polak (VVD) het wetsvoorstel in waarin de echtscheidingsgrond van “het onverdiende leed, door de ene partij, de eiser, de ander de gedaagde, aangedaan” werd vervangen door “duurzame ontwrichting”; alleen kleine christelijke partijen stemden hier nu nog tegen. Uit de parlementaire geschiedenis van het wetsontwerp blijkt dat men zich ervan bewust was dat deze verandering heel verschillend zou uitwerken voor mannen en voor vrouwen.⁵⁰ Het niet toestemmen in een echtscheiding was in het verleden het (enige) verweer geweest dat vrouwen hadden tegen het verlies van hun sociale zekerheid. Een meerderheid in de kamer meende dat dit verweer vrouwen nog niet geheel kon worden ontnomen. Indien bijvoorbeeld een alimentatieplichtige ex-echtgenoot overleed dan

⁴⁹ In 1960 meende 39% van de bevolking nog dat echtscheiding moeilijker moest worden gemaakt en slechts 8% dat het gemakkelijker moest worden gemaakt; in 1966 waren deze percentages respectievelijk 20% en 24% (Douma 1969: 40). Vooral in de tweede helft van de jaren zestig groeiden de meningen van de verschillende denominaties meer naar elkaar toe en werd de beoordeling van echtscheiding, in de woorden van Minkenhof, minder normatief, en meer sociologisch (overzicht in Minkenhof 1971: 19). Het Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheid publiceerde in 1969 een reeks artikelen over echtscheiding, waarin werd gesteld dat vaak niet het feit van een scheiding voor veel kinderen de eerste schadelijke invloed was, maar het langdurig gebrek aan harmonie dat daaraan was voorafgegaan (Bogaert 1969; Rood- de Boer 1969: 113 ,114).

⁵⁰ Ik baseer mij in het navolgende op Nevejan en Huijts 1969; Minkenhof 1971; Van Bijsterveldt 1975; Campagne 1978; Dumon en Kooy 1983; Sanders 1986; Elzinga 1989; Holtmaat 1992c; Kraamwinkel 1995; Bouwens 1996; Wielers 1996; Tigchelaar 1999; Goode 1993; Weitzman en Maclean 1992; Lewis 2001.

verloor de vrouw hierdoor niet alleen haar alimentatie maar had zij evenmin aanspraak op het partnerpensioen waarop zij als (niet-gescheiden) weduwe had mogen rekenen. Door amendementen in de kamer werd daarom in de nieuwe wet de bepaling opgenomen “dat een vordering tot echtscheiding niet toegewezen kan worden indien degene die verweer voert door de scheiding in pensioenrechten zou worden getroffen”. Eerst moest een voldoende alternatieve voorziening zijn getroffen. Alleen als de verweer voerende echtgenote zelf voldoende middelen had, of in hoge mate schuldig was aan de duurzame ontwrichting, mocht hierop een uitzondering worden gemaakt (Minkenhof 1971: 40). Sommige parlementariërs betreurden deze “terugkeer van de schuldvraag”; anderen achtten het onvermijdelijk. Anders zou er sprake zou zijn van een eenzijdig opzegbaar huwelijk, waarvoor de term “verstoting” beter op zijn plaats was (Minkenhof 1971: 35, 36).⁵¹ De nieuwe vrijheid om te scheiden werd dus beperkt, maar men verwachtte niet dat deze beperking onoverkomelijk zou zijn. De rechtsgeleerde Minkenhof bijvoorbeeld dacht dat een man met een hoger inkomen wel zou zorgen voor een plaatsvervangend pensioen of een levensverzekering voor zijn ex-echtgenote. Voor gezinnen met minimum inkomens zouden de AWW en de AOW, en ook de bijstand, de gescheiden vrouw een inkomen bieden dat nauwelijks lager kon zijn dan wat haar als weduwe uit het pensioen van haar man ten deel zou zijn gevallen. Het waren vooral groepen die zich hier tussen in bevonden, de lagere middeninkomens, die de rechter wel eens voor moeilijke beslissingen zouden kunnen stellen, meende zij (Minkenhof 1971: 42, 43). De vraag die hier in feite in het geding was, was echter van principiële aard. Hoe moest het levensonderhoud en de bestaanszekerheid van zorgenden worden gewaarborgd, nu de enige waarborg die er voor hen was, de levenslange duur van het huwelijk zelf, niet langer verplicht was?

Na de invoering van de nieuwe echtscheidingswet in 1971 was het schuldbeginssel vervallen; ook als basis voor de uitkering tot levensonderhoud na echtscheiding. In de plaats daarvan trad, volgens Pitlo, het behoeftebeginssel, naast het draagkrachtbeginssel. Artikel 157 BW luidde: “Aan die echtgenoot die niet over voldoende inkomsten tot levensonderhoud beschikt en van wie in redelijkheid ook niet verwacht kan worden dat zij/hij zich deze zal kunnen verwerven, kan een alimentatie worden toegekend door de rechter” (Pitlo 1985: 358, 359). In het oorspronkelijke wetsontwerp kon de rechter

⁵¹ Overal in Europa werd in de jaren zeventig het echtscheidingsrecht hervormd, maar volledig schuldloos scheiden (no-fault divorce), waarbij echtscheiding op verzoek van één van de partners mogelijk is en een onwillige echtgenoot niets kan doen om deze tegen te houden, werd alleen in de Scandinavische landen ingevoerd. Daar gebeurde het op basis van zeer strenge controle op de betaling van (kinder-)alimentatie en van relatief genereuze publieke ondersteuning voor werkende moeders (Goode 1993: 43).

een alimentatie toekennen aan “de echtgenoot die niet voldoende inkomsten tot zijn levensonderhoud heeft”. De toevoeging “noch zich in redelijkheid kan verwerven” vond plaats tijdens de behandeling van de wet en was bedoeld om de rechter uitdrukkelijk te wijzen op de mogelijkheid dat een vrouw na echtscheiding ook zelf zou kunnen gaan verdienen (Minkenhof 1971: 96). In de loop van de jaren zeventig zouden rechters deze eis ook steeds vaker gaan stellen. Uit het (schaarse) onderzoek naar de ervaringen van vrouwen (en mannen) bij echtscheiding blijkt dat dit velen heeft overvallen. Zeker wanneer vrouwen het huwelijk traditioneel waren ingegaan zagen zij in de eis dat zij nu zouden gaan werken een miskennis van hun aandeel aan het huwelijk.

In 1980 ondervroeg Weeda de gescheiden ex-partners van (105) huwelijken die tussen 1939 en 1976 waren gesloten (Weeda 1983: 13-16). Voor de overgrote meerderheid van deze echtparen was het altijd vanzelfsprekend geweest dat de man het brood op de plank zou brengen en dat het de taak van de vrouw was man en kinderen te verzorgen, al was voor ongeveer de helft van hen de vanzelfsprekendheid van dit huwelijksideaal in de loop der tijd wel verminderd (Weeda 1983: 37, 19). Hun (echt-) scheidingen, waarvan de meerderheid in aanwezigheid van minderjarige kinderen, vielen in de tweede helft van de jaren zeventig. Sommige vrouwen stelden geschokt vast “dat de ideologie van het samen delen blijkbaar stopt bij scheiding” en waren verrast en verbaasd door het niet gesteld worden van de schuldvraag voor de rechter. Enkele uitspraken:

Vrouw 45 jaar: “Waardeloos. Degeen die schuldig is, die moet gestraft. Ze vragen er geeneens naar. De achterblijver moet geholpen.” (Weeda 1983: 219).

Vrouw 42 jaar: “De manier is niet leuk. Die rechter deed of het mijn schuld is. Ze zei gewoon: je gaat maar werken, je zorgt maar voor jezelf. Was afschuwelijk. Hij (ex) kwam met die (nieuwe) vrouw erbij.” (Weeda 1983: 222).

Vrouw 43 jaar: “Ik ben een baan gaan zoeken. Dat moest. Ik vind dat niet onrechtvaardig en ik vind het ook veel leuker om zelfstandig te zijn. Maar de manier waarop ze het zeggen, zo’n rechter. Dat vond ik niet leuk.” (Weeda 1983: 238). In de meeste gevallen was er geen alimentatie voor de ex-echtgenote meer toegekend.⁵² De mogelijkheid van een beroep op de bijstand was voor velen nieuw geweest. Er waren in de tweede helft van de jaren zeventig nog steeds vrouwen die niet wisten dat deze voorziening

⁵² Bij drie op de vier van de door Weeda onderzochte gevallen van echtscheiding was nooit sprake geweest van alimentatie van de man voor zijn ex-vrouw. De overige vrouwen hadden meestal een tijdelijke alimentatie gekregen, die op het moment van het interview (rond 1980) al was gestopt. Slechts 16% van de ondervraagde vrouwen ontving in 1980 nog een alimentatie voor zichzelf, soms aangevuld door de bijstand, maar niet ongelimiteerd. In het algemeen stelde Weeda vast dat bij paren met thuiswonende kinderen de man financieel won bij de scheiding, terwijl de vrouw er (sterk) op achteruit was gegaan (Weeda 1983: 226, 232, 234).

ook voor hen bestemd was. Weeda constateerde dat de vrouwen met een traditionele huwelijksopvatting, zeker als zij al wat ouder waren, het meest verontwaardigd waren indien zij aangewezen raakten op de bijstand (Weeda 1983: 238). Jongere vrouwen reageerden vaak anders. Zij associeerden een bijstandsuitkering niet meer met de vernederingen van de Armenwet: “De sociale dienst is geen vetpot. Je leeft ernaar. Er staat tegenover dat ik zo maar zelf iets kan kopen. Ik had altijd het gevoel dat dat niet mocht.” (Vrouw, 35 jaar, in Weeda 1983: 235). Soms volgden zij een opleiding of cursus (Weeda 1983: 238).⁵³

Iets van de verschillen tussen de ervaringen van beide generaties is misschien ook voor Nederland adequaat weergegeven door de Amerikaanse antropologe Katherine Newman die de levensgeschiedenissen bestudeerde van verschillende cohorten (Amerikaanse) vrouwen die in de jaren tachtig gescheiden waren. Een belangrijk verschil was dat Newman haar onderzoek uitsluitend verrichtte onder vrouwen uit de middenklasse terwijl Weeda's groep breder was: “arbeiders-, lager of middenmilieu” (Weeda 1983: 14). Newman:

“Women born in the late 1920s and 1930s belong to a generation that has experienced extremes of income and life-style. (...) Their own mothers had had to work and scrape for additional income or for sole incomes. (...) Upward mobility was a key element in their lives and experiences. (...) When, years later, these women found themselves on the receiving end of a divorce, the home centred orientation of their generational culture left them quite unprepared to take on the role of breadwinner (Newman 1999 [1988]: 206-208) En: “Women of the sixties were a different generation. Born between 1945 and 1955 they had more education, although few had finished college, and more work history, having worked until the birth of their first child and intermittently thereafter. (...) When their (often affluent) marriages collapsed they found themselves face to face with economic hardship for the first time in their lives. (...) Downward mobility caused them to reconsider the superficiality of their married ways and to develop alternative lifestyles” (Newman 1999 [1988]: 214).

Ook uit Nederlands onderzoek bleken verschillen tussen generaties en klassen. Het beroep op de bijstand zagen de oudere vrouwen als een onverdiende sociale degradatie en de jongere vrouwen, zeker de beter opgeleide, zagen het als ondersteuning bij een hoopvol nieuw begin.

⁵³ Vaak werd dat niet toegestaan. Vrouwen van verschillende leeftijden meldden dat van hen verwacht werd dat zij zo snel mogelijk aan het werk zouden gaan; ondanks de werkloosheid (Weeda 1984: 238, 239, 318).

De opkomst van de verzekeringsgedachte

In het begin van de jaren zeventig wilde de regering het beroep van gescheiden vrouwen op de bijstandswet nog niet terugdringen. Integendeel. In 1971, het jaar waarin echtscheiding geliberaliseerd werd, gaf het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk opdracht voor een onderzoek naar de levensomstandigheden van vrouwelijke gezinshoofden in de bijstand. De indruk bestond dat deze groep snel toenam, vooral in de grote steden. In 1971 ging het om meer dan 30.000 vrouwen (Van Bijsterveldt 1975: 286). Het Ministerie vermoedde dat er veel alleenstaande moeders waren die van hun recht op bijstand ten onrechte geen gebruik maakten. Het onderzoek bevestigde dit en wees uit dat de helft van de vrouwen direct na echtscheiding een periode van grote armoede had doorgemaakt omdat zij de mogelijkheid van bijstand niet kenden of alleen in uiterste nood wilden benutten (Van Bijsterveldt 1975: 64). Als directe opvolger van de Armenwet was de ABW nog belast met het odium van bedeling en persoonlijk onvermogen (van den Akker 1984: 43).⁵⁴

⁵⁴ Dat veel vrouwen de weg naar de bijstand nog niet kenden of niet wensten nuanceert de zogeheten afwentelingshypothese (bijvoorbeeld in Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1997: 36 of Fokkema 2002: 66). Deze luidt dat door de invoering van de ABW “een beduidend aantal gehuwde vrouwen tot echtscheiding zou overgaan, die onder ongunstiger materiële voorwaarden gedwongen zouden zijn hun huwelijkse staat te continueren” (van den Akker 1984: 9, 40). Vaak wordt ter ondersteuning verwezen naar het onderzoek van Van Stolk en Wouters (1983). Zij hadden in 1979 en 1980 jonge vrouwen uit de arbeidersklasse ondervraagd die in een opvanghuis voor mishandelde vrouwen zaten. Deze vrouwen leken zich geen zorgen te maken over de financiële consequenties van hun vlucht omdat zij rekenden op blijvende ondersteuning van de overheid. De angst voor armoede en Armenwet was verdwenen. Door deze “gemoedsrust van de verzorgingsstaat”, zoals Van Stolk en Wouters dat noemden, waren zij zich minder afhankelijk gaan voelen van het materiële kostwinnerschap van hun echtgenoot. De toename van het aantal echtscheidingen waarna een bijstandsuitkering werd aangevraagd, wees er volgens de onderzoekers op dat vrouwen bij hun besluit om hun man te verlaten steeds minder geremd werden door de noodzaak van een beroep op de bijstand. Het is de veralgemenisering van deze conclusie waardoor mijns inziens andere mogelijke ontwikkelingen onderbelicht zijn gebleven. In de eerste plaats bood de bijstandswet natuurlijk niet alleen vrouwen, maar ook mannen een uitweg uit een onbevredigend huwelijk, zonder dat zij alimentatie hoefden te betalen. Zo was in West-Duitsland het aantal echtscheidingen aantoonbaar gedaald nadat in 1976 was bepaald dat de pensioenrechten van de echtgenoot na echtscheiding moesten worden gedeeld. (Goode 1993: 28). De echtgenoten uit het onderzoek van Van Stolk en Wouters zagen de bijstandswet eerder als een rivaal dan als een hulpmiddel, maar het is de vraag of zij daarin representatief waren. In de tweede plaats was er vanaf de invoering van de bijstandswet in 1965 tot ver in de jaren zeventig een grote groep gescheiden vrouwen voor wie het beroep op de bijstand nooit vanzelfsprekend werd. Voor hen was de bijstand geen alternatief voor een onbevredigend huwelijk maar voor een niet toegekende, of niet nagekomen, alimentatieplicht. De meestal impliciete aanname onder de afwentelingshypothesen is dat het toenemend aantal echtscheidingen in de jaren zestig en zeventig vooral geïnitieerd is door zich emanciperende vrouwen. Deze aanname zou moeten worden onderzocht. Dat vrouwen vaak degenen zijn die een echtscheiding aanvragen betekent niet per se dat zij die scheiding initiëren (Phillips 1988; Goode 1993: 29, 30). Het na 1971 stijgend echtscheidingscijfer moet op zijn minst voor een deel betrekking hebben gehad op gevallen waarin tot dan toe een van de echtgenoten het niet met de door de ander gewenste scheiding eens was geweest, aangezien echtscheiding ook onder de oude wet al mogelijk was wanneer beide partijen meewerkten aan “de grote leugen”. Deze onwilligen zullen vaak vrouwen zijn geweest. In de VS is naar de individualistische keuzen van mannen veel meer onderzoek gedaan dan in Nederland (Ehrenreich 1983; Cohen 1987; Oppenheimer 1994). De afwentelingshypothese heeft een politieke lading. Heeft de verzorgingsstaat de verantwoordelijkheid van burgers voor elkaar overgenomen; en zo ja, is zij dan een trendvolger geweest die terecht individualisering faciliteerde,

Slechts 10% van de groep die (lang) in de bijstand zat ontving ook nog alimentatie; waarop de bijstandsuitkering dan aanvullend was. Daarnaast was voor een kleine 8% van hen de uitkering aanvullend op inkomsten uit werk, waarbij deze aanvulling pas was aangevraagd toen de verdiensten uit betaald werk ontoereikend bleken (Van Bijsterveldt 1975: 136). In de meeste gevallen (19%) werd het bijstandsinkomen aangevuld door de verdiensten van oudere thuis wonende kinderen, die niet van de uitkering werden afgetrokken (Van Bijsterveldt 1975: 105). Ruim de helft van de vrouwelijke gezinshoofden in de bijstand leefde uitsluitend van die uitkering en twee-derde van alle gezinshoofden in de ABW zei er financieel sterk op achteruit te zijn gegaan ten opzichte van de situatie tijdens het huwelijk: “kleding en schoeisel voor de kinderen, ontspanning, vacantiel uitgaven, en alle uitgaven voor de vrouw zelf”, kwamen in het geding. (Van Bijsterveldt 1975: 108, 109, 153). Aan het eind van de jaren zestig vormden de vrouwen met een bijstandsuitkering ongeveer een kwart van alle gescheiden vrouwen.⁵⁵

Waar leefden de overige gescheiden vrouwen van? In 1971 gaf het Ministerie van justitie opdracht voor een onderzoek naar alimentaties, want gegevens daarover ontbraken. Er moest “zeer veel moeite worden gedaan om uit allerlei cijfers relevante informatie te trekken” (Oost 1971: 27). Uit het onderzoek bleek dat bijna de helft (43%) van alle gescheiden vrouwen minderjarige kinderen te verzorgen had. In de periode 1964-1969 moest voor 14% van hen de Raad voor de Kinderbescherming actie ondernemen om deze alimentatie te innen (Oost 1971: 3, 24, 26). Op basis van steekproeven van het CBS en van justitiële gegevens schatte Oost dat er in 1964-1969 ten aanzien van de helft van alle gescheiden vrouwen een alimentatieplicht bestond, die in 17% van de gevallen niet werd nagekomen (Oost 1971: 20). Van alle gescheiden vrouwen ontving dus 33% daadwerkelijk een alimentatieuitkering. De meeste alimentaties lagen, in 1964, tussen de f 2000 en f 3000 per jaar, wat minder was dan de minimale uitkeringen uit de Algemene Weduwen en Wezenwet (Oost 1971: 11, 26). Zij vulden meestal andere inkomensbronnen aan.⁵⁶ Veel bleef nog onduidelijk: “Bijvoorbeeld was niet na te gaan in hoeveel gevallen de gescheiden vrouw na het meerderjarig worden van haar kinderen

zoals in de eerste helft van de jaren zeventig de overheersende mening was (bijv. in Van den Akker 1984: 43) Of heeft zij zelf het verantwoordelijkheidsgevoel van burgers voor elkaar werd ondergraven, zoals vanaf de jaren tachtig meer werd gevonden. Intussen lijken lange termijn trends in echtscheiding in verschillende landen sterk op elkaar en hooguit tijdelijk beïnvloed door veranderingen of verschillen in sociale wetgeving (Goode 1993: 28, 29; Van den Akker 1984: 47).

⁵⁵ In 1968 was het aantal verzoeken om bijstand 67.406, dat betrof 24% van het aantal gescheiden vrouwen in dat jaar; een toename ten opzichte van 1965, toen het ging om 15% daarvan (Oost 1971: 24).

⁵⁶ Samengenomen leiden de gegevens van Van Bijsterveldt (1975) en van Oost (1971: 14-40) grofweg tot de volgende verdeling van de inkomensbronnen van alle gescheiden vrouwen aan het eind van de jaren zestig: Inkomen

een alimentatie voor haar zelf behoudt. Dat percentage (..) zal niet hoog zijn" (Oost 1971: 27). Oost concludeerde "dat de wet er blijkbaar niet in slaagde om te voorkomen dat zowel de vrouw als de bij huwelijksontbinding betrokken minderjarige kinderen in een te zwakke financiële positie kwamen te verkeren" (Oost 1971: 25; ook Keijser 1974).⁵⁷

Hiermee was de vraag op de agenda gezet of de financiële regelingen bij scheiding nog wel adequaat waren. Toch waren er maar weinigen die riepen om herstel of handhaving van de alimentatieplicht. Alleen Divortium, de in 1961 opgerichte Bond van Gescheiden Vrouwen, stelde dit voor. Zij wilde alimentaties laten vaststellen naar vaste normen van het inkomen van de man (ongeveer 1/3 van het bruto inkomen), omdat er nu willekeurig heel veel te lage maar ook (te) hoge alimentaties voorkwamen.⁵⁸ Haar standpunt was dat alimentatie een terechte vergoeding was voor de zorg die vrouwen hadden verleend en vaak nog steeds verleenden. Zij vond dat dit "verzorgingsloon" niet op de gemeenschap mocht worden afgewenteld. Alimentatie was een basis-inkomen, dat vrouwen het perspectief bood om zichzelf financieel te verbeteren, terwijl een bijstandsuitkering dat niet deed. Alimentatie betekende wel een versobering voor veel mannen, maar niet meer dan voor de vrouw, en meestal overkomelijk.⁵⁹

Met deze standpunten zou Divortium spoedig, in haar eigen woorden, een roepende in de woestijn zijn. Het werd door steeds meer groepen in de politiek onaanvaardbaar geacht dat het inkomen van de ex-echtgenoot door alimentatie sterk zou kunnen teruggaan, zeker wanneer hij een nieuw gezin te onderhouden had. Dit was een aantasting van het recht op zelfontplooiing dat ook een gescheiden man toekwam. Eerder dacht men aan een actieve rol voor de overheid en vooral aan een nieuwe sociale verzekering.

uitsluitend uit arbeid: 30%

Inkomen uitsluitend uit bijstand: 20%

Inkomen uit arbeid en uit alimentatie: 16% (de alimentatie is 20-28% uit van het totale inkomen)

Inkomen uitsluitend uit AOW, invaliditeitsuitkering of pensioen: 13%

Inkomen uitsluitend uit alimentatie: 11%

Inkomen uit AOW, invaliditeitsuitkering of pensioen en uit alimentatie: 6 % (de alimentatie is 40%)

Inkomen uit alimentatie en aanvullende bijstand: 2,4 % Inkomen uit arbeid en aanvullende bijstand: 1,6%

⁵⁷ Of "kinderalimentatie" in gevallen waarin de Raad voor de Kinderbescherming geen actie ondernam wel werd uitbetaald en of zij dan wel of niet viel onder het begrip alimentatie in het algemeen, is in de tekst van Oost (en overigens in de meeste teksten over alimentatie in deze periode) erg onduidelijk.

⁵⁸ Bond van gescheiden vrouwen 1974 "steekproef inzake alimentatie, indexering etc. onder de leden van de bond van gescheiden vrouwen "Divortium" in de maanden juli/augustus 1974", ongepubliceerd.

⁵⁹ Divortium meende dat de fiscus de alimentatieplicht voldoende verzachtte. Voor echtgenoten die geen (voldoende) alimentatie konden betalen - Divortium meende dat het inkomen van een gescheiden man niet beneden het minimumloon moest zakken - bepleitte Divortium een aanvullende AWW- uitkering voor de vrouw. Bond Voor Gescheiden vrouwen (1971): "Het alimentatierapport".

Die gedachte was niet nieuw. In 1941 had Beveridge, grondlegger van het naoorlogse stelsel van sociale zekerheid in verschillende West-Europese landen, de visie naar voren gebracht:

“(On marriage a woman undertakes) to perform vital unpaid service to the community and becomes exposed to new risks, including the risk that her married life may be ended prematurely” (Beveridge 1941, geciteerd in Lewis 1995: 9).

Beveridge, die het kostwinnerschapssysteem als het beste maatschappelijk systeem beschouwde, was radicaler dan veel tijdgenoten in de consequenties die hij daaruit trok. Hij stelde voor om het risico van echtscheiding dat de vrouw liep te beschouwen als gelijk aan het risico van de man op, bijvoorbeeld, een bedrijfsongeval. In beide gevallen werd een (kostwinners-)inkomen verloren. Hij slaagde er evenwel niet in om het probleem op te lossen dat een sociale verzekering tegen dit risico principieel en praktisch zou botsen op de voorziening die er al was: namelijk een op schuld en schadevergoeding gebaseerde alimentatietoekenning in de sfeer van het privaatrecht. Ook persoonlijk had hij moeite met de gedachte dat de samenleving aan een schuldig gescheiden vrouw een recht op een uitkering zou toekennen (Lewis 1995: 9). Toen in de jaren zestig en zeventig in verschillende landen echtscheiding geliberaliseerd werd en de schuldvraag verdween, kwam de sociale verzekeringsgedachte opnieuw naar voren. In Frankrijk bijvoorbeeld werd, na de hervorming van de echtscheidingswet in 1975, een al langer bestaande verzekering voor wezen en weduwen uitgebreid tot alleenstaande ouders. Deze “Aide aux parents isolés” (verder Api), die in 1976 werd ingevoerd, moest alleenstaande ouders helpen door de moeilijke periode na het verlies van een kostwinnersinkomen heen te komen; de zorg om het geboortecijfer speelde daarbij een rol.⁶⁰ Men zag deze uitkering niet als een ondersteuning aan een behoeftige:

“Instead of serving as a complement to an income, intended to cover family expenses, lone parent benefit ought to be considered as a replacement income. It should, in effect, take the place of the salary which disappeared with the breadwinner.

(....) This measure is thus not intended to create social protection, but rather to create a system of protection during the transition from the situation of mother at home

⁶⁰ Martin onderscheidt verschillende mogelijke uitgangspunten die een overheid ten aanzien van alleenstaande moeders kan hanteren: een gezinsgericht uitgangspunt (familisme), een geboortebetwonderend uitgangspunt (natalisme) en een op emancipatie door betaalde arbeid gericht uitgangspunt (feminisme). Het Franse beleid kent alle drie de uitgangspunten. Volgens Martin stelt het gecombineerde systeem van inkomensondersteuning alleenstaande moeders in Frankrijk beter in staat om zich aan de armoede te onttrekken dan in sommige andere Europese landen het geval is (Martin 1995: 53, 54; ook Strobel 2000).

to that of mother at work, whilst at the same time allowing mothers to look after their infant children”(Martin 1995: 56).

In het Franse parlement zagen sommigen in de Api zelfs een eerste stap in de richting van een gegarandeerd gezinsinkomen, waarin aan onbetaalde zorg een economische waarde werd toegekend (Martin 1995: 55). Ook in Engeland werd gedacht aan een collectieve regeling. Omdat men vreesde dat na de liberalisering van echtscheiding het aantal alleenstaande ouders verder zou toenemen, werd in 1969 een commissie ingesteld die moest gaan onderzoeken hoe de gevolgen daarvan moesten worden opgevangen, de *Finer Committee* (Lewis: 1995):

“The fact has to be faced that in a democratic society, which cannot legislate (even if it could enforce) different rules of familial and sexual behaviour depending on the ability to pay for the consequences, the community has to bear much of the cost of broken homes and unmarried motherhood” (in Lewis 1995: 11).

De *Finer Committee* stelde een systeem voor waarin gescheiden vrouwen met kinderen een uit de algemene middelen betaald inkomen konden krijgen (*Guaranteed Maintenance Allowance*). Zo zouden ook zij de keuze hebben om niet betaald te werken. Daarnaast werd een speciale *Family Court* voorgesteld om de toekenning en betaling van alimentaties beter te controleren, ook wanneer hun ex-echtgenotes geen beroep op bijstand deden. Afgaande op deze studies zien we dus dat er in Frankrijk een sterke nadruk lag op de verantwoordelijkheid van de overheid en van vrouwen zelf; en in Engeland op die van de vader en de overheid.⁶¹

De verzekeringsgedachte in Nederland

Bij de herziening van de echtscheidingswetgeving leken de materiële aspecten van de echtscheiding aanvankelijk buiten beschouwing te blijven. Onder invloed van de Bond voor Gescheiden Vrouwen kwamen deze toch op de agenda. De Partij van de Arbeid wierp zich, in de persoon van Nel Barendregt, op als verdedigster van de belangen van gescheiden vrouwen: “eerst dan kan een echtscheidingsrecht verwezenlijkt worden

⁶¹ De aanbevelingen van de *Finer Committee* werden overigens niet opgevolgd. In de jaren zeventig werden de vrijstellingen in de bijstand verruimd, net als in Nederland (Lewis 1995). In 1984 zou met de “*matrimonial and family proceedings act*” gekozen worden voor een benadering waarbij werd uitgegaan van de economische zelfstandigheid van beide ex-partners en van een “*clean break*” zonder wederzijdse verplichtingen. Het voornaamste doel was om hindernissen voor het sluiten van een nieuw huwelijk (in de praktijk ging het daarbij vooral om financiële hindernissen voor de vader) uit de weg te ruimen (Lewis 2001: 114). De afhankelijkheid van gescheiden moeders van uitkeringen werd op de koop toe genomen. De aandacht van beleidsmakers ging in toenemende mate uit naar de rechten van vaders en naar hun omgangsrechten, in de hoop dat zij hierdoor ook vaker onderhoudsbijdragen voor hun kinderen zouden betalen (Lewis 2001: 115).

waarbij beide partners als gelijkwaardig worden beschouwd en ook als zodanig kunnen optreden, wanneer de overheid een regeling in het leven roept welke de oudere gescheiden vrouw en de gescheiden vrouw met kinderen een vast inkomen verzekert" (Tweede Kamer 1969/1970 geciteerd in Sanders 1986: 34). Barendregt verzocht Minister Roolvink van Sociale Zaken (ARP) een onderzoek naar zo'n regeling te laten doen maar hij wees haar verzoek af. Hij vond dat de nieuwe wet niets zou veranderen aan het uitgangspunt dat de onderhoudsplicht gewoon bij de ex-echtgenoot lag. Barendregt diende toen een eigen voorlopig voorstel in. De kerngedachte daarvan was dat er een RWW uitkering voor alleenstaande moeders (zowel gescheiden als ongehuwd als verweduwd) zou komen die een aanvullend inkomen uit arbeid toestond (tot een bepaald maximum). Op die manier zou ook toegewerkt worden naar een toekomst waarin iedereen via arbeid in het eigen onderhoud zou voorzien. De kamer-fractie van de ARP die, anders dan de eigen minister, tot dan toe wel iets had gezien in een RWW uitkering, haakte nu af. Woordvoester mevr. Van Leeuwen vond het niet gewenst om te streven naar een toekomst waarin iedereen door betaalde arbeid in het eigen levensonderhoud zou moeten voorzien; de traditionele rolverdeling moest ook een keuze blijven. Bovendien betwijfelde zij of bevolkingsgroepen die het huwelijk nog steeds zagen als onverbreekbaar, zouden willen betalen voor een uitkering voor gescheiden vrouwen; waarmee zij zich aansloot bij de andere confessionele partijen. De VVD en D66 wezen het voorstel van Barendregt eveneens af; om geheel tegenovergestelde redenen. Zij stelden dat een vaste uitkering voor gescheiden vrouwen niet paste bij het moderne uitgangspunt dat ook de gescheiden vrouw in principe haar eigen brood moet verdienen. Een uitkering zou de traditionele mentaliteit van deze vrouwen alleen maar versterken (Sanders 1986: 33-37). Het voorstel van Barendregt haalde het dus niet en zo trad in 1971 de nieuwe echtscheidingswet in werking zonder dat er consensus was over de rechtsgrondslag van de onderhoudsplicht na echtscheiding en ook zonder dat er een alternatief uitkeringsrecht was gekomen of in het verschiet lag. Het verdere verloop van de geschiedenis laat zien dat het politieke grondpatroon dat zich hier aftekende zich steeds zou blijven herhalen; bijvoorbeeld ook bij de latere discussies over de bijstandswet. De liberale partijen wensten geen uitkeringsrechten voor gescheiden vrouwen omdat dit de economische zelfstandigheid van vrouwen zou ondermijnen; de confessionelen niet omdat dit de eigen verantwoordelijkheid van echtparen, en daarmee de huwelijksmoraal zelf, zou ondermijnen. En zo kwam er dus niets. De particuliere alimentatieplicht zou intussen wel verder inboeten aan legitimiteit en worden beperkt.

Na het échec van Barendregts voorstel zou de verzekeringsgedachte nog één maal naar voren komen, en wel in het eindrapport van de Interdepartementale Werkgroep Onvoldedige Gezinnen (verder IWOOG). Deze werkgroep was geïnstalleerd door Minister Roolvink, die weliswaar niets had gezien in een RWW uitkering voor gescheiden vrouwen maar die het wel nodig vond iets te doen aan de slechte financiële positie van gescheiden vrouwen. In het rapport van de IWOOG werd die noodzaak bevestigd. Bijstand en alimentatie boden onvoldoende financiële zekerheid door een wisselend beleid van de sociale diensten en doordat ex-echtgenoten lang niet altijd een alimentatie konden betalen; of in de praktijk hun plicht niet nakwamen. Bovendien was de psychische druk als gevolg van het voortdurende contact tussen ex-partners te groot; het was grievend en vernederend lang te moeten procederen als de vrouw geen aanleiding had gegeven tot echtscheiding of verlating. Als derde probleem noemde de IWOOG “de toenemende gevoelens van onrechtvaardigheid dat bij de oplegging van de plicht geen rekening wordt gehouden met de arbeidsmogelijkheden van de gescheiden vrouw; het huwelijk mag geen levensverzekering meer zijn” (Tweede Kamer 1971/1972: 13, 16). Als oplossing presenteerde de werkgroep vier alternatieven:

- a. het bestaande stelsel van alimentatie en de ABW verbeteren
- b. een overheidsfonds instellen, waarin de onderhoudsuitkeringen vloeien, gekoppeld aan een basisuitkering door de overheid
- c. een verplichte gehuwdenverzekering
- d. een volksverzekering

Voor wat betreft de alternatieven b, c en d gaf de werkgroep zelf al aan welke bezwaren daartegen waarschijnlijk (nog steeds) zouden bestaan, zoals een te groot beroep op overheidsfinanciën (b) of op de solidariteit van de gemeenschap met gescheidenen (c en d).

De werkgroep ging er vanuit dat oplossing (a) de meeste kans zou maken. Deze hield in dat er in het alimentatiestelsel bindende regels zouden komen voor de toekenning en de hoogte van de alimentatiebedragen en dat gewaarborgd zou worden dat de alimentatieplichtige in geen geval op of onder het bijstandsniveau zou raken.⁶² Ook

⁶² Dit uitgangspunt zal later door de meeste politieke partijen worden onderschreven en gemeengoed worden voor de meerderheid van de rechtbanken (Beek 1996: 28). Het staat, op zichzelf beschouwd, in schrijnende tegenstelling tot de kennelijke aanvaardbaarheid van de bijstandsafhankelijkheid van gescheiden vrouwen en hun kinderen (Holtmaat 1992c; Verrijn Stuart 1992: 2). Zoals critici direct al opmerkten: de vrouw valt altijd op bijstandsniveau terug omdat een eventuele alimentatie geheel gekort wordt (De Vries Robbe-van Tricht 1978: 602). In het rapport van de commissie alimentatienormen in 1978 werd deze bescherming van het inkomen van mannen verdedigd met het argument dat het redelijk is de man zijn arbeidsprikkels te laten behouden. Ook Divortium vond dat overigens een redelijk uitgangspunt. Maar ditzelfde argument had natuurlijk ook gebruikt kunnen worden om te voorkomen

werd aanbevolen dat de rechter meer gebruik zou maken van zijn mogelijkheid om de alimentatieduur te beperken. Om de gevoelens van onrechtvaardigheid jegens het lot van de alimentatieplichtige man weg te nemen zou het doel van alles moeten zijn de bevordering van de deelname van gescheiden vrouwen aan het arbeidsproces; dat zou ook de man en zijn tweede echtgenote ontlasten (in Tigchelaar 1999: 112, 113). Zo was de opdracht om de positie van gescheiden vrouwen te verbeteren uitgemond in voorstellen om de lasten van gescheiden mannen te verlichten. De voorstellen ten behoeve van gescheiden vrouwen zelf waren: het instellen van een overheidsorgaan van inning en uitbetaling van alimentaties, het indexeren van alimentaties en het met grotere rechtszekerheid omgeven van de bijstandsuitkeringen. Voor dat laatste doel lag al een wetsvoorstel klaar. Het Bijstandsbesluit Landelijke Normering zou, in 1974, normbedragen invoeren voor echtparen, eenoudergezinnen en alleenstaanden. In 1974 reageerde de regering Den Uyl op het IWOOG rapport. De regering zag geen heil in de collectieve regelingen b), c) en d). De meest doorslaggevende bezwaren waren die, welke de werkgroep al had voorzien: de kosten en de aanvaardbaarheid.⁶³ Daarnaast werden nu nog andere bezwaren genoemd. Een vaste uitkering voor gescheidenen zou geen recht doen aan andere onvolledige gezinnen, zoals bijvoorbeeld weduwnaars, die dan ongelijk behandeld zouden worden (Tigchelaar 1999: 123, 124). Een vaste uitkering zou niet passen bij de onderling zeer verschillende situaties waarin gescheiden vrouwen kunnen verkeren.⁶⁴ Een vaste uitkering zou snel overbodig worden nu steeds meer gehuwde vrouwen gingen werken en gescheiden vrouwen spoedig in hun eigen levensonderhoud zouden kunnen voorzien. Toen de Kamer in het parlementair jaar 1975-1976 reageerde op dit regeringsstandpunt bleek dat ook de PvdA-fractie haar streven naar een vaste uitkering inmiddels had opgegeven: “Een vaste uitkering, of de vrouw daar gezien haar beroeps-

dat de vrouw op de bijstand terugviel. Ook zij zou daardoor haar arbeidsprikkels kunnen verliezen. Maar in deze periode wordt de bekende armoedeval eigenlijk uitsluitend naar voren gebracht in verband met de inkomenspositie van de gescheiden man, en ter bescherming daarvan. Verschillende auteurs vermelden overigens dat de confessionele partijen een afwijkend standpunt hadden; zij vonden dat de mogelijkheid dat de man door de hoogte van de alimentatie eveneens terug zou vallen op bijstandsniveau, niet bij voorbaat moest worden uitgesloten (Tigchelaar 1999: 129, 130; Sanders 1986: 58).

⁶³ Het standpunt van KVP, CHU, en ARP luidde in 1975-1976: “Echtscheiding (..) is niet veroorzaakt door een daad van de gemeenschap, zoals wanneer iemand onvrijwillig werkloos is, maar betreft de eigen verantwoordelijkheid van de partners binnen het huwelijk” (in Tigchelaar 1999: 128).

⁶⁴ Voor de alimentatieplicht van gescheiden mannen achtte de regering normering juist wel wenselijk; hoewel ook hun mogelijkheden individueel heel verschillend waren. Holtmaat heeft de selectiviteit van het argument dat alleen een geïndividualiseerde regeling passend is uitvoerig geanalyseerd; het lijkt vooral op vrouwen te zijn toegepast (Holtmaat 1992b: 80-81, 91). Tigchelaar heeft opgemerkt dat het argument dat een uitkering voor alleenstaande moeders niet genormeerd zou kunnen worden laat zien dat blijkbaar niet hun problemen als feitelijke zorggevers centraal stonden, die immers sterk op elkaar lijken (Tigchelaar 1999: 125, 126).

mogelijkheden nu behoefte aan heeft of niet, zal naar de mening van bovengenoemde leden (van de PvdA) een belemmering zijn voor het volledig zelfstandig en onafhankelijk zijn van allen in onze samenleving” (in Tigchelaar 1999: 129). Waar Barendregt een vaste uitkering nog had beschouwd als een opstap naar financiële zelfstandigheid, zag de PvdA hierin nu juist een belemmering. Daarmee was de verzekeringsgedachte, althans op regeringsniveau, definitief van de baan. Confessionele en moderne partijen waren het, op grond van volkomen tegengestelde argumenten, eens geworden: sociale rechten voor gescheiden vrouwen dienden er niet te komen. Een beroep op solidariteit van de samenleving met gescheidenen kan alleen gedaan bij financiële nood, in welk geval de bijstand de geëigende uitkering is (Tigchelaar 1999: 118, 119).

De bijstand als levensverzekering

Gezien deze voorgeschiedenis was het geen wonder dat de ABW ook daadwerkelijk een steeds belangrijker voorziening werd voor gescheiden vrouwen. Na de herziening van het echtscheidingsrecht besloten sommige gemeenten om de uitkeringen niet meer te verhalen op ex-echtgenoten. Door de massaliteit van het aantal aanvragen was het voor veel gemeenten onmogelijk geworden om deze bevoegdheid uit te oefenen. Ook werd de bijstand in de jaren zeventig door velen gezien als een normale bodem in de bestaansvoorziening, en daarbinnen was verhaal op ex-echtgenoten steeds minder voor de hand liggend (De Bruijn 1988: 28). Binnen de ABW vormden gescheiden vrouwen een steeds belangrijker groep. Dat was niet alleen het gevolg van de toename van het aantal echtscheidingen.⁶⁵ Ook werden andere groepen steeds meer uit de bijstand weggetild naar andere verzekeringen, terwijl dit zoals we zagen met gescheiden vrouwen niet gebeurde.⁶⁶

Op 12 oktober 1973 oordeelde de Hoge Raad dat een voor de rechter afgesloten “nihil-beding” de uitoefening van het gemeentelijk verhaalsrecht ook wettelijk buiten de deur hield. Deze uitspraak betekende dat minder draagkrachtige echtparen, waarvan een der echtgenoten na echtscheiding op de bijstand aangewezen zou raken, toch niet

⁶⁵ Met het aantal echtscheidingen nam het aantal gescheiden vrouwen in de bijstand navenant toe, zij het dat aandeel onder hen dat een beroep deed op de ABW, na een initiële stijging tussen 1971 en 1972 van 27% naar 33%, in de jaren zeventig constant rond 30% zou blijven (Van den Akker 1984: 38-41). In 1971 waren er 31000 eenoudergezinnen met een ABW-sec uitkering, in 1980 72000 en in 1986 109000 (De Wit 1988: 14, tabel 3). Daarmee verdubbelde hun aandeel aan alle ABW-sec gerechtigden van 33% in 1968 naar 66 % in 1986.

⁶⁶ Eind jaren zestig gebeurde dat met de “elders verzorgden” en de ouderen, door de optrekking van de AOW tot het niveau van het minimumloon (Van Bijsterveldt 1975: 2). Toen de werkloosheid eind jaren zeventig sterk toenam, kwamen ook echtparen en alleenstaanden zonder kinderen eerder in de RWW terecht in plaats van in de ABW-sec. In 1971 waren er 5000 echtparen, 4000 alleenstaande mannen en 2000 alleenstaande vrouwen RWW-gerechtigd; in 1986 waren deze aantallen respectievelijk 95000, 161000, en 94000 (De Wit 1988: 14, tabel 3).

om die reden konden worden uitgesloten van de mogelijkheid die het civiele recht nu eenmaal aan allen bood om de onderlinge financiële banden na echtscheiding definitief te verbreken.⁶⁷ Tot dan toe was dat recht meestal alleen benut door echtparen waarvan geen der partners een beroep op de algemene middelen hoefde te doen omdat zij beiden welgesteld waren of een eigen inkomen hadden. Van nu af aan hadden alle echtparen het zelf in de hand of, indien de vrouw een bijstandsuitkering aanvraagde, de gemeente verhaal kon zoeken op de ex-echtgenoot. Had een echtpaar een “nihil beding” afgesloten dan was dat wettelijk onmogelijk. Steeds meer gemeenten besloten nu verhaal maar altijd achterwege te laten (Bouwens 1996: 188).

In de tweede helft van de jaren zeventig begon deze ontwikkeling ook kritische reacties op te roepen. Er zouden signalen zijn dat het aantal nihilbedingen na de uitspraak van de Hoge Raad explosief toenam en dat scheidende echtparen zo hun verantwoordelijkheid op de samenleving afwentelden. Er was, in de ogen van de regering (Den Uyl 1973-1977), altijd sprake van misbruik van de bijstandswet wanneer een vrouw door het sluiten van een nihilbeding in de bijstand terecht kwam terwijl haar ex-echtgenoot wel een alimentatie, geheel of gedeeltelijk, had kunnen betalen (Sanders 1986: 84). Om dit effect van de alimentatieovereenkomst weer in te perken diende de regering in 1976 een “reparatie-wetje” in, dat gemeenten opnieuw het recht gaf om verhaal te halen op de ex-echtgenoot, ook als er een nihil-beding was afgesloten. Het voorgenomen reparatie-wetje riep een heftige discussie op.

De Bond voor Gescheiden Vrouwen, Divortium, reageerde direct instemmend. Zij had onder haar leden vastgesteld dat vrouwen die middels een nihil-beding afzagen van hun recht op alimentatie en in plaats daarvan een beroep deden op de bijstand vaak in een dwangpositie waren gemanoeuvreerd. Ex-echtgenoten, de plaatselijke advocatuur en soms ook rechters hadden hen erop gewezen dat zij zo tenminste snel(ler) van een vast inkomen verzekerd zouden zijn. Divortium waarschuwde voor de nadelen van een bijstandsuitkering, zoals bijvoorbeeld dat bezit, zoals een deel van een huis, eerst moest

⁶⁷ Het nihil beding was de wettige mogelijkheid om een echtscheidingsconvenant overeen te komen waarbij geheel van alimentatie werd afgezien. Ook onder het oude recht was dit mogelijk; de alimentatiegerechtigde moest dan de schuldige procespositie innemen. Na de herziening van het echtscheidingsrecht in 1971 wilde de Minister van Justitie (Polak, VVD) deze mogelijkheid behouden, omdat het hem in voorkomende gevallen, zoals bijvoorbeeld wanneer de echtgenoten beiden over voldoende inkomsten beschikten, redelijk leek. De wetgever was zich bewust geweest van de mogelijke consequenties hiervan voor het verhaalsrecht van gemeenten maar de Minister dacht dat het in de praktijk niet vaak zou voorkomen dat een echtgenote, zonder gegronde redenen, zou toestemmen in een nihilbeding, als reeds ten tijde van het maken van de overeenkomst andere inkomstenbronnen ontbraken. Bovendien kon de rechter bij gewijzigde omstandigheden, zoals bijvoorbeeld wanneer een echtgenote later bijstandbehoevend werd, altijd alsnog een alimentatie toewijzen. (TK 1970-1971 in Bouwens: 1996: 187.) Op grond van deze voorgeschiedenis oordeelde de Hoge Raad in 1973 dat, bij een nihil-beding verhaal door de verhaalsrechter was uitgesloten, aangezien dan de wettelijke onderhoudsplicht ontbrak (Bouwens 1996: 15, 187).

worden opgesoupeerd, terwijl de man zijn deel kon behouden en verder vermeerderen; of dat het volgen van een opleiding gold als werk. Voor vrouwen waarvoor de ex-man geen (voldoende) alimentatie kon betalen bepleitte Divortium opnieuw een AWW uitkering.⁶⁸

Maar er was ook ook felle weerstand. Velen vonden het beroep van gescheiden vrouwen op de bijstand acceptabel en in overeenstemming met de keuzen die in het kader van de wijziging van het echtscheidingsrecht nu eenmaal waren gemaakt. Ook al had de regering zich al in 1975 definitief uitgesproken tegen de opvatting dat echtscheiding een sociaal risico was, de ABW had onmiskenbaar trekken en taken van de toen afgewimpelde volksverzekering overgenomen (Meyer 1977: 129). Zo meende de jurist Campagne dat alle ophef over het “misbruik” van de bijstandswet een gebrek aan consideratie onthulde voor de moeilijke positie waarin veel scheidende mensen zich zonder de uitweg van het “nihil-beding” zouden bevinden. Voor echtparen met een laag inkomen was echtscheiding nog steeds een onbereikbare luxe. Het nihil beding had voor hen deze mogelijkheid geopend: “Zo kon aan beide zijden een in redelijkheid gevoerde minimale levensstandaard worden behouden, al zal van de mogelijkheid wellicht ook misbruik zijn gemaakt. Dit misbruik moet-alleen al door het feit dat de vrouw zich als bijstandsbehoeftege kon kwalificeren en verder moest leven- per definitie beperkt zijn geweest” (Campagne 1978: 85).⁶⁹ Protesten kwamen ook uit feministische hoek:

“Het is onjuist altijd de ex-partners voor elkaar verantwoordelijk te stellen. Het kan een eerste stap naar zelfstandigheid zijn bijstand te vragen in plaats van alimentatie; of eventueel alimentatie voor een bepaalde tijd, voor studie, omscholing of tot de kinderen groter zijn.” (Vrouwen bellen vrouwen 1977: 45).

De bijstand werd dus ook gezien als een emanciperende instantie. Zij bracht de mogelijkheid om uit een slecht huwelijk te ontsnappen binnen het bereik van groepen voor wie dat anders niet gekund had zonder dat ook alimentatieplichtigen hadden moeten inleveren op hun (vaak nog maar recent verworven) levensstandaard. Gescheiden vrouwen konden, zeker als zij nog jong waren en beter opgeleid, hun bijstandsafhankelijkheid zien als tijdelijk, als een eerste fase in een nieuw bestaan. Hoewel, zoals uit het onderzoek van Weeda (1983) bleek, de bijstand ook toen al “geen vetpot” was, nam tussen

⁶⁸ Brief van het hoofdbestuur van Divortium aan de regering inzake wetsontwerp 14134; Amsterdam, November 1976, ongepubliceerd. De bedoelde houding van de advocatuur werd ook vermeld in de bijlagen van het wetsontwerp zelf- en in verslagen van sommige advocaten (Bierenbroodspot 1979: 25). Divortium inzake AWW verder in: Standpunten van Divortium aangaande de memorie van antwoord 11 860 nr 7, 1979, ongepubliceerd.

⁶⁹ In een “Kleine Gids voor Echtscheiding” werd in 1971 opgemerkt dat “veel echtscheidingen financieel onmogelijk zouden zijn als de bijstandsregeling niet bestond” (Star Busmann 1971: 122).

1965 en 1979 het reëel besteedbaar inkomen van bijstandgerechtigden geleidelijk toe (Schipper en Wiggers 1983); waarschijnlijk de enige periode in de geschiedenis waarin dat het geval is geweest.

Het zou nog duren tot 1984 voordat de in 1976 ingediende reparatiewet kon worden aangenomen. In de tussenliggende jaren werd een maatschappelijk debat gevoerd over de vraag hoe de verantwoordelijkheid voor de gevolgen van echtscheiding verdeeld moest worden tussen de gemeenschap, mannen, en vrouwen zelf. De reparatiewet, in vergelijking tot latere hervormingen nog weinig ingrijpend, was een eerste signaal dat er grenzen waren aan de bereidheid van de overheid om de financiële lasten van mannen te verlichten. Daarmee kwamen diep liggende meningsverschillen over echtscheiding opnieuw aan de oppervlakte.

De strijd om de alimentatieplicht

Artikel 157 BW luidde: “aan die echtgenoot die niet over voldoende inkomsten tot levensonderhoud beschikt en van wie in redelijkheid ook niet verwacht kan worden dat zij/hij zich deze zal kunnen verwerven, kan een alimentatie worden toegekend door de rechter” (Pitlo 1985: 358, 359). Maar in de jaren zeventig waren er velen die zich afvroegen op grond van welk rechtsbeginsel de rechter dat eigenlijk nog kon doen.⁷⁰ De verplichting van de man tot betaling van alimentatie was volgens hen gefundeerd geweest op zijn schuldige gedrag; nu de schuldvraag was verdwenen zou er geen rechtsgrond meer zijn voor deze verplichting: een schadevergoeding voor het aangedane en onverdiende leed was immers niet langer aan de orde (ook in Beek 1996: 25). Anderen betwistten dat. Ofschoon onder het oude recht inderdaad de onschuldige procespositie steeds voorwaardelijk was geweest voor het kunnen toekennen van alimentatie, was dit in de loop der tijd een formaliteit geworden. De rechtsgeleerde Minkenhof stelde dat het eigenlijke doel van de rechtspraak steeds was geweest te voorkomen dat een vrouw in armoedige omstandigheden achterbeef. Daartoe had zich inmiddels in de rechtspraak de rechtsgrond van de causale ongeschiktheid ontwikkeld, die ook paste bij de geliberaliseerde wet (Minkenhof 1971: 63, zie ook Hoofdstuk IV). Deze rechtsgrond kon natuurlijk alleen standhouden in geval van behoefte:

“Vandaar dat de vrouw die wel in haar onderhoud kan voorzien (op een wijze die bij haar maatschappelijke positie past) op geen of minder uitkering recht heeft (.....);

⁷⁰ Ik baseer mij mn op Nevejan en Huijts 1969; Minkenhof 1971; Van Bijsterveldt 1975; Campagne 1978; Dumon en Kooy 1983; Sanders 1986; Elzinga 1989; Holtmaat 1992c; Kraamwinkel 1995; Bouwens 1996; Wiolders 1996; Beek 1996; Tigchelaar 1999; Goode 1993; Weitzman en Mac Lean 1992; Lewis 2001.

alleen de vrouw die niet voldoende inkomsten tot haar levensonderhoud heeft, noch zich in redelijkheid kan verwerven, kan aanspraak maken op alimentatie, zo staat immers in artikel 157.” (Minkenhof 1971: 63, 64).

In 1976 werd op een congres van juristen de term “negatieve ontwikkelingsschade” gelanceerd (Campagne 1978: 76). Deze toespitsing van “causale behoefteigheid” moet een aanpassing zijn geweest aan het feit dat steeds minder mensen vonden dat de huwelijkse staat per definitie schadelijk was voor de arbeidsmogelijkheden van vrouwen. Negatieve ontwikkelingsschade moest dus worden aangetoond. Dit rekening willen houden met de mogelijke negatieve effecten van het huwelijk was natuurlijk wel eenzijdig. Alleen met de negatieve gevolgen werd rekening gehouden, niet met de positieve (zie ook Elzinga 1989). De daadwerkelijk door vrouwen verleende zorg was niet de reden dat er iets vergoed moest worden (dat was het redelijkerwijs niet geacht kunnen worden in eigen levensonderhoud te voorzien) en de zorg was evenmin datgene wat er vergoed moest worden (dat was de ontstane behoefteigheid, voorzover de draagkracht van de man dat toeliet). In feite werden gescheiden vrouwen met terugwerkende kracht gezien niet als huisvrouwen en moeders maar als gemankeerde kostwinners. Daarin lag de eis dat zij dat mankement zo snel mogelijk zouden overwinnen al besloten. Dat blijkt ook uit de vragen aan de hand waarvan het maatschappelijk debat over de alimentatieplicht goed kan worden samengevat:

1. Wanneer kan gezegd worden dat de vrouw niet in staat is in redelijkheid in haar eigen onderhoud te voorzien?
2. Wanneer kan gezegd worden dat de ex-echtgenoot daarvoor verantwoordelijk is en ook gesteld mag worden?

Op de eerste vraag had de Stichting Organisatie Gescheiden Mensen (verder SOGM) een categorisch antwoord: “nooit”. De SOGM was opgericht in 1973 om de belangen van gescheiden mannen en hun tweede echtgenotes te behartigen. Eerder was de SOGM voorstander geweest van een gehuwdenverzekering of een volksverzekering tegen echtscheiding; de oplossingen c) en d) van het IWOG-rapport (zie boven). Nu deze alternatieven waren afgewezen en nu de regering ook bijstandsuitkeringen weer vaker op ex-echtgenoten wilde verhalen, gooide de SOGM het over een andere boeg. Indien de overheid de financiële gevolgen van het nihil-beding niet langer wilde aanvaarden, had zij slechts invloed uit te oefenen op de rechterlijke macht, zodat gescheiden vrouwen verplicht zouden worden om in hun eigen levensonderhoud te voorzien:

“De SOGM vraagt reeds een tiental jaren: een actieve arbeidsbemiddeling voor de gescheiden vrouw, een her- of bijscholing, een instellen van gastmoedergezinnen en

het effenen van een weg naar de zelfstandigheid van de gescheiden vrouw, waardoor zij weer een eigen status kan verwerven. (...) De vrouwen die naar zelfstandigheid willen, slagen daarin ook. (...) De grootste schuld voor de geestelijke deformatie en verpaupering van gescheiden vrouwen ligt bij de rechterlijke macht, die weigert druk uit te oefenen op deze vrouwen om te gaan werken, die geen rekening houdt met de rechtsovertuiging van het volk, die nostalgisch het laatste stukje familierecht kost wat het kost wil handhaven, die voortgaat een levenspatroon te continueren dat 50 of 60 jaar geleden gold en dat lijnrecht in strijd is met het huidige streven naar emancipatie van de vrouw.”⁷¹

Hoe invloedrijk was deze zienswijze? De SOGM wist in elk geval de nodige sympathie te wekken voor de man die nu weliswaar schuldloos mocht scheiden maar die vervolgens levenslang de gevangene was van zijn alimentatieplicht. Een casus die veelvuldig opdook in het kwartaalblad van de SOGM en in de pers in het algemeen, was die van alimentatieveteraan de heer B. die al 46 jaar zijn alimentatie betaalde, en deze 23 maal tevergeefs voor de rechter had aangevochten (*Uit Balans* september 1977 nr 32: 9, 11). De SOGM wees er herhaaldelijk op dat “76% van de Nederlanders tegen levenslange alimentatie is”, hetgeen de uitkomst was van een enquête die het NKPO in 1976 had uitgevoerd, in opdracht van de SOGM zelf (Campagne 1978: 71, 72). Door zulke publicaties wekte de SOGM ook de indruk dat levenslange alimentaties de gangbare praktijk waren. In feite waren zij al steeds meer de uitzondering.⁷² Bovendien was het percentage van de bevolking dat een in duur ongelimiteerde alimentatie wél redelijk vond groter naarmate het huwelijk langer had geduurd en de vrouw op oudere leeftijd was (Van der Werff en Cozijn 1983: 6). En in de eerste helft van de jaren zeventig was er een disproportioneel sterke groei geweest van het aantal ontbindingen van langdurige

⁷¹ Ongesigneerd artikel in *Uit Balans*, het kwartaalblad van de SOGM, nr 32 september 1977: 18

⁷² Weitzman noemt het idee dat mannen vrijwel altijd en langdurig, alimentatie betalen na echtscheiding “de alimentatiemythe” (Weitzman 1992: 248). Uit eerder onderzoek (Oost 1971; Weeda 1983) was al gebleken dat er bij de helft van de scheidingen überhaupt geen sprake was van een alimentatie voor de ex-echtgenote. Was deze wel toegekend dan had de rechter de vrijheid om deze aan een termijn te binden of in tweede instantie, op verzoek van de alimentatieplichtige echtgenoot, alsnog te beëindigen, en dat gebeurde ook steeds vaker. In 1974 achtte de Hoge Raad een levenslange uitkering onredelijk bij een kort durend feitelijk huwelijk (Terwee-van Hilten 1984: 80). Het hof van ‘s Gravenhage besloot op 5 oktober 1977 dat “nu de vrouw geacht moet worden binnen korte tijd het aantal te werken uren uit te breiden, nu immers beide kinderen min of meer zelfstandig zijn, en zij geheel in haar eigen onderhoud kan voorzien” (Van Veggel 1979: 63). Het uitgangspunt dat vrouwen na enige tijd in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien, als zij zich daartoe maar inspannen, kwam in de rechtsspraak steeds meer voor (Bierendbroodspot 1979: 24-27). Aan het einde van de jaren zeventig vermeldt de Kleine gids bij echtscheiding: “Steeds meer komt het....voor, dat er een regeling wordt getroffen, waarbij de man gedurende een bepaalde tijd, meestal een aflopende, alimentatie betaalt aan de vrouw” (Van Veggel 1979: 56).

huwelijken waarbij de vrouw ouder was dan 45 jaar (Langeveld 1985: 29). Er waren dan ook de nodige tegengeluiden.

Tegenover de “alimentatieveteraan” werd de “wegwerpvrouw” in stelling gebracht. Mr. van Baalen-Rueb hekelde, in 1977, “de man die keer op keer huwt en daar vrouwen de prijs voor laat betalen” (Campagne 1978: 74). Ook Divortium trachtte tegenwicht te bieden aan de snel groeiende vanzelfsprekendheid van het uitgangspunt dat gescheiden vrouwen maar geheel in hun eigen levensonderhoud moesten voorzien, waardoor de huisvrouw gedegradeerd werd tot een wegwerpartikel. Naar aanleiding van een onderzoek uit 1977, dat concludeerde dat er sprake was van het zich psychisch niet welbevinden van het kind door afwezigheid van de voltijds werkende (alleenstaande) moeder, stelde Divortium opnieuw een AWW voor gescheiden vrouwen voor, naast alimentatie (Campagne 1978: 75). En dan was er het “Anti-wegwerpvrouw-komitee”, opgericht in het radikaal-feministische Amsterdamse vrouwenhuis in 1979, naar aanleiding van de motie van D66 lid mevr. Wessel-Tuinstra om de duur van de alimentatie te limiteren. Dit comité stelde: “de situatie waarnaar gestreefd wordt: de zelfstandige onafhankelijke vrouw, wordt door mannen (uiteraard), maar helaas ook door een aantal vrouwen als argument gebruikt om geen alimentatie te geven/te eisen en om aan de alimentatieregeling te gaan sleutelen. Door het eisen van alimentatie in een kwaad daglicht te stellen (parasiteren!) zullen veel mannen die nu hun verantwoordelijkheid wel aanvaarden en een goede alimentatieregeling met hun ex-vrouw hebben, ook van de alimentatieverplichting afwillen” (Anti-wegwerpvrouw-komitee 1981: 56). Naar goed radikaal-feministisch gebruik werden ervaringsverhalen gebundeld. Ook de dochter van de “alimentatieveteraan B” kwam aan het woord. Zij beschreef haar vader als een man die zich als gehuwd man al aan (o.a. financiële) gezinsplichten onttrok (Anti-wegwerpvrouw-komitee 1981: 66-74). In een ander levensverhaal werd het gevoel van vernedering verwoord: “Ik vind verder het begrip alimentatie verfoeilijk. Een handreiking aan de behoeftige. Daar schaam ik me voor. Ik vind dat mijn mans salaris ons salaris is, met mijn inkomsten erbij. En ik vind dat mijn aandeel in onze inkomsten een verworven en onvervreemdbaar recht moet zijn. Een soort basispensioen van waaruit ik kan verkennen wat mijn mogelijkheden nog zijn. (...) Zijn standpunt is dat de staat eerstverantwoordelijke is. Ik voel mij gegriefd dat hij mij op die manier van zich af kan schuiven. Natuurlijk heb ik straks wel recht op AOW (...) maar ik straks alleen AOW en hij een ton? (Anti-wegwerpvrouw-komitee 1981: 63). De verwachting van vooruitstrevende juristen als Minkenhof

of Campagne, dat bijstand alleen nodig zou zijn voor ex-echtgenotes van mannen met een minimaal of laag inkomen, kwam niet uit.⁷³ De discussie over de alimentatieplicht ging niet alleen over de vraag of een vrouw in staat was in redelijkheid in haar eigen onderhoud te voorzien, maar ook over de vraag bij welk inkomen dat het geval zou zijn. Voldeed daarvoor elk inkomen of alleen het inkomen dat paste bij haar maatschappelijke positie, zoals Minkenhof nog meende (zie boven)? En wat was de maatschappelijke positie van een gescheiden vrouw eigenlijk? De uiteenlopende meningen die hierover zonder veel nadere toelichting te berde werden gebracht, onthullen ook nu nog hoe onmogelijk het was om de maatschappelijke positie van een gescheiden vrouw opeens op individuele basis vast te stellen. De emancipatieraad meende: “als de vrouw in redelijkheid in staat is om zich voldoende inkomsten te verwerven, moet dat voldoende wel gerelateerd worden aan het welstandsniveau van het huwelijk. De ondergrens mag niet tot norm worden verheven waarboven geen behoefte meer wordt aangenomen.” (Emancipatieraad 1982b: 15). Maar anderen namen als maatstaf het betaalde werk dat een vrouw ooit verricht had (Campagne 1978), haar opleidingsniveau, of inderdaad de ondergrens: haar behoefte.

De tweede vraag die het debat over de alimentatieplicht stuurde, of de ex-echtgenoot wel oorzakelijk was voor de behoefte van de gescheiden vrouw, werd vooral opgeworpen door partijen die hier een taak zagen voor de overheid. Zij betwistten niet dat veel vrouwen door de taakverdeling tijdens het huwelijk beperkte mogelijkheden hadden op de arbeidsmarkt, maar wel dat de individuele ex-echtgenoot daarvoor verantwoordelijk gesteld zou worden. Zo vroegen zij retorisch: als een gescheiden vrouw geen werk kan vinden door de grote werkloosheid, is dat dan een omstandigheid die het vroegere huwelijk en daarmee de ex-man kan worden aangerekend? Hoefnagels, hoogleraar criminologie en kinderrecht aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam en prominent lid van de SOGM, meende van niet: “De civielrechtelijke alimentatieplicht kan niet afhankelijk worden gesteld van de wisselende scholingsbehoefte van de ex-partner en de wisselvallige arbeidsconjunctuur van de maatschappij. Deze liggen buiten de macht van de ex-echtgenoten en dienen publiekrechtelijk te worden opgevangen.” (Hoefnagels 1984 [1976]: 96).⁷⁴ Principiële verwoordde Campagne dit standpunt. De

⁷³ Mannen konden veelal een hoge alimentatievrije voet bedingen (Bierenbroodspot 1979: 25). Goode: “The data from most countries increasingly show that divorced fathers have, to an astonishing extent, managed to avoid even the responsibilities that courts have imposed on them aside from those they escaped through clever negotiations or intimidation in the divorce process” (Goode 1993: 338).

⁷⁴ Hoefnagels pleitte voor een gehuwdenverzekering, vergelijkbaar met een (verkeers-)ongevallenverzekering, en trok daarmee veel aandacht. Het idee, inclusief de vergelijking met een verkeersongeval, was al eerder naar voren gebracht door de juriste Rood-de-Boer: “Laten we wel zijn: het huwelijk vormt een risico en waarom zou dit risico

individuele man kon er niet voor verantwoordelijk gesteld worden als zijn vrouw, die nu immers handelingsbekwaam was en zelf kon bepalen waaraan zij haar arbeidsenergie wilde besteden, zich uitsluitend op huishoudelijke taken had toegelegd en daardoor minder bekwaam was geworden: "Dit (zou zijn) een geruisloos overgaan van een verantwoordelijkheid voor een maatschappij-economisch gegeven naar een persoonlijke verplichting op grond van een ontbonden affectieve band" (Campagne 1978: 68, 69). Met andere woorden, de verantwoordelijkheid voor het kostwinnerschapstelsel lag niet meer bij de (individuele) man. Hij had niet meer de plicht om voor een ondergeschikte te zorgen, omdat hij geen ondergeschikte meer had; de verantwoordelijkheid voor het "maatschappij-economisch gegeven" van het kostwinnerschapstelsel, hoorde te liggen bij de maatschappij.⁷⁵ De kamerfracties van de PPR en zelfs van de VVD neigden ook naar dit standpunt: "de overheid kan niet eerst het traditionele kostwinnerspatroon op allerlei manieren, actief en passief, bevorderen en dan het daaruit voortvloeiende risico van inkomensderving en langdurige werkloosheid van vrouwen afwentelen op de betrokkenen zelf." (Tweede Kamer 1975/1976, 11860, nr 5 in Holtmaat 1992c: 83, 84). Met deze betrokkenen bedoelde men gescheiden mannen. Vanuit een ander perspectief en met meer erkenning van het voordeel dat individuele gescheiden mannen zelf bij de traditionele taakverdeling hadden gehad, sloot ook de Emancipatieraad zich hierbij aan:

"de situatie dat op dit moment veel vrouwen financieel nog niet zelfstandig zijn is geen individueel probleem maar komt voort uit de traditionele rolverdeling tussen echtgenoten en de maatschappelijke arbeidsverdeling. Daar ook de gemeenschap verantwoordelijk is voor deze situatie, mogen de lasten die daaruit voortvloeien na scheiding niet eenzijdig worden afgewenteld op individuele ex-echtgenoten." (Emancipatieraad 1987: 5).

De groepen die opkwamen voor de belangen van gescheiden vrouwen waren dus verdeeld. Sommige individuele confessionele vrouwen, de bond voor gescheiden vrouwen en radikaal-feministen verdedigden de individuele alimentatieplicht. Zij wilden erkenning voor het zorgende werk dat huisvrouwen hadden verricht; maar (radikaal-) feministen wilden de huisvrouwenrol uiteindelijk liever afschaffen. De Emancipatieraad nam een derde positie in: alimentatie was inderdaad achterhaald, maar er was meer tijd nodig om eerst de economische zelfstandigheid van vrouwen te bereiken (Emancipatie-

niet gedekt kunnen worden door een verzekering, zoals andere risico's? Men zou de huwelijksverzekering kunnen vergelijken met de verplichte WA verzekering voor ieder die zich gemotoriseerd voortbeweegt in het wegverkeer ... het zou eventueel ook mogelijk zijn als "volksverzekering" (Rood- de Boer 1969: 123).

⁷⁵ Campagne pleitte voor een werkloosheidsuitkering voor gescheiden vrouwen als zij na echtscheiding onverhoopt toch (nog) niet in hun eigen levensonderhoud konden voorzien (Campagne 1978: 201).

raad 1982b: 9). Intussen waren de zaakwaarnemers van het “mannenstandpunt” meer eensgezind; zij hadden een eenduidiger doel voor ogen (afschaffen of limiteren van de alimentatieplicht). De SOGM had een sterke binding met politieke partijen als D66 en de VVD en met delen van de rechterlijke macht en zij kon het emancipatieargument gemakkelijk inlijven bij de eigen doelstellingen (Sanders 1986: 69, 71-73). Zij trok ook ruim de aandacht van pers en TV.⁷⁶ In deze verhoudingen kon de SOGM waarschijnlijk veel meer invloed uitoefenen dan zijn numerieke aanhang rechtvaardigde. Dat gold aantoonbaar voor haar invloed op de “Commissie Alimentatienormen”, die in 1975 door de regering was ingesteld om te onderzoeken of de alimentatieplicht wettelijk kon worden beperkt.⁷⁷ De “Wet op de Limitering van de Alimentatieduur” zou volgens verschillende auteurs zonder het werk van deze commissie niet mogelijk zijn geweest (Tigchelaar 1999: 133; Sanders 1986: 54-67).

Limitering en restauratie van de alimentatieplicht

De belangrijkste beslissingen op het gebied van de alimentatiewetgeving zouden tenslotte genomen worden onder confessioneel-liberale kabinetten en in een politiek

⁷⁶ Divortium klaagde erover dat pers en TV regelmatig ruchtbaarheid gaven aan de verhalen van de SOGM en nooit rectificaties plaatsten, wanneer deze verhalen na onderzoek van Divortium op hele of halve onwaarheden bleken te berusten; terwijl aan de andere kant de moeilijke omstandigheden waarin gescheiden vrouwen leefden buiten eigen kring nauwelijks bekend waren. (commentaar van Divortium op Kamerstuk 11.860 nr 3, september 1975 (ongepubliceerd): 18 en verder).

⁷⁷ De commissie “alimentatienormen”, ook wel genoemd naar haar voorzitter, de toenmalige minister van Justitie De Ruiter (CDA, AR-achtergrond), was ingesteld op verzoek van de Bijzondere Tweede Kamercommissie over de “financiële positie van de gescheiden vrouwen en haar gezinnen”, die zich als voornaamste doel had gesteld de alimentatieduur te beperken (Sanders 1986: 45; Holtmaat 1992c: 81; Tigchelaar 1999: 62). De voorzitter van deze Kamercommissie, mev. D. Cornelissen (KVP !), sprak bijv. in oktober 1977 op een bijeenkomst van het SOGM en dankte de SOGM voor de waardevolle informatie die zij van deze organisatie kreeg (ongesigneerd bericht in Uit Balans nr 33 december 1977). Het eindrapport van de Commissie Alimentatienormen kwam uit in 1978 en droeg sterk het stempel van de ideeën van de SOGM. Zo werd voorgesteld dat de rechter een tweede huwelijk voorrang moest geven bij het bepalen van de draagkrachtruimte van de alimentatieplichtige; maar ook dat, indien de tweede echtgenote een eigen inkomen had, dit inkomen juist buiten beschouwing moest blijven bij bepaling van die draagkrachtruimte. Dit meten met twee maten werd destijds al opgemerkt (bijv. De Vries Robbé- van Tricht 1978). Divortium stelde dat het eindrapport volkomen gericht was op de toekomst van de man, en niet op de toekomst van de vrouw, en dat het wat de problemen van vrouwen betreft geheel theoretisch was. De commissie ging er bijvoorbeeld vanuit dat alleenstaande moeders van kinderen op de middelbare school altijd volledig konden werken (hoeveel getrouwde vrouwen presteren dit, vroeg Divortium zich af), beschouwde de ABW als een goed alternatief voor alimentatie (terwijl vrouwen hun bezit moesten opsouperen, vaak niet konden studeren, enz) en hadden het nergens over de tijd en de inspanning die verzorging en opvoeding kost. Divortium betreurde dat in de commissie alimentatienormen geen vertegenwoord(st)ers van Divortium hadden gezeten en dat hun praktijkervaring niet in het eindrapport was verwerkt (Divortium 1978: “Commentaar uit de Praktijk Kritiek van de BGV op het rapport van de Commissie Alimentatienormen”). De regering zou de aanbevelingen van de Commissie Alimentatienormen niet overnemen. Toch is haar invloed groot geweest. Ten eerste werd het principe gevestigd dat de gescheiden vrouw in eigen onderhoud voorziet en alimentatierecht uitzonderingsrecht is (Terwee van Hilten 1984: 130; Tigchelaar 1999: 133). Ten tweede vond het idee ingang dat de politiek mocht ingrijpen in de vrijheid van de rechter bij de alimentatietoekenning (Sanders 1986: 54 - 67).

klimaat waarin de overheid zich niet langer op allerlei verantwoordelijkheid zou laten aanspreken. In 1978 legde de regering Van Agt I (1977-1981), bestaande uit een coalitie van CDA en VVD, haar uitgangspunten op het gebied van echtscheiding aan de Kamer voor. Zij verwierp nu elke gedachte dat dit een maatschappelijk risico was en handhaafde onverkort het voornemen om het verhaalsrecht van gemeenten te herstellen. De regering bestreed ook dat de particuliere alimentatieplicht opgeheven zou zijn door de liberalisering van echtscheiding. De verantwoordelijkheid voor het bestaan die echtgenoten door het aangaan van het huwelijk op zich genomen hebben, eindigt niet zonder meer bij echtscheiding. Er zijn nu eenmaal maatschappelijke omstandigheden die maken dat de vrouw na echtscheiding belemmeringen ondervindt om zelf door arbeid in haar levensonderhoud te voorzien zoals de zorg voor huishouding en kinderen, gebrek aan beroepservaring en een gevorderde leeftijd (Tweede Kamer 1978-1979, 11860 nr 7: 5, 15). Of die maatschappelijke omstandigheden nu gewenste of ongewenste omstandigheden waren, bleef wijselijk in het midden; VVD en CDA verschilden hierover ongetwijfeld van mening. Maar zij waren het er over eens dat de vrijheid van de rechter om een ongelimiteerde alimentatieplicht op te leggen aan grenzen mocht worden gebonden en kondigden de installatie aan van de Interdepartementale Werkgroep Limitering Alimentatie. Deze werkgroep kwam in november 1981 met het rapport “Grenzen aan de Alimentatieduur”, waarin werd voorgesteld de alimentatieplicht te verbinden aan een maximum termijn van twaalf jaar; de leeftijd waarop een kind naar de middelbare school gaat. (Interdepartementale werkgroep limitering alimentatie 1982).⁷⁸ Dat gescheiden vrouwen na het verstrijken van deze termijn alsnog ten laste van de gemeenschap zouden kunnen komen werd geaccepteerd: “De verantwoordelijkheid voor het blijvende onvermogen van de vrouw om in eigen levensonderhoud te voorzien komt gaandeweg meer bij de samenleving te liggen, al naargelang deze niet in staat is om voldoende werkgelegenheid voor vrouwen te creëren.” (Tweede Kamer 1978-1979, 11860 nr 7: 22). Dat was dus wat was overgebleven van het in de jaren

⁷⁸ De werkgroep had voor de opgave gestaan om uitgangspunten voor limitering van alimentatie te ontwikkelen, terwijl er nog steeds geen eensgezindheid was over de rechtsgrond van alimentatie zelf. De werkgroep begon daarom met een keuze voor deze rechtsgrond en zij koos voor de inmiddels bekende causale ongeschiktheid: de verantwoordelijkheid van gehuwden voor elkaars bestaan werkt na de ontbinding van het huwelijk door als gebondenheid om de nadelige economische nawerking van het huwelijk voor de ex-partner, voor zover deze leidt tot behoefte, naar vermogen op te heffen (in Emancipatieraad 1982b: 26). Deze nadelige nawerking diende billijk vereffend te worden. Als grond voor limitering koos de werkgroep de gedachte dat de economische nadelen van het huwelijk na verloop van tijd zijn uitgewerkt (in Terwee- van Hilten 1984: 133, 134).

zeventig nog breed onderschreven standpunt dat de wijziging van het kostwinnerstelsel een maatschappelijke verantwoordelijkheid met zich meebracht.⁷⁹

Het rapport “Grenzen aan de alimentatieduur” werd kritisch ontvangen. De organisaties van gescheiden mannen vonden de limitering niet ver genoeg gaan en Divortium en feministische groepen vonden haar te ver gaan.⁸⁰ Ook de Emancipatieraad stelde zich nu zeer kritisch op, mogelijk ook omdat de vooruitzichten op ondersteuning van de overheid voor gescheiden vrouwen minder rooskleurig waren geworden. Zij stelde opnieuw dat het niet aanging om “in de veel voorkomende gevallen dat gehuwde vrouwen geheel of voor het grootste deel financieel afhankelijk zijn van hun echtgenoot, bij echtscheiding opeens uit te gaan van financiële zelfstandigheid van diezelfde vrouwen. Alimentatie kan nog geen uitzondering zijn.” (Emancipatieraad 1982b: 9). Maar behalve kritiek op het tempo had de Raad nu ook kritiek op het principe. Zij vond het onterecht dat alleen de nadelige economische gevolgen van het huwelijk verrekend werden: “Het huwelijk kan voor de ene partner tot positievere economische gevolgen hebben geleid dan voor de andere partner (...) Dit kan zich zelfs voordoen als beide huwelijkspartners aan het arbeidsproces zijn blijven deelnemen, maar een van de twee daarnaast ook de verantwoordelijkheid heeft gehad voor het huishouden, de feitelijke verzorging van de andere partner en de opvoeding en verzorging van kinderen, terwijl de andere partner door het vrijgesteld zijn van deze taken zich volledig aan de beroepsarbeid kon wijden.” (Emancipatieraad 1982b: 14). De Raad vond het ook onjuist dat kinderen na 12 jaar geen verzorging meer nodig zouden hebben (Emancipatieraad 1982b: 17).

Het is opmerkelijk dat het CDA zich, voor zover kon worden nagegaan, niet aansloot bij deze kritiek. Enkele jaren later zou binnen het CDA een discussienota verschijnen, waarin gepleit werd voor een herwaardering van de onbetaalde arbeid (Wijffels e.a. 1984: 19 en verder, zie ook V. 3). Men vond bijvoorbeeld dat eenverdieners ontlast moesten worden in de fiscale sfeer. Toch mengden deze groepen in het CDA zich niet (publiekelijk?) in de discussie over de manier waarop de zorg ook voor gescheidenen een keuze zou moeten blijven. De regering (inmiddels Lubbers I : 1982-1986, opnieuw

⁷⁹ Uit opinieonderzoek bleek dat een meerderheid (75%) van de bevolking de gedachte onderschreef dat het een taak van de gemeenschap was om in het onderhoud van de vrouw te voorzien, bijvoorbeeld via bijstand, wanneer de alimentatieduur zou worden beperkt en een vrouw daarna toch nog niet in haar eigen levensonderhoud kon voorzien. (Van der Werff en Cozijn 1983: 33).

⁸⁰ En veel juristen vonden de wet overbodig, omdat de rechter al de vrijheid had om de alimentatieduur te beperken en die vrijheid ook gebruikte. Maar daar waar voorheen de alimentatieplichtige voor de rechter limitering moest aanvragen, moest nu de alimentatiegerechtigde aantonen, na de verstrijking van de termijn van 12 jaar, dat er gronden waren voor voortzetting. Daarmee was de bewijslast omgekeerd. De symbolisering hiervan was niet onbelangrijk. Duidelijk werd gemaakt dat gescheiden vrouwen zelf verantwoordelijk waren.

CDA en VVD) diende in 1985 een wetsvoorstel voor de limitering van de alimentatieduur in. De eindigheid van de alimentatieplicht zou haar volgens minister Korthals Altes van Justitie (VVD) meer acceptabel maken voor de alimentatieplichtige en een verhaalsplicht meer acceptabel voor gemeenten. Zij zou dus een aanzienlijke besparing kunnen opleveren (Tigchelaar 1999: 155). De VVD was nu geheel teruggekomen van haar eerdere standpunt dat hier ook sprake was van een maatschappelijke verantwoordelijkheid. De Emancipatieraad hekelde de omslag: “De beperking van de alimentatieduur, oorspronkelijk voorgesteld omdat “levenslange” alimentaties onredelijk zouden zijn (voor gescheiden mannen) en beargumenteerd met emancipatiedoelstellingen, wordt nu door hen gezien als stimulans (omdat men weet dat er een einde aan komt) om vaker alimentatie vast te stellen (...)” (Emancipatieraad 1987: 5).

Intussen was het aantal alimentatie-toekenningen inderdaad verminderd. Het onderzoek dat het wetsvoorstel begeleidde toonde aan dat in 1982 nog in ongeveer 13% van alle (31000) scheidingen in dat jaar sprake was van een alimentatie voor de ex-echtgenote. Dat betekende dat het percentage scheidingen waarin überhaupt alimentatie voor de vrouw werd toegewezen in tien jaar tijd verminderd was van 50% naar ongeveer 10%. Een alimentatie voor onbepaalde tijd had in 1982 nog maar 3% van alle gescheiden vrouwen (Van der Werff 1987: 6). In ongeveer de helft van alle echtscheidingen was wel een alimentatie voor kinderen geëist (Van der Werff 1987: 2); ook hier leek zich een geleidelijke vermindering te hebben afgetekend, zeker in daadwerkelijke betaling.⁸¹ In Engeland was gebleken dat onzekerheid over de uitbetaling van toegewezen alimentaties maakte dat gescheiden vrouwen zelf de voorkeur gaven aan een uitkering van de overheid, die weliswaar laag was maar tenminste betrouwbaar (Davis e.a. 1983). Het wetsvoorstel limitering alimentatieduur paste nu in een rij wetsvoorstellen die moesten voorkomen dat onderhoudsverplichtingen steeds minder zouden worden nagekomen ten koste van overheidsuitgaven (Tigchelaar 1999: 155).

Gegevens over het aantal alimentaties zijn overigens niet altijd consistent. Soms lijken zij alleen te slaan op alimentaties voor de vrouw, soms alleen op kinderalimentaties en soms wordt überhaupt geen of geen expliciete specificatie gegeven. Wellicht

⁸¹ Van Delft e.a. schatten dat in het begin van de jaren tachtig nog 10 tot 17% van de gescheiden vrouwen alimentatie voor de ex-echtgenote kreeg en 50% kinderalimentatie (daadwerkelijk) kreeg (Van Delft e.a. 1988: 59). Van Gelder kwam voor 1984 tot vergelijkbare percentages (Van Gelder 1987: 103). In 1993 werd nog in 42% van de gevallen van echtscheiding waarbij minderjarige kinderen betrokken zijn een kinderalimentatie toegekend (Niphuis-Nell 1997: 273) maar slechts 23 % van de gescheiden alleenstaande moeders meldde dat zij ook daadwerkelijk kinderalimentatie ontvingen (Niphuis-Nell, 1997: 97, 98). In 1997 zou minder dan de helft van de alleenstaande ouders nog (kinder-)alimentatie krijgen: 26 % van de ouders met een lage opleiding, 42% van de ouders met een middelbare en 38% van de ouders met een hoge opleiding (Knijn en van Wel 2001: 245).

weerspiegelt deze onduidelijkheid ontwikkelingen in de jurisprudentie zelf, waarin splitsing van alimentatie voor de moeder en voor het kind ooit minder gangbaar was (zie Hoofdstuk III). Die splitsing werd nodig omdat de opvattingen over de verenigbaarheid van moederschap en betaalde arbeid veranderden. Zij werd mogelijk doordat zorg nooit zelf de rechtsgrond vormde van alimentatie, maar alleen de door zorg ontstane behoefte.⁸² Maar misschien is er een tussenperiode geweest waarin oude en nieuwe opvattingen naast elkaar bestonden. Hoe deze verschuiving zich precies voltrok verdient mijns inziens nader (juridisch) onderzoek; zij vormt mogelijk een excellent voorbeeld van wat rechtssocioloog Schuyt ooit het “diffuus” zijn of worden van de rechten van zwakke groepen noemde (zie Hoofdstuk III).

Restauratie van de verhaalplicht en de arbeidsplicht in de Bijstandswet

In 1984 was het eerder besproken reparatiewetje, dat al in 1976 onder de Regering den Uyl was ingediend, met een krappe meerderheid in de Eerste Kamer aanvaard. Gemeenten konden van nu af aan een bijstandsuitkering op de ex-echtgenoot verhalen ook als echtgenoten voor de rechter een nihil-beding hadden afgeloten (Bouwens 1996: 188). De wet riep nog steeds verzet op. Het zou de echtelijke ketenen waarvan men zich bij scheiding voorgoed dacht bevrijd te hebben, opnieuw bevestigen (De Bruijn 1988: 28). Maar spoedig bleek dat de regering nog verder wilde gaan. In 1986 stelde de Graaf (CDA: staatssecretaris in Lubbers I en minister van SZW in Lubbers II) voor om gemeenten ook tot verhaal te verplichten.

Alleenstaande moeders maakten inmiddels een substantieel (10%) en naar verwachting toenemend deel uit van alle gezinnen met minderjarige kinderen.⁸³ In 1981 was 65% van de scheidende vrouwen bijstandsgerechtigd; daarnaast was er nog een aanzienlijke groep vrouwen met een aanvullende uitkering (Cozijn 1985). De financiële situatie van deze groep was onveranderd slecht. Ook werd, weinig verrassend, geconsta-

⁸² Van der Werff vond in zijn landelijk dossier onderzoek in 1982 geen duidelijk verband tussen de aanwezigheid van minderjarige kinderen op het moment van de scheiding en de totstandkoming van een alimentatieverplichting jegens de vrouw: zo werd (slechts) aan 13% van de vrouwen aan wie het gezag over de kinderen werd opgedragen, alimentatie toegekend voor haarzelf (Van der Werff 1987: 3). Beek constateerde in haar studie van de alimentatieuitspraken in 1994 zelfs dat in minder dan de helft van de onderzochte uitspraken, waarbij het steeds ging om vrouwen met de zorg voor minderjarige kinderen, de zorg voor kinderen überhaupt als grond werd genoemd (Beek 1996: 49). De zorg zelf speelde overigens ook nauwelijks een rol als constitutief element voor ouderschap en daarop gebaseerde rechten. Nieuwe ontwikkelingen in het familierecht, zoals gelijkstelling van gehuwde en ongehuwde ouderparen, hebben volgens Loenen dit gebrek uitgebreid (Loenen 2003: 120).

⁸³ Zo waren er in 1981 ruim 81.000 “gescheiden” éénoudergezinnen (met minimaal één kind onder 18 jaar) en in 1985 120.000. Daarnaast waren er in 1985 30.000 ongehuwde en 35.000 verweduwd éénouder gezinnen, meestal met een vrouw aan het hoofd (Van Delft e.a. 1988: 20). Samen maakten zij in 1985 10% uit van alle gezinnen met minderjarige kinderen, in de 21-ste eeuw naar verwachting 20% (Van Delft e.a. 1988: 18).

teerd dat vrouwen die een alimentatie kregen die zij konden aanvullen met verdiensten uit arbeid, een betere inkomenspositie hadden dan de bijstandsgerechtigde vrouwen (Van Gelder 1987: 94-102).

De regering (Lubbers I 1982-1986) had zich bij de beperking van het beroep op de bijstand niet alleen beroepen op de eigen verantwoordelijkheid van de echtgenoten maar ook op emancipatie: “Voorts zal een grotere mate van beroepsgerichtheid en van daadwerkelijke arbeidsparticipatie van vrouwen ook kunnen leiden tot minder uitgaven in de sociale bijstandssfeer (ingeval van scheiding)” (Tweede Kamer 1986/1987, geciteerd in Van Delft e.a. 1988: 169). Kort nadat in 1982 de werkgroep Limitering Alimentatieduur haar taak volbracht had, had de regering de “Interdepartementale werkgroep financiële gevolgen van echtscheiding op collectieve voorzieningen” ingesteld. In 1986 bracht zij haar eindrapport uit, waarin bijstandsgerechtigde vrouwen gedefinieerd als herintredende vrouwen (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1993: 115). Er was nu definitief een einde gekomen aan het beleid van de overheid om alimentatielasten van gescheiden mannen te verlichten door gescheiden vrouwen met hun kinderen een beroep op de bijstand toe te staan uit hoofde van hun zorgtaken. Dit beleid, dat formeel was begonnen in 1973 (met het nihil-beding) of in 1974 (toen de regering den Uyl een verzekering afwees en koos voor verbetering van de bijstandsuitkering), had dus maximaal twee decennia geduurd. Als eindpunt kunnen we nemen de jaren 1986 (toen gescheiden vrouwen herintredende vrouwen werden en de verhaalsbevoegdheid ook bij een nihil beding werd hersteld), 1992 (herstel van de verhaalsplicht) of 1996 (herstel van de individuele arbeidsplicht in de bijstandswet).

Van AWW naar ANW

Al in 1978 had de regering van Agt I aangekondigd dat het recht op weduwenpensioen krachtens de AWW opnieuw zou worden overwogen “vanuit de grondgedachte dat elke meerderjarige in beginsel in eigen levensonderhoud dient te voorzien.” In 1986 werd in het regeerakkoord van het kabinet Lubbers II (1986-1989) aangekondigd dat dit voornemen zou worden uitgevoerd, en dat daarbij tegelijkertijd ook een pensioen voor weduwnaars zou worden ingevoerd. In deze dubbele doelstelling lag al een merkwaardige discrepantie. Van gescheiden en verweduwd vrouwen werd steeds meer verwacht dat zij economisch zelfstandig zouden zijn, zeker wanneer het alternatief was dat zij een beroep op de overheid zouden moeten doen. Van weduwnaars daarentegen zou het steeds meer geaccepteerd worden dat zij een beroep deden op de overheid, wanneer de zorg voor hun kinderen hen noodzaakte om betaald werk op te geven of te

verminderen. In de tweede helft van de jaren tachtig al stelden de Raden van Beroep verschillende keren weduwnaars die om een AWW-uitkering vroegen in het gelijk, en deze uitspraken werden in 1988 bekrachtigd door de Centrale Raad van Beroep. De belangrijkste overweging was dat de verzorging van kinderen nu eenmaal tijd, aandacht en geld vereist (Van Delft e.a. 1988: 139).

De overweging dat zorg tijd, aandacht en geld kost, vormde eveneens de kern van het rapport dat de Nederlandse Gezinsraad ter voorbereiding van de wetswijziging in 1985 had uitgebracht. Het rapport begon met te constateren dat de situatie van weduwnaars met jonge kinderen overeenkwamen met die van andere eenoudergezinnen. De grootste moeilijkheid lag hierin dat weduwnaars de zorg voor kinderen alleen ter hand moesten nemen maar tegelijkertijd genoodzaakt waren om een inkomen te (blijven) verwerven. Het was dan ook geen wonder dat veel weduwnaars een beroep deden op uitkeringen (meestal de WW en de WAO):

“Wanneer het beroep van de man en het hulpaanbod vanuit de gezinsverzorging geen mogelijkheid bieden om de verzorgende en kostwinnerstaak te combineren, is de enige mogelijkheid om het gezin intact te houden het beëindigen van de betaalde arbeid. In feite is dat dan de reden van een beroep op de WW of de WAO” (Den Ouden 1985: 28). De Gezinsraad zag de uitkeringsafhankelijkheid van weduwnaars dus als een logische reactie op de eisen die de dagelijkse zorg voor kinderen nu eenmaal stelde. Vergelijken we dat eens met de manier waarop de uitkeringsafhankelijkheid van alleenstaande moeders, in dezelfde situatie verkerend, steeds meer werd beoordeeld: als een achterhaalde (dus irrationele) erfenis van de traditionele taakverdeling in het verleden (bijvoorbeeld in Van Delft e.a. 1988: 161). De oplossingen die voor beide groepen werden aanbevolen, waren dan ook zeer verschillend. Voor alleenstaande moeders was dat een grotere arbeidsparticipatie, waarbij ook de mogelijkheid voor deeltijdarbeid werd benadrukt. Zo werd voor alleenstaande moeders in 1984 binnen de RWW de mogelijkheid geschapen om een aanvullende bijstandsuitkering te krijgen wanneer zij in deeltijd werkten en zo ten dele in eigen onderhoud voorzagen. Voor weduwnaars was deeltijdarbeid helemaal geen oplossing. De mogelijkheden voor deeltijdwerk op de arbeidsmarkt waren (nog) te beperkt en verder was deeltijdwerk verbonden aan een laag inkomen en aan een geringe bescherming door sociale zekerheid (Den Ouden 1985: 27-28). Daar waren weduwnaars niet mee geholpen. Wel met een betere inkomensbescherming.

In 1987 vroeg de regering advies aan de Sociaal Economische Raad over een verbetering van de AWW. Het centrale doel van de nieuwe nabestaandenwet moest zijn “gelijke behandeling van weduwnaars en weduwen”. Voor de meeste weduwen betekende deze

“gelijke behandeling” een aanzienlijke verslechtering. Door de inkomenstoets verloren zij de mogelijkheid om hun weduwepensioen door betaalde arbeid aan te vullen. Verder kwam het weduwepensioen geheel te vervallen indien er géén kinderen jonger dan 18 jaar (meer) te verzorgen waren. Voor de meeste weduwnaars betekende gelijke behandeling een verbetering. Als zij (betaald) werkten, zoals zij meestal deden, hadden zij nu recht op een tegemoetkoming in verzorgingskosten, als aanvulling op de mogelijkheid (sinds 1977) om gezinshulp als buitengewone last af te trekken.

Eindspel in de jaren negentig

In de jaren negentig kwamen alle in de jaren tachtig voorgenomen wetswijzigingen tot uitvoering. Het beginsel van de economische zelfstandigheid werd doorgevoerd in de wet Limitering Alimentatieduur (1994), in de nieuwe Nabestaandenwet (1994) en in de nieuwe Bijstandswet (1995). Helemaal zonder slag of stoot ging dat niet. Zo stuitte de nieuwe nabestaanden wet op verzet uit sociaal-economische kring. De SER en de Stichting van de Arbeid meenden dat de AWW naar haar (historische) aard een inkomensderivingverzekering was geweest en géén regeling gebaseerd op het behoefte beginsel, en dat daarom de introductie van een inkomenstoets, zoals gold bij de bijstandswet, niet passend was. De regering daarentegen meende dat deze volksverzekering wél gebaseerd was op het behoeftebeginsel. In feite was de rechtsgrond van de AWW geweest de onderhoudsplicht van de kostwinner die zich na zijn overlijden voortzet, zoals de juriste Bol (1993) nuchter vaststelde. Deze historische grondslag leek in vergetelheid geraakt. Zo veranderde een uitkering met een collectief karakter geruisloos in een individuele uitkering.

Ook de herziening van de Bijstandswet riep weerstand op. De verhaalsplicht druiste in tegen de trend om er juist van uit te gaan dat vrouwen economisch zelfstandig waren.⁸⁴ Het onbegrip dat de in- of navordering van de uitkering bij veel ex-echtgenoten opriep keerde zich tegen gescheiden vrouwen zelf; die er bovendien financieel niet beter van werden. De verwachte besparingen (in 1992) werden niet gehaald. Door de terugwerkende kracht van twaalf jaar bleek veel onderzoek nodig en het afdwingen van de betaalplicht leidde tot overbelasting van rechtbanken. Er waren grote

⁸⁴ De Emancipatieraad reageerde afwijzend op deze zoveelste stap in de ‘privatisering’ van problemen die van maatschappelijke aard waren. Zij herinnerde eraan dat Klompé invordering vooraf al niet meer wenste, omdat zij inzag dat dit om private redenen zeer moeilijk kon zijn. (Emancipatieraad 1987: 7). Potentiële onderhoudsplichtigen betichtten hun ex-partners van fraude om zo onder betaling uit te komen. Bedreiging en mishandeling kwam eveneens veel voor (Trouw 2-11-1994).

uitvoeringsverschillen tussen gemeenten (Dijkers 1994). De onderhoudsplicht kon niet zomaar nieuw leven ingeblazen worden.

Op 1 januari 1996 trad de nieuwe wet in werking waarbij de verplichting in artikel 113, eerste lid, van de nieuwe bijstandswet, om te streven naar een zelfstandige voorziening in het bestaan, een individuele verplichting werd (Wielders 1996: 186). Op voorstel van het GPV werden alleenstaande moeders met kinderen jonger dan vijf jaar hiervan uitgezonderd; een uitzondering die in de latere wet Werk en Bijstand (invoering 2004) weer ongedaan zou worden gemaakt. Ook vrijlatingsregelingen werden in het begin van de jaren negentig afgeschaft, later weer ten dele gerepareerd en tenslotte opnieuw afgeschaft, en daarna weer ten dele gerepareerd (overzicht in Knijn en van Wel 2001 en mbt de arbeidsplicht Westerveld 2003). De uitvoering van de wet werd steeds meer gedelegeerd naar het gemeentelijk niveau; zoals voor de invoering van de landelijke normering in 1974. Alleen waren gemeenten er nu niet langer op uit burgers uit te nodigen om “met een opgeheven hoofd” een beroep op de bijstand te doen.

Het wetsvoorstel limitering van de alimentatieduur ten slotte werd pas in 1994 in het parlement aangenomen. Christelijke en kleine linkse partijen achtten de rechtspositie van oudere vrouwen onvoldoende gewaarborgd. Pas na het wetsvoorstel pensioenverevening na echtscheiding kon de wet worden aangenomen (Tigchelaar 1999: 151, 162-164).

Conclusie en discussie: de cirkelgang van de sociale rechten op grond van zorg

De vraag in dit hoofdstuk was wat er in de individualiseringsperiode gebeurde met de wettige aanspraken op bestaanszekerheid die vrouwen onder het kostwinnerschapssysteem hadden verworven, in het bijzonder in het geval zij het kostwinnersinkomen verloren, zoals bij verweduwing of echtscheiding. We zagen dat deze veranderden. De publiekrechtelijke aanspraken van vrouwen werden losgemaakt van de huwelijks- of kostwinnersgebonden bron ervan en opgevat als individuele aanspraken. In de Algemene Nabestaanden Wet zouden vrouwen, net als in bij de Bijstandswet, moeten gaan aantonen dat zij hun behoefte niet zelf door betaalde arbeid konden opheffen. In de Bijstandswet vormden zorgtaken niet langer een sociale reden om van de arbeidsplicht af te zien. In het civiele recht gebeurde iets vergelijkbaars. Tussen 1971, het moment van liberalisering van echtscheiding, en 1994, toen de wet limitering alimentatieduur in het parlement werd aanvaard, draaide de gedachte dat gescheiden vrouwen in beginsel recht hebben op alimentatie, tenzij zij in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien, 180 graden om. Het nieuwe uitgangspunt werd dat gescheiden vrouwen in beginsel in hun eigen levensonderhoud voorzien, tenzij blijkt dat niet zo is. Voor wie nog traditio-

neel het huwelijk in was gegaan waren daarmee de regels tijdens het spel veranderd. Een alimentatieplicht bestond nu alleen nog in geval van behoefte.

De verandering in geaccepteerde principes van rechtvaardigheid had ook andere gevolgen, drie op zijn minst. In de eerste plaats werd de tijd en de inspanning besteed aan zorgarbeid nergens meer gecompenseerd, nu alimentatie aan een gescheiden vrouw en aan kinderen strikt gescheiden werden en de laatste budgettair werd vastgesteld. In de tweede plaats zou behoefte steeds moeten worden aangetoond om voor een alimentatie of sociale uitkering in aanmerking te (blijven) komen. Dat maakte vrouwen afhankelijk van de criteria die anderen (politici, ambtenaren, rechters enz) zouden aanleggen voor de mate waarin zorg met betaalde arbeid gecombineerd kon worden. Budgettaire overwegingen zouden hierop minstens zoveel invloed hebben als (al dan niet realistische) inschattingen van hun levensomstandigheden. In de derde plaats zou het zogeheten stapelen van inkomen, van oudsher een middel van alleenstaande moeders om het hoofd boven water te houden, minder mogelijk worden, naarmate alimentaties minder vaak werden toegekend; en naarmate in meer sociale uitkeringen een volledige inkomenstoets de regel werd (de later zo betreunde armoedeval.)

Behalve de uitkomst van de veranderingen was ook de manier waarop de overgang van de oude rechtvaardigheidsprincipes naar de nieuwe zich voltrok vanuit sociologisch oogpunt van belang. De overgang voltrok zich impliciet, bijna als een residu van beslissingen op andere terreinen. Ofschoon steeds opnieuw was vastgesteld dat de financiële problemen van alleenstaande moeders groot waren, kreeg vervolgens telkens een ander probleem voorrang. De namen van de achtereenvolgende Interdepartementale Werkgroepen getuigen daarvan. Eerst ging het nog over onvolledige gezinnen zelf, toen over de (te lange) alimentatieduur, toen over de (te zeer belaste) weduwnaars, en tenslotte over het (te grote) beroep op de collectieve middelen. Tegelijkertijd losten tegengestelde opvattingen over de positie van vrouwen en over het huwelijk elkaar af als richtinggevende waarden.

In het begin van de jaren zeventig, direct na de liberalisering van echtscheiding, onderzocht de overheid of zij de financiële situatie van alleenstaande moeders kon verbeteren en tegelijkertijd de lasten van alimentatieplichtigen verlichten. Deze lasten werden te zwaar gevonden, o.a. omdat zij kansen op een nieuw huwelijk belemmerden. Alimentatieplichten waren bovendien niet meer populair (bij velen althans) omdat zij afstamden van het standsgekleurde oude recht, waarin het recht op levensonderhoud na echtscheiding voor de meeste gescheiden of verlaten vrouwen sowieso een dode letter was geweest. Onder een deel van de bevolking won de overtuiging veld dat hier

een taak lag voor de overheid. De politieke verhoudingen in Nederland bleken evenwel niet toe te staan dat een nieuwe sociale uitkering voor gescheiden vrouwen in het leven werd geroepen; noch dat een bestaande uitkering als de Algemene Weduwen en Wezen Wet tot hen werd uitgebreid, zoals bijvoorbeeld in Frankrijk was gebeurd. Traditionele partijen konden en wilden geen collectieve verantwoordelijkheid voor echtscheiding aanvaarden en moderne partijen gaven, met een beroep op de emancipatie van vrouwen, de voorkeur aan de arbeidsmarkt als enige legitieme bron van zelfstandigheid van (gescheiden) vrouwen. In deze patstelling nam de overheid haar verantwoordelijkheid op een andere manier. Om sociale redenen werd gedoogd dat gescheiden vrouwen een beroep deden op de Algemene Bijstandswet. De bijstandsuitkeringen werden genormeerd en niet langer gevorderd of verhaald op de ex-echtgenoot. Eerder in de geschiedenis had het diepgaande meningsverschil tussen confessionele en meer vrijzinnige stromingen in de bevolking over de toelaatbaarheid van echtscheiding geleid tot een meer dan een eeuw lang durende gedoogpraktijk die bekend was geworden onder de naam “de grote leugen”. Nu leidden deze meningsverschillen opnieuw tot een gedoogpraktijk, deze keer in de Bijstandswet. De oude zowel als de nieuwe gedoogpraktijk was riskant voor wie er voor haar bestaanszekerheid van afhankelijk waren. Aan gedogen zijn geen werkelijke rechten verbonden; de latente boodschap is ook: eigenlijk hoort het juist niet zo.⁸⁵ Omdat er evenwel wordt gedoogd, lijkt er geen noodzaak om op principieel niveau nieuwe, harde, rechten af te dwingen.

In de jaren tachtig, toen het tijdperk van de arbeidende mens dat van de ontplooiende mens weer afloste, bleek het gevaar hiervan. De regering, nu van confessioneel-liberale signatuur, trachtte de eerder opgenomen verantwoordelijkheid weer af te stoten en de particuliere onderhoudsplicht nieuw leven in te blazen. De verhaalsplicht van gemeenten werd met terugwerkende kracht hersteld maar stond op gespannen voet met de individuele arbeidsplicht, die de wisseling van de politieke wacht wel had overleefd. Maar het meest opmerkelijke in het hele debat over de sociale rechten van gescheiden vrouwen was het volkomen ontbreken van zorg als concrete, tijd- geld- en inspanning kostende handeling; heel anders dan het geval was geweest in het debat over de rechten van weduwnaars.

Wanneer we tot slot de hele geschiedenis overzien dan is er sprake geweest van een cirkelgang. Het verlies van een kostwinnersinkomen werd aanvankelijk beschouwd als een particulier risico, waar (ex-)echtgenoten zelf in moesten voorzien. Met de ontwikkeling van de sociale zekerheid na de Tweede Wereldoorlog nam de overheid geleidelijk

⁸⁵ Scherp inzicht in het dubbelzinnige karakter van gedogen dank ik aan Tineke ten Velden.

meer verantwoordelijkheid voor het opvangen van dit risico, eerst ten behoeve van weduwen als nabestaanden van kostwinners, later, in de jaren zeventig, zelfs ten behoeve van gescheiden mannen en vrouwen. Tot de institutionalisering van nieuwe rechten van zorgenden zelf leidde dit niet. De regering stootte haar verantwoordelijkheid weer af en legde haar terug bij (ex-) echtgenoten zelf. De cirkelgang kwam evenwel niet precies op het beginpunt uit. Het verschil tussen de eerste en de laatste fase was dat het oude risico gedragen werd door de kostwinner en de (nu) alleenstaande ouder samen, terwijl het nieuwe risico steeds meer uitsluitend voor rekening kwam van de partner die de zorg verleende (of verleend had) en die nu geacht werd economisch zelfstandig te zijn en voor eigen keuzen verantwoordelijk te zijn.

Samenvatting en conclusies

Deze dissertatie begon in Hoofdstuk I met de vraag of de economische positie van vrouwen tussen 1950 en 1990 verbeterd is, zoals op grond van de in die periode toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen verwacht kon worden. Dat zou het geval zijn, werd betoogd, als het gemiddelde inkomen van vrouwen in alle verschillende levensfasen een trend tot relatieve verbetering heeft laten zien, hoe gering ook. Onder inkomen werd niet uitsluitend individueel inkomen uit arbeid verstaan, maar ook inkomen uit overdrachten en uit “inkomensdeling in leefverband”. Van de verschillende mogelijke maatstaven om economische vooruitgang vast te kunnen stellen, leek deze benadering het meest in de buurt te komen van wat Weber “materiële levenskansen” noemde.

In Hoofdstuk II bleek uit de analyse van de inkomensstatistieken dat in de jaren tachtig de inkomensverschillen groter werden, zodat de gemiddelden van de naar geslacht en burgerlijke staat onderscheiden groepen – die als grove indicatie voor levensfase moesten dienen – aan betekenis verloren. Verder liet de analyse zien dat er duidelijke verschillen waren ontstaan tussen de gemiddelde inkomens van de onderscheiden groepen. Alleen de gehuwde vrouwen verbeterden tussen 1950 en 1990 hun inkomenspositie. Ofschoon hun persoonlijke inkomen gemiddeld te laag bleef om te voldoen aan welk criterium van individuele “economische zelfstandigheid” dan ook, was dit inkomen wel gestaag toegenomen. Het gezamenlijk echtpaar-inkomen had over de hele periode heen haar positie ten opzichte van de andere huishoudens behouden; althans gemiddeld. Het waren de ongehuwde vrouwen, in aantal toegenomen, die er absoluut of relatief op achteruitgingen; de (nog) niet gehuwden vanaf de jaren tachtig en de niet meer gehuwde (gescheiden en verweduwd) vrouwen al vanaf de jaren zeventig. De inkomensverdeling die typerend was voor de kostwinnerschaps-periode (jaren vijftig en zestig), met een lage (inkomens-)top voor ongehuwden en een hoge voor gehuwden, had in 1991 plaats gemaakt voor een meer complexe verdeling, waarbij opnieuw sprake was van een lage en een hoge top, maar waarbij de lage top voor een groter deel uit vrouwen bestond, ongehuwd en gehuwd geweest. Zo deed zich het paradoxale verschijnsel voor dat in het laatste en meest geïndividualiseerde tijdvak van mijn onderzoeksperiode (1980-1991) juist de inkomenspositie van vrouwen die feitelijk als individu leefden relatief achteruitging, met name van diegenen die zorgverantwoordelijkheid droegen of hadden gedra-

gen: de gescheiden en verweduwdde vrouwen. Onder deze groep nam bovendien het armoederisico toe, zelfs toen, in de loop van de jaren negentig, hun arbeidsparticipatie toenam. Kennelijk waren de huwelijksgerelateerde bronnen van inkomen die tegenover de zorg stonden voor deze groep sneller verloren gegaan dan zij konden compenseren door de opbouw van nieuwe bronnen van inkomen op individuele basis. Terwijl vaak wordt gesteld dat de oorzaak van het hoge armoederisico van vrouwen ligt in het traditionele kostwinnerschapstelsel, zou het wel eens nauwkeuriger kunnen zijn om te zeggen dat dit risico in de jaren tachtig juist ontstond door de snelle ontmanteling daarvan.

In Hoofdstuk III werd de vraag gesteld hoe deze ontmanteling zich zo snel- en kennelijk zonder compensatie- had kunnen voltrekken, in een land dat de reputatie heeft van oudsher over een zeer sterke kostwinnerstraditie te beschikken. Welke sociale rechten waren onder het kostwinnerschapstelsel eigenlijk verworven door of voor diegenen aan wie de zorg voor afhankelijken was opgedragen en wat veranderde daaraan of kwam ervoor in de plaats toen het kostwinnerschapstelsel in neergang raakte? Het kostwinnerschapstelsel werd omschreven als een sociaal systeem gericht op de verdeling van de maatschappelijke welvaart binnen en tussen generaties, bestaande uit een arbeidsdeling op basis van sekse op het niveau van individuele (echt-)paren. Sociale rechten van zorgenden werden omschreven als sociaal erkende en eventueel juridisch gesanctioneerde aanspraken op bestaanszekerheid en op een aandeel aan de welvaart, op grond van zorgtaken.

In Hoofdstuk IV liet de geschiedenis van de opkomst en verbreiding van het kostwinnerschapstelsel (tot 1965), zien dat rechtstreeks aan zorgenden toe te kennen sociale rechten ook in Nederland op verschillende momenten zijn opgeëist maar nooit verwezenlijkt. Toen het kostwinnerschapstelsel als bestaanswijze zijn hoogtepunt bereikte in de tweede decennium na de Tweede Wereldoorlog werden de zorgende taken van huisvrouwen misschien wel belangrijker gevonden dan ooit, maar werden eisen uit het begin van de eeuw zoals een moederloon of een wettig aandeel aan het inkomen van de kostwinner, niet herhaald. Een aantal mogelijke verklaringen werd gepresenteerd.

Een eerste verklaring lag in de relatief korte duur van de hegemonie van het kostwinnerschapstelsel als bestaanswijze. Sociale rechten ontstaan uit traditie en gewoonte; en ontwikkelen zich dus over een langere historische periode. Het voor andere landen verdedigde standpunt dat het exclusieve mannelijke kostwinnerschap slechts gedurende een korte en uitzonderlijke periode heeft bestaan, gaat wellicht ook voor Nederland op. Op grond van gegevens over armoede en uit lokaal historisch onderzoek werd verondersteld dat het tot en met de eerste helft van de twintigste eeuw vrij gangbaar was

dat gehuwde vrouwen uit de arme bevolkingsgroepen bijdroegen aan het gezinsinkomen. De structuur van de Nederlandse economie maakte het niet alleen noodzakelijk maar ook mogelijk om dit te doen in een vorm die in de opkomende landelijke sociale statistiek niet als beroepsarbeid werd geregistreerd, die periodiek was en dicht bij huis, en vooral: die zich daardoor liet combineren met het uitzonderlijk hoge kindertal. Geschat werd dat de exclusieve en permanente taakverdeling die wij het traditionele kostwinnerschapstelsel noemen, pas na de Tweede Wereldoorlog, ongeveer tussen 1955 en 1965, binnen het bereik kwam van de laagste inkomensgroepen. In deze hoogtijdagen tekende zich direct al de neergang ervan; de geregistreerde arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen begon al aan het eind van de jaren vijftig toe te nemen. Als algemeen nageleefde bestaanswijze duurde de traditie van de voltijdse huisvrouw en kostwinner dan niet zo lang. Te kort voor de institutionalisering van sociale rechten van zorgenden en voor een volledige decommodificatie van zorg, die ook na de Tweede Wereldoorlog niet werd bereikt.

Een tweede mogelijke verklaring voor het uitblijven van sociale rechten van zorgenden was dat er al een andere voorziening werd opgebouwd. Er kwamen wel degelijk sociale rechten op grond van zorg tot stand, al werden dit geen rechten van zorgenden zelf. De zorg voor afhankelijken vormde mede de morele grondslag van de moderne sociale burgerschapsrechten. Het aan het begin van de twintigste eeuw door enkele feministen en sociaal liberalen gekoesterde idee van een huisvrouwenloon om de slechte omstandigheden waaronder moeders en kinderen uit de arme bevolkingsgroepen leefden te verlichten, was overvleugeld door het streven naar een gezinsloon. Het economisch stelsel moest zo worden ingericht dat het kostwinners, nu steeds vaker afhankelijk van loonarbeid, voldoende zekerheid zou bieden om de normaal geachte levensbehoeften, waaronder die van gezinsvorming, te kunnen vervullen; naar de minimale normen van de tijd. De taak om hier voorwaarden voor te scheppen of te organiseren werd gaandeweg meer bij de overheid gelegd. Sociale burgerschapsrechten kregen zo een hybride vorm. Zij werden toegekend aan mannen als gezinshoofden vanwege hun verantwoordelijkheid voor afhankelijken in de samenleving. Het waren dus in wezen geen individuele maar collectieve rechten. Anderzijds werden zij vastgeknoopt aan het arbeidscontract. Daarvoor telde alleen de individuele arbeidsprestatie, en het waren dus toch individuele rechten. Het waren dus collectieve individuele rechten (of omgekeerd). De toegang van zorgenden zelf tot dit hybride stelsel was gewaarborgd door het civiele (huwelijks-) recht. Een huisvrouwenloon, in welke vorm dan ook, zou dus gebotst zijn op de sociale rechten die zorgenden al hadden: inkomensdeling tijdens het levenslange huwelijk en een weduwe-uitkering of alimentatie na een onverhoopt einde daarvan. Wel zagen we

dat deze rechten al in de jaren vijftig en zestig afkalfden. Meer egalitaire verhoudingen tussen echtgenoten maakten de natuurlijke afhankelijkheid van gehuwde vrouwen minder vanzelfsprekend, en daarmee ook de verantwoordelijkheid van de echtgenoot voor haar levensonderhoud, zoals Anna Polak had voorzien aan het begin van de eeuw. De groeiende acceptatie van echtscheiding door middel van “de grote leugen”, had hetzelfde gedaan met de wettelijke alimentatieplicht, die in de rechtspraak steeds minder vaak (uitsluitend) van schuld werd afgeleid, en steeds vaker van de maatschappelijke rolverdeling.

Een derde mogelijke verklaring voor het uitblijven van sociale rechten op grond van zorg, en voor zorgenden zelf, lag in het feit dat een huisvrouwenloon, net als het kostwinnersbeginsel zelf, in strijd zou zijn geweest met het belang dat de expansieve economie had bij de arbeidsparticipatie van vrouwen. De krappe arbeidsmarkt vroeg om meer betaalde arbeid van gehuwde vrouwen en hiertoe waren al in 1962 belastingfaciliteiten ingevoerd die in strikte zin strijdig waren met het kostwinnersbeginsel. Zoals bleek uit discussies die in het begin van de jaren zestig in de Stichting van de Arbeid en de SER werden gevoerd, werd het standpunt dat de lagere vrouwenlonen de noodzakelijke consequentie waren van het uitgangspunt dat gehuwde vrouwen niet in hun levensonderhoud behoorden te (hoeven) voorzien, al minder algemeen gedeeld. Het oude feministische strijdpunt van gelijke beloning begon samen te vallen met economische belangen, die op het niveau van de EEG waren gearticuleerd. Hoewel de tweede feministische golf nog niet was aangebroken, werd het behoeftebeginsel in de inkomensvorming al verder naar de achtergrond gedrongen. Maar daarmee werd ook de verbinding tussen de aan het arbeidscontract verbonden sociale rechten met de verantwoordelijkheid voor het levensonderhoud van diegenen aan wie de verzorging van afhankelijken was toegewezen, minder evident. Dezelfde economische expansie die de verbreiding van het kostwinnerschapssysteem als bestaanswijze mogelijk had gemaakt, holde haar uit op het niveau van waarden en wetten.

In Hoofdstuk V werd nagegaan wat er in de individualiseringsperiode (1965-1990) overbleef van de in de voorafgaande periode gevormde (hybride) sociale rechten van zorgenden. Het huwelijk als levensverzekering kalfde verder af en werd niet vervangen door nieuwe sociale rechten op grond van zorg, voor zorgenden zelf. We veronderstelden dat inkomensdeling binnen het huwelijk in de praktijk bleef bestaan maar dat monetair inkomen steeds meer werd opgevat als individueel bezit, en niet langer als collectief bezit. Onderzocht is dit niet. In het vele onderzoek dat in de jaren zeventig

en tachtig werd gedaan naar veranderingen in de huwelijkse taakverdeling, bleef de kostwinnersplicht vrijwel geheel buiten beschouwing.

De lotgevallen van de sociale rechten van zorgenden buiten of nà het huwelijk, dat wil zeggen van de traditionele rechten die vrouwen hadden wanneer zij onverhoopt het kostwinnersinkomen verloren, konden wel worden getraceerd. In het civiele recht veranderde de onderhoudsplicht na echtscheiding van een plicht met schadevergoedings-elementen in een (gelimiteerde) plicht om de ex-echtgenote niet in behoeftige omstandigheden achter te laten, indien zij daaraan zelf niets kon veranderen door haar eigen betaalde arbeid. In het publieke recht gebeurde iets vergelijkbaars. De weduwe-uitkering werd losgemaakt van de kostwinnergebonden bron ervan en onderworpen aan een inkomenstoets. In de bijstandswet kwam er een einde aan een gedoogbeleid dat zo'n twintig jaar geduurd had en waarin om sociale redenen was afgezien van (toezicht op de naleving van) de arbeidsplicht in geval een ouder de zorg had voor kinderen. Kortom, de publieke en private huwelijksgerelateerde sociale rechten van zorgenden veranderden in individuele aanspraken op grond van aan te tonen behoeftigheid; waarbij de zorg voor afhankelijken steeds minder gold als een bewijs dat een uitkeringsgerechtigde haar behoeftigheid niet zelf zou kunnen opheffen.

Er kwamen ook geen nieuwe sociale rechten op grond van zorg voor de oude in de plaats. De sociale rechten die vrouwen in de jaren zeventig verwierven waren verbonden aan het arbeidscontract, waarin juist van zorgtaken moest worden geabstraheerd. Zo kregen nu ook gehuwde vrouwen recht op een WWV- of AAW- uitkering en werd verzelfstandiging van de inkomensbelasting (1973) en de Wet op de Gelijke Beloning (1975) ingevoerd. Sociale rechten die in die periode geclaimd werden op grond van zorg, zoals de verbeterde alimentatieuitkeringen die de Bond van Gescheiden Vrouwen in 1971 voorstelde, of de vaste uitkering voor gescheiden vrouwen die de PvdA in diezelfde tijd voorstelde, liepen op niets uit. Een ziektewet voor huisvrouwen kwam er niet, noch de vijfjarige werkdag. De vijfjarige werkdag is eveneens op te vatten als een eis op grond van zorgtaken. Het doel ervan was de zorg gelijkjer te verdelen tussen de seksen, op zo'n manier dat de traditionele verdeling tussen de voltijds huivrouw en de voltijds kostwinner niet vervangen kon worden door een tweedeling op de arbeidsmarkt tussen in deeltijd werkende vrouwen en voltijds werkende mannen, of door een volledige commodificatie van de zorg. De vijfjarige werkdag zou spoorloos opgaan in de veel gedifferentieerder en minder vergaande vormen van arbeidstijdverkorting waarmee in de jaren tachtig de werkloosheid bestreden werd en het bedrijfsrendement verhoogd werd. Kortom, de

traditionele sociale rechten van zorgenden verdwenen zonder dat er alternatieven voor in de plaats kwamen.

Hoe kon dat gebeuren? In de literatuur dienden zich opnieuw een aantal mogelijke verklaringen aan. Een eerste mogelijke verklaring lag in het tempo van de veranderingen. De individualisering van bestaan voltrok zich laat en snel. De individualisering van waarden leek eveneens een inhaalmanoeuvre door te maken. De kostwinnersplicht gold snel als een ongewenst overblijfsel uit een patriarchaal verleden en kreeg – althans in seculiere kring – een taboe-achtig karakter. In het begin van de jaren zeventig al klonk in het debat over (o.a.) de alimentatieplicht de mening door dat vrouwen spoedig economisch zelfstandig zouden willen, kunnen, of moeten zijn; of domweg al waren. Het leek niet eens meer een kwestie tijd, slechts nog van mentaliteit. Hier was geen sprake van een “cultural lag”, waarmee Ogburn ooit het verschijnsel aanduidde dat culturele waarden achterlopen op sociaal economische veranderingen, maar eerder van het omgekeerde: van een “cultural leap”. De zeer actieve belangenorganisaties van gescheiden mannen hadden zo de wind mee. Alimentatie leek overbodig of zelfs ongewenst, omdat zij deze toekomst, die er allang had moeten zijn, nog zou ophouden. Alimentatie botste bovendien nog op een andere manier met het politieke klimaat van de jaren zeventig. Het was een statusgebonden plicht; voor vrouwen uit de arme klassen was zij lang een dode letter geweest. De door de vrouwenbeweging naar voren gebrachte eis van de arbeidstijdverkortung per dag verwierf dan ook veel meer aanhang als middel om zorglasten eerlijker te verdelen. Maar aan het eind van de jaren zeventig vond er een wisseling plaats van de politieke wacht; naast het (neo-)liberale kreeg nu ook het confessionele gedachtegoed weer meer invloed. Het nieuwe regeringsbeleid was restauratief. Men wilde de traditionele particuliere alimentatieplicht in ere te herstellen- overigens door haar tegelijkertijd te limiteren-, maar de gedachte dat vrouwen economisch zelfstandig waren had te zeer ingang gevonden om dit project te doen slagen. Aan de vijfjarige werkdag ontviel nu eveneens de politieke bodem. Dwingend ingrijpen door de overheid in de economie strookte niet meer met de politieke keuzen die in het neoliberale klimaat werden gemaakt. Zo konden dus de voorstellen voor alternatieve sociale rechten voor zorgenden die in de jaren zeventig waren opgekomen niet verder worden ontwikkeld, terwijl voorstellen die in de jaren tachtig werden gedaan om in de plaats daarvan de traditionele rechten van vrouwen een (beperkt) nieuw leven in te blazen, niet meer aansloten bij de inmiddels gevestigde opvattingen en omstandigheden.

Een tweede mogelijke verklaring voor het uitblijven van vervangende sociale rechten voor zorgenden lag in de politieke en levensbeschouwelijke tegenstellingen in

Nederland. Dat werd vooral duidelijk aan de hand van de eis van een sociale uitkering voor gescheiden vrouwen. Deze eis was onacceptabel voor de confessionele partijen, omdat zij de huwelijksmoraal zou ondermijnen en eveneens voor de moderne partijen, omdat zij de economische zelfstandigheid van vrouwen zou ondermijnen. Tussen deze tegenstrijdige ideologische posities in was geen ruimte voor een compromis dat, in de woorden van Divortium, beter zou hebben gepast bij de concrete realiteit waarin vrouwen leefden. De vrouwenbeweging, die zelf ook verdeeld was, bevond zich als het ware tussen Scylla en Charibdis. Scylla of de moderne partijen bestaande uit liberalen, sociaal-democraten en de meest invloedrijke groepen binnen de vrouwenbeweging zelf, legde de prioriteit bij de betaalde arbeid en overschatte de reële mogelijkheden van alle vrouwen om economisch zelfstandig te worden. Charibdis of de conservatieve partijen, hechtte wel grote waarde aan de onbetaalde zorg en aan het blijvend garanderen van een minimaal gezinsinkomen. Maar zij erkende de zorg voor afhankelijken vooral als een niet materiele lotsverbondenheid tussen gezinsleden en had weinig oog voor de harde economische gevolgen ervan voor zorgenden zelf, wanneer zij -nolens of volens- buiten de gezinseenheid komen te staan. Met enige overdrijving: de modernen erkenden het individualisme maar zonder zorgtaken; de confessionelen erkenden zorgtaken, maar zonder individualisme. Deze patstelling leidde aanvankelijk tot een gedoogbeleid, waarbij gescheiden moeders een beroep op de bijstand werd toegestaan, zonder dat zij zich beschikbaar hoefden te houden voor de arbeidsmarkt; maar ook zonder dat zij hieraan subjectieve rechten ontleenden. In de jaren tachtig werden de regeringspartijen, vrijzinnig en confessioneel, het eens over besparingen op de overheidsuitgaven. Aan het “gedoogbeleid” in de bijstandswet kwam een einde; zonder dat er enig alternatief sociaal recht op grond van zorg in zicht was.

Een derde mogelijke verklaring voor het uitblijven van vervangende sociale rechten voor zorgenden vonden we opnieuw in economische belangen. Het kostwinnerbeginsel in de sociale zekerheid en de zogeheten alleenverdienerstoelagen in het belastingstelsel lagen vooral vanaf de jaren tachtig steeds meer onder vuur, vooral omdat zij het aanbod van vrouwen op de arbeidsmarkt zouden ontmoedigen. Een huisvrouwenloon of een sociale verzekering voor zorgenden, zouden op precies hetzelfde bezwaar zijn gestoten. Dat werd ook niet meer voorgesteld, althans niet op het niveau van de politiek. Het tijdperk van het economisch zelfstandige individu was aangebroken. Voor dit individu stond een alleenstaande zonder kinderen model; en dit model vormde een weinig geschikt uitgangspunt voor het claimen van welk sociaal recht op grond van zorg dan ook.

Tot slot: De cake-walk van de sociale rechten van zorgenden

Toen in 1985 het wetsvoorstel was ingediend om de alimentatieduur te beperken, op grond van de overweging dat de nadelige gevolgen van de traditionele taakverdeling na verloop van tijd zouden zijn uitgewerkt, had juriste Elzinga uitgeroepen: “Waarom moeten alleen de economische nadelen van het huwelijk vereffend worden? Waarom niet ook de voordelen?” (Elzinga 1989: 92, 93). En dat is inderdaad de hamvraag. De kennelijke gewichtsloosheid van de zorg voor afhankelijken in ons rechtstelsel is het onderwerp geweest van veel diepgaande filosofische, juridische en politicologische studies. In deze dissertatie is aangesloten bij de sociologische traditie. Daarin konden sociale rechten worden opgevat als “maatschappelijk erkende aanspraken op bestaanszekerheid en een aandeel aan de welvaart” en geplaatst worden in moderniseringstheorien over de overgang van een samenleving gebaseerd op status-verhoudingen naar een (meer) gebaseerd op contractuele verhoudingen. De sociale rechten die zich in deze overgang ontwikkelden vertoonden voor vrouwen niet het mooie evolutionaire verloop dat, volgens Marshall, kenmerkend was geweest voor de ontwikkeling van burgerschapsrechten in het algemeen. Zij vertoonden eerder een merkwaardige cake-walk.

Sociale burgerschapsrechten werden vastgeknoopt aan het individuele arbeidscontract.¹ De toegang van gehuwde vrouwen tot deze rechten was gewaarborgd door het patriarchale huwelijksrecht, maar deze waarborg was al aangetast door de secularisering en door meer egalitaire verhoudingen tussen de seksen. Voor vrouwen bracht de verwerving van civiele rechten de toegang tot sociale rechten dus niet dichterbij, maar juist meer in gevaar. Vrouwen stapten tenslotte ook zelf over op de arbeidsmarkt, waar de rechten van de nieuwe tijd veroverd konden worden. Maar ook de arbeidsmarkt veranderde. Vanaf de jaren tachtig maakte de arbeidsmarkt met volledige en vaste banen (ook voor lager geschoolden) en met een daaraan verbonden systeem van bestaanszekerheid geleidelijk plaats voor een markt met meer deeltijdbanen, tijdelijke contracten, flexibele inzetbaarheid, en zeer wisselende loopbaanperspectieven. Aan de ene kant ontstonden hierdoor meer mogelijkheden voor vrouwen om betaalde arbeid met zorg te combineren; aan de andere kant werd hierdoor het aantal banen waarmee op individuele basis economische zelfstandigheid en bestaanszekerheid voor het leven

¹ In de jaren vijftig en zestig werden ook volksverzekeringen ontwikkeld, die rechten verleenden op basis van ingezetenschap en niet op basis van een individueel arbeidscontract. AOW, AWW en AKW waren afgestemd op de behoeften van kostwinners. In de jaren tachtig en negentig zette een trend in om deze uitkeringen te binden aan meer beperkende voorwaarden. De AWW veranderde in de ANW waardoor weduwen weer meer afhankelijk werden van de arbeidsmarkt.

verworven kon worden, ook wanneer er afhankelijk waren om te onderhouden en te verzorgen, kleiner.

Er schuilt achteraf gezien ironie in het gegeven dat vrouwen massaal voltijds huisvrouw werden in een periode dat de huwelijkse waarden die de toegang van huisvrouwen tot de sociale burgerschapsrechten waarborgden, al aan het afkalven waren. En dat zij massaal zouden toetreden tot de arbeidsmarkt in een tijdvak waarin de rechten van werknemers op sociale zekerheid op hun beurt in verval raakten. Het is alsof vrouwen steeds te laat op het feest aankwamen. Dat was de merkwaardige cake-walk: op het moment van overstap op de nieuwe lopende band, gaat deze al langzamer lopen, of loopt zelfs achteruit.

In het algemeen is het natuurlijk zo dat groepen die in het oude systeem de zwakste partij vormen ook niet de beste uitgangspositie hebben om in een nieuw systeem de betere rechten te veroveren. Het uitblijven van nieuwe sociale rechten op grond van zorg hing samen met het feit dat de traditionele rechten van zorgenden ook al “zwakke” rechten waren geweest: slechts onder voorwaarden afdwingbaar, moeilijk handhaafbaar en bedoeld voor (de bescherming van) zwakken. Maar aan de andere kant: de tweede feministische golf wist wel degelijk macht te mobiliseren. Al legde de vrouwenbeweging in Nederland (gaandeweg steeds meer) de nadruk op arbeidsparticipatie als enig juiste middel tot emancipatie – en ook dit feit vraagt om verder historisch onderzoek-, op verschillende momenten zijn nieuwe sociale rechten op grond van zorg voorgesteld. Er waren voorstellen om de economische waarde van zorg te bepalen, of om zorg beter tot haar recht te laten komen in het alimentatierecht, in het huwelijks- en familierecht, of in het recht in het algemeen. Er waren plannen om compensatie tot stand te brengen op een hoger maatschappelijk schaalniveau, door een vaste uitkering voor gescheiden vrouwen of, de meest vergaande van alle voorstellen, door de vijfjarige werkdag. Geen van deze ideeën slaagden erin de lange route tussen een eerste gedachte naar een nieuwe wet of institutie met succes te doorlopen, al kwam het een wat verder dan het andere. De traditionele statusrechten en -plichten op grond van zorg werden dus niet meegenomen naar de nieuwe tijd, door ze te transformeren in contractuele rechten (en plichten) op het niveau van echtparen, of door ze te verankeren op het hogere schaalniveau van door de overheid georganiseerde sociale rechten. Voor dit geringe succes kon niet één oorzaak worden aangewezen, al bleek gaandeweg dat historisch onderzoek nog veel kan ophelderen. Gewezen werd op datgene waar sociologen altijd op wijzen: de samenhang der zaken. Verschillende samenvallende ontwikkelingen verhinderden dat vervangende zorgrechten tot ontwikkeling konden komen: het hoge

tempo waarin de individualisering zich voltrok, de onoverbrugbare tegenstellingen tussen de levensbeschouwelijke hoofdstromen in de politiek en de daaruit voortkomende gedoogpraktijken, de verdeeldheid binnen de feministische beweging zelf, het steeds sterker doordringen van economische belangen in de politiek waardoor een deel van de feministische eisen de wind mee kregen; maar ook losgescheurd werden van dat andere deel, dat juist ging over de waarde van de zorg voor afhankelijken.

Vanuit het perspectief van de emancipatie van vrouwen gezien heeft de neergang van het kostwinnerschapstelsel zo een ambivalente betekenis gehad. Enerzijds betekende zij de definitieve afsluiting van de patriarchale verhoudingen waaraan het kostwinnerbeginsel ontsprongen was en een erkenning van het recht van vrouwen om individueel vooruit te komen in de wereld. Dat is een belangrijk culturele verandering geweest. Maar datgene wat deze minder machtige groep inleverde, de compensatie van zorg door aanspraken op het daartoe gesubsidieerde gezinsinkomen, raakte vergeten. Met de overgang van "status" naar "contract", ging de persoonlijke ondergeschiktheid van vrouwen aan mannen over in een nieuw type ongelijkheid; de ongeschiktheid van vrouwen om, gezien de verdeling van de zorg, op gelijke voet te concurreren op de arbeidsmarkt. Aan het begin van de twintigste eeuw, voordat het kostwinnerschapstelsel geïstitutionaliseerd was, stond de aanname dat vrouwen ondergeschikt zijn aan mannen en afhankelijk van hun bescherming, in tegenstelling tot de realiteit dat de meeste vrouwen na verweduwing of verlating zulke bescherming niet kregen, of zij nu kinderen onderhielden en verzorgden of niet. Deze oude mythe lijkt evenwel vervangen door een nieuwe: dat vrouwen net als mannen op de arbeidsmarkt economische zelfstandigheid voor het leven kunnen verwerven; ook al hebben zij kinderen (of andere afhankelijken en, laten wij die op de valreep niet vergeten, de mede-kostwinner zelf) te verzorgen (gehad).

De nieuwe mythe is niet voor alle groepen even illusoir, net zomin als dat voor de oude het geval was. Vrouwen met een mede-kostwinner en met een sterke individuele positie op de arbeidsmarkt zullen hun materiele levenskansen hebben verbeterd, in vergelijking tot de huisvrouwen van weleer, al betoogde ik dat gelijke posities op de arbeidsmarkt gemiddeld niet haalbaar zijn. Voor andere groepen heeft de teloorgang van het traditionele kostwinnerstelsel juist ongunstig uitgewerkt. De toenemende oververtegenwoordiging van de gehuwd geweest zijnde vrouwen in de onderste regionen van de inkomensverdeling, een oververtegenwoordiging die zowel door de toename van hun aantal als door de relatieve daling van hun (gemiddelde) inkomen veroorzaakt wordt, toont de mate waarin het axioma van de economische zelfstandigheid een echte mythe is.

Rise and fall of the male breadwinner system

Summary and conclusions

This dissertation began with the question (Chapter I) of whether the increased participation of women in the Dutch labour force in the period 1950-1990 actually led to the expected improvement in their economic position. That would have been the case, one argued, if the average income of women in all stages of life, including those in which there are dependants to care for or in which one has become dependant oneself (such as in old age), showed any trend to relative improvement. Income was taken to mean not just individual income from work but also income from social benefits and from total household income. Of the various possible criteria for establishing economic progress, this approach seemed most likely to approximate what Weber once called “material life chances”.

In Chapter II, analysis of income statistics showed that during the 1980's the income differences between rich and poor became larger, so that the averages of groups distinguished by sex and by marital status lost significance. Analysis further showed that clear differences had emerged between the average incomes of the groups so distinguished. Only married women improved their income position between 1950 and 1990. Although their personal income on average remained too low to satisfy any criterion of individual “economic independence”, this income was steadily increasing in comparison to the average incomes of married men. Couple income in relation to other households had maintained its position during the whole period, at least on average. But the relative incomes of women outside marriage declined, in comparison to the average income of unmarried men as well as in comparison to total average income. For the not (yet) married women this was true from the eighties onward and for the widowed and divorced women already from the seventies. The shape of the income distribution typical for the male breadwinner period¹, with a peak around the lower incomes consisting mostly of unmarried persons, men and women alike, and another peak around the higher income levels consisting mostly of married heads of households (thus married couples) had

¹ ‘male breadwinner system’ refers to a system supported by law and conventional morality whereby husbands’ incomes alone insured the economic support of families and wives were responsible for running the household and raising children.

given way to a more complex distribution. In 1991 there were again two peaks in the shape of the total income distribution but the categories by gender and marital status were no longer so neatly divided; each category being more spread out over both peaks. But the lower income peak now consisted for a much larger part of women; unmarried, widowed and divorced.

There was thus the paradoxical phenomenon that in the last and most individualized period of my research (1980-1991), the income of women living alone declined in relative terms, particularly of women who had been married and of whom we can thus assume that a majority of them once cared for others; or still did so. In this group the risk of poverty actually increased even when, in the course of the nineties, their participation in the labour force also increased. Apparently, the diminution of financial support previously available for such responsibilities (partner-pensions, alimony, widow pensions, social assistance for lone mothers etc.) was insufficiently compensated by new sources of income. While conventional wisdom has it that the cause of the high risk of poverty for women lies in the traditional breadwinner system, it may be more accurate to say that this risk during the nineteen eighties originated precisely in its rapid disintegration.

In Chapter III, I posed the question of how this disintegration could have occurred so rapidly – and apparently without compensation – in a country that has the reputation of having had a strong and deeply rooted male breadwinnership tradition. I described the male breadwinner system as a social system based on a sexual division of labour within marriages whose function it was to divide the available prosperity within and between generations, and social rights as socially recognized and juridically sanctioned claims to security of existence and to a share of national welfare. The question posed became: Which were the social rights that were acquired under the male breadwinner system by those to whom the care for dependents was assigned, and how did those rights change and what took their place when the male breadwinner system declined?

In Chapter IV, I show, through the history of the rise and spread of the breadwinner system (to 1965) that direct ascription of social rights to persons caring for others were at various moments demanded but never realized. When the spread of the breadwinner system reached its peak in the second decade after the Second World War, the caring tasks of housewives may have been found to be more important than ever, but demands that were formulated early in the century, such as a wage for mothers or a legal share in the income of the breadwinner, were not repeated. A number of possible explanations have been offered for this.

One explanation lay in the relatively brief duration of the dominance of the breadwinner system. Social rights originate in tradition and custom, and develop over a long historical period. The realization that in other countries the exclusively male breadwinner system only lasted for a short and exceptional period may also be valid for the Netherlands. Historical data on poverty in local historical research show that until about 1950 it was usual that married women in the poorer parts of the population contributed to family income. The structure of the Dutch economy made it both necessary and possible to do this in a form which was registered in the developing national social statistics not as professional work, but as something sporadic and domestic and, more importantly, which therefore could be carried out by women in families with large numbers of children. It is estimated that the exclusive and permanent division of labour that we call the traditional breadwinner system only became a possibility for the lowest income groups after the Second World War, roughly between 1955 and 1965. Even in these halcyon days, the decline was being signalled; registered participation of married women in paid work began to increase at the end of the 1950's. Thus as a broadly experienced way of the life, the tradition of the breadwinner and full-time housewife did not last long. It was too short for the institutionalisation of the social rights of women caring for others and for a complete decommodification of such caring, which was not even achieved after the Second World War.

A second possible explanation for the absence of social rights for women responsible for care was that another provision was being created. There were indeed social rights on the basis of caring, even if not for the caring women themselves. Care for dependents became part of the moral basis of modern social rights of citizenship. The idea of a wage for housewives, advanced at the start of the 20th century by some feminists and social liberals to relieve the poor living conditions of working class mothers and children, was overshadowed by the campaign for a family wage. The economic system had to be set up in such a way that it would offer sufficient security to the breadwinners, now more and more dependent on wage labour, to guarantee the needs seen as normal according to the minimal standards of the age, including family formation. The task of creating or organizing the conditions for this was gradually ascribed to the government. Social rights of citizenship thus received a dual form. On the one hand, they were granted to men as heads of families because of their responsibility for dependents in the society – not individual but collective rights. On the other hand, they were tied in to the labour contract, for which only the individual work achievement counted – thus individual rights. In other words, they were collective individual rights. Access of caring

people themselves to this hybrid model was guaranteed by civil (marriage) law. Any kind of wage for housewives would therefore have collided with the social rights that people caring for others already had: property- and income sharing during a life-long marriage and a widow's pension or alimony after an unexpected ending of one. We have seen, however, that these rights were already affected during the fifties and sixties. More egalitarian relationships between partners made the natural dependency of married women less automatic, and with it the responsibility of husbands for their support, as Anna Polak had anticipated at the beginning of the century. The increasing acceptance of divorce was changing the character of the legal obligation of support, which in jurisprudence became less and less a question of indebtedness of a guilty party and more and more one of a social role division.

A third possible explanation for the absence of social rights for caring persons on the basis of their caring function was that a wage for housewives, just as the single-earner principle itself, would have been in conflict with the importance of women's labour for the expanding economy. The tight labour market needed more paid labour from married women and as early as 1962 a tax relief was introduced that was in conflict with a strict single-earner principle. From discussions of the early sixties in the Labour Foundation and the Social-Economic Council, it became clear that there was less acceptance of the idea that lower wages for women were a necessary consequence of the assumption that married women were not supposed to (or did not need to) support themselves. The old feminist argument for equal pay was beginning to coincide with economic interests being articulated at the level of the European Economic Community. Although second-wave feminism had not yet begun, the principle of need in income formation was already losing authority. Thereby, however, the tie was loosening between social rights linked to the labour contract and responsibility for the support of those caring for dependents. The same economic expansion that had facilitated the spread of the breadwinner system as a mode of existence undermined it at the level of values and laws.

In Chapter V I examined the period of individuation (1965-1990) to see what remained of the hybrid social rights for caring persons formed in the previous period. Marriage as a form of life insurance weakened further and was not replaced by new social rights for caring persons. I assumed that income sharing between marriage partners continued to occur but that monetary income was more and more viewed as an individual, rather than collective possession. This has not been researched. In the abun-

dant research of the seventies and eighties into changes in the husband-wife division of labour, breadwinner obligation was practically unexamined.

The history of the social rights of caring persons outside of or after marriage – i.e. of the traditional rights of women when they unexpectedly lost breadwinner income – could indeed be analyzed. In private law, the maintenance obligation after divorce changed from an obligation with compensation elements to an obligation not to leave the ex wife in needy circumstances, if she was unable to alter those circumstances through paid work of her own. Something similar occurred in public law. The widow's pension was separated from its breadwinner source and subjected to an income test. In public assistance law, a twenty year long policy of tolerance, in which for social reasons there was no enforcement of work obligation in cases of single mothers with children, came to an end. In short, the public and private marriage-related social rights of single parents changed into individual claims on the basis of proven need. Care for dependent children was less and less valid as evidence that a recipient of public assistance could not herself take care of her needs.

No new social rights on the basis of care for dependents replaced the old ones. Social rights that women acquired in the seventies were tied to the labour contract, in which no consideration was given to care for dependents. Married women thus received rights for social security payments, and independent reporting of income for tax purposes (1973) and an equal pay law (1975) were introduced. Attempts to claim social rights on the basis of care for dependents, like the improved alimony payments proposed by the Alliance of Divorced Women in 1971, or the fixed payments for divorced women that the Labour Party proposed at that time, came to nought. The general five hour workday was not enacted. This demand was also a demand on the basis of care obligations for dependents. Its goal was to divide parental care more equally between the sexes, in such a way as to avoid replacement of the traditional sexual division of labour by a division between part-time working women and full-time working men, or by a complete contracting out or professionalization of care. The five-hour work day would vanish in the much more differentiated and less advanced forms of work-time reduction used in the eighties to combat unemployment while increasing company profits. In short, the traditional social rights of mothers caring for dependent children vanished without anything new to replace them.

How could that have happened? Again scholarship offered several possible explanations. The first concerned the speed of the changes. Individualisation of existence occurred late and fast. Individualisation of values seemed also to be catching up. The

breadwinner's obligation was rapidly branded an undesirable remnant of a patriarchal past and – at least in secular circles – received something like a taboo. As early as the start of the nineteen seventies one heard in the debate about support duties the idea that women quickly wanted, were able or had to be independent earners; or that they simply were that already. It didn't even appear to be a question of time, but rather of mentality. There was no question of the "cultural lag" advanced by Ogburn to explain the failure of cultural values to keep pace with social-economic changes, but rather the reverse: a "cultural leap." This boosted up the very active interest groups of divorced men. Support for ex-wives seemed superfluous or even undesirable, because it would block the path to this future that should have arrived long ago.

Moreover, support clashed in another way with the political climate of the seventies. It was an obligation tied to status; for lower class women it had long been a dead letter, as some politicians and interest groups did not fail to point out. The demand of the women's movement for a shorter work day for everyone acquired much more support as a means of sharing more honestly the burdens of care for dependent children. But at the end of the 'seventies, a major political change saw the return of confessional influence next to (neo-) liberal ideas. The new government policy dictated the restoration of the traditional individual obligation of support – although for a more limited duration– but the notion that women were economically independent was too widespread to allow this project to succeed. The five-hour workday lost its political basis too. Forceful government intervention in the economy was no longer compatible with the political choices being made in the neo-liberal climate. Thus the proposals for alternative social rights for women caring for dependent children that had arisen in the seventies were left undeveloped, while proposals of the eighties to at least partially reanimate the traditional rights of women were incompatible with the newly entrenched conceptions and changed circumstances.

A second possible explanation for the absence of substitutive social rights for women with dependents lay in the political and ideological oppositions in The Netherlands. The fate of the demand for a social benefit for divorced women made this particularly clear. This demand was unacceptable to the confessional parties, because it was alleged to undermine marital morality and even for the secular parties because it was thought to undermine the economic independence of women. Given these conflicting ideological positions, there was no room for a compromise that, in the words of the Alliance of Divorced Women, might have been more suited to the concrete reality in which women were living. The women's movement, which itself was divided, was caught between

Scylla and Charibdis. On the one hand the secular liberal and social-democratic parties as well as the most influential groups in the women's movement, put the priority on paid work and overestimated the real chances for women to become economically independent. On the other hand the conservative parties valued the unpaid caring function of women and wanted lasting guarantees for a minimal family income. But they saw the care for dependent children as an immaterial collective obligation of family members and were relatively uninterested in the severe economic consequences for the caring persons themselves when family unity ruptured. Somewhat oversimplified: the secularists recognized the individualism, but without caring functions; the confessionals recognized the caring functions but without individualism. These incompatible positions initially led to a tolerant policy, whereby divorced women were allowed to live on welfare without making themselves available for the labour market; but also without having any personal legal rights to welfare. In the 'eighties, the governing liberal and confessional parties came to an agreement on cutting government expenses. The policy of tolerance in the welfare law ceased, without offering any alternative social rights on the basis of caring for dependents.

A third possible explanation for the absence of substitutive social rights for women with dependents appeared again in the prevalence of economic interests. The breadwinner principle in the social security system and the so-called breadwinner subsidies in the tax system were increasingly criticized, especially because they were alleged to discourage the participation of women in the labour market. A wage for housewives or a social insurance for women caring for children would have come up against the same objection. So this was no longer proposed, at least not on a political level. The age of the economically independent individual had arrived. Such an individual was understood as a single person without children; and this model hardly could be used to claim social rights on the basis of caring for others.

In conclusion: The cake-walk of the social rights for caring persons

When in 1985 a law was proposed to limit the duration of alimony payments, based on the idea that the disadvantageous consequences of the traditional division of tasks in time would be eliminated, the jurist Elzinga had exclaimed: "Why should only the economic disadvantages of marriage be compensated? Why not the advantages too?" (Elzinga 1989: 92, 93). This is indeed the key question. The apparent insignificance of

care for dependants in our legal system has been the subject of profound philosophical, juridical and political science studies. This dissertation is based on the sociological tradition. I thus conceived of social rights as “socially recognized claims to a secure existence and participation in the general welfare” and situated them in modernisation theories about the transition from a society based on status relationships to one more based on contractual relationships. The social rights for women that were developed in this transition did not reveal the smooth evolutionary progress that, according to Marshall, had been characteristic of the general development of citizen rights. They rather took the form of a remarkable cake-walk.

Social rights of citizenship were tied to the individual labour contract.² Women’s access to these rights was guaranteed by the patriarchal marriage laws, but this guarantee was early on weakened by secularisation and by more equal relations between the sexes. Acquisition of civil rights by women did not, then, bring access to social rights any closer, but rather endangered this. In the end women themselves made the move into the labour market, where the rights of the new age could be acquired. But the labour market too changed.

From the ‘eighties on, the labour market of full-time and permanent jobs (even for the unschooled) with a secure existence was gradually transformed into a market with more part-time jobs, temporary contracts, flex-work, and rapidly changing career perspectives. On the one hand, more possibilities emerged for women to combine paid labour with parental care; on the other hand, the number of jobs in which individual economic independence and life-long security could be acquired even when there were dependents to support and care for, diminished.

It is ironical that women massively became full-time housewives in a period when the conjugal values that guaranteed access to social citizenship rights to housewives were diminishing, and that they massively entered the labour market in a period in which the rights of employees to social security were also decaying. It seems as though women always came too late to the party. This was the strange cake-walk: at the moment of transfer to the new line of forward progress, the line starts slowing down or even moving backward.

In general, it is of course true that groups which in an old system are the weakest party do not have the best point of departure to acquire the better rights in a new

² Social benefits that were not directly tied to the labour contract but provided security on the basis of citizenship, such as public old age- and widow’s pensions, or child allowances, were developed in the fifties and sixties. In the eighties and nineties these benefits became less generous and were partly individualized. Widow’s pensions especially were restricted, making widows more dependant on the labour market.

system. The absence of new social rights on the basis of caring for dependents was related to the fact that the traditional rights of caring persons had always been “weak” rights: only to be obtained under conditions, difficult to maintain and intended for (the protection of) the weak. But on the other hand: the second feminist wave really did know how to mobilize power. Even if the Dutch women’s movement – gradually more and more – emphasized participation in the labour market as the only proper means of emancipation (a preference that demands further historical explanation), at various moments new social rights on the basis of care were also proposed. There were proposals to define the economic value of care, or to let care be more clearly defined in alimony law, in marriage and family law, or in law in general. There were plans to create compensation at a higher social level, through a fixed subsidy for married women or, the most far-reaching of all proposals, through the five-hour workday for every one. None of these ideas survived the long march between an initial idea and a new law or institution, although some progressed further than others. Thus the traditional status rights and duties on the basis of a caring function were left behind in the new era. They were neither transformed into contractual rights and duties of individual partners nor anchored into social rights organized by government. There was no single cause for this lack of success, though it became apparent that historical research might clarify a great deal. The conventional wisdom of sociologists was pointed out: the interconnectedness of things. Various simultaneous developments prevented the evolution of substitutive rights for caring persons: the rapidity with which individualisation took hold, the irreconcilable oppositions between the main ideological currents in politics and the resultant “tolerance” practices, the disunity of the feminist movement, the steadily increasing pressure of economic interests on politics which helped a part of the feminist demands to the detriment of another part: the part that emphasized the value of caring for dependent persons.

Viewed from the perspective of women’s emancipation, the decline of the breadwinner system has thus had an ambivalent significance. On the one hand it signified the definitive end of the patriarchal relationships from which the breadwinner principle had emerged and was a recognition of the rights of women to advance as individuals. That was an important cultural change. But what was lost in this advance was forgotten: the compensation for taking care of children or even of other dependants. With the transition from “status” to “contract”, the personal subordination of women to men changed into a new form of inequality: the incapability of women, because of the division of the caring function, to compete in the marketplace on an equal footing.

At the beginning of the twentieth century, before the breadwinner system was institutionalised, the assumption that women were subordinate to men and dependent on their protection was contradicted by the reality that most women, after being widowed or deserted, did not receive such protection, whether they supported and cared for children or not. This old myth seems to have been replaced by a new one: that women could acquire life-long economic independence on the labour market just like men, whether or not they had children (or other dependents including the co-breadwinner) to care for.

The modern myth, like the old one, is not an illusion to everyone. Women who have a partner and an adequate income of their own may have greatly improved their material life chances, compared with the full-time housewives of the recent past, although we argued that equal positions on the labour market are logically out of reach, given the distribution of care. Other groups however did not fare so well by the demise of the traditional breadwinner. The increasing overrepresentation of formerly married women in the lowest regions of income distribution, an overrepresentation caused both by the increase in their number and by the decline of their average income, reveals the degree to which the independency-axiom has become a true myth.

Epiloog

In de inleiding van deze dissertatie beloofde ik om in de epiloog op twee vragen terug te komen. Ten eerste op de vraag naar de verhouding tussen sekse en klasse in analyses van sociale ongelijkheid. Ten tweede op de vraag of de emancipatie van vrouwen gestagneerd is. Om met de laatste te beginnen.

In de ogen van de huidige regering is de emancipatie inderdaad gestagneerd; het aantal vrouwen dat betaalde arbeid verricht, en vooral het aantal uren dat zij dat doen, neemt niet snel genoeg meer toe. De minister wil de arbeidsparticipatie van vrouwen verhogen -in personen en in uren- : “Naast het opvangen van de effecten van vergrijzing, bevordert dit de economische zelfstandigheid van vrouwen. En dat is een belangrijke voorwaarde voor emancipatie” (Tweede Kamer 2007/2008: 22). De minister heeft een “taskforce deeltijd plus” gevormd en voorgesteld om vrouwen (met name fiscaal) te prikkelen tot meer arbeidsparticipatie. Ook wil hij het uitbesteden van zorg bevorderen, de toegankelijkheid van kinderopvang vergroten en de markt voor persoonlijke dienstverlening stimuleren.¹ Net als in de jaren zestig van de vorige eeuw was dit beleid ingegeven door de krappe arbeidsmarkt. Het is afwachten wat er onder druk van de nog komende bezuinigingen van zal over blijven. Te verwachten is dat met de prikkelende en bezuinigende maatregelen, zoals de verdere afschaffing van de restanten van de “aanrechtssubsidie”, meer haast wordt gemaakt dan met de faciliterende. De bezuinigingen op de kinderopvang in het voorjaar van 2008 vormden daarvan al de voorbode.

Ook volgens zogeheten “power-feministen” stagneert de emancipatie. Vrouwen die zich geheel of gedeeltelijk blijven terugtrekken van de arbeidsmarkt wanneer zij kinderen krijgen, brengen hun economische zelfstandigheid in gevaar, parasiteren daardoor op de samenleving en frustreren de carrièrekansen van andere, wél voltijd werkende vrouwen.² Het aandeel van vrouwen aan “topposities” is notoir laag gebleven.

Maar een emancipatiebeleid dat volledig in het teken staat van de vraag of de betaalde arbeid van vrouwen wel voldoende bevorderd wordt, roept ook steeds meer

¹ Voorgesteld worden: fiscale maatregelen (waaronder het afschaffen van de “aanrechtssubsidie”); faciliterende maatregelen zoals de verruiming van het ouderschapsverlof naar 26 weken; verbetering van de toegankelijkheid en kwaliteit van kinderopvang; het stimuleren van flexibele werktijden en het bevorderen van een goed functionerende markt voor persoonlijke dienstverlening (huishoudelijk werk, kinderopas en klusjes in en rond het huis) (Tweede Kamer 2007/2008: 20-23).

² Bekende vertegenwoordigster van dit standpunt is Heleen Mees: “Die vrouwen die thuis zitten, daar heb ik last van. Door hen zeggen werkgevers dat ze geen vrouwen boven de 35 aannemen omdat die het werk meteen uit hun handen laten vallen als ze een kind krijgen.” (Bouma 2007: 3). Het maandblad OPZIJ concludeerde in 2007 teleurgesteld uit een enquête, gehouden ter gelegenheid van haar 35 jarige bestaan, dat Nederlandse vrouwen “heel tevreden en niet ambitieus” zijn. Een meerderheid van de geënquêteerde vrouwen had gezegd tevreden te zijn met het aantal uren dat zij werkten- en er waren meer vrouwen die liever nog minder uren zouden werken, dan vrouwen die liever méér uren zouden willen werken (Vervoort 2007: 16).

weerstand op. Velen zijn van mening dat deze nadruk te eenzijdig is geworden en dat vrouwen in Nederland juist een goede balans kiezen tussen arbeid en zorg.³ In verschillende publicaties is de onderwaardering en de lage status van de zorg voor afhankelijken aan de kaak gesteld.⁴ Ook is er kritiek geuit op de gedachte dat zorg zoveel mogelijk moet worden uitbesteed en komt hier en daar weer de oude gedachte op dat moeders voor zorgtaken gecompenseerd zouden moeten kunnen worden.⁵ Sommigen pleitten zelfs voor een herwaardering van het voltijds huisvrouwschap (Jurgens, 2007; Kinneging 2007: 15).

De politieke invloed van de confessionele partijen heeft wellicht meer ruimte geschapen voor de herwaardering van zorg maar er waren ook concrete aanleidingen. Eén daarvan is, historisch gezien, een oude bekende: de armoede in zogenaemde risico-gezinnen, het groeiend aantal echtscheidingen en de bezorgdheid over de opvoeding van kinderen in deze gezinnen en in gezinnen in het algemeen. Een tweede aanleiding is nieuw: het verschijnsel dat vrouwen hun eerste zwangerschap uitstellen tot op een leeftijd die een groot risico geeft op medische problemen. Die medische complicaties zijn pas recent in volle omvang bekend geworden, mede dankzij de publicaties van hoogleraar voortplantingsgeneeskunde Egbert te Velde (Te Velde 2004; Brinkgreve en Te Velde 2006). Het uitstel is overigens niet alleen een keuze van vrouwen; (hun) mannen willen vaak (nog langer) wachten met het krijgen van kinderen (Cuyvers 2008). Wat hier een rol speelt is het zogeheten nieuwe risico van de gecomprimeerde arbeidscarrière (WRR 2006: 156; WRR 2007: 32). Anders dan vroeger moeten jonge vrouwen tussen hun 20-ste en 35-ste levensjaar economische zelfstandigheid realiseren, in dezelfde levensfase dus waarin zij ook te maken krijgen met gezinsvorming. En wel op een flexibiliserende arbeidsmarkt, waarin het voor iedereen moeilijker is geworden om inkomensstabiliteit

³ In ingezonden brieven en op opiniepagina's verschenen talloze kritische reacties op het standpunt van Heleen Mees. Daniela Hooghiemstra "Laat premier Balkenende overal ter wereld gaan vertellen wat een mooie oplossing de Nederlandse poldervrouw heeft gevonden voor het lastige dilemma van werken en zorgen" (Hooghiemstra 2008: 17). Op de conclusie van de emancipatiemonitor dat de emancipatie van vrouwen gestagneerd was (Portegijs e.a. 2006), volgden snel relativerende reacties: "Wat is er mis mee als een vrouw die net moeder is geworden, wat minder wil werken?" (Latten en Van Dijk 2007: 6).

⁴ Dit blijkt bijvoorbeeld uit de subtitel van het magazine Lof: Tijdschrift voor en door werkende moeders. Het rekening houden met ouderschap in werksituaties bijv. in Roos Wouters (2008) "Fuck, ik ben een feminist". Uitg. Augustus.

⁵ Aandacht voor herwaardering van vrouwelijke waarden in het algemeen staat op de agenda van de vooral op internet opererende "Stichting expertisecentrum gelijke waardering m/v." In het aanbevelingsrapport "Samen werken Samen leven: toekomstvisies van de 3^e Golf emancipatiebeweging voor Man & Vrouw" vraagt deze Stichting om een zorgontheffingscompensatie; als de ene partner meer zorgt en minder werkt dan de andere, wordt hierdoor de meest werkende partner in feite van zijn aandeel aan de zorg ontheven, en hij (meestal) zou daarvoor zijn partner moeten compenseren zowel binnen, als eventueel na, het huwelijk; dat moet niet langer gezien worden als economische afhankelijkheid.

voor de hele levensloop op te bouwen, zowel aan het begin, als aan het einde daarvan en zowel voor mannen, als voor vrouwen (Schmid 2005: 9, 10, 11). De komst van een eerste kind wordt dan uitgesteld en vaak leidt dit, althans voor de vrouw, tot afstel.⁶

Over de vraag hoe belangrijk of ernstig deze problemen zijn en voor wie; en hoe zij het beste tegemoet getreden kunnen worden, verschillen meningen sterk. Er zijn grote en strijdige belangen in het geding, op economisch, maatschappelijk en politiek niveau. Het economisch belang bij een zo groot mogelijke beschikbaarheid van arbeid bijvoorbeeld stuit op een hardnekkige en volgens sommigen wat onbegrijpelijke voorkeur van Nederlandse ouders voor “doe het zelf” op het gebied van zorg.⁷ Omgekeerd stuit het belang dat mensen hechten aan levenstijd die niet op de arbeidsmarkt wordt doorgebracht op deze economische druk en bovendien op de loopbaan risico's die aan een beperking van arbeidstijd verbonden zijn. Risico's die groter zijn geworden maar die toch niet voor iedereen even groot zijn, of van dezelfde aard. Opleiding, zorgtaken, de aanwezigheid van een tweede inkomen, maken bijvoorbeeld een groot en toenemend verschil. Kan de vraag naar de stand van de emancipatie dan nog wel in algemene zin gesteld en beantwoord worden?

De tweede vraag waarop ik zou terugkomen was hoe de verhouding tussen de ongelijkheid tussen de seksen en de ongelijkheid tussen sociale klassen zich ontwikkeld heeft. Het verrichte onderzoek stond geen nauwkeurig antwoord toe op die vraag maar twee tendenzen werden vastgesteld. Ten eerste dat gehuwd geweest zijnde vrouwen, dus vrouwen in een specifieke levensfase, er ten opzichte van de vergelijkbare groep mannen op achteruitging. Ten tweede dat in het algemeen scheidslijnen tussen klassen belangrijker werden. Beide tendenzen hebben gevolgen voor het emancipatiebeleid, en voor de discussie daarover. Het beleidsuitgangspunt is dat bevordering van betaalde

⁶ De term gecombineerde arbeidscarrière komt uit de theorievorming over de transitionele arbeidsmarkt en wordt door de Berlijnse econoom Gunther Schmid als volgt uitgelegd: “It mainly affects young women between 20 and 35 years of age. Since labour market participation is becoming the norm for these women, they must cope with at least five social tasks at almost the same time: They have to acquire a good education, look for a suitable job, plan a sustainable career, select a suitable partner and set up a family at considerable expense in housing and furnishings....Their transition to a sustainable career is seriously endangered” (Schmid 2005: 9). Schmid pleitte onder meer voor genereus betaald ouderschapsverlof gedurende minstens twee jaar en gratis kinderopvang (Schmid 2005: 23, 24). Anders zullen loopbaanrisico's voor vrouwen en daling van de vruchtbaarheid doorgaan (Schmid 2005: 14, 15). Eerder al was het probleem van het “spitsuur van het leven” aan de orde gesteld: “De groep mensen tussen de 25 en 50 werkt, maakt carrière, krijgt kinderen, voedt ze op, staat in de file, kortom maakt weken van ver boven de 50 uur” (De Bruijn 1993: 2). Dat vrouwen dit probleem oplosten door in deeltijd te gaan werken noemde zij een oplossing op eigen kosten. Er moest een “Nationaal Zorgplan” komen met een normwerkweek van 28 uur. In latere plannen, zoals de levensloopregeling (Bovenberg 2005) verdween dat ingrijpen in de arbeidsmarkt (WRR 2006: 159).

⁷ In de emancipatienota heet het: “Economische groei is gebaseerd op arbeidsverdeling, op het kopen van goederen en diensten in plaats van ‘doe het zelf’ (...) Veel vrouwen blijven de onbetaalde zorg zelf doen, en ‘rantsoeneren’ daarom de tijd dat ze buitenshuis werken” (Tweede Kamer 2007/2008: 11, 25, 26, 27).

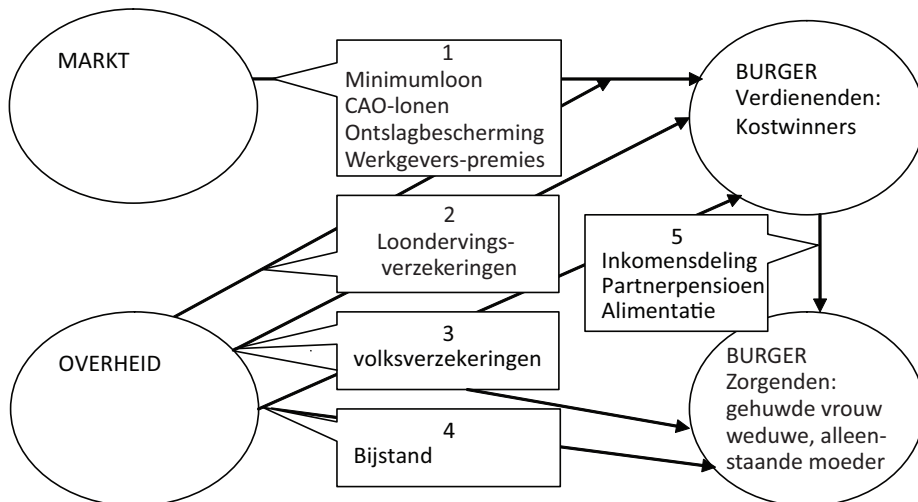
arbeid in het algemeen het beste middel is om de emancipatie van alle vrouwen te bevorderen. Het is vooral dat uitgangspunt dat ik in het vervolg van deze epiloog, in enkele stappen, ter discussie wil stellen.

De neergang van het kostwinnerstelsel en de analyse van sociale ongelijkheid

De geschiedenis van de opkomst en de neergang van het kostwinnerstelsel liet zich lezen als de geschiedenis van een verschuiving van het belang, het overwicht en de legitimiteit van op zijn minst drie inkomensbronnen waarvan de materiële levenskansen van individuen afhankelijk zijn: de arbeidsmarkt (primaire inkomens), de directe verbanden waarin mensen samenleven en voor elkaar zorgen ("inkomensdeling in leefverband"), en de door de overheid georganiseerde overdrachtsinkomens (secundaire en tertiaire inkomens). Het kostwinnersstelsel was een "levensloopregeling" avant la lettre, waarin deze drie bronnen min of meer op elkaar afgestemd waren geraakt, zoals in Schema I is weergegeven.

Dit systeem van inkomensverdeling kwam tot ontwikkeling tussen de laatste decenia van de negentiende eeuw en de jaren zeventig van de twintigste eeuw.⁸ Dat was ook een tijdvak van inkomensnivellering; aangevangen lang voordat het kabinet den Uyl, waarmee nivellering tegenwoordig meestal wordt geassocieerd, was aangetreden. Dat er in steeds meer huishoudens sprake was van slechts één primair inkomen zal hieraan hebben bijgedragen; naast de sociale zekerheid waarmee dat ene inkomen steeds meer omgeven werd. Tegelijkertijd waren de jaren tussen 1950 en 1970 het enige tijdvak binnen de onderzoeksperiode waarin de categorie "gehuwd geweest zijnde vrouwen" er niet op achteruit ging ten opzichte van dezelfde groep mannen. Voor de weduwen die tot ver in de jaren zestig de overgrote meerderheid onder hen vormden zullen AWW, partnerpensioen en AOW van belang zijn geweest. Voor de aanvankelijk nog kleine groep gescheiden vrouwen kreeg alimentatie wellicht een meer reële betekenis naarmate de armoede onder kostwinners verder werd teruggedrongen.

⁸ In het rapport dat mede ten grondslag lag aan de jongste emancipatienota stelde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid: "Het krijgen en opvoeden van kinderen is in Nederland tot op heden voornamelijk opgevat als een cultureel gegeven of een individuele keuze(...) Pas op dit moment ziet men een rol weggelegd voor de overheid bij het faciliteren van de mogelijkheid van mensen om kinderen te krijgen en op te voeden" (WRR 2006: 174, 175). Maar het geheugen van de WRR gaat blijkbaar niet ver terug. Het hele kostwinnersstelsel en de daaromheen opgebouwde sociale zekerheid was zelf een faciliteren door de overheid van de mogelijkheid van mensen om kinderen te krijgen en op te voeden.

Schema I: het kostwinnerschapstelsel als systeem van inkomensverdeling

De jaren zeventig, waarin de individualisering in een stroomversnelling raakte, zijn achteraf te kenschetsen als een tussenperiode waarin de inkomensnivellering nog doorging en waarin vooral de ongehuwde vrouwen hun inkomensachterstand op de ongehuwde mannen begonnen in te lopen. Ten opzichte van het gemiddeld inkomen gingen overigens alle ongehuwden erop vooruit, wellicht als resultaat van de verbeterde inkomenspositie van de generatie van hun ouders (kostwinnersgeneratie) èn van de daardoor mogelijk geworden uitbreiding van hun onderwijsdeelname. Voor de nu snel groeiende groep gescheiden mannen en vrouwen sprong de overheid in de bres. De nieuwe bijstandswet ontwikkelde zich de facto tot een alternatief voor de alimentatieplicht van gescheiden vaders.

In de jaren tachtig tenslotte groeide voor het eerst weer de inkomens- ongelijkheid en bleef het gemiddelde inkomen van niet- en niet meer gehuwde vrouwen weer achter; zowel bij het inkomen van dezelfde groepen mannen als bij het algemeen gemiddelde inkomen. Dat leek het resultaat van een aantal gelijktijd optredende veranderingen: kostenbeperking en privatisering in de sociale zekerheid, segmentering en flexibilisering op de arbeidsmarkt, demografische individualisering en het verlies van de huwelijksgelateerde aanspraken op inkomen. Voor steeds meer mensen werd het individuele arbeidsinkomen het belangrijkste inkomen- en werden de verschillen tussen arbeidsposities doorslaggevender voor materiele levenskansen. Vooral de pijlen 4 en

5 in schema I ondergingen een reductie; het begin van die verandering werd in deze dissertatie beschreven.

De vraag wat de gevolgen zijn van de neergang van het kostwinnersmodel, vanuit het perspectief van de kostwinner beschouwd ook wel het “fordistisch loopbaanmodel” genoemd (Trommel 1995: 11), is inmiddels ruimschoots onderwerp van onderzoek. Maar de veranderde positie van de “hoek rechtsonder” in het schema, de zorg voor afhankelijk, vormt daarvan zelden een integraal onderdeel. Wel is er steeds meer aandacht voor wat zich op de verbindinglijnen afspeelt. Castel (2000) bijvoorbeeld waarschuwde dat het meer voorkomen van kwetsbare of onzekere posities op de arbeidsmarkt en van onstabiele gezinsverbanden voor een groeiend deel van de bevolking kan leiden tot “disaffiliation”; vrij vertaald tot het verlies van elk lidmaatschap van de samenleving (ook al bij Pahl 1996: 332). Mac Daniel wees erop dat wanneer een overheid zich terugtrekt de solidariteitsbanden tussen gezinsleden weer grotere consequenties krijgen:

“Poverty, well known as a gendered risk, is also increasingly a generationed risk. Families are known to be providing adult children social safety nets that are no longer available as welfare states shrink. These new patterns of parental protections for adult children, however, may exacerbate growing social inequalities by giving children from middle and upper classes an enhanced leg up on life, both economically and socially.” (MacDaniel 2003: 11).

In Nederland sprak Van den Brink van het gezin als een “sorteermachine” (Van den Brink 1997: 229). Cruciaal voor het kunnen opvangen van de problemen die horen bij een flexibele arbeidsmarkt is de mate waarin ouders en omgeving in staat zijn kinderen minimaal noodzakelijke culturele en sociale competenties bij te brengen (ook Brinkgreve en Van Stolk 1997). De door Van den Brink ondervraagde maatschappelijk werkers, politiemensen, schoolhoofden, artsen, hadden allen de indruk dat zich in de jaren negentig in dit opzicht een tweedeling aftekende. Een kinderrechtster noteerde, en dit voorbeeld is natuurlijk niet willekeurig gekozen: “Bijstandsmoeders moeten zich fulltime voor de arbeidsmarkt beschikbaar stellen. Het gevolg is dat kinderen al heel vroeg op eigen benen moeten staan. Juist als kinderen in de schoolgaande periode zitten pakt dat nadelig uit” (Van den Brink 1997: 178). In deze eigentijdse verslagen van probleemsituaties klinkt de echo door van het onderzoek dat Haveman een halve eeuw geleden verrichtte onder de gezinnen van ongeschoolde arbeiders (zie Hoofdstuk IV). Haveman dacht dat vooral die gezinnen de regelmatig op hen afkomende calamiteiten konden opvangen en “de

chaos van de armoede” te boven konden blijven, die tijd en energie konden besteden aan de verzorging en opvoeding van hun kinderen. De tijdperken zijn onvergelijkbaar maar voor sommige groepen doet de ontmanteling van het kostwinnerschapstelsel de problemen, waarop het ooit een antwoord moest vormen, opnieuw ontstaan.

Toch maakten veranderingen in leefeenheden aan het begin van de 21^e eeuw nog nauwelijks deel uit van de hoofdstroom van het sociologisch onderzoek naar sociale ongelijkheid (volgens MacDaniel 2001; Krüger en Levy 2001).⁹ Studies naar armoede hebben in dit opzicht een rijkere traditie. Het probleem daarbij is mijns inziens dat het vocabulaire over armen vaak geheel apart staat van wat gangbaar is in onderzoek naar sociale stratificatie en sociale mobiliteit. Stratificatie speelt zich af op de arbeidsmarkt en in arbeidsorganisaties terwijl armoede ontstaat op een daarbuiten gelegen gebied van demografische of culturele veranderingen zoals het toegenomen aantal echtscheidingen of de vergrijzing (voor een kritische bespreking van dit verschil ook Daly 1992). Deze dissertatie behelst een pleidooi voor een integrale benadering van de analyse van sociale ongelijkheid, waarbij de verschillende inkomensbronnen die (on)gelijkheid in materiële levenskansen veroorzaken – markt, overheid en leefverband- in beginsel op een gelijk niveau van analyse staan en gezien worden als onderling verbonden.

Samengevat ging de neergang van het kostwinnerschapstelsel en de toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen dus niet gepaard aan een algemene verbetering van de inkomenspositie van vrouwen. De interferentie van veranderingen in de sociale zekerheid, op de arbeidsmarkt en in leefverbanden leidde tot een complexer resultaat: een toenemende ongelijkheid tussen vrouwen (en mannen) in het algemeen en daarnaast een relatieve achteruitgang van het (gemiddelde) inkomen van vrouwen die zorgtaken hebben (gehad) en die niet (meer) beschikken over het inkomen van een mede-kostwinner. Een vluchtige blik op recentere gegevens wijst er niet op dat de gemiddelde inkomenspositie van deze laatste groep inmiddels, dat wil zeggen sinds de jaren negentig, wel verbeterd is.¹⁰ Het is verleidelijk om te denken “nog niet”, en om er vanuit

⁹ Wel kwam er bijv. meer onderzoek naar de lange termijn gevolgen van (echt-)scheiding voor de loopbanen van kinderen (bijv. MacLanahan 1992). Uitzondering ook Walby (2001) die voorstelde om het comparatieve onderzoek uit te breiden met onderzoek naar regelingen rond echtscheiding of rond hulp bij huishoudelijk en zorgend werk. Arber (2003) stelde voor om de invloed van de huwelijksgeschiedenis op ongelijkheid op oudere leeftijd te onderzoeken.

¹⁰ Pensioengerechtigde vrouwen gingen er tussen 1990 en 2004 op achteruit ten opzichte van de vergelijkbare groep mannen; hun opgebouwde pensioenrechten bedroegen in 1990 64% en in 2004 60% van wat pensioengerechtigde mannen hadden opgebouwd (Portegijs e.a. 2006: 84, tabel 7.1.) Nabestaandenpensioenen, van doorslaggevend belang voor vrouwen die een belangrijk deel van hun leven hebben gewijd aan zorgtaken, zijn sinds het begin van de jaren 2000 door verschillende pensioenfondsen versoberd. De inkomens van alle eenoudergezinnen samen bleven tussen 2000 en 2005 gemiddeld opnieuw wat achter bij de algemene ontwikkeling van het gemiddelde inkomen in die periode (CBS Statline: Gemiddeld inkomen en particuliere huishoudens naar diverse kenmerken 2000 en 2005- gewijzigd 7 juni 2007, geraadpleegd juni 2008). Nam hun kans op armoede af? Onder druk van de nieuwe

te gaan dat er sprake is van een overgangsprobleem. De onderzoeksperiode 1950-1990 was weliswaar lang maar toch te kort om met zekerheid iets over de toekomst te kunnen zeggen. Maar de geconstateerde trend, niet langzamer dan verwacht maar in een omgekeerde richting dan verwacht, rechtvaardigt dat een serieus emancipatiebeleid deze groep goed in de gaten houdt. De gehuwd geweest zijnde vrouwen vormen op elk moment een minderheid, maar zij vertegenwoordigen ook een levensfase waarin de meeste vrouwen terecht komen. De inkomens en levensomstandigheden van deze groep vormen als het ware een lakmoesproef voor de ruimte die een economisch stelsel biedt voor de zorg voor afhankelijken, en voor diegenen, die die zorg op zich nemen.

De loonkloof tussen de seksen en de analyse van sociale ongelijkheid

Dat er op macro niveau geen vanzelfsprekend verband is tussen toename van arbeidsparticipatie van vrouwen enerzijds en meer gelijkheid tussen seksen (of klassen!), anderzijds, blijkt ook uit het merkwaardige gedrag van de zogeheten loonkloof tussen de seksen. Deze loonkloof tussen de seksen, ofwel het verschil tussen het gemiddeld bruto uurloon van vrouwen en van mannen (zie Hoofdstuk I) geldt als een belangrijke graadmeter voor emancipatie (bijv. Europese Commissie 2007: 17). In de traditie van het comparatieve onderzoek naar verzorgingsstaten vergeleken Mandel en Shalev (2006) de “gender-wage-gap” in verschillende OECD-landen. In het jaar 2000 was deze in de Verenigde Staten en Engeland 25%, in Zweden 15%, in Nederland 14% en in Italië 5% (Mandel en Shalev 2006: 20, 21). Hun verklaring voor deze verschillen luidde als volgt.

De hoge loonkloof in de Verenigde Staten, waar vrijwel alle vrouwen voltijds werken, was het gecombineerde resultaat van twee kenmerken van de Amerikaanse arbeidsmarkt. Het eerste was dat de vrouwelijke beroepsbevolking in verhouding meer in de lagere loonklassen, dan in de hogere, vertegenwoordigd is, zoals overigens in de meeste landen het geval is. Het tweede was de bijzonder grote klasse-ongelijkheid, simpel gezegd de grote afstand tussen de best betaalde en de minst betaalde baan op de arbeidsmarkt.¹¹ Deze lange inkomensladder biedt een geprivilegieerde groep vrouwen hoge mobiliteitskansen; maar diezelfde lengte straft vrouwen af die zich in minder bevoorrechte posities bevinden (Mandel en Shalev 2006: 25; eerder ook Blau and Kahn

“Wet Werk en Bijstand” verruilde een deel van hen een bijstandsuitkering voor werk met een inkomen op of onder de lage inkomensgrens en vulde zo de groeiende groep “werkende armen” aan (De Boer e.a. 2003: 68; Kammer 2005: 16; Bouman 2004).

¹¹ Overigens is in de VS ook de zogeheten binnenklasse-ongelijkheid tussen de seksen hoog. Hoewel veel meer vrouwen in leidinggevende posities zijn doorgedrongen dan in de andere landen, is de “gender wage gap” binnen deze klasse van “managers” met 29% ook weer uitzonderlijk hoog (Mandel en Shalev 2006: 21).

1996). In de Verenigde Staten is zorg voor afhankelijken vaker dan in andere landen uitbesteed aan de commerciële markt. Deze markt kent, zoals het een markt betaamt, topsegmenten en goedkope segmenten. Volgens Gornick e.a. (1999) moet de overgrote meerderheid van de ouders in de VS het doen zonder opvang of met opvang van zeer lage kwaliteit. Vrouwen die in deze sector werken hebben vaak zeer lage lonen en werken onder hiërarchische, soms mensonterende, omstandigheden (bijv. in Ehrenreich 2001).

Ook in Zweden werken vrouwen in voltijd banen- en ook daar is sprake van een hogere “gender wage gap” dan in Nederland. Mandel en Shalev laten zien dat de vrouwelijke beroepsbevolking in Zweden nog iets minder dan in de VS in het hoogste inkomenskwintiel gerepresenteerd en nog iets meer in de laagste inkomensklassen. Omdat evenwel de afstand tussen de hoogste en de laagste lonen veel minder groot is dan in de VS, eist dit verschijnsel een minder hoge tol in termen van de “gender wage gap”: “Sweden (....) crowds women into the lower and middle rungs of the wage ladder, but the effect is mitigated by the relatively small distance between rungs”(Mandel en Shalev 2006: 25). In Zweden heeft de overheid zoals bekend rechtstreeks verantwoordelijkheid genomen voor (een deel van) de zorg voor (ook kleine) kinderen. Hier is, anders dan in de VS, een “soft economy” ontstaan - een segment op de arbeidsmarkt dat vrouwen, zowel als werkneemsters in die sector als als gebruikster van de aangeboden diensten, beter in staat stelt om zorg en werk te combineren dan in veel andere landen het geval is.¹²

In continentale landen tenslotte blijkt de vrouwelijke beroepsbevolking gelijkmatiger over de hele beloningsladder verdeeld dan in Zweden of de Verenigde Staten- er is dus een minder hoog percentage vrouwen in de laagst betaalde banen, en een hoger in de hoogst betaalde. In Italië bijvoorbeeld is het percentage van de vrouwelijke beroepsbevolking dat in het hoogste inkomenskwintiel zit even groot als bij de mannelijke beroepsbevolking (20%) (Mandel en Shalev 2006: 20). Dit lijkt het gevolg van selectieprocessen; de zorg is meer gefamiliseerd gebleven, om de term van Esping-Andersen te gebruiken, en vrouwen gaan pas de arbeidsmarkt op wanneer zij kunnen voldoen aan het heersende “male model of commitment”.¹³

¹² Al is de zachte economie niet altijd even “soft”, bijvoorbeeld niet toen de Zweedse overheid in de jaren negentig 100.000 banen in de zorgsector wegbezuinigde (Esping-Andersen 2002: 71).

¹³ Mandel en Shalev bevestigen met hun onderzoek het vermoeden dat de lage pay-gap in deze landen veroorzaakt wordt door selectieprocessen. Bijvoorbeeld in een rapport van de Europese commissie “In most of the countries in which the female employment rate is low (e.g. MT, IT, EL, PL), the pay gap is lower than average, which may reflect the small proportion of low-skilled or unskilled women in the workforce” (Europese Commissie 2007: 4). De relatief lage “gender-wage gap” in continentale landen laat ook goed zien dat, op macro-niveau, markt, staat en gezin, ten opzichte van elkaar ontsnappingsroutes vormen. Of, om met Hirschman (1970) te spreken, aan elkaar “exits” bieden, met onder meer als gevolg dat een sterke positie op de ene dimensie potentieel ook de positie op de andere dimensies versterkt. Twee van deze “exits” zijn overbekend. De eerste is dat de overheid burgers heeft

Het internationaal vergelijkend onderzoek naar verzorgingsstaten suggereert dat, wanneer steeds meer vrouwen toetreden tot de arbeidsmarkt, ook de verdeling van zorg als het ware doorschuift naar de arbeidsmarkt; zij het bemiddeld door de specifieke instituties en verhoudingen die voor elk land kenmerkend zijn. In Nederland leidde de “dual role” van vrouwen tot een sterke segregatie tussen voltijd- en deeltijdbanen. In Scandinavische landen leidde zij tot segregatie tussen de private- en publieke sector en in de Verenigde Staten tot een segregatie tussen vrouwen die zich hoog- en vrouwen die zich laag op de inkomensladder bevinden. Er is hoe dan ook geen enkel model waarin de toename van de omvang van de betaalde arbeid van vrouwen, in aantal en in uren, uitmondde in (gemiddeld) meer gelijke posities op die arbeidsmarkt.

De belangrijkste conclusie die Mandel en Shalev zelf trokken uit hun onderzoek was dat sekse- en klasse verschillen niet onafhankelijk zijn van elkaar en dat dit ook gevolgen heeft voor de effecten van overheidsinterventies (Mandel en Shalev 2006: 30-32). Zo treft een verlaging van het minimumloon in verhouding meer vrouwen, dan mannen en verhoogt het daardoor de “gender-wage gap”. De bescherming van het minimum-inkomen daarentegen, zoals bijvoorbeeld gebeurt door het handhaven van de minimale kostwinnersgaranties in de sociale zekerheid, verlaagt de gender-wage gap; zowel rechtstreeks als indirect.

Deze conclusies zijn mijns inziens belangrijk. Zij gaan in tegen aannames in het Nederlandse emancipatiebeleid, waarin het klasse-specifieke karakter van de “prikkelende” maatregelen zelden wordt benadrukt, en waarin een kwantitatieve toename van het arbeidsvolume van vrouwen en het bevorderen van de emancipatie van vrouwen tamelijk onbekommerd in elkaars verlengde worden gelegd.

Nogmaals de mythe van de economische zelfstandigheid

In alle hierboven genoemde modellen van arbeid en zorg zijn gelijke posities op de arbeidsmarkt tussen mannen en vrouwen alleen denkbaar wanneer de “dual role” niet meer de rol van vrouwen zou zijn. De aanname dat het mogelijk is om de verdeling van

gedecommodificeerd en daarmee een sterkere positie heeft bezorgd ten opzichte van werkgevers. De tweede is dat waar de overheid, zoals in Zweden, de zorg voor kinderen heeft “gedefamiliseerd”, vrouwen in staat zijn gesteld op de arbeidsmarkt te participeren. Daardoor heeft de overheid vrouwen een “exit” verschaft voor de gezinsarbeid en het inkomen van de kostwinner. Maar omgekeerd biedt natuurlijk ook dit kostwinnersinkomen een “exit”, en wel uit de laagst betaalde banen of uit een steeds minder gerespecteerde uitkeringsafhankelijkheid. Deze derde “exit” is eigenlijk ook overbekend- het was immers de historische ontstaansgrond van het kostwinnerschapssysteem zelf- (wat was de “decommodificatie” van de burger anders dan de “familisering” van de zorg) maar zij is juist om die reden in discrediet geraakt. Het zou overigens kunnen zijn dat deze laatste exit, dwz de mogelijkheid om op het inkomen van een medekostwinner terug te vallen, de eigen arbeids- en inkomenspositie eerder versterkt, dan verzwakt, ten opzichte van diegenen die niet over zo’n reserve beschikken.

zorg tussen de seksen fundamenteel te veranderen heeft lang, zij het steeds meer op de achtergrond, het emancipatiebeleid geïnspireerd (zie Hoofdstuk V). De in september 2007 door minister Plasterk aan de Tweede Kamer aangeboden emancipatienota leidde dan ook tot veel ophef, vooral over het feit dat de streefcijfers voor de vergroting van het zorgaandeel van mannen waren opgegeven. Letterlijk stelt de nota: “Dit kabinet wil sturen op een betere combineerbaarheid van arbeid en zorg voor vrouwen en mannen, niet op een herverdeling van de zorgtaken tussen vrouwen en mannen thuis” (Tweede Kamer 2007/2008: 6). De minister wees erop dat de overheid zich natuurlijk niet kan bemoeien met bijvoorbeeld de vraag wie de sokken wast.¹⁴

Maar als het opgeven van streefcijfers voor de zorginspanning van mannen realistisch was, dan heeft dat wel consequenties voor de rechtvaardiging van het emancipatiebeleid. Ligt daaraan dan nog de pretentie ten grondslag, dat gestreefd wordt naar gelijke maatschappelijke posities? Bestuderen we de tekst van de emancipatienota, dan zien we dat de rechtvaardiging voor het emancipatiebeleid inderdaad niet langer daarin gezocht lijkt te worden. Bevordering van de arbeidsparticipatie staat vooral in dienst van het in algemene zin benutten van talenten en van economische zelfstandigheid: “Betaald werk is een weg naar zelfbeschikking en zelfverwezenlijking” (Tweede Kamer 2007/2008: 20). Wat betekent dat?

Voor zover de term “economische zelfstandigheid” wordt gedefinieerd, biedt die definitie geen enkele bescherming tegen armoede; zij vormt integendeel juist zelf de laagste armoedegrens.¹⁵ Problematisch is de impliciete aanname dat een individueel inkomen op de armoedegrens ten tijde van het huwelijk, zelfbeschikking en zelfverwezenlijking gaat opleveren na het huwelijk. Voor zover op empirisch niveau bewijs hiervoor wordt gezocht, rust dat meestal op een combinatie van twee gegevens. Ten eerste het gegeven dat na (echt-)scheiding het inkomen voor vrouwen gemiddeld daalt terwijl dat van mannen gelijk blijft (Poortman 2002). Ten tweede het gegeven dat deze achteruitgang groter is bij de groep vrouwen die tijdens het huwelijk niet of weinig werkt, dan bij de groep die dat wel doet. Over dit type bewijsvoering is eerder (Hoofdstuk V.3) al het nodige gezegd. Werkelijke kansen zijn persoonsgebonden en het relatieve voordeel van de al tijdens het huwelijk werkende vrouwen is een afspiegeling van eerdere selectieprocessen, waarbij deze vrouwen al eerder een sociaal-economische voorsprong hadden (bijv. Fokkema 2001: 6; ook De Boer e.a. 2003: 29-31). Daarnaast geldt voor veel vrouwen dat na een

¹⁴ Stenografisch verslag debat in de Tweede Kamer 7 november 2007: 29.

¹⁵ Iemand is economisch zelfstandig wanneer zijn/haar netto jaarinkomen, bestaande uit inkomen uit arbeid en eigen onderneming, hoger is dan de netto bijstand die een alleenstaande ontvangt (Portegijs e.a. 2006: 192).

scheiding weliswaar de behoefte aan inkomen toeneemt, maar de behoefte aan tijd eveneens. De zorg voor kinderen moet vanaf dat moment vaak alleen worden verricht. Het ligt niet voor de hand dat een vermeerdering of zelfs maar handhaving van betaalde arbeidstijd dan mogelijk of wenselijk is.

Een derde probleem is dat de definitie van “economische zelfstandigheid” zich beperkt tot het individuele loon of salaris op een bepaald moment. Uitgesloten zijn bijvoorbeeld de pensioen aanspraken die al dan niet met het loon worden opgebouwd. Of het nabestaandenpensioen van de partner. Of het recht op alimentatie. Aan het begin van de eeuw sloten feministen zulke huwelijksgelateerde bronnen van inkomen niet uit als middelen tot een zelfstandig bestaan van vrouwen; zij eisten integendeel een vermeerdering en een zekerstelling daarvan op (zie Hoofdstuk IV). Tenslotte vallen ook overdrachtsinkomens (zoals bijvoorbeeld de ANW) buiten de definitie van economische zelfstandigheid en ook dat ligt geenszins voor de hand als het erom gaat de concrete mogelijkheden te benoemen die vrouwen hebben om buiten of na een huwelijk een zelfstandig bestaan te leiden.

Het uitsluiten van al deze bronnen van inkomen maakt dat “economische zelfstandigheid” in de eerste plaats een ideologisch begrip is. Het vertelt ons welke inkomensbronnen tegenwoordig maatschappelijk en economisch gewenst zijn, en welke niet. Het wordt evenwel ook toegepast als maatstaf voor het aantal vrouwen dat de feitelijke mogelijkheden heeft om een zelfstandig bestaan te voeren. Als zodanig is het een illusoir begrip, dat beter uit het beleidsjargon zou kunnen verdwijnen. Het is een mythe dat (impliciet: alle) vrouwen door betaalde arbeid bestaanszekerheid voor het leven kunnen verwerven. Die mythe heeft intussen wel effecten. Zij verhindert dat er op politiek en maatschappelijk niveau wordt nagedacht over de consequenties van het feit dat de zorg voor afhankelijken met steeds minder sociale rechten voor zorgenden zelf omkleed is.

Nogmaals de discussie over de stagnerende emancipatie

In de historische hoofdstukken zagen we hoe sinds de jaren tachtig de nadruk op betaalde arbeid sterker werd en alternatieve bronnen van inkomen en bestaanszekerheid, zoals die welke traditioneel stonden tegenover de zorg voor afhankelijken, verloren gingen. Deze ontwikkeling heeft voor verschillende groepen vrouwen (en mannen) heel verschillend uitgewerkt, zoals we zagen aan de toename van de inkomensverschillen in het algemeen en de relatieve achteruitgang van een specifieke groep vrouwen in het bijzonder. Naarmate meer mensen afhankelijk werden van de arbeidsmarkt, werden ook de verschillen tussen posities op die arbeidsmarkt doorslaggevender.

Gegeven deze ontwikkeling kan worden verwacht dat een verdere uitbeiding van de arbeidsparticipatie van vrouwen, zoals in het emancipatiebeleid wordt voorgestaan, dezelfde uitwerking zal hebben als die zij tot nog toe had: het vergroten van de inkomensverschillen tussen groepen vrouwen (en overigens ook mannen). Voor zover het resultaat ervan zal zijn dat steeds meer vrouwen zullen voldoen aan de maatstaven van economische zelfstandigheid- en die maatstaven zijn te bekritisieren- is ook de vraag van belang welke prijs daarvoor betaald wordt. Het voorbeeld is al vaak genoemd: is het een verbetering wanneer alleenstaande moeders een uitkering of alimentatie inruilen voor laag betaalde banen op de arbeidsmarkt? Hoe realistisch is de aanname dat zich dan onvermoede perspectieven op de arbeidsmarkt zullen openen? Is het niet waarschijnlijker dat zich een ontwikkeling aftekent in de richting van de verhoudingen op de Amerikaanse arbeidsmarkt?¹⁶

Eigenlijk biedt het in deze dissertatie gehanteerde inkomensbegrip een te beperkte maatstaf om toenemende verschillen in levensomstandigheden in kaart te kunnen brengen. Het gaat immers niet alleen om inkomen- al bracht de divergerende ontwikkeling van de gemiddelden ons op het spoor van de blijvende en misschien zelfs sterker wordende economische kwetsbaarheid van de categorie gehuwd geweest zijnde vrouwen. Het gaat ook om tijd- tijd die beschikbaar blijft voor het niet betaalde leven, van welke aard dan ook, maar voor de zorg voor afhankelijken in het bijzonder.

Samenvattend geloof ik dat een goed debat over de vraag of de emancipatie van vrouwen gestagneerd is, ook een kritischer standpunt zou moeten toelaten over de economische ontwikkeling die de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen vereiste en mogelijk maakte. Is het vanzelfsprekend dat er steeds minder tijd zou overblijven voor de (niet-betaalde) zorg voor afhankelijken, nog geheel afgezien van de vraag hoe die tijd tussen mannen en vrouwen is verdeeld?¹⁷ Kan er een grens gesteld worden aan de gulzige institutie, die de arbeidsmarkt meer en meer is? Kan een overheid nog die invloed op de economie hebben, die haar werd toegedicht ten tijde van de eis van de vijf uren dag? En als wij besluiten dat niet zo is, tenzij op straffe van ondergang in de mondiale concurrentie, wat is dan precies de prijs, die daarvoor betaald moet worden?

¹⁶ Onder druk van de nieuwe "Wet Werk en Bijstand" verruilde een deel van de bijstandsgerechtigde moeders hun uitkering voor werk met een inkomen op of onder de lage inkomensgrens en vulde zo de groeiende groep "werkende armen" aan (De Boer e.a. 2003: 68; Kammer 2005: 16; Bouman 2004).

¹⁷ Tijdsbestedingsonderzoek levert een indicatie op voor het ruimtebeslag van de markt. In totaal is tussen 1975 en 2005 het aantal uren per week besteed aan onbetaalde arbeid, mannen en vrouwen bij elkaar opgeteld, afgenomen met 5,3 uur en het aantal uren besteed aan betaalde arbeid toegenomen met 11,1 uur. (Portegijs e.a. 2006: 102). Vooral na 1995 wordt de afname van het aantal uren zorg van vrouwen minder gecompenseerd door een toename van uren zorg van mannen.

Zijn ontwikkelingen te verwachten verder in de richting van het Amerikaanse klasse- en zorgmodel en zijn deze in de Nederlandse verhoudingen politiek en maatschappelijk aanvaardbaar?

Het antwoord op deze vragen zal sterk uiteenlopen. Er zijn op elk niveau uiteenlopende en ook strijdige belangen in het geding. Op maatschappelijk niveau vallen de belangen van de emancipatie en van de economie niet zo naadloos samen als een tijdperk lang het geval heeft geleken; en zoals ook nu nog wordt aangenomen in de emancipatienota. Zoals vriendin en discussie partner Tineke ten Velden al jaren opmerkt, wordt in de politiek steeds vaker gesproken in termen van wat wij willen, of, erger nog, van wat de kiezer wil. Dit verhindert dat strijdige belangen als zodanig worden onderkend en toegelicht. De politiek wordt hierdoor minder interessant en zoals sociologen weten hult vooral het dominante belang zich gemakkelijk in het kleed van het algemeen belang. De erkenning van het feit dat strijdige belangen in het geding zijn, is misschien wel de belangrijkste voorwaarde om de discussie over emancipatie weer interessant te maken.

AMSTERDAM, 30-10-2009

Literatuur

- Achterhuis, H. (1984) *Arbeid, een eigenaardig medicijn*. Baarn: Ambo.
- Acker, J. (1973) "Women and Social Stratification: A case of Intellectual Sexism", *American Journal of Sociology*, 78 (4): 936-945
- Akker, P.A.M. van den (1984) *Verzorgingsstaat, sociale zekerheid en primaire relaties, een literatuurstudie naar de werking van de Algemene Bijstandswet als materiele randvoorwaarde tot echtscheiding*. Tilburg: IVA.
- Akker P van den., W. de Graaff, A. Kersten (1998) *De Regeling Kinderopvang Alleenstaande ouders geëvalueerd*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken.
- Akker, P. van den en O. Zeijl (1983) *Moeders die er alleen voorstaan: een onderzoek onder gescheiden vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid*. Tilburg: IVA.
- Akker, P. van den, P. Cuyvers en C. de Hoog (1992) "Gezin en overheid: de mythe van de individualisering" *Gezin* 4 (3-4): 141-156
- Akkerman, T. (1985) "Ontzuiling, gezinspolitiek en feminisme in Nederland" In: T. Akkerman en S. Stuurman *De zondige riviera van het katholicisme; een lokale studie over feminisme en ontzuiling 1950-1975*. Amsterdam: SUA: 11-38
- Akkerman, T. (1998) "Political participation and social rights. The triumph of the breadwinner in the Netherlands" In: J. Bussemaker, R. Voet (eds) *Gender, Participation and Citizenship in the Netherlands* Aldershot (etc): Ashgate : 38-51
- Almelo, G. C. van (1966) "De werkende gehuwde vrouw in 1962", *CBS Maandschrift* 61: 1273-1280
- Alwin, D. F. and R. T. Campbell (2001) "Quantitative Approaches: Longitudinal Methods in the Study of Human Development and Aging". In: R. H. Binstock and L. K. George (eds) *Handbook of Aging and the Social Sciences*: Academic Press: 22-39
- Ancona, H. d', M. Bruyn-Hundt e. a. (1986) *Vrouwen en economische zelfstandigheid*. Amsterdam: SUA.
- Andringa, L. (1987) "Na 1990: Vrouwenarbeid zonder economische zelfstandigheid", *Nemesis* 3 (6): 355-357
- Andringa, L. (1992) "De waarde van de weduwe; de behoefte in de ANW", *Nemesis*, 8 (1) : 3-8
- Anti-wegwerpvrouw-komitee (1981): *En nu is het uit! Een boek voor vrouwen over echtscheiding en vrouwenonderdrukking*. De Strijders: Amsterdam.
- Aranowitz, S. (1973) *False Promises*. New York: Mac Crow-Hill.
- Arber, S. (2003) "Gender, marital status and ageing: Linking material, health and social resources", *Journal of Aging Studies*, 9 (7): 1-18
- Arts W.A. (1984) *Eerlijk delen. Over verdelende rechtvaardigheid en inkomensbeleid*. Proefschrift. Amsterdam: Kobra.
- Arts, W. en P. Hermkens (1994) "De eerlijke verdeling van huishoudelijke taken: percepties en oordelen" in *Mens en Maatschappij* 69 (2): 147-168
- Asselberghs, K., R. Batenburg, F. Huijgen en M. de Witte (februari 1998) *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland deel IV: Bevolking in loondienst naar functieniveau in de periode 1985-1995* Tilburg: OSA voorpublicatie V44.
- Attias-Donfut, C. en S. Arber (2000) "Equity and solidarity across generations". In: S. Arber and C. Attias-Donfut (eds) *The myth of generational conflict: The family and state in ageing societies* London: Routledge: 1-21
- Avort, A.J.P.M. van der (1985) *Twee relaties: van stilzwijgend instituut tot kwetsbaar contract*. Katholieke Hogeschool Tilburg.
- Avort, A.J.P.M. van der (1987) *De gulzige vrij-blijvendheid van expliciete relaties*. Proefschrift. Tilburg: Tilburg University Press.
- Avort, A.J.P.M. van der, P. Cuyvers en K. de Hoog (1996) *Het Nederlandse gezinsleven aan het einde van de twintigste eeuw; een survey-onderzoek onder Nederlandse ouders* Den Haag: Nederlandse Gezinsraad.
- Bader, V.M. en A. Benschop (1988) *Ongelijkheden, Sociale ongelijkheid en Collectief handelen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Bakels, H.L. en L. Opheikens (1980) *Schets van het Nederlands arbeidsrecht*. Deventer: Kluwer.
- Bakker, B.F.M. (1992) *Sociale afstand, sociale status; de sociale status van werkenden, niet-werkenden en vrouwen* Proefschrift. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.

- Bakker B.F.M. en P.G.J.Cremers (1993) *Gelijke kansen in het onderwijs? Een vergelijking van vier cohorten leerlingen in hun overgang naar het voortgezet onderwijs*. Den Haag: CBS
- Banks, O. (1981) *Faces of feminism. A study of feminism as a social movement*. Oxford: Robertson
- Banning, W. (1962) "Denkbeelden over de werkende gehuwde vrouw in de 19e eeuw" In: *De niet aanwezige huisvrouw; beschouwingen over de buitenshuis werkende gehuwde vrouw*, Hilversum: Paul Brand: 29-41
- Bauman, Z. (1995) *Life in fragments: essays in postmodern morality* Oxford: Blackwell
- Beck, U. (1997) "Die uneindeutige Sozialstruktur: Was heisst Armut, was Reichtum in der 'Selbst-Kultur.'" In: U. Beck en P. Sopp (red.): Opladen: Leske und Budrich.
- Beck, U. and E. Beck-Gernsheim (2002) *Individualization*. London: Sage.
- Becker, G. S. (2006)[1965]. "A Theory of the Allocation of Time", *Economic Journal*, LXXV (299): 493-517. International Library of Critical Writings in Economics. 1 (200), 86-112
- Becker, G. S. (1981) *A treatise on the family* Cambridge. Mass: Harvard University Press.
- Becker, H.(1987) *Generations and social inequality*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Becker, H. (1992) "A pattern of generations and its consequences" in H. Becker (ed.) *Dynamics of cohort and generations research*. Amsterdam: Thesis Publishers: 219-248
- Beckers, T., D. Aldershoff, M. ter Veer-Bos, and A. van t' Eind (1980). *Huisvrouwen, uit of thuis: de recreatie van huisvrouwen in de woonomgeving*. Wageningen: Landbouwhogeschool.
- Beek, P. (1996) *Zorg schept behoefte. Een jurisprudentie onderzoek naar zorg voor kinderen als rechtsgrond voor alimentatie*. Proefschrift. Amsterdam: Clara Wichman Instituut.
- Beer, A. de, e.a. (1984): *Thuiswerk; vrouwenarbeid zonder rechten*. Amersfoort : de Horstink.
- Beer, J. de, e.a. (1991) "Trends in population and family in the Low Countries" in *Bevolking en Gezin*, 1991 (1): 133-212
- Beer, P. de (1996) "Werk: uitkomst voor armoede?" In: G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel, *Arm Nederland. Het eerste jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Den Haag: Vuga: 149-169
- Beer, P. de (2001) *Over werken in de postindustriële samenleving*. Proefschrift. Den Haag: SCP.
- Bell, D. (1973) *The coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.
- Bellah, R. e.a. (1985) *Habits of the Heart: Middle America Observed*. Berkely: University of California Press.
- Benschop, A. (1987) *Max Weber : Over klassen, standen en partijen. Ingeleid, vertaald en geannoteerd door Albert Benschop*. Kampen: Kok Agora.
- Berger-Schmitt, R. en H. Noll (2000) *Conceptual framework and structure of a European system of social indicators*. Mannheim: Centre for Survey Research and Methodology.
- Bernasco, W. (1994) *Coupled careers? The effects of spouse's resources on succes at work*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Berting, J. (1977) 'Sociale stratificatie en sociale mobiliteit'. *Sociologische Gids*, 24: 407-417
- Berting, J. e.a (1986) "Sociale ongelijkheid inleiding" In: Dronkers, J., J. Prinsen (ed.) *Sociale Ongelijkheid, bijdragen aan een symposium bij het 25-jarig jubileum van het SISWO*. Muiderberg: Dick Coutinho.
- Bervoets, L. (1993) *Opvoeden tot Sociale Verantwoordelijkheid, De verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling*. Proefschrift. Den Haag:Koninklijke Bibliotheek.
- Beus, J. de, J. van Doorn, P. de Rooy (1996)[1989] *De ideologische driehoek; Nederlandse politiek in historisch perspectief*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Bierenbroodspot, Mr. A (1979) "Alimentatie...een werkloosheidsuitkering?", *Opzij*, (10) : 24-27
- Bijsterveldt, Q.M. van (1975) *Een sociale voorziening en haar cliënten. Een onderzoek naar de bijstandverlening aan vrouwelijke gezinshoofden*. Tilburg: Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek Van de Katholieke Hogeschool Tilburg .
- Bilkes, B. en G.Tillekens (2001) "De ontdekking van het beroepsprestige, Sociologen,stratificatie en de burgerlijke cultuur (1945-1963)", *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 28 (3): 50-68
- Blau, P. M. en D. Otis (1967) *The American Occupational Structure*. New York: Wiley.
- Blau, F. (1986) *The Economics of Women, Men and Work*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Blau, F.D. en M.A. Ferber (1986) *The economics of women, men, and work*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Blau, F.D. en L.M. Kahn (1996) Wage Structure and Gender Earnings Differentials- an International Comparison" *Economica*, 63 (250).

- Blees-Booy, A. (1994) *Culturele en economische beroepsstatus van mannen en vrouwen: een tweedimensionele ordening*. Amsterdam: University Press.
- Bleijenbergh, I. *Citizens who care: European social citizenship in EU debates on childcare and part-time work*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Block, A.L. de e.a. (1951) *Arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin. Is het wenselijk door overheidsmaatregelen deze arbeid in te perken?*. 's-Gravenhage: Centrum voor Staatskundige Vorming.
- Blok, E. (1978) *Loonarbeid van vrouwen 1945-1955*. Nijmegen: SUN.
- Blok, E. (1985) *Uit de schaduw van de mannen. Vrouwenverzet 1930-1940*. Amsterdam: Sara.
- Blossfeld, H. en C. Hakim (eds) (1997) *Between Equalization and Marginalization: women working part-time in Europe and the United States of America*. Oxford University Press.
- Bock, R. de (1989) "De 1990-maatregel als emancipatiebeleid: tussen schijn en werkelijkheid" *Ars Aequi*, 38 (4): 269-277
- Boelens, L. (1993) *Met zekerheid herzien; beschouwingen over vrouwen en sociale zekerheid*. Utrecht: uitgave van het Breed Platform Vrouwen voor economische zelfstandigheid.
- Boelmans-Kleinjan, A.C. en M. Beuckens-Vries (1974) *De werkende vrouw. Een benadering vanuit haar plaats in gezin en huishouden*. Siswo-reeks 3. Amsterdam: Van Gorcum.
- Boer, W.I.J. de e.a. (2003) *Werkende armen in Nederland*. Breukelen: Nyfer.
- Bogaert, K.A.M. (1962) "Het te verwachten welvaartseffect bij de tewerkstelling van een groter aantal gehuwde vrouwen in de toekomst." In: Bartels, A.J.H., F.J.J. Buytendijk en C.J.B.J. Trimbos *De niet aanwezige huisvrouw; beschouwingen over de buitenshuis werkende gehuwde vrouw*. Hilversum: Paul Brand: 71-85
- Bogaert, L.P.M. (1969) "Kind en echtscheiding", In: M. Nevejan en J. Huijts (red.) *Echtscheiding*. Bussum: Paul Brand: 89-107
- Bol, J. (1993) "De Algemene nabestaandenwet getoetst", *Nemesis*, 1993 (1/2): 4-6
- Bol, J. (1994) "Delen of dokken, Zorgarbeid in de geïndividualiseerde samenleving" *Nemesis* 10 (5): 143-149
- Bosveld W. en A. Kuysten (1995) *Delayed childbearing: generational change in life course patterns of fertility*. PDOP Paper, no. 34. Amsterdam: Postdoctorale Onderzoekersopleiding Demografie, Universiteit van Amsterdam
- Bott, E. (1971) [1957] *Family and Social Network: Roles, Norms and External Relationships in Ordinary Urban Families*. London: Tavistock (2nd ed.).
- Bouma J. D.: "Nederlandse vrouwen zijn zo schaapachtig" interview met Heleen Mees in *NRC* 5 juli 2007: 3
- Bouman, A.M. 2004 "Financiële gevolgen van echtscheiding op de lange termijn" *Bevolkingstrends*, 52 (4): 85-89.
- Bouwens, W.H.A.C.M. (1996) *Onderhoudsplicht en bijstand. Een onderzoek naar de verhouding tussen overheidszorg en onderhoud door familie- en gezinsleden. Proefschrift* Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- Bourdieu P. (1979) *La distinction. Critique de jugement sociale*. Parijs: Éditions de Minuit.
- Bovenberg, L. (2005) *Balancing work and family life during the life course*. Tilburg: Netspar.
- Bowlby, J. (1951) *Maternal Care and Mental Health*. New York: Columbia University Press.
- Braun, M. (1992) *De prijs van de liefde; De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Brenner, Y.S. (1986) "Inkomensverdeling, hoofdlijnen van de controverse" In: Y. Brenner, J. Reijnders en P. van Wijngaarden (red.): *Visies op verdeling*. Den Haag: VUGA: 19-57
- Brink, G. van den (1997) *Hoge eisen, ware liefde. De opkomst van een nieuw gezinsideaal in Nederland*. Utrecht: NIZW.
- Brinkgreve, C. en M. Korzec (1978) *"Margriet weet raad", gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978* Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Brinkgreve, C. (1992) *De vrouw en het badwater: over de lusten en lasten van het moderne (vrouwen)leven*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Brinkgreve, C. en B. van Stolk (1997) *Van huis uit; wat ouders aan hun kinderen willen meegeven*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Brinkgreve, C. en E. te Velde (2006): *Wie wil er nog moeder worden?* Amsterdam-Antwerpen: Augustus.
- Britten, N. and A. Heath (1983) "Women, Men, and Social Class" In: Eva Gamarnikow e.a. (ed.) *Gender, Class, and Work*. London: Heinemann: 46-60

- Broek, A. v.d. (1996) *Politics and generations : Cohort replacement and generation formation in political culture in the Netherlands*. Proefschrift. Tilburg: Tilburg University Press.
- Brok, J. (1988) *Het Minimumloon, De ontwikkeling van het minimumloon als normering van het bestaansminimum*. Rotterdamse Rapportenreeks Sociale Wetenschappen nr. 4. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Brouns, M. en A. Schokker (1990) *Vrouwen op de arbeidsmarkt. Nederlandse situatie in de jaren tachtig en negentig*. Den Haag: STEO (Tweede trendrapport).
- Brown, C. (1987) "Consumption norms, work roles and economic growth 1918-1980" In C. Brown and J.A. Pechman (eds): *Gender in the Workplace*. Washington D.C.: Brookings Institution.
- Bruijn, J. de (1988) "Functiewaardering en sekse" *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 4 (3): 75-84
- Bruijn, J. de (1989) *Haar Werk Vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch perspectief*. Proefschrift. Amsterdam: SUA.
- Bruijn, J. de (1993) *Naar een Nationaal Zorgplan*. Amsterdam: Vrije Universiteit. Faculteit der Sociaal Culturele Wetenschappen. Vakgroep Politicologie en Bestuurskunde.
- Bruijn, J. de en O. Verhaar (1999) "Waar blijven de financiën voor een nieuwe zorginfrastructuur?" In: de Vries en Babbé (eds.) *Jaarboek Emancipatie 1999, Wie zorgt in de 21e eeuw*. Den Haag: Elsevier Bedrijfsinformatie: 40-50
- Bruijn, W. de (1988) "Onderhoudsplicht en verhaal: een paar apart. Ondergang en opkomst van het bijstandsverhaal op onderhoudsplichtigen" in: L. Jansen, M. Knapen, J. van Zeeland (red.): *Bijstand als bodem. Ontwikkelingen en perspectief in de ABW*. Den Haag: VUGA: 26-30
- Bruinoog G. en J.T.M. van Laanen (1987) "De personele inkomensstatistiek van het CBS: nieuwe ontwikkelingen". In: C.A. de Kam, C.J. Wiebrens, F.G. van Herwaarden: *Bouwstenen voor inkomensbeleid en sociale zekerheid, gegevens en modellen voor overheidsbeleid*. Den Haag: VUGA: 182-196
- Bruinoog G. en J.T.M. van Laanen (1989) "Naar een personele inkomensstatistiek nieuwe stijl" In *Supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek*, (2): 21-24
- Brunott, L (1989) "Inkomenspolitiek na 1990" in *Nemesis*, (3): 83-86
- Bruyn-Hundt, M. (1970) "De huisvrouw als producente", *Economisch Statistische Berichten*, 1970, 55: 470-473
- Bruyn-Hundt, M. (1973a) "Verzorgingsloon: een van de middelen tot emancipatie" *MVM-nieuws*, 1973: 6-8
- Bruyn-Hundt, M. (1973b) "Een geëmancipeerde inkomensvorming en -verdeling" *Economisch- Statistische Berichten*, 58 (2895): 327-330
- Bruyn-Hundt, M. (1978) "Huishoudloon, plechtanker of valkuil?" *Opzij*, 1978 (10): 12
- Bruyn-Hundt, M. (1985) *Huishouden=onbetaalde arbeid maar huisvrouwenloon geen oplossing* Deventer: van Loghum-Slaterus.
- Bruyn-Hundt, M. en H. Pott-Buter (1986) "Economische zelfstandigheid" In: *Vrouwen en economische zelfstandigheid*. Amsterdam: SUA: 15-43.
- Bruyn-Hundt, M (1990) "Van kostwinnersvoorzieningen naar economische zelfstandigheid voor vrouwen: drie modellen", *Sociaal Maandblad Arbeid*, 45 (11): 614-621
- Buiks, P.E.J. (1981) "Institutie/institutionalisering". In L. Rademaker *Sociologische grondbegrippen*. Utrecht/ Antwerpen: het Spectrum.
- Bumpass, L.(1990) "What's Happening to the Family? Interactions between Demography and Institutional Change". *Demography* 27 (4): 483-498
- Burg, B.I. van den, e.a. (1990) "Loopbanen tussen vraag en aanbod: verschillen tussen mannen en vrouwen binnen arbeidsorganisaties" In: Schippers J.J. *Arbeidsmarkt en maatschappelijke ongelijkheid*. Groningen: Wolters-Noordhoff: 97-119
- Burgess E.W. and H.J. Locke, (1953)[194.5] *The Family from Institution to Companionship*. New York: American Book Comp (2nd ed.).
- Bussemaker, J. (1993) *Betwiste zelfstandigheid: individualisering, sekse en verzorgingsstaat* Amsterdam: SUA.
- Bussemaker, J. en K. van Kersbergen (1994) "Gender and Welfare States: Some Theoretical Reflections". In D. Sainsbury *Gendering Welfare States* London: SAGE: 8-26
- Campagne, D.M. (1978) *Alimentatie, onderhoudsplicht tussen voormalige echtgenoten, betalingen terzake van echtscheiding, een evolutie*. Proefschrift. Deventer: Kluwer.
- Camstra, R. (1993) *Oude en nieuwe generaties: het verschuivende belang van de arbeids- en moederschapscarrière*. Paper gepresenteerd op congres 'vrouwen en gender studies' 28/29 oktober 1993, Amsterdam.

- Cantillon, B. (1996) "Vrouwenarmoede: de prijs voor een onvoltooide emancipatie". In: J. Bradshaw, e.a. (eds) *Arme vrouwen; La situation des femmes dans le cadre de la recherche concernant la pauvreté*. Diepenbeek: Steunpunt vrouwenstudies: 15-45
- Casper L.M., I. Garwinkel, S. McLanahan (1994) "The Gender-Poverty Gap: What we can learn from other countries" *American Sociological Review*, 59: 594-605
- Castel, R. (1996) "Work and usefulness to the world", *International Labour Review*, 135 (6) 615-622
- Castel, R. (2000) "The Roads to Disaffiliation: Insecure Work and Vulnerable Relationships" in *International Journal of Urban and Regional Research* 24 (3): 519-535
- CBS (1957) *Inkomensverdeling 1952 en vermogensverdeling 1953*. Zeist: De Haan N.V.
- CBS (1963) *Inkomensverdeling 1959 en vermogensverdeling 1960*. Zeist: De Haan N.V.
- CBS (1967a) *Inkomensverdeling van werkende gehuwde vrouwen 1962*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- CBS (1967b) *Inkomensverdeling 1962 en vermogensverdeling 1963*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- CBS (1979a) *Inkomensverdeling van werkende gehuwde vrouwen 1970 en 1973*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- CBS (1979b) *Personele inkomensverdeling 1979 verdelingen in inkomensklassen en 10% groepen, inkomens van gehuwde vrouwen, inkomensbestanddelen*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- CBS (1983a) *Personele inkomensverdeling 1983 individuen*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- CBS (1983b) *Personele inkomensverdeling 1983 huishoudens*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- CBS (1990) *Personele inkomensverdeling 1990*. Den Haag: SDU
- CBS (1994a) *Personele inkomensverdeling 1991-1993, definitieve cijfers 1991, voorlopige cijfers. 1992-1993* Den Haag: SDU.
- CBS (1994b) *Relatie en gezinsvorming in de jaren negentig*. Voorburg/Heerlen: CBS.
- CBS (1997) *Statistisch Jaarboek 1997*. 's-Gravenhage: SDU-Uitgeverij/CBS-Publikaties
- Charles, M. (2003) "Deciphering Sex Segregation, Vertical and Horizontal Inequalities in Ten National Labor Markets" *Acta Sociologica* 46 (4): 267-287
- Charmant, H en P.B. Lehning (1988) "De kaalslag van het liberalisme: een analyse van 'Liberalisme, een speurtocht naar de filosofische grondslagen' ", *Beleid en Maatschappij* 15 (5): 248-270
- Christopher K, e.a. (2001) "Gender inequality in poverty in affluent nations: the role of single motherhood and the state" In: K. Vlemminckx, T.M. Smeeding (eds) *Child Well-Being, Child Poverty and Child Policy in Modern Nations*. Bristol, UK: the Policy Press: 199-219.
- Cigno, A. (1991) *Economics of the family*. Oxford: Clarendon Press.
- Cohen, L. (1987) "Marriage, Divorce, and Quasi-rents; or, 'I gave him the best years of my life'" *Journal of Legal Studies* 16 (2): 267-304
- Coser, R. L., and G. Rokoff (1971) "Women in the Occupational World: Social Disruption and Conflict", *Social Problems*, 18 (4): 535-554.
- Cozijn, L. (1981) "Echtscheiding, een bron van problemen" *Justitiële Verkenningen* 1981 (5): 5
- Creighton, C. (1999) "The rise and decline of the "male breadwinner family" in Britain", *Cambridge Journal of Economics*, 23 (5): 519-541
- Crompton, R. (1993) *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Crompton, R. and M. Mann (eds) (1986): *Gender and Stratification*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Crone, F.J.M. e.a. (1982) *Verslag van een onderzoek in het kader van het experiment deeltijdarbeid, deel III*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Cuyvers, P. (1994) *Moderne gezinnen of het afscheid van de standaardlevensloop*. Amsterdam: PvdA-verkenningen.
- Cuyvers, P. (1997) "Gezinnen en beleid" In: *Alleen of samen? Individueel en gezin in de toekomst*. Den Haag: Nederlandse gezinsraad: 112-128
- Cuyvers, P. (2008): "Voortplantingsfrustratie is internationaal", *NRC* 1 maart 2008: 13
- Dahrendorf, R. (1979) *Life Chances; approaches to Social and Political Theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Daly, M. (1992) "Europe's Poor Women? Gender in Research on Poverty", *European Sociological Review* 8 (1): 1-11.
- Damsma, D. (1988) "Van hoeksteen tot fundament. Het gezin in Nederland 1850-1960" In: H. Peeters, L. Dresen-Coenders en T. Brandenburg (red.) *Vijf eeuwen gezinsleven, liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland*. Nijmegen: SUN: 209-248
- Damsma, D. (1993) *Het Hollandse huisgezin*. Utrecht/Antwerpen: Kosmos.

- Damsma, D. (1994) "Family wages or family allowances? Debates in the Dutch labour movement, 1890-1920" in *Economic and social history in the Netherlands*. 6. Den Haag: NEHA.
- Damsma, D. (1999) *Familieband, Geschiedenis van het gezin in Nederland* Utrecht/Antwerpen: Kosmos.
- Davis, G., M. Macleod, M. Murch (1983) "Divorce: Who Supports the Family?" *Family Law*, 13: 213-217
- Davies, H., and Joshi, H (1995) "Social and family security in the redress of unequal opportunities". In: Jane Humphries en Jill Rubery (eds): *The Economics of Equal Opportunities*. Manchester/London: Equal Opportunities Commission: 313-343
- Deacon, D. (1985) "Political arithmetic: the nineteenth century Australian census and the construction of the dependent woman", *Signs*. 11: 27-47
- Delft, M. van, M. Niphuis-Nell, C. Oudijk (1988) *Eenoudergezinnen: ontstaan, leefsituatie en voorzieningengebruik, Sociaal en Culturele Studies-9*, Rijswijk: SCP, Alphen aan den Rijn [etc]: Samsom.
- Delhpy, C. and D. Leonard (1986) "Class Analysis, Gender Analyses and the Family". In: Crompton R. and M. Mann (eds): *Gender and Stratification*. Cambridge: Polity Press: 57-74
- Demeninthe-de-Jongh, M. (1989) *Arbeidsduur, organisatie en emancipatie: over de kwaliteit van deeltijdarbeid*. Leiden: Rijksuniversiteit.
- Dench, G. (ed.) (1997) *Rewriting the Sexual Contract*. London: Institute of Community Studies.
- Dessens, J. (1996) "Inkomensongelijkheid van huishoudens; verwachte ontwikkelingen op basis van gegevens in de periode 1979-1991". In H.B.G. Ganzeboom en W.C. Ultee (red.) *De sociale segmentatie van Nederland in 2015*. Den Haag: WRR.
- Dex, S. (ed.) (1991) *Life and Work History Analyses: Qualitative and Quantitative Developments*. London: Routledge.
- Dijkers, W. (1994) "Verhaal van bijstand: een beetje bestuursrecht onder het civiel plafond." *Nederlands Juristenblad*, 69 (29): 989-995
- Dirven, H., J. Lammers en W. Ultee (1990) "Werkend en toch economische afhankelijk". *Sociale wetenschappen* 33 (2): 61-93
- Donner, A.M. (1957) "Over de term 'welvaartsstaat' ". *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, Amsterdam.
- Doorn, J.A.A. van en Lammers (1959), *Moderne sociologie, systematiek en analyse*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Doorn, J.A.A. van (1954), *De proletarische achterhoede. Een sociologische critiek*. Meppel: Boom.
- Doorn, J.A.A. van en C.J.M. Schuyt (1978) *De stagnerende verzorgingsstaat*. Meppel: Boom.
- Doorne-Huiskes, J. van (1979) *vrouwen en beroeps participatie: een onderzoek onder gehuwde vrouwelijke academici*. Proefschrift. Utrecht: J. van Doorne-Huiskes.
- Doorne Huiskes, J. van (1984) "vrouwen in mobiliteits en stratificatieonderzoek" *Mens en Maatschappij*, 59 (3): 269-291
- Douma, W.H. (1969) "Een sociologische kijk op de echtscheiding" In: M. Nevejan en J. Huijts (red.) *Echtscheiding*. Bussum: Paul Brand: 11-47
- Drees, W. (senior) (1973): "De huisvrouw in loondienst" *Accent* 12-05-1973; 13-15
- Dronkers, J. (1987) *Ouders, liefde en geld: De relaties tussen ouderlijk milieu, schoolloopbaan, beroep, huwelijk en gezinsinkomen bij vrouwen*. Working paper series, no. 14. Tilburg: Vakgroep Sociologie van de Katholieke Universiteit Brabant.
- Dronkers, J. (1992) "De betekenis van het beroep van werkende moeders voor de ongelijkheid in de samenleving", *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 8 (2): 135-156
- Dronkers, J. en W.C. Ultee (red.) (1995) *Verschuivende ongelijkheid in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Droogeleever Fortuijn, J. (1993) *Een druk bestaan. Tijdsbesteding en ruimtegebruik van tweeverdieners met kinderen*. Proefschrift. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dulk, G.G.A. den (1970) *Wet minimumloon en minimumvakantiebijslag (wet van 27 november 1968, stb. 657, houdende regelen inzake een minimumloon en een minimumvakantiebijslag)* Zwolle: Tjeenk Willink, 1^e druk.
- Dumon, W.A. en G.A. Kooy (1983) *Echtscheiding in België en Nederland*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Durlacher, G.L. (1978) "Armoede" In L. Rademaker (red): *Sociale Problemen 2*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum: 51-87
- Ehrenfest, G. (1970) "Emancipatie en onze wetgeving", *MVM-nieuws*, juni 1970: 23
- Ehrenfest, G. (1972) "De Ooievaarsregeling", *Hollands Maandblad* 1972, september.

- Ehrenreich, B. (1983) *The hearts of men, American dreams and the flight from commitment*. New York: Anchor Books, Doubleday.
- Ehrenreich, B. (2001) *Nickel and Dimed, on (not) getting by in America* New York: Henry Holt and Company, LLC.
- Eijl, C.J. van (1994) *Het werkzame verschil, vrouwen in de slag om arbeid, 1898-1940*. Proefschrift. Hilversum: Verloren.
- Einerhand, M. e.a. (1994) *Sociale Zekerheid: stelsels en regelingen in enkele Europese landen*. Den Haag: VUGA.
- Elfring, T. en R.C. Kloosterman (1989) "De Nederlandse job machine", *ESB*, 74: 736-740
- Elzinga, W. (1989) "Beperking alimentatieduur", *Nemesis* 5 (3): 92-96
- Elzinga, W. (1992) "onderhoudsplicht en bijstandsverhaal", *Nemesis* 8 (6): 39-40
- Engbersen, G. en A. Komter (1988) "Schuivende verantwoordelijkheden", *Beleid en Maatschappij* 15 (5): 238
- Engbersen, G. (1990) "Inkomensverdeling en het ontstaan van moderne armoede". In: K. Schuyt en R. Van der Veen (red.) *De verdeelde samenleving*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese: 117-137
- Engelen, T. (1994) "Family, production and reproduction: On the relationship between economic and demographic processes", *Economic and social history in the Netherlands*. Den Haag: NEHA: 6: 61-83
- Engelen, T. (1997) "Stiekem en met mate? Huwelijk en voortplanting in Nederland tijdens de jaren vijftig" In P. Luykx en P. Slot (eds): *Een stille revolutie?: cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* Hilversum: Verloren: 131-145
- Engels, F. (1976)[1845] *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland*. Moskou: Progres.
- England, P. (1982) "The Failure of Human Capital Theory to Explain Occupational Sex Segregation", *Journal of Human Resources* 17 (3): 358-70
- England, P. en Peter Lewin (1989): "Economic and Sociological Views of Discrimination in Labor Markets: Persistence or Demise?" In *Sociological spectrum*, 9 (3): 239-257
- England, P. (1993) "The Separative Self: Androcentric Bias in Neoclassical Assumptions" in: M.A. Ferber and J.A. Nelson (eds): *Beyond Economic Man, feminist Theory and Economics*. Chicago: The University of Chicago Press: 37-53
- Erades, Mr.L. (1942) "Vaststelling, Wijziging en Intrekking van uitkeeringen tot onderhoud", *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*, 1942: 385-448
- Erikson, R. and J.H. Goldthorpe (1992) *The Constant Flux, A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. (1993) "Mobility Regimes and Class Formation". In: Esping-Andersen (ed.) *Changing Classes, Stratification and mobility in post-industrial societies*. London: Sage: 225-242
- Esping-Andersen, G. (1999) *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen G. en S. Sarasa (2002) "The generational conflict reconsidered", *Journal of European Social Policy*, 12 (1): 6-21
- Esping-Andersen G. (2002) *Why We Need a New Welfare State*. Oxford: Oxford University Press
- Essen, W. van. en R. Holtmaat (1982) *Vrouwen zekerheidshalve; het kostwinnerschap in de sociale zekerheid nu en straks*. Amsterdam: Sara.
- Estin, A.L. (1995) "Love and Obligation: Family Law and the Romance of Economics", *William and Mary Law Review* 36 (3): 989-1087
- Esveld, N.E.H. van (1946) *De ontplooiing van het individu in het arbeidsrecht*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uigerversmaatschappij.
- Esveld, N.E.H. van (1950) "Het rechtskarakter onzer sociale verzekering (I)" in *Sociaal Maandblad Arbeid*: 258-288
- Europese Commissie (2007) *Tackling the pay gap between women and men*. Brussel: COM (424)
- Eurostat (1995,1997) *Eurostat Jaarboek*. Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities.
- Fase, W.J.P.M. (1980) *Vijfendertig jaar loonbeleid in Nederland, terugblik en perspectief*. Proefschrift. Alphen aan den Rijn: Samson.
- Featherman, D. L. and R. M. Hauser (1978) *Opportunity and Change*. New York: Academic Press.
- Ferber, M. A. en M. L. Teiman (1981) "The Oldest, the most Established, the most Quantitative of the Social Sciences- and the most Dominated by Men: The Impact of Feminism on Economics." In : D. Spender e.a. (eds) *Men's Studies Modified*. Oxford (etc): Pergamon Press: 125-137
- Ferber, M.A. en J.A. Nelson (eds) (1993) *Beyond Economic Man, feminist theory and economics*. Chicago/London: University of Chicago Press.

- Firestone, S. (1970) *The dialectic of sex*. New York: Bantam Books.
- FNV (1993) *Deeltijd compleet*. Amsterdam.
- Fokkema, T. (2001). "Forse inkomensdaling voor vrouwen na echtscheiding en vroege verweduwing: bieden hertrouw en werk uitkomst?", *Bevolking en Gezin*, 30 (1): 5-29
- Fokkema, C.M. (2002) "Liefde via de portemonnee, echtscheiding en consumentenvertrouwen", in *Demos*, NIDI, 18: 66-68
- Folbre, N. (1991) "The unproductive housewife: Her Evolution in Nineteenth Century Economic Thought" *Signs, Journal of Women in Culture and Society*, 16: 463-484
- Folbre, N. (1994) *Who pays for the Kids? Gender and the Structures of constraint*. New York: Routledge.
- Fortuijn, J.C.D. (1993) *Een druk bestaan, Tijdsbesteding en ruimtegebruik van tweeverdieners met kinderen* Proefschrift. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Franssen, A. en N. van Heezik (1987) *Ongehuwd bestaan; ongehuwde vrouwen in de jaren vijftig*. Amsterdam: SUA.
- Fraser, N. (1989) *Unruly Practices: Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Fraser, N. en L. Gordon (1994) "A Genealogy of Dependency: Tracing a Keyword of the U.S. Welfare State" in *Signs*, 19 (2): 309-336
- Fraser, N. (1994) "After the family wage; gender Equity and the Welfare State", *Political Theory* 22 (4): 591-618
- Friedan, B. (1968)[1963] *The feminine mystique*. Harmondsworth: Penguin.
- Ganzeboom, H.B.G. en R. Luijckx (1995) "Intergenerationele beroepsmobiliteit in Nederland: patronen en historische veranderingen" In: J. Dronkers en W.C. Ultee (red.) (1995) *Verschuivende ongelijkheid in Nederland* Assen: Van Gorcum: 14-31
- Garnsey, E. (1978) "Women's work and theories of class stratification", *Sociology, journal of the British Sociological Association*, 12 (2): 223-243
- Gastelaars, Marja (1985) *Een geregeld leven, sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968*. Proefschrift. Amsterdam: SUA.
- Gelder, K. van (1987) *Alleen zorgen, een onderzoek naar het functioneren van één-ouder-gezinnen*. Den Haag: NIMAWO.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley: University of California Press.
- Giddens A (1992) *The transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Giddens, A. (1996) "T.H.Marshall, the state and democracy" In: M. Bulmer and A. M. Rees: *Citizenship today; The contemporary relevance of T.H.Marshall*. London: University College London Press: 65-81
- Goldthorpe, J.H. e.a. (1969) *The Affluent Worker: Industrial Attitudes and Behaviour*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goldthorpe, J.H. (1983) "Women and Class Analysis: in Defense of the Conventional View", *Sociology* 17: 465-488
- Goode, W. J. (1982) "Why men resist". In: M.Yalom, B.Thorne (eds) *Rethinking the Family: some feminist questions*. New York: Longmen.
- Goode, W.J. (1993) *World Changes in Divorce Patterns*. New Haven and London: Yale University Press.
- Gordon, L.(1979) "Het individualisme en de kritiek erop in het feministies denken" in *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1980, SUNSchrift* 156. Nijmegen: SUN: 261-284
- Gordon, L. (1990) "The New Feminist Scholarship on the Welfare State" in Linda Gordon (ed.) *Women, the State and Welfare*. Madison: University of Wisconsin Press: 9-36
- Gornick, J. C. (1999) Gender Equality in the Labor Market. In D.Sainsbury (ed.) *Gender and Welfare State Regimes*. Oxford: Oxford University Press.
- Graaf, H.de en P.Vermeulen (1997) "Female Labour-Market Participation in the Netherlands: Developments in the Relationship between Family Cycle and Employment". In: Blossfeld, H. en C. Hakim (eds) *Between Equalization and Marginalization: women working part-time in Europe and the United States of America*. Oxford University Press: 191-207
- Granovetter, M. (1981) "Toward a Sociological Theory of Income differences". In I. Berg (ed.): *Sociological perspectives on labor markets*. New York (etc): Academic Press: 11-47
- Gregg, P. en Wadsworth J.(1996) "More work in fewer households?" In J. Hills (ed.) *New Inequalities: The Changing Distribution of Income and Wealth in the United Kingdom*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Griffiths, R.T. (1980) *Achterlijk, Achter of Anders? Aspecten van de economische ontwikkeling van Nederland in de 19e eeuw*. Oratie. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Groenendijk, H. (1998) *Werken en zorgen: de moeite waard. Een onderzoek naar het welbevinden van buitenshuis werkende moeders*. Proefschrift. Utrecht: Van Arkel.
- Groot, L.F.M., J.J.Schippers en J.J. Siegers (1990) "The effect of unemployment, temporary withdrawals and part-time work on workers' wage rates", *European Sociological Review*, 6 (3): 257-273
- Grotenhuis, S. (1980) "Loon voor huishoudelijke arbeid?", *Socialistisch-Feministische Teksten* 1980 (4): 126-153
- Grubben, B. (1986a) "Inkomens van gezinnen in 1962 en 1981", *Supplement bij de sociale maandstatistiek*, 1986 (1): 24-40
- Grubben, B. (1986b) "Inkomens van gezinnen in 1962 en 1981: werkende gehuwde vrouwen", *Supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek*, 1986 (3): 11-24
- Grubben, B. (1995) "Tweeverdieners en inkomensongelijkheid", *Sociaal-economische maandstatistiek* 1995 (9): 25-29
- Grunell, M. (1985) *Thuis in de jaren vijftig; vrouwen over de hoeksteen van die samenleving*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Grusky, D.B. (ed.) (1994) *Social Stratification; Class, Race and Gender in Sociological Perspective*. San Francisco/Oxford: Westview Press.
- Hakim, C. (1990) "Workforce Restructuring in Europe in the 1980's" in *International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations* 5(4): 167-203
- Hakim, C. (1997) "A sociological Perspective on Part-time Work". In: Blossfeld, H. en C.Hakim (eds) *Between Equalization and Marginalization*. Oxford University Press: 22~70
- Halsema, L. (2002) *Waardering in werking*. Proefschrift. Utrecht: Lemma.
- Hareven, T.K. (2001) "Historical Perspectives on Aging and Family Relations". In: Robert H.Binstock and Linda K. George (eds) *Handbook of Aging and the Social Sciences*. San Diego: Academic Press: 141-155
- Harkness, S, S. Machin, J. Waldfogel (1996) "Women's pay and family incomes in Britain 1979-1991". In: Hills J. (ed.) *New inequalities: The changing distribution of income and wealth in the United Kingdom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hartog, J. (1981) "Inkomstenbelasting en herverdeling, 1914-1973", *Economisch Statistische Berichten* 15-7-1981: 680-687
- Hartog, J., J.H.G. Odink en J.P.J.M. Smits (1999) "Rendement op scholing stabiliseert" in *ESB*, 13 aug 1999: 582-583
- Hauser, R. M. en D. L. Featherman (1977) *The Process of Stratification : Trends and Analyses* New York: Academic Press.
- Haveman, J. (1952), *De ongeschoolde arbeider, een sociologische analyse*. Proefschrift. Assen: van Gorcum.
- Havinga, T. (1983) *Huisvrouwen en herverdeling van huishoudelijk werk. Trendrapport over vrouwenstudies en emancipatie-onderzoek op het gebied van huishoudelijke arbeid*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid i.s.m. Voorlopige Begeleidingsgroep voor Emancipatie Onderzoek (VBEO).
- Heath, A.F. (1981) *Social Mobility*. Glasgow: Fontana Paperbacks.
- Heek, F. van (1958) *Sociale stijging en daling in Nederland*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Heilbron, J. (1990) *Het ontstaan van de sociologie* Amsterdam: Prometheus
- Hellendoorn, M. (1999) "De feminisering van de armoede en de verarming van het feminisme. Een aanzet tot discussie over emancipatiebeleid en armoedebestrijding". In: *Tijdschrift voor Genderstudies* 2 (3): 54-69
- Hellendoorn, M. en J.de Bruyn (1999) "Overheidsbeleid en armoederisico's van vrouwen" In: G.Engbersen, J.C.Vrooman, E.Snel (red.): *Arm Nederland, Vierde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hendrickx, J., Uunk W. en Smits J. (1995) "Stratificatie en het huwelijk: partnerkeuze en partnereffecten", In: J. Dronkers en W.C. Ultee (red.) *Verschuivende ongelijkheid in Nederland, Sociale gelaagdheid en mobiliteit*. Assen: Van Gorcum: 162-182
- Hermkens, P.(1986) "Personele inkomensverdeling en verdelende rechtvaardigheid", in: Y. Brenner, J. Reijnders, P. van Wijngaarden (red.) *Visies op verdeling*. Den Haag: VUGA.
- Hesemans, J.C.M. en H. van Reijn (1986) "De ontwikkeling van het minimumloon", *Supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek*, 1986 (8): 4-17
- Heuvel, J. van de (1987) "namens het Landelijk Steunpunt", *Vrouwenweekblad*, 11 juni 1987.
- Hilte, A.J.M.(1965) "de beroepsarbeid van gehuwde vrouwen in Nederland", *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* , 60: 1323-1331

- Hirdman, Y. (1998) "State policy and gender contracts: the Swedish experience". In E. Drew, R. Emerek, and E. Mahon (eds) *Women, Work and Family in Europe*. London and New York: Routledge.
- Hirschleifer, J. (1985) "The Expanding Domain of Economics", *American Economic Review*, 75(6):53-68
- Hirschman, A.O. (1970) *Exit Voice and Loyalty; Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Hirschman, A.O. (1996) "Two Hundred Years of Reactionary Rhetoric: The Futility Thesis". In Paul Barker (ed.) *Living as Equals*. Oxford University Press.
- Hobson, B. (1990) "No Exit, No Voice: Women's Economic Dependency and the Welfare State", *Acta Sociologica* (33) 3: 235-250
- Hochschild, A. (1989) *The second Shift. Working Parents and the Revolution at Home*. New York: Viking Penguin.
- Hoefnagels, G.P. (1984) [(1976)] (*niet*) *Trouwen, (niet) Scheiden*, Rotterdam: Kooyker (2^e herziene druk).
- Hoek, M.P. van der (1985) *Inkomensverdeling; theorie en beleid*. Leiden (etc): Stenfert Kroese.
- Hoff, S.J.M. en B.T.J. Hooghiemstra (1999) "Feminisering van de armoede, vrouwen als risicogroep". In: *Armoedemonitor 1999*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau: 139-160
- Hoffman S. D. en G. J. Duncan (1988) "What are the economic consequences of divorce?", *Demography* 25 (4) 641-5
- Hofstee, E.W. (1981) *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*. Haarlem: Fibula-van Dishoeck.
- Holthoorn, F.L. van (1985) "De armenzorg in Nederland" In: F.L. van Holthoorn (red.) *De Nederlandse samenleving sinds 1815, wording en samenhang*. Assen/Maastricht: Van Gorcum: 175-185
- Holtmaat, R. (1984) "Individualisering van de sociale Zekerheid", *Nemesis* 1 (2): 62-69
- Holtmaat, R. (1990). *Sociale verzekeringen en bijstand: Een deconstructie van het verschil*. Utrecht papers on international, social and economic law, nr. 12. Utrecht: Europa Instituut, Rijksuniversiteit Utrecht.
- Holtmaat, R. (1992a) *Het recht op bijstand. Een beschouwing over uitgangspunten, beginselen en rechtskarakter van bijstand*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink.
- Holtmaat, R. (1992b) *Met zorg een recht? Een analyse van het politiek-juridisch vertoog over bijstandsrecht*. Recht, staat en sturing, 14. Zwolle: Tjeenk Willink
- Holtmaat, R. (1992c) "Het onverzekerbare risico van de gescheiden vrouw" In: N.J.H. Huls (red.) *Sturing in de risico maatschappij* Zwolle: Tjeenk-Willink: 67-92
- Hoog, C. de (1981) "Huishouden, huwelijk en gezin in Nederland: een analyse van statistische gegevens". In: C.J. Weeda (red.) *Huwelijk, gezin en samenleving*. Assen: Van Gorcum.
- Hoogenboom, M. (2003) *Standenstrijd en zekerheid, Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland (ca 1880-1940)* Proefschrift. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam
- Hooghiemstra, B.T.J. en M. Niphuis-Nell (1993) *Sociale atlas van de vrouw, Deel 2: arbeid, inkomen en faciliteiten om werken en de zorg voor kinderen te combineren*. Rijswijk: SCP.
- Hooghiemstra, B.T.J. en M. Niphuis-Nell (1997) *Sociale atlas van de vrouw, Deel 4: veranderingen in de primaire leef-sfeer*. Rijswijk: SCP.
- Hooghiemstra, E. en T. Knijn (1997) "Onder moeders paraplu: alleenstaande ouders op de armoedegrens". In: G. Engbersen, J.C. Vrooman, E. Snel (red.) *Arm Nederland, de kwetsbaren. Tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press: 103-123
- Hooghiemstra D. (2008) "Hulde aan de poldermoeder" in *NRC* 10 mei en 11 mei 2008: 16-17
- Horrell, S. and J. Humphries (1995) "Women's labour force participation and the transition to the male breadwinner family, 1790-1865", *Economic History Review*, 48 (1): 89-117
- Horrell, S. and J. Humphries (1997) "The Origins and Expansion of the Male Breadwinner Family" In: A. Janssens (red.) *The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family? Thema nr van de International review of social history, Supplement 5*, 1997: 25-64
- Houten, M. van en G. Spaander (1980) *Beroep huisvrouw. Een inventariserende studie van het dagelijkse werk van huisvrouwen, hun beleving ervan en hun behoefte aan veranderingen*. Wageningen: Uitbuut.
- Huijgen, F., B. J. P. Riesewijk, and G. J. M. Conen (1983) *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland*. V. 3: OSA-voorstudie, nr. V 33. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Huijgen, F. (1989) *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland, deel III: bevolking in loondienst en functiestructuur in de 1977 en 1985*. OSA-voorstudie, nr. V 33. 's-Gravenhage: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek : DOP.

- Huisman, J. (1988) *Een wereld van verschil. Tien jaar overheidsemancipatiebeleid in Nederland (1977-1987)*. Paper voor de Vlaams-Nederlandse Studiedagen voor Sociologie en Antropologie op 7 en 8 april 1988, Antwerpen.
- Humphries, J. (1995) "Economics, gender and equal opportunities". In J. Humphries and J. Rubery (eds) *The economics of Equal Opportunities*. Manchester: Equal Opportunities Commission: 55-80
- Illich, I. (1982) *Gender*. New York: Pantheon Books.
- Imhoff, E. van, N. Keilman en S.Wolf (1990) *Huishoudens en uitkeringen in de 21e eeuw*. Den Haag: NIDI.
- Inglehart, R. (1997) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press
- Interdepartementale werkgroep limitering alimentatie en Ministerie van Justitie (1982) *Grenzen aan de alimentatie-duur*. Den Haag: Ministerie van Justitie.
- Jansen, C.J.H. (2006) "De Lex- Van Oven: 50 jaar opheffing handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw", *Nederlands Juristen Blad* 81 (23): 1256-1260
- Janssens, A. (1997) (red.) "The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family? An overview of the Debate", *International Review of Social History*, 42 (5):1-24
- Jansweijer, R.M.A. (1987) Private leefvormen, publieke gevolgen: naar een overheidsbeleid met betrekking tot individualisering. 's Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Jessurun Cardozo, Mr. D.S. (1932) *De vrouw en het recht*. Amsterdam: Andries Blitz.
- Jong, A.M. de (1983) *Gelijke behandeling en het personeelsbeleid: de positie van de vrouw om de arbeidsorganisatie Deventer*: Kluwer
- Jong, A. de en C. de Olde (1994) *Hoe ouders het werk delen: onderzoek naar de totstandkoming van de verdeling van het betaald werk en het werk thuis tussen partners met jonge kinderen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid: VUGA.
- Jong, B. en I. Sjerps (1987) "Zweven in de breedte. Vier jaar Breed Platform Vrouwen voor Economische Zelfstandigheid", *Socialisties-Feministische Teksten* (10): 145-164
- Jong-Gierveld, J.de (1997) "Armoede en isolement: oudere alleenwonende vrouwen in Nederland" In: G. Engbersen, J.C.Vrooman en E. Snel (red.) *Arm Nederland, de kwetsbaren. Tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Jonker, I. (1987) *Huisvrouwenvakwerk, 75 jaar Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen* Baarn: Bosch&Keuning.
- Jurgens, F. (2007). *Leve de burgertrut*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Kaa, D.J. van de en R. Lesthaeghe (1986) *Bevolking, groei en krimp. Boeknummer Mens en Maatschappij*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Kaa, D.J. van de (1987) "Europe's Second Demographic Transition", *Population Bulletin* 42 (1):1-59
- Kalmijn, M.(1994) "Gehuwd of ongehuwd: ontwikkelingen en verklaringen van samenwonen sinds de tweede wereldoorlog", *Sociale Wetenschappen* 37, (4): 34-64
- Kam, C.A., E.J. Pommer en C.J. Wiebrens (1982) "Dubbel en dwars: over dubbele inkomens in 1979" *Economische Statistische Berichten*, 67 (3374): 1040-1047
- Kam, C.A. de (2002) "Vijftien jaar belastinghervorming: een terugblik", *Maandschrift Economie*, 66 (6): 456-474
- Kammer, C. (2005) "Werkend en toch arm" in *NRC* 22 juni 2005: 16
- Karsten, Lia (1992) *Speelruimte van vrouwen. Zeggenschap over vrijetijd en vrijetijdsbesteding. Proefschrift*. Amsterdam: SUA.
- Keijser, J.A.M.P. (1974) "Alimentatie na scheiding" *Nederlands Juristenblad* 12-1-1974: 49-66
- Kellerhand, J., en P. Trouot (1982) "Divorce et modèles matrimoniaux: quelques figures pour une analyse des règles de l'échange" *Revue Française de Sociologie* 23, 195-222
- Kersbergen, K. van (1991) «De Nederlandse verzorgingsstaat in vergelijkend perspectief» In: Becker (red.) *Maatschappij, Macht, Nederlandse Politiek; een inleiding in de Politieke Wetenschap*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Kersbergen, K. van, P. Lucardie, H. ten Napel (red.) (1993) *Geloven in macht: de christen-democratie in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Kertzman, E.N. (1978) *Belastingheffing van gehuwden en ongehuwden*. Proefschrift. Deventer: Kluwer.
- Kessler-Harris, A. (1990). *A woman's wage: Historical meanings and social consequences*. The Blazer lectures, Lexington, Ky: University Press of Kentucky.
- Keuzenkamp, S. en A. Teunissen (1990) *Emancipatie ten halve geregeld, Continuïteit en inenging in het emancipatiebeleid*. 's-Gravenhage: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Keuzenkamp, S. en K. Oudhof (2000) *Emancipatiemonitor 2000*. Den Haag: SCP en CBS.

- Kinneging, A.A.M. e.a. (1988) *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen*. Den Haag: prof. Teldersstichting.
- Kinneging, A. (2007): "Denk eerst aan je kinderen voordat je jezelf wilt ontplooiën" *NRC* 21-4 2007:15
- Kinneging, A.(2008): "De vloek van het feminisme" *Opinio*, 1 (10) geraadpleegd op www.opinio.nu
- Klein, M. van der (2005) *Ziek, zwak of zwanger; vrouwen en arbeidsongeschiktheid in Nederlandse sociale verzekeringen, 1890-1940*. Proefschrift. Amsterdam: Aksant.
- Kleijn, J.P. de en H. van de Stadt (1987) 'Inkomensniveau en inkomensongelijkheid 1959-1984' in *supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek* 1987 (6): 11-23
- Kleijn, J.P. , H. van de Stadt en R. van der Werf (1991) "Inkomensontwikkelingen 1977-1990", *Economisch Statistische Berichten* 76 (II-1991): 1189-1190
- Knijn, T. en C.Verheijen (1988) *Tussen plicht en ontplooiing. Het welbevinden van moeders met jonge kinderen in een veranderende cultuur*. Proefschrift. Nijmegen.
- Knijn, T. (1990) "Theorievorming en onderzoek naar de relatie tussen sekse en klasse", *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 11 (4): 445-451
- Knijn, T. (1997) "keuze voor en beleving van moederschap en vaderschap" In: Niphuis-Nell (red.) *Sociale atlas van de vrouw dl 4: Veranderingen in de primaire leef sfeer*. Rijswijk: SCP: 223-242
- Knijn, T. en M. Kremer (1998) "Zorgen in verzorgingsstaten", *Beleid en Maatschappij*, 25 (4): 201-214
- Knijn, T. en F. van Wel (1999) *Zorgen voor de kost. Alleenstaande moeders en de nieuwe bijstandswet*. Utrecht: SWP
- Knijn, T. en F. van Wel (2001) "Careful or lenient: welfare reform for lone mothers in the Netherlands", *Journal of European Social Policy*, 11 (3): 235-250
- Komter, A.(1985) *De macht van de vanzelfsprekendheid. Relaties tussen vrouwen en mannen*. Proefschrift. Den Haag: VUGA.
- Komter A. (1990) *De macht van de dubbele moraal. Verschil en gelijkheid in de verhouding tussen de seksen*. Amsterdam, Van Gennep.
- Koole, R., P. Lucardie en G. Voerman (1988) *40 jaar vrij en verenigd: Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie 1948-1988*. Houten: De Haan.
- Koot-De Buy, A.H.E.B en J.J. Siegers (1983) "Loonverschillen tussen mannen en vrouwen: een test van Bergmann's crowding-theorie", *Maandschrift Economie*, 47 (nr.4): 151-162
- Kooy, G.A. (1957) "*Het veranderend gezin in Nederland*" Leerdam: Ter Haar en Schuijt.
- Kooy,G.A., (1969) *Het huwelijk in Nederland*. Utrecht: Het Spectrum.
- Kooy, G.A. (1977). *Het modern-westers gezin: Een inleidende gezinssociologische beschouwing*. Sociologische monografieën. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Kooy, G.A. (1978)[1975] *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland. Ontwikkelingen en vooruitzichten* Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Kooy, P (1985) "Stad en platteland". In: F.L. van Holthoon (red.) *De Nederlandse samenleving sinds 1815, wording en samenhang*. Assen/Maastricht: van Gorcum. 93-119
- Korupp, S., K. Sanders en H.B.G. Ganzeboom (2002) "The Intergenerational Transmission of Occupational Status and Sex-Typing at Children's Labour Market Entry", *The European Journal of Women's Studies* 9 (1): 7-29
- Kraamwinkel, M. (1993) "De financiële waardering van zorgarbeid bij echtscheiding", *Nemesis* 9 (2): 53-59
- Kraamwinkel, M.M.H.(1995) *Pensioen, emancipatie en gelijke behandeling*. Proefschrift: Deventer: FED.
- Krüger, H. and R. Levy (2001) "Linking life courses, work and the family: Theorizing a not so visible nexus" *Canadian Journal of Sociology* 26 (2): 145-166
- Kuijsten en Oskamp (1991) "Huishoudensontwikkeling in Europa, 1950-1990", *Bevolking en Gezin* 1991 (2): 107-141
- Kuiper, G. (1954) *Mobiliteit in de sociale en beroepshiërarchie een sociologisch onderzoek te Zwolle*. Assen: Van Gorcum.
- Kuipers, S.K. e.a. (1979) *Een liberale visie op de verdeling van inkomen en vermogen*. Den Haag: prof Teldersstichting.
- Langeveld, H. M. (1985) "Binding in vrijheid: Een studie naar toekomstige gezinnen, relaties en hulpverlening". *Sociale en culturele studies*, 6. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Latten J.J., en O.F. Cuyvers (1994) *Relatie en gezinsvorming in de jaren negentig*. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek mmv de Nederlandse Gezinsraad.

- Latten, J.J. en W. van Dijk (2007) "Emancipatie ongemerkt op stoom, nuancerend conclusies emancipatiemonitor" ,*DEMOS* 23 (2): 1-5
- Leenders, J.M.M. (1991) *Benaauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw*. Proefschrift. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Leijnse, F. (2002) *Het kind centraal: verantwoordelijkheid blijft: Eindrapport van de werkgroep alimentatiebeleid*. (Ministerie Sociale Zaken en Werkgelegenheid).
- Lenglet, C. (1960) "Werkende moeders" in *Mensen 1960* (06): 196-108
- Lenning A. van, M. Brouns en J. de Bruijn (1995) *Inzichten uit vrouwenstudies: uitdagingen voor beleidsmakers*. Den Haag: VUGA.
- Lesthaeghe, R. en J. Surkyn (1988) "Cultural Dynamics and Economic Theories of Fertility Change", *Population and Development Review* 14 (1): 1-45.
- Lesthaeghe, R. (1995) 'The Second Demographic Transition in Western Countries: an Interpretation'. In: K.Oppenheim Mason and A.M.Jensen (eds), *Gender and Family Change in Industrialized Countries*, Oxford: Clarendon Press.
- Lewis, J. (1992) "Gender and the development of Welfare Regimes", *Journal of European Social Policy*, 2: 159-173
- Lewis, J. (1995) *The Cost of Being a Mother, The Cost of Being a Father*. Conference Paper European Forum, 24 and 25 March 1995.
- Lewis, J. (ed.) (1997) *Lone Mothers in European Welfare Regimes. Shifting Policy Logics*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Lewis, J. (2001) *The end of marriage? Individualism and Intimate Relations*. Cheltenham UK/Northampton USA: Edward Elgar.
- Leydesdorff, S. (1977) *Verborgen arbeid, vergeten arbeid*. Assen: van Gorcum.
- Liefbroer, A.C. en P.A. Dykstra (2000) *Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Voorstudies en achtergronden van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid V.107. Den Haag: SDU.
- Linders, A. (1993) *De heren zijn blijkbaar allemaal bang; Mr. N.S. Corry Tendeloo en de strijd voor vrouwenrechten in het krachtenveld van continuïteit en verandering, 1945-1956*. Doctoraalscriptie. Amsterdam: VU.
- Linthorst, M. (1990) "Arbeidstijdverkorting: Van utopie naar strategie" In: Dorsman, Willie en Mieke Goudt (red.) *Vrouwen en politieke strategieën*. Leiden: Stichting Burgerschapskunde.
- Linton, R (1936) *The study of man*. New York: Appleton-Century.
- Lippe, T. van der (1993) *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen*. Universiteit Utrecht. Proefschrift. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Lippe, T. van der, en M. Niphuis-Nell (1994) *Ontwikkelingen in de verdeling van onbetaalde arbeid over mannen en vrouwen 1975-1990*. SCP-Werkdocument, Rijswijk: SCP.
- Lippe, T. van der en J. van Doorne-Huiskes (1995) "Veranderingen in stratificatie tussen mannen en vrouwen?" In: J. Dronkers en W.C. Ultee (red.) *Verschuivende ongelijkheid in Nederland*. Assen: Van Gorcum: 104-124
- Lippe, T. van der (1997) "Verdeling van onbetaalde arbeid 1975-1995". In M. Niphuis-Nell e.a.: *Sociale atlas van de vrouw dl 4: veranderingen in de primaire leefsfere*. Rijswijk: SCP: 117-157
- Loenen, T. (2003) "Zorgloze toekomst voor de vrouw in het familierecht?" in *Nemesis* 19 (5/6):115-122
- Loo, L.F. van (1992) *Arm in Nederland 1815-1990*. Meppel: Boom.
- Luijckx, R., A. van Doorne-Huiskes en W. Ultee (1986) "Zijn er veranderingen in het verband tussen onderwijs en beroepshoogte voor mannen en vrouwen in Nederland tussen 1960 en 1979?", *Mens en Maatschappij*, 61 (4): 378-400
- Lundberg, S. en R.A. Pollak (1993) "Separate spheres bargaining and the marriage market", *Journal of Political Economy* 101 (6): 988-1010
- Maassen van den Brink, H. en M. Noom (1993) "Conflicten over taakverdeling binnen en buiten; opvattingen van vrouwen over (hun) mannen" *Gezin*, 5 (2): 63-80
- Maassen van den Brink, H. en W.N.J Groot (1994) *Obstakels, vrouwen tussen arbeidsmarkt en gezin*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Maassen van den Brink, H., W. N. J. Groot, (1999) *De sociaal-economische emancipatie index: Een voorstudie voor een monitor-onderzoek naar de sociaal-economische positie van vrouwen en mannen in Nederland*. 's-Gravenhage: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

- MacDaniel, S.A (2001) "Born at the right time: Gendered generations and webs of entitlement and responsibility" in *Canadian Journal of Sociology*, 26 (2): 193-214
- MacDaniel, S.A. (2003) "Generationing gender: Justice and the division of welfare" in *Journal of Aging Studies* 9 (4): 1-17
- MacLanahan, S., A. Sørensen, D. Watson (1989) "Sex differences in poverty 1950-1980", *Signs* 15 (1): 102-122
- MacLanahan, S. (1992): "Intergenerational Consequences of Divorce: the United States Perspective". In: Weitzman, L. and M. Mac Lean (eds) *Economic Consequences of Divorce: the international perspective*. Oxford: Clarendon Press and New York: Oxford University Press.
- MacLanahan, S. en M.J. Carlson (2001) "Poverty and Gender in Affluent Nations" in N. Smelser and P. Bates (eds) *International Encyclopedia of the Social and behavioural sciences*. Amsterdam (etc): Elsevier.
- Mandel, H. en M. Shalev (2006): *A Class Perspective on Gender Inequality: How welfare States Shape the Gender Gap*. Working Paper No. 433, Luxembourg: Luxembourg Income Study.
- Mannoury, J. (1985) "De ontwikkeling van het Sociale Verzekeringssstelsel" In: F.L. van Holthoon (red.) *De Nederlandse samenleving sinds 1815, wording en samenhang* Assen/Maastricht: Van Gorcum: 187-203
- Mannoury, prof. Mr J. en Mr. I.P. Asscher-Vonk (1987)[1967] *Hoofdtrekken van de sociale verzekering*. Alphen aan den Rijn: Samson H.D. Tjeenk Willink.
- Marshall, T. H. (1963) "Citizenship and Social Class" in: T.H. Marshall: *Sociology at the Crossroads and other essays*. London: Heinemann: 67-128
- Martin, C. (1995): "Father, Mother and the Welfare State: Family and social transfers after marital breakdown", *Journal of European Social Policy*, 5 (1): 43-63
- Martin, C. (2004): "The rediscovery of Family Solidarity". In: Trudie Knijn en Aafke Komter: *Solidarity Between the Sexes and the Generations*. Cheltenham UK: Edward Elgar.
- Massizzo, A.I.V. (1961) *Proeve van benadering van de redelijke gezinsuitgaven van de werkende ongeschoolde arbeider in de grote stad*. CPB overdrukken no. 68. Den Haag: Centraal Planbureau.
- McRae, S (1997) "Household and Labour market change: implications for the growth of inequality in Britain", *British Journal of Sociology*, 48 (3): 384-405
- Mertens, N. J. Schippers en J. Siegers (1994) "Kinderen en het levensduurinkomen van vrouwen" in *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 16 (4): 13-31
- Merz, E. en H. J. Schulze (2007) "Relatie gescheiden ouders en hun kinderen, invloed wetswijziging 1998 onderzocht", *Demos* 23 (5): 6-8
- Meulenbelt, A. (1975) "Politieke economie van huishoudelijke arbeid", *te elfder ure 20, themanummer feminisme I*, 22 (3): 638-676
- Meyer, J.L. (1977) *Sociale Atlas van de vrouw*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Meyer, J. (1983) *Sekse als organisatieprincipe, veranderende normen in de asymmetrische machtsrelatie tussen mannen en vrouwen*. Proefschrift, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Meijer-Wichmann, C., (1978)[1936] *Vrouw en Maatschappij*. Nijmegen: SUN.
- Mierlo, J.G.A. van (1991) "Tax Reform, Economic Emancipation of Women, and Public Policy Formation in The Netherlands 1980-1992: A Public Choice Approach", *Journal of Economic Studies* Volume 18 (5/7): 87-105
- Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Directie Bijstandszaken (1975) *Vrouwelijke gezinshoofden in bijstand, samenvatting van een onderzoek*.
- Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (1977) *Emancipatie: proces van verandering en groei, nota over het emancipatiebeleid*. Tweede Kamer der Staten Generaal, zitting 1976-1977. Rijswijk.
- Ministerie van Sociale Zaken (1985) *Emancipatie van de vrouw in de regeringsverklaring en in de memories van toelichting*, begrotingsjaar 1985, Den Haag.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1989) *Naar een nieuw contract in de 21^e eeuw*, essaybundel ter gelegenheid van het symposium 'Vrouwenarbeid 100 jaar later' op 2 april 1998 in de Beurs van Berlage te Amsterdam. Den Haag: Directie Coördinatie Emancipatiebeleid.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en CBS (1997) *Jaarboek Emancipatie 1997: Arbeid en Zorg*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Directie Coördinatie Emancipatiebeleid: VUGA.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en CBS (1998) *Jaarboek Emancipatie 1998: Tijd en ruimte voor Arbeid en Zorg* Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie Coördinatie Emancipatiebeleid: VUGA.

- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en CBS (1999) *Jaarboek Emancipatie 1990: Wie zorgt in de 21^e eeuw?* Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Directie Coördinatie Emancipatiebeleid: Elsevier.
- Mink, G. (1990) "The Lady and the Tramp: Gender, Race, and the Origins of the American Welfare State" in L. Gordon (ed.) *Women, the State and Welfare*. Madison, Wis.: University of Wisconsin Press: 92-123
- Minkenhof, Mr A. (1971) *De wet herziening echtscheidingsrecht*. Groningen: Tjeenk Willink.
- Mol P.W., J.C. van Ours en J.J.M. Theeuwes (1988) *Honderd Jaar Gehuwde Vrouwen op de Arbeidsmarkt* (OSA-werkdocument nr. W.48). Den Haag: OSA.
- Moors H. en R. Palomba (1995) *Population, Family and Welfare: A Comparative Survey of European Attitudes*. Oxford: Clarendon Press.
- Morée, M. en M. Schwegman (1981) *Vrouwenarbeid in Nederland 1870-1940*. Tilburg: Elmar.
- Morée, M. (1992) *Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt. Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu*. Utrecht: van Arkel.
- Mourik, van A., Th.J. de Poel en J.J. Siegers (1983) "Ontwikkelingen in de beroepssegregatie tussen mannen en vrouwen in de jaren zeventig", *Economisch Statistische Berichten*, 06-07-1983: 597-601
- Mourik, A. van, en J.J. Siegers (1988) "Ontwikkelingen in de beroepssegregatie tussen mannen en vrouwen, 1971-1985", *Economisch-statistische berichten*, 73 (3668): 732-737
- Muffels, R. (2003) "To be employable or not to be? De inzetbaarheid van oudere en jongere werknemers in Nederland en Europa". In: P. Ester, R. Muffels, J. Schippers (red.) *De organisatie en de oudere werknemer* Bussum: Coutinho: 89-115
- Mustert, G.R.M. (1976) *Van dubbeltjes en kwartjes: een literatuurstudie over ongelijkheid in de Nederlandse inkomensverdeling*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- MVM (Man, Vrouw, Maatschappij) (1988) *MVM 1968-1988, Spoor van Vernieuwing*. Utrecht: actiegroep Man Vrouw Maatschappij.
- Myrdal, A. en V. Klein (1956) *Women's two roles: home and work*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Nava, M. (1983) "From Utopian to Scientific Feminism? Early Feminist Critiques of the Family". In: L. Segal (ed.) *What is to be done about the family*. Harmondsworth: Penguin: 69-70
- Nederlandse Vrouwenraad (1989) *Intern rondschriven nr 562/89/KS/KvN*. Den Haag: IIAV.
- Nelson, B.J. (1990) "The Origins of the Two-Channel Welfare State: Workmen's Compensation and Mothers' Aid". In: L. Gordon (ed.) *Women, the State and Welfare*. Madison, Wis.: University of Wisconsin Press, 123-152
- Nelson, J.A. (1991) "Tax Reform and Feminist Theory in the United States: Incorporating Human Connection", *Journal of Economic Studies*, 18 (5/7): 11-30
- Nevejan, M. en J. Huijts (red.) (1969) *Echtscheiding*. Bussum: Paul Brand.
- Newman, K.S. (1999)[1988] *Falling from grace: downward mobility in the age of affluence*. Berkeley/ Los Angeles: University of California Press.
- Nilson, L.B. (1978). "The social standing of a housewife", *Journal of Marriage and the Family*, 40: 541-548
- Niphuis-Nell, M. (1987) *Het geboorteniveau ; de rol van de vrouw en het overheidsbeleid*. Den Haag: Nederlandse vrouwenraad. (Inforeeks 19).
- Niphuis-Nell, M. (1997) "Eenoudergezinnen, stiefgezinnen en niet-verzorgende ouders". In: Niphuis-Nell e.a. (red.) *Sociale Atlas van de vrouw Deel 4: Veranderingen in de primaire leefstijl*. Rijswijk: SCP.
- Nollen-Dijcks J.B. (1989) "De toename van het aantal eenpersoonshuishoudens in de periode 1981-1985", *Supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek*, 1989 (3): 19-27
- O'Connor, J. (1993) "Gender, class and citizenship in the comparative analysis of welfare state regimes: theoretical and methodological issue", *British Journal of Sociology*, 44 (3): 501-518
- Odink, H.G. en H.A. Pott-Buter (1981) "Echtparen met dubbele inkomens", *Economisch Statistische Berichten*, 66 (3317): 774-777
- Odink, J.G. (1983) "De personele inkomensverdeling in Nederland", *Maandschrift Economie* 47 (1) 15-21
- Odink, J.G. (1985) *Inkomenshervreiding. Enkele aspecten van de inkomensverdeling door de overheid in Nederland*. Proefschrift. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Odink, J.G. (1987) "Hervreiding van inkomens in Nederland: huishoudens of individuen" in *Maandschrift Economie* 51 (4): 301-308

- OECD (1991) *Shaping structural change, the role of women. Report by a high-level group of experts to the Secretary-General*. Paris: OECD.
- Ogburn, W.F., and Duncan, O.D. (1964) [1915]. *On culture and social change: Selected papers*. The heritage of Sociology. Chicago, Ill. : Univ. of Chicago Press.
- Oorschot, W.J.H. van, C.J.L. Boos en R.Engelfriet (2001) "Nagelaten betrekkingen in de sociale verzekering". In: Jaspers A.P.C.M. (red.) *De gemeenschap is aansprakelijk...: honderd jaar sociale verzekering 1901-2001*. Lelystad: Vermande.
- Oost C.Th. (1971) *Statistisch onderzoek naar de alimentatiebetalingen aan de gescheiden vrouw*. s'Gravenhage: Wetenschappelijk Voorlichtings- en Documentatiecentrum van het Ministerie van Justitie.
- Oostrum, P. van (red.) (1988) *MVM 1968-1988: spoor van vernieuwing*. Utrecht: Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij.
- Oppenheimer, V.K. (1994) "Women's Rising Employment and the Future of the Family in Industrial Societies", *Population and Development Review* 20 (2): 293-342
- O'Rand, A.M. (2001) "Stratification and the Life Course: The Forms of Life-Course Capital and Their Interrelationships" In R.H. Binstock and L.K. George (eds) *Handbook of Aging and the Social Sciences*. San Diego: Academic Press: 197-210
- Orloff, A.S. (1992) *Gender and the social rights of citizenship: State Policies and Gender Relations in Comparative Perspective*. Paper presented at Conference on Comparative Studies of Welfare State Development, University of Bremen, Germany September 3-6, 1992.
- Ott, N. (1992) *Intrafamily Bargaining and Household Decisions*. Berlin:Springer.
- Oude Engberink, G.L.M. (1988) "Generaties armoede en de Bijstandswet" in: L. Jansen, M. Knapen, J. van Zeeland (red.): *Bijstand als bodem. Ontwikkelingen en perspectief in de ABW*". Den Haag: VUGA 16-22
- Ouden, H.N. den (1985) *Weduwnaars met jonge kinderen*. Den Haag: Nederlandse Gezinsraad.
- Oudijk, C. (1983) *Sociale Atlas van de vrouw 1983* Rijswijk : Sociaal en Cultureel Planbureau ; 's-Gravenhage : Staatsuitgeverij, 1983.
- Outshoorn, J.(1973) *Vrouwenemancipatie en socialisme: een onderzoek naar de houding van de SDAP ten opzichte van het vrouwenvraagstuk tussen 1894 en 1919*. Nijmegen: SUN.
- Outshoorn, J. (1975) "Loondruksters of medestrijdsters, Vrouwen en vakbeweging in Nederland 1890-1920", *Te elfder ure*, 22: 722-745
- Outshoorn, J. (1980) "De dubbele erfenis in de vrouwenbeweging: rondom produktie en 'reproduktie' ", *Socialisties-feministische teksten* 4: 175-196
- Outshoorn, J. (1988) "De verwording van een politieke eis", *Beleid en Maatschappij* 15 (4): 216
- Outshoorn, J. (1991) "Belangen en barrières. Het vrouwelijk onbehagen en de agenda voor de jaren negentig" in C. Bouw e.a.: *Macht en Onbehagen* Amsterdam:SUA: 209-219
- Pahl, J.M. (1989) *Money and Marriage*. London: Macmillan.
- Pahl, R. (1980) "Patterns of Money Management within Marriage", *Journal of Social Policy* 9 (3) :313-335
- Pahl, R. (1996) "The challenge of flexibility, reflections and perspectives", in C.H.A.Verhaar e.a.: *On the Challenges of Unemployment in a Regional Europa*, Aldershot and Vermont: Avebury: 329-341
- Parsons. T. (2004) [1942] "Age and Sex in the Social Structure of the United States". In: J.Farganis (ed.) *Readings in Social Theory*. Boston: McGraw-Hill: 191-200
- Parsons, Talcott (1954) *Essays in Sociological Theory*. New York: the Free Press.
- Pateman C. (1988a) *The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory*. Blackwell: Polity Press.
- Pateman C. (1988b) *The Sexual Contract*, Stanford, CA: Stanford University Press
- Pearce, D. (1978) "The feminization of poverty: Women, Work and Welfare", *Urban and Social Change Review*, 1978 (11): 28-37
- Pearce, D. (1993) "Change in the Other America: Women's Poverty in the 1990s". *Women, a cultural review*, Vol. 4, no.1. Oxford University Press, 1-7. (Record of testimony presented to the Subcommittee on Human Resources of the US House of Representatives.)
- Pechman J.A. en Engelhardt, G.V.(1980) The Income Tax Treatment of the Family: An International Perspective", *National Tax Journal*, 48 (1): 1-22
- Pels, P.S. (1952) *De ontwikkeling van de loonvorming*. Alphen aan de Rijn: Samson N.V. (Tweede Herziene Druk).

- Pen, J. (1971) "Feitenpresentatie en theorievorming. Het geval van de personele inkomensverdeling". In: A. Heertje, H.W. Lambers, P. de Wolff (red.) *Schaarste en Welvaart. Opstellen aangeboden aan P.Hennipman*. Leiden: Stenfert Kroese: 150-177
- Pen, J. en J. Tinbergen (1977) *Naar een rechtvaardiger inkomensverdeling*. Amsterdam: Elsevier.
- Pen, J. (1981) "De crisis van de verzorgingsstaat. In: *Overlevingskansen van de verzorgingsstaat*. preadviezen van de Vereniging voor de Staathuishoudkunde, Leiden.
- Penders, H.J. (1962) "Ontwikkelingen in de opvattingen over de arbeid van de gehuwde vrouw in het katholieke volksdeel". In: Bartels, A.J.H., F.J.J. Buytendijk en C.J.B.J. Trimbos *De niet aanwezige huisvrouw; beschouwingen over de buitenshuis werkende gehuwde vrouw*. Hilversum: Paul Brand: 41-57
- Perrons, Diane (1999) "Flexible Working Patterns and Equal Opportunities in the European Union. Conflict or Compatibility?", *The European Journal of Women's Studies*, 6 (4): 391-418
- Pessers, D. (1987) "Internationaal Recht en Vrouwenbelangen" In: Van Maarseveen, D. Pessers, M. Gunning (red.): *Internationaal Recht en Vrouwen dl I: Commentaren*. Zwolle: Tjeenk Willink
- Pessers, D. (1994) *De wet van het hart*. Amsterdam: Balans.
- Peters, E. (1986) "Marriage and divorce: Informational constraints and private contracting", *American Economic Review*, 76 (3): 437-454
- Phelps Brown, E. H. (1977) *The inequality of Pay*. Oxford: Oxford University Press.
- Phelps Brown, H. (1988) *Egalitarianism and the Generation of Inequality*. Oxford: Oxford University Press.
- Phillips, R. (1988) *Putting Asunder: A History of Divorce in Western Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pitlo, A. (1985) *Het Nederlands Burgerlijk Wetboek. Deel 1: Het Personen- en Familierecht*. Arnhem: Gouda Quint BV.
- Plantenga, J. (1993) *Een afwijkend patroon; honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en West-Duitsland*. Proefschrift. Amsterdam: SUA.
- Plantenga, J. en M.J. Sloep (1995) *Rekenen met onbetaalde arbeid; een onderzoek naar de integratie van onbetaalde arbeid in macro-economische concepten en modellen*. Den Haag: Emancipatieraad.
- Plantenga, J. (1999). *Alleenstaande moeders en de systematiek van de verzorgingsstaat: Een vergelijkend onderzoek naar de sociaal-economische positie van alleenstaande moeders in Nederland, Denemarken, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Italië*. Research papers, 99/06. Utrecht: Onderzoekschool Arbeid, Welzijn en Sociaal-economisch Bestuur (AWSB).
- Poldervaart, S. (1983) *Huishouden in de woongroep: huishoudelijke arbeid van vrouwen in woongroepen*. Amsterdam: SUA.
- Pommer, E.J. en C.A. de Kam (1983) "Arbeidsduur nader bezien". In: J. Engelen e.a. (red.) *Wie niet werkt . . .* Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Pommer, E. (1997) "Bestaansonzekerheid op leeftijd". In: G. Engbersen, J.C. Vrooman, E. Snel: *Arm Nederland, de kwetsbaren. Tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting* Amsterdam: Amsterdam University Press: 159-177
- Poortman, A.R. (2002) *Socioeconomic causes and consequences of divorce*. Proefschrift. Utrecht: ICS reeks 83.
- Popenoe, D. (1988) *Disturbing the Nest. Family Change and Decline in Modern Societies*. New York: Aldine de Gruyter.
- Poppel, F.W.A. van (1981) *Demografische ontwikkelingen in Nederland, 1850-1960*, Voorburg: Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut (NIDI)
- Poppel, F.W.A. van (1985) "Late fertility decline in the Netherlands. The influence of religious denomination, socio-economic group and region", *European Journal of Population* 1 (4): 347-373
- Poppel, F. van en J. de Beer (1991) "Het effect van veranderingen in de echtscheidingswetgeving op het echtscheidingscijfer: een toepassing van interventie-analyse", *Maandstatistiek van de bevolking*, 39 (6): 27-36
- Portegijs, W., A. Boelens, S. Keuzenkamp (2002) *Emancipatiemonitor 2002*. Den Haag: SCP.
- Portegijs, W., B. Hermans, V. Lalta (2006). *Emancipatiemonitor 2006*. SCP-publicatie, 2006/22. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Posthumus-Van der Goot, W. H., A. de Waal (1977) *Van moeder op dochter: De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de franse tijd*. Nijmegen: SUN.
- Pott-Buter, H. (1993) *Facts and Fairy Tales; about Female Labor, Family, and Fertility, a seven-country comparison, 1850-1990*. Proefschrift. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Praag, P. van (1985) "Tien jaar emancipatiebeleid", *Beleid en Maatschappij*, 12 (1-2): 8

- Pressman, S. (1998) "The gender poverty gap in developed countries, causes and cures", *The social science journal*, 35 (2): 275-286
- Rademaker, J.H. (1989) "aantal minimumloners oktober 1983-oktober 1987", *Supplement bij de Sociaal-economische maandstatistiek* 1989 (3):10-13
- R.Rapoport en R. N. Rapoport (1969) "The dual career family; a variant pattern and social change", *Human Relations* 22 (3): 3-30
- Rawls, J. (1983)[1971] *A theory of justice* Oxford: Oxford University Press.
- Regt, A. de (1984) *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*. Meppel: Boom.
- Regt, A. de (1993) *Geld en gezin, Financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden*. Amsterdam, Boom.
- Ribberink A. (1998) *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters: een geschiedenis van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973*. Proefschrift. Hilversum:Verloren.
- Rijswijk-Clerkx, L.E. van (1981) *Moeders, kinderen en kinderopvang. Veranderingen in de kinderopvang in Nederland*. Nijmegen: SUN.
- Rijswijk-Clerkx, L.E. van (1985) "Kinderen in het gezin". In: Kooy, G.A. (red.): *Gezinsgeschiedenis, vier eeuwen gezin in Nederland*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Roebroek, J. (1993) "De confessionele verzorgingsstaat". In: K. van Kersbergen, P. Lucardie, H.-M. ten Napel (red.) : *Geloven in macht, de christen-democratie in Nederland*. Amsterdam : Het Spinhuis : 165-187
- Rood-de Boer, M. (1969) "Huwelijk en echtscheidingsrecht in Nederland" . In: M.Nevejan en J.Huijts (red.) *Echtscheiding*. Bussum: Paul Brand: 107-129
- Roumen, A.M.M.(2002) *De belastingheffing van de gehuwde vrouw*. Loosdrecht. Scriptie, niet gebliceerd.
- Sainsbury, D. (ed.) (1999) *Social Welfare Policies and Gender*. New York: Oxford University Press.
- Sainsbury, D.(1999) "Taxation, family responsibilities and employment" in D.Sainsbury (ed.) *Gender and Welfare State Regimes*. Oxford: Oxford University Press: 185-209
- Sanders, M. (1986) *De financiële positie van de gescheiden vrouw als politiek strijdpunt in de periode 1970-1986*. Scriptie, interne publicatie. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Saraceno, C. (2004) "De-Familization or Re-Familization. Trends in Income Tested Family Benefits" In T. Knijn en A. Komter (ed.) *Solidarity Between the Sexes and the Generations, Transformations in Europe*. Cheltenham: Edward Elgar: 68 -86
- Sawhill, I. (1977) "Economic Perspectives on the Family" *Daedalus* 106 (2): 115-125
- Schellekens-Ligthart, A.J. (1957) *Buitenshuis werkende gehuwde vrouwen: Huishoudelijke en financiële problemen*. Rapport uitgebracht in opdracht van de Nederlandse Huishoudraad, Utrecht: Nederlandse Huishoudraad.
- Schellekens-Ligthart,A.J. (1961) *Nadere verkenningen t.a.v. de problematiek van de buitenshuis werkende gehuwde vrouw*. Den Haag: De Nederlandse Huishoudraad.
- Schendelen, M. van en M. Storm (1992) "Naoorlogse woonwijken-sober, doelmatig en gezond. De sekse- en gezinspolitiek als invalshoek voor volkshuisvesting en ruimtelijke ordening in de periode 1945-1973", *Tijdschrift voor vrouwenstudies* nr 50, 13 (2): 200-218
- Schilstra, N.W. (1976)[1940] *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft der negentiende eeuw*. Nijmegen: SUN.
- Schippers, F. en G.Wiggers (1983) "De koopkrachtontwikkeling van bijstandsccliënten", *Sociaal Bestek*, 45 (11): 244-247
- Schippers J.J. (1987) *Beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen : een economische analyse*. Proefschrift. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Schippers J.J. (1990) "Arbeidsmarkt en maatschappelijke ongelijkheid: een Siamese tweeling". In: J.J. Schippers (red.) *Arbeidsmarkt en maatschappelijke ongelijkheid*. Groningen: Wolters-Noordhoff: 1-5
- Schmid, G. (2005) *Sharing risks; on social risk management and the governance of labour market transitions*. Amsterdam: Hugo Sinzheimer-Lecture, 10-11 2005
- Schuyt, C.J.M (1973) *Rechtvaardigheid en effectiviteit in de verdeling van de levenskansen: een rechtssociologische beschouwing*. Rotterdam: Universitaire Pers.
- Schuyt, C.J.M., R. van der Veen, E. van de Beek (red.) (1990) *De verdeelde samenleving*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Schuyt, C.J.M. en E. Taverne (2000) [1950]. *Welvaart in zwart-wit. Nederlandse cultuur in Europese context*, Den Haag: SDU.

- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau) (1992) *Sociaal en Cultureel rapport 1992*. SCP.
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau) (2001) *Sociale Staat van Nederland 2001*. Den Haag: SCP.
- SCP/CBS (1997) *Armoedemonitor 1997*. Rijswijk: VUGA, SCP.
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau) (1998) *Sociaal en Cultureel Rapport 1998, 25 jaar sociale verandering*. Rijswijk: SCP.
- SCP/CBS (1998) *Armoedemonitor 1998*. Den Haag: SCP.
- Secombe, W. (1993) *Weathering the Storm; Working-Class Families from the Industrial Revolution to the Fertility Decline*. London/New York: Verso.
- Sen, A. (1995) "Rationele gekken. Een kritiek op de gedragsbasis van de economische theorie", *Welzijn, vrijheid en maatschappelijke keuze, opstellen over politieke economie van het pluralisme*. Gekozen en ingeleid door J. de Beus. Amsterdam: Van Gennep: 39-67
- Setten, H. van (1987) *In de schoot van het gezin*. Nijmegen: SUN.
- Sevenhuysen, S. en P. de Vries (1980) "Vrouwenbeweging en moederschap", *Socialisties-Feministische teksten* 1980 (4): 154-175
- Siegers, J.J. (1980) "Beroepssegregatie en sociale ongelijkheid tussen mannen en vrouwen op de Nederlandse arbeidsmarkt", *Sociale Wetenschappen* 23 (4): 281-295
- Sijes, E. (1984). *De VVD en "de emancipatie van de vrouw": Een onderzoek naar de ontwikkeling van de visie op het vrouwenvraagstuk in de VVD tussen 1967 en 1984*. Mededelingen van de Subfaculteit der Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen 948 (48). Amsterdam: [Universiteit van Amsterdam], Afdeling Studiezaken.
- Siltanen, J. (1986) "Domestic Responsibilities and the Structuring of Employment". In R. Crompton and M. Mann (eds) *Gender and Stratification*. Cambridge: Polity Press: 97-119
- Smart, C. en B. Neale (1999) *Family Fragments?* Cambridge: Polity Press.
- Smeeding, T M, O' Higgins, M., Rainwater, L. (1990) *Poverty, Inequality and the Distribution of Income in a Comparative Context: The Luxembourg Income Study (LIS)*. London: Wheatsheaf Books, Washington: Urban Institute Press.
- Smit, J. (1984) [1967] "Het onbehagen bij de vrouw". In: J. Smit *Er is een land waar vrouwen willen wonen: Teksten 1967-1981*. Amsterdam: Sara: 15-42
- Smit, J. (1984) [1969] "De man, de vrouw en de symmetrie". In: J. Smit: *Er is een land waar vrouwen willen wonen: Teksten 1967-1981*. Amsterdam: Sara: 43-73
- Smit, J. (1984) [1972] "Gelijkheid vertaald naar de helft" In: J. Smit: *Er is een land waar vrouwen willen wonen: Teksten 1967-1981*. Amsterdam: Sara: 125-131
- Smit, J. (1984) [1978] "Tien jaar MVM. Vijf-urige werkdag". Rede uitgesproken in Utrecht, 11 november 1978. In: J. Smit: *Er is een land waar vrouwen willen wonen: Teksten 1967-1981*. Amsterdam: Sara: 285-291
- Smits, F. (1993) "Van de wind kan men niet leven, de gemeentelijke armenzorg te Amsterdam in het laatste kwart van de 19e eeuw", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 19 (1): 94-114
- Snijders-Borst, H. (1985) "Waarom een tandarts huisvrouw bleef", *Lover* 1985 (2): 61-65
- Sociaal-Economische Raad (1963a) *Advies over een algemene premiespaarregeling*, uitgebracht aan de staatssecretaris van algemene zaken, SER publikatie 1963 nr 10.
- Sociaal-Economische Raad (1963b) *Advies aan de Staatssecretaris van Sociale Zaken en Volksgezondheid over een ontwerp-besluit tot verhoging van de loongrens in een aantal werktijdenbesluiten en advies inzake wijziging van het huisarbeidsbesluit 1936*. SER-publikatie 1963 nr 11.
- Sociaal-Economische Raad (1963c) *Advies inzake het vraagstuk van een kostwinnersbijslag*, uitgebracht aan de minister van sociale zaken en volksgezondheid, SER publikatie 1963, nr 15.
- Sociaal-Economische Raad (1963d) *Advies inzake de positie van de gehuwden en de ongehuwden in de sociale verzekering*, SER-publikatie 1963 nr 2.
- Sociaal Economische Raad (1966) *Advies inzake de regeling van het minimuminkomen*, SER-publikatie 1966 nr 3.
- Sociaal-Economische Raad (1986) *Advies sociale uitkeringen op minimumniveau*, Uitgebracht aan de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, SER-publikatie 1986 Nr 12.
- Sorensen, A.B. (1994) "The basic Concepts of Stratification Research: Class, Status, and Power". In: D. B. Grusky (ed.) *Social Stratification; Class, Race and Gender in Sociological Perspective*. San Francisco/Oxford: Westview Press: 229-245

- Sorenson, A. en S. McLanahan (1987) "Married women's economic dependency 1940-1980", *American Journal of Sociology* 93 (3): 659-687
- Star Busmann, C.W. (1971) *Kleine gids bij huwelijk en echtscheiding: huwelijksvereisten, echtscheiding, scheiding van tafel en bed, alimentatie*. Amsterdam: Bekking.
- Stevens, L.G.M. (1980) *Belasting naar draagkracht*. Deventer: Kluwer.
- Stevens, L.G.M. (1986) *Solidair of solitair. De relevantie van de leefvorm voor het inkomensbeleid*.
Oratie uitgesproken op 6 maart 1986. Deventer: Kluwer.
- Stolk, B. van en C. Wouters (1983) Vrouwen in tweestrijd; Tussen thuis en tehuis; Relatieproblemen in de verzorgingsstaat, opgetekend in een crisiscentrum. Amsterdam: Van Loghum Slaterus.
- Streek, H. van de (1993) "Moeder in het gezin. De invloed van opvattingen over vrouwen op beleid en samenleving". In : K. van Kersbergen, P. Lucardie, H.-M. ten Napel (red.) *Geloven in macht, de christen-democratie in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis : 187-209
- Strobel, P. (2000) "La contribution des politiques familiales a la reduction et de la pauvreté et des inegalités : les paradoxes du cas français" in C. Daniel et B. Palier (eds) *La protection sociale en Europe*. Paris: La Decouverte: 195-208
- Strober, M.H. (1984) "Toward a General Theory of Occupational Sex Segregation: The Case of Public School Teaching" in B.F. Reskin (ed.) *Sex Segregation and the Workplace*. Washington: National Academy Press: 144-156
- Sullerot, E. (1968) *Histoire et sociologie du travail féminin*. Paris: Gonthier
- Szelenyi, S. (1994) "Women and the Class Structure". In: D. B. Grusky (ed.) *Social Stratification in Sociological Perspective*. Boulder/Oxford: Westview Press: 577-538
- Tavecchio, L.W.C. en M.H. van IJendoorn (1982) "Taakverdeling bij ouders van jonge kinderen: een onderzoek naar man-vrouw verschillen in het hedendaags gezin", *Bevolking en Gezin* 1: 19-48
- Terwee-van Hilten, Mr C.A. (1984) *Alimentatie*. Zwolle: Tjeenk Willink (derde herziene druk).
- Thoenes, P. (1962) *De elite in de verzorgingsstaat* Leiden: Stenfert Kroese.
- Thoenes, P. e.a. (1984) *De crisis als uitdaging, opstellen over heden en toekomst van de verzorgingsstaat*. Amsterdam: Kobra.
- Tigchelaar, J. (1999) *Gescheiden Zorgen*. Proefschrift. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Tijdens, K.G. (1990) "Beroepssegregatie en werkgelegenheid", *Tijdschrift voor arbeidsvraagstukken*, 6 (1990) 4: 13-23
- Tijdens, K.G. (1995) "Verdwijnt de huisvrouw?", *Sociaal Maandblad Arbeid*, 50 (3): 161-170
- Tilly, L.A. en J.W. Scott (1978) *Women, work, and family*. New York, London (etc): Holt, Rinehart and Winston.
- Tinbergen, J. (1946) *Redelijke inkomensverdeling* Haarlem: De Gulden Pers.
- Tinbergen, J. (1975) *Income distribution: analysis and policies* Amsterdam: North-Holland, New York: American Elsevier.
- Trimp, L. (1993) "Inkomens van huishoudens, 1977-1990", *Sociaal-economische maandstatistiek* 1993 (7) 16-18 (en onderliggende tabellen).
- Trimp, L. (1996) "Inkomens 1959-1994", *Sociaal-economische maandstatistiek* 1996 (12): 31-34.
- Trommel, W.A. (1995) *Korter Arbeidsleven, de wording van een rationele mythe*. Proefschrift. Den Haag: SDU.
- Tulder, J.J.M. van (1962) *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954: een sociaal-statistische studie*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Turkenburg, M.C.M. (1995) *Een baan en een kind. Aspiraties en strategieën van laag opgeleide vrouwen* Proefschrift. Tilburg: Tilburg University Press.
- Tweede Kamer zitting 1971/1972 *Rapport betreffende de financiële positie van de gescheiden vrouw en haar kinderen*. Rapport van de Interdepartementale Werkgroep Onvolledige Gezinnen. Tweede Kamer, 11860 nr.-1-2.
- Tweede Kamer zitting 1978/79 *Rapport betreffende de financiële positie van de gescheiden vrouw en haar kinderen*. Memorie van Antwoord. Tweede Kamer, 11860 nr. 7.
- Tweede Kamer, zitting 2007/2008 *Emancipatienota "Meer kansen voor vrouwen; Emancipatiebeleid 2008-2011* Tweede Kamer, 30420, nr. 50.
- Valk, L. van der (1986) *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid. Een onderzoek naar de ontwikkeling van de armenzorg in Nederland tegen de achtergrond van de overgang naar de Algemene Bijstandswet, 1912-1965*. Amsterdam: Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

- Vanhaute, E. (1997) "Het kostwinnersmodel als "historische fictie": arbeid en inkomen van gezinnen in lange-termijn-perspectief". In: van Dongen, Vanhaute, Pauwels (red.): *Het kostwinnersmodel voorbij? Naar een nieuw basismodel voor de arbeidsverdeling van gezinnen*. Brussel: Centrum voor Bevolking- en Gezinsstudie.
- Veen, A. van der (1989) *Zij telt voor twee; vrouwenarbeid in Noord-Brabant, 1889-1940*. Zutphen: De Walburg Pers.
- Veggel, E. van (ca 1979) : *Kleine Gids bij echtscheiding*. Amersfoort: Bekking.
- Velde, E. R. te (2004) *Zijn emancipatie en voortplanting nog met elkaar te combineren in deze eeuw?* Afscheidsrede. Utrecht: Universiteit van Utrecht.
- Veldkamp, dr G.M.J. (1968) *Sociale triptiek, Verantwoording en achtergronden van een beleid*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Veldkamp, dr. G.J.M.(1986) *Sociaal en Gerechtig: een selectie opstellen uit het werk van prof.dr. G.J.M. Veldkamp van 1946-1986*. Alphen aan de Rijn: Samsom.
- Veld-Langeveld H.M. in 't, (1969) *Vrouw-beroep-maatschappij, analyse van een vertraagde emancipatie*. Utrecht: Bijleveld.
- Vellekoop, C. (1963) "Naar een beroepsprestigestratificatie van vrouwenberoepen", *Sociologische Gids*, 10 (5): 294-305
- Verduin, J.A. (1985) "Het gezin in demografisch perspectief". in G.A. Kooy (red.) *Gezinsgeschiedenis, Vier eeuwen gezin in Nederland*. Assen, Maastricht: van Gorcum: 69-101
- Verhage, C.G.(1989) 'Schets van de ontwikkeling van arbeidsstatistieken in Nederland, een historisch overzicht sedert het midden van de vorige eeuw', *Supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek* 1989 (6): 19-31
- Verrijn Stuart, H. (1992) "De verantwoordelijkheid voor de armoede; bijstandsverhaal en arbeidsplicht", *Nemesis* 8 (6): 1- 4
- Vervoort, Hans (2007) "Enquete Opzij en Margriet; Nederlandse vrouw: heel tevreden en niet ambitieus", *Opzij* 35 (11): 15-20
- Verwey-Jonker, H. (1962) "Krijgen we meer gehuwde vrouwen in het arbeidsproces?". In: Bartels, A.J., F.J. Buytendijk en C.J. Trimbos *De niet aanwezige huisvrouw; beschouwingen over de buitenshuis werkende gehuwde vrouw*. Hilversum: Paul Brand: 85-95
- Verwey-Jonker, H. (1983) *Emancipatiebewegingen in Nederland*. Utrecht: Van Loghem Slaterus.
- Vickery, C. (1997) "The time-poor: A new look at poverty", *Journal of Human Resources* 12: 27-48
- Vinne, H. van der (1998) *Eerlijk is eerlijk. Over de rechtvaardigheid van de taakverdeling binnen huishoudens*. Proefschrift. Tilburg: Tilburg University Press.
- Visser, J. (1999) "De sociologie van het halve werk". Oratie. Amsterdam: Vossiuspers.
- Visser, J. (2002) "The first part/time economy in the world, a model to be followed?", *Journal of European Social Policy* 12 (1): 23 - 42
- Vissers, A.M.C. e.a. (1977) "Sociale ongelijkheid op de arbeidsmarkt", *Sociologische Gids*, 24 (1-2):34-58
- Voerman, G. en P. Lucardie (1992) "Ideologie en individualisering; de grondslagendiscussie bij CDA, PvdA en VVD", *Beleid en maatschappij* 19 (1): 31-41
- Vogler, C., J. Pahl (1993) "Social and economic change and the organisation of money within marriage", *Work, Employment and Society*, 7 (1): 71-95
- Vries, A. de en I. Babbé (red.) (1999) *Jaarboek emancipatie. Wie zorgt in de 21e eeuw?* Den Haag: Directie Coördinatie Emancipatiebeleid.
- Vries Robbe-van Tricht, Mr E.de (1978) "Alimentatie na echtscheiding, een emancipatieprobleem?" in *Nederlands Juristenblad*, 53 (29): 600-603
- Vrouwen bellen vrouwen (1977) *"Meiden die scheiden. Vrouwen bellen vrouwen over echtscheiding"*. Amsterdam: Vrouwen bellen vrouwen.
- Vrouwen tegen kostwinnerschap (1982). *Houden van is niet onderhouden* publ. Corten, eigen beheer.
- Waals, D. van der (1975). *Balans van een halve eeuw sociale ontwikkeling*. Deventer: Kluwer.
- Walby, S. (2001) *From gendered welfare state to gender regimes. National differences, convergence or re/structuring*. Paper presented to gender and society group, Stockholm University.
- Waslander, S. (2006): "Onderwijs. Over kansen en kiezen" in P.de Beer e.a. (red.): *Gelijk, over de noodzakelijke terugkeer van een klassiek ideaal* Amsterdam: Van Gennep/De Balie: 35-63

- Weber, M. (2002) [1921-1922] *Wirtschaft und Gesellschaft, Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Mohr-Siebeck (vijfde herziene druk door J.Winkelmann).
- Weeda, C. (1982) *Ideaalbeelden rond leefvormen*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Weeda, I. (1983) *Voor en na echtscheiding; gesprekken met 167 mensen over hun ervaringen*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Weeda, I. (1984) *Huwelijksleven, ideaal en praktijk, persoonlijke ervaringen en enquête- resultaten*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Weitzman, L. J. (1985) *The Divorce Revolution*. New York: The Free Press. Weitzman, L. J. and M. Mac Lean (eds) (1992) *Economic Consequences of Divorce: the international perspective*. Oxford: Clarendon Press and New York: Oxford University Press.
- Weitzman (1992): "Alimony: Its Premature Demise and Recent Resurgence in the United States" in Weitzman, Lenore J. and Mavis Mac Lean (eds) (1992) *Economic Consequences of Divorce: the international perspective* Oxford: Clarendon Press, New York: Oxford University Press: 246-263
- Wel, F. van, T. Knijn (2000). *Alleenstaande ouders over zorgen en werken*. 's-Gravenhage: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie Voorlichting, Bibliotheek en Documentatie.
- Weijel, J.A. (1973) *Achtergronden van sociale zekerheid, Korte geschiedenis van een sociaal verschijnsel*. Amsterdam: De Erven Bohn.
- Weijel, J.A. (1975) 'De arbeidsongeschiktheid van de huisvrouw', *Socialisme en Democratie* 1975 (3): 114-122
- Werff, C. van der en C. Cozijn (1983) *Opvattingen over de alimentatieduur, eindrapport in opdracht van het Ministerie van Justitie*. 's Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Werff, C. van der (1987) *Alimentatie na scheiding in 1982, een landelijk dossieronderzoek*. 's Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Westerveld, M.(2003) "Bijstandsmoeders en arbeidsplicht", *Nemesis* 19 (4): 75-78
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1990) *Een Werkend perspectief: Arbeidsparticipatie in de jaren '90*. Rapporten aan de regering, 38. 's-Gravenhage: SDU.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1996). *Tweedeling in perspectief*. Rapporten aan de regering, 50. Den Haag: SDU.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2006). *De verzorgingsstaat herwogen: Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2007). *Investeren in werkzekerheid*. Rapporten aan de regering, 77. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wiebrens, C. (1981) Inkomen en rondkomen, de financiële positie van huishoudens in Nederland. Den Haag: SCP.
- Wielers, R. en P. van der Meer (2003) "Lower Educated Workers and Part-Time Work; The Netherlands 1973-1991", *Acta Sociologica* 46 (4): 307-321
- Wielders, J.H.P.G. (1996) *De 1990-maatregel. Een juridische analyse van artikel 3 van de Toeslagenwet*. Proefschrift. Nijmegen: Gerard Noodt Instituut.
- Wiersema, E. (1985) *De bijstandswet, Uit zorg naar recht, met recht een zorg*. Den Haag: VUGA.
- Wijngaarden, P.J. van (1982) *Inkomensverdelingsbeleid in de verzorgingsstaat: rechtvaardigingscriteria voor inkomensverschillen uit arbeid* Proefschrift. Utrecht: Elinkwijk.
- Wijngaarden, P.J. van (1984) "Terugtrekkende verzorgingsstaat en herstructurering van sociale zekerheid". In: P. Thoenes e.a. *De crisis als uitdaging: opstellen over heden en toekomst van de verzorgingsstaat*. Amsterdam: Kobra: 199-214
- Willems, P., en J. Janmaat (1968). *Het bedrijf en de werkende gehuwde vrouw: Verslag van een onderzoek uitgevoerd door de Afdeling Research van het Gemeenschappelijk Instituut voor Toegepaste Psychologie*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad, Commissie Opvoering Produktiviteit.
- Wilson, W. J. (1987) *The Truly Disadvantaged*. Chicago: Chicago University Press.
- Wilson, E. (1977) *Women and the Welfare State*. London: Tavistock Publications.
- Wilterdink, N.A. (1984) *Vermogensverhoudingen in Nederland, ontwikkelingen sinds de negentiende eeuw*. Proefschrift. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Wit, C.D. de (1988) "De ontwikkeling van de ABW in cijfers". In: L. Jansen, M. Knapen, J.van Zeeland (red.): *Bijstand als bodem. Ontwikkelingen en perspectief in de ABW*. Den Haag: VUGA: 34-41

- Woude, A.M. van der (1970) *De omvang en samenstelling van de huishoudingen in Nederland in het verleden*. In: AAG bijdragen 15: 202-241
- Woude, A.M. van der (1985) "Bevolking en Gezin in Nederland". In: F.L. van Holthoorn (red.) *De Nederlandse samenleving sinds 1815, wording en samenhang*. Assen: Van Gorcum, 175-185
- Young, M. en P. Willmott (1973) *The symmetrical family; a study of work and leisure in the London region*. Harmondsworth: Penguin Books
- Zanden, J. L. v. (1985). *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*. Wageningen: Afdeling Agrarische Geschiedenis, Landbouwhogeschool.
- Zanden, J.L. van en R.T. Griffiths (1989) *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*. Utrecht: Aula.
- Zoomeren, K. van (1984) *Een gegeven moment: interviews met mensen van 1900*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Zweig, F.(1961) *The worker in the affluent society*. London: Heinemann.
- Zwinkels, M. (1992) "Maakt loonarbeid een einde aan de marginalisering van vrouwen?" In A.van Diesen e.a. (red.) *Marginalisering, de actualiteit van een sociaal probleem*. Amersfoort: Acco: 119-145

Overzicht van voor hoofdstuk V.3 geraadpleegde emancipatienota's en publicaties van politieke partijen

Emancipatie-kommissie (1981) *Eindverslag van 17 december 1974 tot en met 29 april 1981*. Rijswijk: Emancipatie-kommissie

Emancipatieraad (1982a) *Advies gelijke behandeling in de sociale zekerheid*. Den Haag: emancipatieraad.

Emancipatieraad (1982b) *advies alimentatie*. Den Haag: emancipatieraad.

Emancipatieraad (1984) *Sociale zekerheid en emancipatie, advies over de herziening van het stelsel van sociale zekerheid*. Den Haag: emancipatieraad.

Emancipatieraad (1987) *Advies over concept-wetsvoorstel nieuwe regeling voor terugvordering en verhaal van kosten van bijstand*. Den Haag: emancipatieraad.

Emancipatieraad (1989) *Emancipatiebeleid in macro-economisch perspectief*. Den Haag: emancipatieraad.

Emancipatieraad (1996) *Met zorg naar nieuwe zekerheid, Advies over een geëmancipeerd inkomens- en sociale zekerheidsbeleid*. Den Haag: Emancipatieraad.

Breed Platform Vrouwen voor Economische Zelfstandigheid (1984) *Van vrouwen en de dingen die aan haar voorbijgaan*. Utrecht: Breed Platform.

Breed Platform Vrouwen voor Economische Zelfstandigheid (1988) *En daar hoort ook het bloemetje op tafel bij. Vrouwen en Armoede in Nederland*. Utrecht: Breed Platform.

Breed Platform Vrouwen voor Economische Zelfstandigheid (1989a) *In 1990 economisch zelfstandig?* Utrecht: Breed Platform.

Breed Platform Vrouwen voor Economische zelfstandigheid (1989b) *Recht op betaalde arbeid. Zonder recht op individueel inkomen geen plicht tot arbeid*. Utrecht: Breed Platform.

Beleidsplan emancipatie, aangeboden door A. Kappey van de Coppello aan de Tweede Kamer, vergaderjaar 1984-1985, 19052, nr. 1 en 2 Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken.

Beleidsprogramma Emancipatie 'Met het oog op 1995' Tweede Kamer 1991-1992, 22913, 27 januari 1992 Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie Coördinatie Emancipatiebeleid.

Kabinetstandpunt inzake het combinatiescenario Tweede Kamer 1999-2000, 26447, nr.16.

Rapport betreffende de financiële positie van de gescheiden vrouwen en haar gezinnen Interdepartementale Werkgroep Onvolledige Gezinnen (IWOG), Tweede Kamer 1971-1972 11960, nr 1.

VVD (1977) *Liberaal Manifest*.

VVD (1987) *Liberaal Bestek*.

VVD (1983) *Naar maatschappelijke zelfredzaamheid* Den Haag: B.M.Telderstichting.

VVD (1989) *Verkiezingsprogramma*. Stichting Relatievoorlichting.

PvdA (1963) *Om de kwaliteit van het bestaan dl I: De besteding van de groei van het nationaal inkomen* Wiardi Beckman Stichting.

PvdA (1974) *Beginselfprogramma, vijfjarige werkdag*.

PvdA (1981) *Weerwerk. Verkiezingsprogramma*.

PvdA (1987) *Schuivende Panelen, continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie*, Amsterdam.

PvdA (1988) *Bewogen Beweging, Sociaal-democratie als program en methode*, Amsterdam.

CDA (1983) *Discussienota van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij*.

CDA (1991) *Individualisering en draagkracht*, werkgroep rapport, Den Haag: CDA.

CD-verkenningen (1996) 'familie en gezinsbeleid' 7-8-'96

Eisses-Timmerman, K. (1992) "Individualisering en draagkracht" in *CD/Actueel* 12 (3): 17

Verbon, prof. H.A.A. (1996) 'Paars miskent belang gezinnen' in *CD verkenningen* 7/8: 399-405

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (WICD):

Christiaanse, J.H. (voorz.) en J.A. Adema (1981) *Herziening belasting-wetgeving: rapport van een commissie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA herziening belasting-wetgeving*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Wijffels H.F. (voorz) e.a. (1984) *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving: de samenhang tussen economie, cultuur en politiek: rapport van het sectoroverlegorgaan Sociaal-Economisch Beleid van het WICD*. s'Gravenhage: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Bot-van Gijzen, T en Y.E.M.A. Timmerman-Buck (1986) *1+1=samen. Publieke erkenning van lotsverbondenheid: een christen-democratische bijdrage tot de gedachtenvorming over huwelijkse en niet-huwelijkse tweerelaties* Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Klink, A. (1990) *Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving: rapport van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.

WICD (1997) *De verzwegen keuze van Nederland; naar een christen-democratisch familie- en gezinsbeleid*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Lijst van Grafieken en Tabellen

Grafiek 1	Aantal inkomenstrekkers 1950-1991.	34
Grafiek 2	Verhouding inkomen vrouwen tot inkomen mannen 1950-1991. Totaalinkomen (52 weken) van inkomenstrekkers.	35
Grafiek 3	Verhouding inkomen vrouwen tot inkomen mannen 1983-1991. Totaalinkomen (52 weken) van individuen.	37
Grafiek 4	Verhouding inkomen verschillende gbs-groepen tot gemiddeld inkomen 1950-1991. Totaalinkomen (52 weken) van inkomenstrekkers.	43
Grafiek 5	Verhouding inkomen ongehuwde vrouwen tot inkomen ongehuwde mannen naar bron van inkomen 1983,1991.	47
Grafiek 6	Inkomensverdeling ongehuwde mannen en ongehuwde vrouwen naar klassen van het mediane inkomen in 1962. Totaalinkomen (52 weken) van inkomenstrekkers.	49
Grafiek 7	Inkomensverdeling ongehuwde mannen en ongehuwde vrouwen naar klassen van het mediane inkomen in 1991. Totaalinkomen (52 weken) van inkomenstrekkers.	49
Grafiek 8	Inkomensverdeling ongehuwde mannen en ongehuwde vrouwen naar klassen van het mediane inkomen in 1983. Totaalinkomen (52 weken) van individuen.	50
Grafiek 9	Inkomensverdeling ongehuwde mannen en ongehuwde vrouwen naar klassen van het mediane inkomen in 1991. Totaalinkomen (52 weken) van individuen.	50
Grafiek 10	Besteedbaar inkomen en Gini coëfficiënt van echtparen zonder kinderen 1977-1990.	55
Grafiek 11	Besteedbaar inkomen en Gini coëfficiënt van echtparen met kinderen 1977-1990.	55
Grafiek 12	Inkomensverdeling echtparen naar klassen van het mediane inkomen in 1962 en 1991. Totaalinkomen (52 weken) van inkomensstrekkers.	56
Grafiek 13	Inkomensverdeling gehuwde mannen en gehuwde vrouwen naar klassen van het mediane inkomen 1983 Totaalinkomen (52 weken) van individuen.	56
Grafiek 14	Inkomensverdeling gehuwde mannen en gehuwde vrouwen naar klassen van het mediane inkomen 1991 Totaalinkomen (52 weken) van individuen.	56
Grafiek 15	Gescheiden vrouwen en mannen als percentage van alle gehuwd geweest zijnde personen in de bevolkingsstatistiek.	62
Grafiek 16	Besteedbaar inkomen en Gini coëfficiënt van éénoudergezinnen 1977-1990.	66
Grafiek 17	Besteedbaar inkomen en Gini coëfficiënt van éénpersoonshuishoudens 1977-1990.	66

Grafiek 18	Gehuwd geweest zijnde mannen en vrouwen naar klassen van het mediane inkomen in 1962. Totaalinkomen (52 weken) van inkomenstrekkers.	67
Grafiek 19	Gehuwd geweest zijnde mannen en vrouwen naar klassen van het mediane inkomen in 1991. Totaalinkomen (52 weken) van individuen.	67
Grafiek 20	Inkomensverdeling verweduwde en gescheiden mannen en vrouwen naar klassen van het mediane inkomen in 1991. Totaalinkomen (52 weken) van individuen.	68
Grafiek 21	Inkomensverdeling naar inkomensklassen en naar geslacht in 1950 en 1962. Totaalinkomen (52 weken) van inkomenstrekkers.	76
Grafiek 22	Inkomensverdeling van inkomenstrekkers naar klassen van het mediane inkomen en naar gbs, 1962. Totaalinkomen (52 weken) van inkomenstrekkers.	78
Grafiek 23	Inkomensverdeling van inkomenstrekkers naar klassen van het mediane inkomen en naar gbs, 1970. Totaalinkomen (52 weken) van inkomenstrekkers.	79
Grafiek 24	Inkomensverdeling van inkomenstrekkers naar klassen van het mediane inkomen en naar gbs, 1991. Totaalinkomen (52 weken) van inkomenstrekkers.	79
Grafiek 25	Inkomensverdeling van individuen naar klassen van het mediane inkomen en naar gbs, 1991. Totaalinkomen (52 weken) van inkomenstrekkers.	80
Grafiek 26	Gehuwde vrouwen met beroep naar leeftijdsklasse 1947,1960.	126
Grafiek 27	Huwelijks- echtscheidings- en vruchtbaarheidsgraad in verschillende Europese landen 1960-1993.	192
Tabel I	Gini van gbs groepen 1950-1991.	40
Tabel II	Verhouding inkomen ongehuwde vrouwen tot inkomen ongehuwde mannen naar leeftijdsklassen 1970,1979,1991.	43
Tabel III	Percentage gehuwde vrouwen met inkomen naar inkomensklasse echtgenoot.	58
Tabel IV	Ontwikkeling van het inkomen van gescheiden en verweduwde mannen en vrouwen ten opzichte van het gemiddeld inkomen in 1983 en 1991, naar enkele leeftijdsklassen.	64
Tabel V	Ontwikkeling van het inkomen van gehuwd geweest zijnde vrouwen ten opzichte van het inkomen van gehuwd geweest zijnde mannen tussen 1983 en 1991.	65
Tabel VI	Ontwikkeling van het armoederisico van huishoudens naar gbs 1990-1996.	71
Tabel VII	Arbeidsparticipatie gehuwde vrouwen als percentage van totaal aantal gehuwde vrouwen in enkele Europese landen 1961-1996.	190

Bijlagen

Bijlage I

Tabel 1a: Inkomenstrekkers naar geslacht en burgerlijke staat.

Totaalinkomen (52 weken)	1950 absoluut	1962 absoluut	1970 absoluut	1979 absoluut	1991 absoluut
nooit gehuwde man	917309	1060935	897173	846900	1484695
nooit gehuwde vrouw	652734	888763	840010	678900	1125266
gehuwde man (gezinshoofd=echtpaarinkomen)	2095910	2704015	3195837	3318900	3396896
gehuwde vrouw met arbeidsinkomen 2)	onbekend	497788		909101	1186000
man, gehuwd geweest (verweduwd of gescheiden)	83114	122706	168757	269400	342106
vrouw, gehuwd geweest (verweduwd of gescheiden)	199104	323217	529177	730100	971917
totaal man en vrouw	3948171	5099636	5630954	5844200	7320880
	%	%	%	%	%
nooit gehuwde man	23	21	16	14	20
nooit gehuwde vrouw	17	17	15	12	15
gehuwde man (gezinshoofd=echtpaarinkomen)	53	53	57	57	46
gehuwde vrouw met met arbeidsinkomen 2)	onbekend	18		28	36
man, gehuwd geweest (verweduwd of gescheiden)	2	2	3	5	5
vrouw, gehuwd geweest (verweduwd of gescheiden)	5	6	9	12	13
totaal man en vrouw	100	100	100	100	100

Tabel 1b: Gemiddeld inkomen van inkomenstrekkers naar geslacht en burgerlijke staat.

Totaalinkomen (52 weken)	1950	1962	1970	1979	1991
nooit gehuwde man	1699	3366	8028	22800	29513
nooit gehuwde vrouw	1352	2815	6889	21600	25384
nooit gehuwde vrouw: nooit gehuwde man	0,80	0,84	0,86	0,95	0,86
gehuwde man (gezinshoofd=echtpaarinkomen)	4226	9069	17736	41400	59792
gehuwde vrouw met arbeidsinkomen 2)(a)	onbekend	2009	3673	13091	
gehuwde man (- arbeidsink geh vrouw)(b)	onbekend	8699	16691	36721	
inkomen gehuwde vrouw (a) : inkomen gehuwde man(b)		0,23	0,22	0,35	
totaal gehuwde mannen (minus arb.ink gehuw. vrouw) : totaal allen			1,34	1,23	1,10
totaal gehuwde vrouwen (met arbeidsinkomen):totaal allen			0,31	0,27	0,39
man, gehuwd geweest (verweduwd of gescheiden)	3113	6222	11238	28100	39774
vrouw, gehuwd geweest (verweduwd of gescheiden)	2375	4730	8831	21600	27957
inkomen gehuwd geweest zijnde vrouw: idem man	0,76	0,76	0,79	0,77	0,70
totaal mannen behalve gehuwde mannen	1817	3663	8536	24079	31435
totaal vrouwen behalve gehuwde vrouwen	1591	3326	7639	21600	26577
vrouwen excl. gehuwden :mannen excl. gehuwden	0,88	0,91	0,89	0,90	0,85
totaal mannen (exclusief arbeidsinkomen gehuwde vrouw)(c)	onbekend		14651		35789
totaal vrouwen (inclusief arbeidsinkomen gehuwde vrouw)(d)	onbekend		6057		16776
totaal vrouwen met inkomen(d) : totaal mannen (c)			0,41	0,41	0,47
totaal vrouwen : totaal mannen (voor de gehuwden 1/2 echtpaarinkomen)	0,97	0,97	0,96	0,97	0,94
totaal gemiddeld inkomen allen(alle inkomenstrekkers)	3047	6449	13539	33300	43201

2) *uitsluitend inkomen uit tegenwoordige arbeid.* 4) het jaar 1962 is als referentie genomen in plaats van 1950. De vergelijking tussen 1950 en 1991 zou niet betrouwbaar zijn geweest omdat in 1950 nog geen AOW ingesteld was.

Bron: CBS, inkomensverdelingen inkomenstrekkers, basisbestanden. Hieraan toegevoegd gegevens over gehuwde vrouwen met arbeidsinkomen (incl. minder dan 52 weken, uit: Grubben (1986) Inkomens van gezinnen in 1962 en 1981, supplement bij de sociaal-economische Maandstatistiek jrg 1986 no 1 24-40 en Grubben (1986) Inkomens van gezinnen 1962 en 1981:werkende gehuwde vrouwen in supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek jrg 1986, no 3 11-24.

Bijlage II

Tabel 2a: individuen met inkomen naar geslacht en burgerlijke staat.

Totaalinkomen (52 weken) van individuen		1983	1991			
		absoluut	absoluut		1983	1991
nooit gehuwde man		1007300	1467000		absoluut	absoluut
nooit gehuwde vrouw		746600	1091000			
gehuwde man		3340800	3319000			
gehuwde vrouw		996700	1783000		man, gescheiden	188160 195069
man, gehuwd geweest (verweduwd of gescheiden)		307700	372000		man, verweduwd	119523 147610
vrouw, gehuwd geweest (verweduwd of gescheiden)		769500	955000		vrouw, gescheiden	231007 287043
totaal man en vrouw		7168600	8986000		vrouw, verweduwd	538522 685410
		%			totaal	1077212 1315132
nooit gehuwde man		14	16		%	%
nooit gehuwde vrouw		10	12		man, gescheiden	17 15
gehuwde man		47	37		man, verweduwd	11 11
gehuwde vrouw		14	20		vrouw, gescheiden	21 22
man, gehuwd geweest (verweduwd of gescheiden)		4	4		vrouw, verweduwd	50 52
vrouw, gehuwd geweest (verweduwd of gescheiden)		11	11		totaal gg m+v	100 100
totaal man en vrouw		100	100			

Tabel 2b: inkomen van individuen naar geslacht en burgerlijke staat.

Totaalinkomen (52 weken) van individuen			
teleenheid: individu	1983	1991	
nooit gehuwde man	22330	29482	
nooit gehuwde vrouw	21510	25358	
nooit gehuwde vrouw:nooit gehuwde man	0,96	0,86	
gehuwde man	39781	49297	
gehuwde vrouw	14511	18969	
gehuwde vrouw : gehuwde man ⁵⁾	0,36	0,38	
totaal man en vrouw	29820	34432	
verhouding inkomen gehuwde man : algemeen gemidd.	1,33	1,43	
man, gehuwd geweest (verweduwd of gescheiden)	30641	39708	man, gescheiden 32130 41749
vrouw, gehuwd geweest (verweduwd of gescheiden)	23945	27943	man, verweduwd 28297 37010
gehuwd geweest vrouw: gehuwd geweest man	0,78	0,70	vrouw, gescheiden 23711 27741
man totaal exclusief gehuwd	24273	31398	vrouw, verweduwd 24045 28027
vrouw totaal exclusief gehuwd	22745	26555	v:m (gescheidenen) 0,74 0,66
vrouw excl. gehuwd : man excl. gehuwd	0,94	0,85	v:m (verweduwden) 0,85 0,76
totaal man	35401	43035	
totaal vrouw	19479	23012	
totaal vrouw : totaal man	0,55	0,53	
verhouding inkomen gehuwde vrouw : algemeen gemidd.	0,48	0,55	

⁵⁾ Vóór 1986 werden de AOW's van echtparen aan de man toegekend, daarna werd de telling verzelfstandigd en werd aan elke partner de helft toegerekend. Dit vertekent de verhoudingen.

Indien ouderen boven 65 jaar worden buiten gesloten is de verbetering groter: van 35% in 1983 naar 40% in 1991. Bron: CBS, basisbestanden

Bijlage III
Tabel 3a. Nooit gehuwde mannen en vrouwen naar inkomen en naar bron van inkomen 1983-1991
(bruto totaalinkomen van individuen, inclusief onvolledige jaarinkomens)

	1983 aantal	1991 aantal	1983 percentage van gbs groep	1991 percentage van totaal gbs groep	1983-1991 verschil	1983 bruto tin (gemidd)	1991 bruto tin (gemidd)	1983-1991 1983=100
nooit gehuwden mannen								
ongehuwden met 52 wkn	1007300	1467000	100%	100%		27000	40900	151
actieven	756200	1207000	75%	82%	0,07	29700	43800	147
werklozen	70700	111000	7%	8%	0,01	22000	22200	101
arbeidsongeschikten	39600	59000	4%	4%	0	24600	34300	139
pensioenontvangers	56600	73000	6%	5%	-0,01	17300	29600	171
bijstandontvangers	71400	7000	7%	0%	-0,07	15200	21100	139
overigen	12900	10000	1%	1%	0	10300	22200	216
totaal minus pensioenontv.	950700	1394000	94%	95%	0,01	27577	41492	150
totaal minus actieven	251100	260000				18825	26994	
ongehuwde mannen incl < 52 weken	1354800	1982000	100%	100%		21300	32600	153
ong man >=65 jaar	32800	50000	2%	3%	0,01	23702	31700	134
ongeh man excl 65+	1322000	1932000	98%	97%	-0,01	21240	32623	154
nooit gehuwde vrouwen								
ongehuwden met 52 wkn	746600	1091000	100%	100%		25400	34400	135
actieven	513700	817000	69%	75%	0,06	27600	36300	132
werklozen	22600	71000	3%	7%	0,04	19400	21300	110
arbeidsongeschikten	33000	37000	4%	3%	-0,01	25900	29900	115
pensioenontvangers	105300	121000	14%	11%	-0,03	23200	33800	146
bijstandontvangers	63600	35000	9%	3%	-0,06	15700	28000	178

overigen	8300	9000	1%	1%	0	7900	16500	209
totaal minus pensioenontv.	641300	970000	86%	89%	0,03	25761	34475	134
totaal minus actieven	232900	274000				20611	28602	
ongehuwde vrouwen incl < 52 weken	994900	1519000	100%	100%		20000	26900	135
ong man >=65 jaar	77800	92000	8%	6%	-0,02	25035	34600	138
ongeh man excl 65+	917100	1427000	92%	94%	0,02	19573	26404	135
Inkomen ng vrouw: ink ng man	1983	1991						
ongehuwden met 52 wkn	0,94	0,84						
actieven	0,93	0,83						
werklozen	0,88	0,96						
arbeidsongeschikten	1,05	0,87						
pensioenontvangers	1,34	1,14						
bijstandontvangers	1,03	1,13						
overigen	0,77	0,74						
totaal minus pensioenontv.	0,93	0,83						
totaal minus actieven	1,09	1,06						
ongehuwden incl < 52 weken	0,94	0,83						
ongehuwden >=65 jaar	1,06	1,09						
ongehuwden excl 65+	0,92	0,81						

Bron: CBS, personele inkomensverdeling 1983 , individuen, tabel 1.3 (blz 36) en 1.2 (blz 35)

Bron: CBS, personele inkomensverdeling 1991-93, individuen, tabel 1.2.3. (blz 58)

Tabel 3b. Nooit gehuwde mannen en vrouwen naar leeftijd en naar komen 1983 en 1991. bruto totaalinkomen van individuen, inclusief onvolledige jaarinkomens

	nooit gehuwde mannen						nooit gehuwde vrouwen							
	1983 aantal	aandeel. lft aan tot	1991 aantal. totaal	aandeel. lft aan tot	1991 bruto-tin	1983-1991 toename bruto-tin 1983=100	1983 aantal totaal	aandeel lft aan tot	1991 aantal totaal	aandeel lft aan tot	1991 bruto- tin	1983-1991 toename bruto-tin 1983=100	bruto tin v/m 83	bruto tin v/m 91
<15 jr	30700	2,27%					26100	2,62%			1200			
15 t/m19	292700	21,60%					237800	23,90%			4700			
<=19	323400	23,87%					263900	26,53%			4354			
			189000	9,54%	2400				168000	11,06%		2000		
			775000	39,10%	21200				665000	43,78%		18600		
20 t/m24	463400	34,20%					327300	32,90%			19500			
jonger dan 25 jaar	786800	58,07%	964000	48,64%	17514	129	591200	59,42%	833000	54,84%	12739	15252	120	0,94
25-29	242800	17,92%					132300	13,30%			27500			
30-34	109100	8,05%					57300	5,76%			31500			
25-'34	351900	25,97%	621000	31,33%	45900	151	189600	19,06%	389000	25,61%	28709	39000	136	0,94
35-39	59600	4,40%					33600	3,38%			34900			
40-44	34700	2,56%					19200	1,93%			36400			
35-44	94300	6,96%	205000	10,34%	51600	140	52800	5,31%	108000	7,11%	35445	45800	129	0,96
45-49	2800	0,21%					18100	1,82%			38900			
50-'54	25400	1,87%					20200	2,03%			39800			
45-54	28200	2,08%	85000	4,29%	51800	145	38300	3,85%	53000	3,49%	39375	51200	130	1,10
55-59	19800	1,46%					22000	2,21%			36800			0,99

60-'64	15800	1,17%	57000	2,88%	45500	132	23200	2,33%	45000	2,96%	34200					
55-64	35600	2,63%				132	45200	4,54%			35465	48500	137	1,03	1,07	
65-69	11500	0,85%					22200	2,23%			26300					
70-74	10100	0,75%					23200	2,33%			25100					
75-79	6600	0,49%					17500	1,76%			23800					
>=80	4600	0,34%					14900	1,50%			24500					
>=65	32800	2,42%	50000	2,52%	31700	134	77800	7,82%	92000	6,06%	25035	34600	138	1,06	1,09	
totaal	1354800	100,00%	1982000	100,00%	32600	153	994900	100,00%	1519000	100,00%	20000	26900	135	0,94	0,83	
% < 52 weken	25%		26%				25%		28%							
gemiddelde leeftijd	26,5		28,9				29,85		29,26							

CBS (1983) personele inkomensverdeling 1983, individuen, tabel 1.2. (blz 35)

Bijlage IV

Tabel 5. Gehuwd geweest zijnde mannen en vrouwen naar enkele leeftijdsklassen en naar de verhouding van het inkomen van vrouwen tot het inkomen van mannen. Totaalinkomen (52 weken) van inkomensstrekkers

leeftijd	1970				1979				1991			
	gg vrouw	gg man	inkomen		gg vrouw	gg man	inkomen		gg vrouw	gg man	inkomen	
	aantal(abs) aantal(%)	aantal(abs) aantal(%)	v:m		aantal(abs) aantal(%)	aantal(abs) aantal(%)	v:m		aantal(abs) aantal(%)	aantal(abs) aantal(%)	v:m	
30-39	18148 3%	8036 5%	61		45500 6%	38500 14%	72		80260 8%	46247 14%	71	
45-49	22762 4%	6236 4%	61		30600 4%	16200 6%	69					
50-54	35344 7%	7642 5%	62		39300 5%	16000 6%	72		48524 5%	29464 9%	63	
50-59					99500 14%	35600 13%	71		107174 11%	57531 17%	62	
totaal, inclusief overige leeftijden	529177 100%	168757 100%	79		730100 100%	269400 100%	77		971917 100%	342106 100%	70	

Bron: CBS basisbestand inkomensstrekkers 1970 en 1991 en CBS personele inkomensverdeling 1979

Bijlage V

Toelichting bij de gehanteerde inkomensbegrippen

De populatie opgenomen in de inkomensstatistieken

Vaak veranderde het in de basistabellen opgenomen deel van de populatie, bijvoorbeeld onder invloed van veranderingen in de grens waaronder men was vrijgesteld van belasting.¹

Het inkomensbegrip: totaalinkomens en volledige jaarinkomens

In deze analyse wordt het totaalinkomen, voorheen ook wel kortweg fiscaal inkomen genoemd, als uitgangspunt genomen.² Het voordeel ervan boven primair inkomen is dat het de inkomens uit overdrachten (sociale zekerheid) meeneemt. Het nadeel ervan is dat het geen nauwkeurige indicatie geeft van de vrije bestedingsruimte in een bepaald jaar.³ Het besteedbaar inkomen, en zeker het gestandaardiseerde besteedbare inkomen, was

¹ Zo worden met ingang van 1951 personen die uitsluitend huiselijke diensten verrichten geen loonbelastingkaarten meer opgemaakt, als het loon beneden de belastinggrens valt. Het CBS schat dat daardoor het aantal belastingplichtigen met 60.000 terugloopt (CBS 1957: 11). Op het totaal van de (in 1950) ruim 800.000 belastingplichtige vrouwen is dat nog altijd een kleine 10 %. Ook andere personen waarvan het jaarlijks inkomen zo laag is dat zij niet belastingplichtig zijn vallen buiten de statistiek. Dat was tot 1977 bijv. het geval voor personen die uitsluitend een AOW inkomen hadden. In 1962 bleef van ruim 40 % van alle gepensioneerden het inkomen onder de belastbare grens van (toen) fl. 2000 (CBS 1967b *Inkomensverdeling 1962 en vermogensverdeling 1963*: 59,60). In 1970 schatte het CBS dat in totaal ongeveer 4 % van alle inkomensstrekkers buiten de waarneming bleef (CBS inkomensverdeling 1970: 9). Een historisch overzicht in Bruinooge en Laanen, 1987:182 en verder.

² Het **gevormd** inkomen werd in 1975 ontwikkeld als instrument om beloningsverhoudingen te meten tussen aanbieders van productiefactoren kapitaal en arbeid. Gevormd inkomen, sinds 1990 overigens primair inkomen genoemd, omvat alle inkomsten uit primaire bronnen: uit winst, uit arbeid, uit vermogen. De verdeling van het gevormde inkomen over de bevolking vormt de primaire inkomensverdeling. Worden uitkeringen en kinderbijslag bij het primaire inkomen opgeteld dan ontstaat het **bruto-totaalinkomen**; worden daar de premies sociale zekerheid en renten op schulden e.d. weer van afgetrokken dan ontstaat het **totaalinkomen**, voorheen ook wel fiscaal inkomen genoemd. Na aftrek van belastingen blijft van het totaalinkomen het **besteedbaar inkomen** over. Het besteedbaar inkomen wordt voor zover kon worden nagegaan voor het eerst genoemd in 1962, het jaar waarin het CBS ook de inkomenseenheid “gezin” toevoegt (CBS inkomensverdeling 1962 en vermogensverdeling 1963: 12). Indien vervolgens het effect van de omvang van het huishouden op de bestedingsmogelijkheden wordt geëlimineerd door het besteedbaar inkomen met een bepaalde factor te vermenigvuldigen, ontstaat het **gestandaardiseerde besteedbaar** inkomen. De verdeling van het besteedbare inkomen wordt ook de secundaire inkomensverdeling genoemd. (Algemene toelichting bij Van der Hoek 1985)

³ Belastingen zijn er nog niet van af getrokken en institutionele inkomensbronnen, zoals bijvoorbeeld in 1983 gebeurde met de huursubsidie, kunnen door “defiscalisatie” uit het belastbaar inkomen (of tin) verdwijnen ofschoon er in feite niets veranderd is (Zie de bezwaren van Klein en van de Stad 1987: 12). Daar staat mijns inziens tegenover dat uit het totale belastbaar inkomen (of “tin”) van eigenaren van woningen ook elementen van “institutioneel” inkomen verborgen zijn bijv. door de aftrek van de hypotheekrente. Het totaalinkomen geeft een indicatie van de hoogte van de verdien- of inkomenscapaciteit zonder dat dit te zeer wordt vertekend door de aftrek van lasten en schulden die weliswaar de jaarlijkse bestedingsruimte gedurende een bepaalde periode flink kunnen beperken maar die de algemene welvaartspositie of (materiele) toekomst niet aantasten of, zoals bij het aangaan van hypotheekschulden, zelfs kunnen verhogen.

evenwel in de eerste helft van de jaren vijftig eenvoudig niet beschikbaar in de basisbestanden. Het totaalinkomen (verder aan te duiden als tin), is het inkomensbegrip dat het verst terug gaat in de tijd en dat volgens het CBS zelf het meest betrouwbare inkomensbegrip is wanneer het gaat om vergelijkingen over een lange historische periode. Om dezelfde reden gaan wij uit van volledige jaarinkomens. Dat wil zeggen dat incidenteel werkenden (vakantiewerkers) en personen die in de loop van een belastingjaar aan het werk gingen (schoolverlaters of herintredende vrouwen) niet zijn meegenomen.⁴

Teleenheden: inkomenstrekkers en individuen

In de jaren vijftig kende de inkomensstatistiek alleen de inkomenstrekker als inkomenseenheid. De inkomenstrekker was de belastingplichtige, die in de fiscale administratie opgenomen is. De belastingplichtige was het hoofd van het huishouden, bij echtparen de (mannelijke) echtgenoot. Het eventuele inkomen van een gehuwde vrouw wordt bij dat van haar echtgenoot opgeteld en is dus onbekend. In 1983 werd de inkomensstatistiek geïndividualiseerd. De inkomenstrekker als basis eenheid verdween en werd vervangen door het individu. Deze verandering heeft de inkomensverdelingen van na 1983 onvergelijkbaar gemaakt met die van daarvoor. Tot 1983 is alleen het echtpaarinkomen bekend, zonder dat het aandeel van gehuwde vrouwen bekend is. Wel was er tussen 1962 en 1981 aanvullende informatie beschikbaar over het arbeidsinkomen van de gehuwde vrouw (Grubben 1986). Vanaf 1983 wordt in de basisbestanden het inkomen van individuen opgenomen. In de basisbestanden is het inkomen van de behorende huwelijkspartner niet meer aan de individuele gegevens gekoppeld. Wel is vanaf 1977 ook een reeks beschikbaar van inkomensverdelingen van **huishoudens** (Bruinooge en van Laanen 1989: 21). Op grond van de huishoudensreeksen kan het gemiddelde aandeel van het inkomen van vrouwen aan het echtpaarinkomen berekend worden. De inkomensverdeling van huishoudens laat echter niet **per inkomensklasse** zien wat het relatieve aandeel van elk van de huisgenoten aan het huishoudinkomen is. Het CBS heeft voor deze dissertatie de individuele inkomensverdeling van 1991 vertaald in een

⁴ Het CBS onderscheidt tussen inkomens die gedurende 52 weken verkregen zijn (zowel op voltijd als op deeltijd-basis) en die volledige jaarinkomens worden genoemd enerzijds en inkomens van minder dan 52 weken of “overige” inkomens anderzijds. Personen die pas in de loop van het belastingjaar in het arbeidsproces werden opgenomen zoals immigranten of schoolverlaters en vakantiewerkers of in deeltijd werkenden wier inkomen op jaarbasis onder de belastbare grens bleef, vaak gehuwde vrouwen, werden niet rechtstreeks in de basisbestanden van de inkomensverdelingen opgenomen. De inkomens van immigranten en schoolverlaters werden eerst door het CBS herleid tot jaarinkomens en daarna in de basistabellen opgenomen, de inkomens van vakantiewerkers of in deeltijd werkende vrouwen meestal niet. Deze werden dan geregistreerd als “overige” inkomens of als de groep met “minder dan 52 weken inkomen”. De procedure op grond waarvan dit gebeurde is in de loop der tijd veranderd (zie ook Odink 1983: 20). Voor een vergelijking in de tijd is het daarom het meest betrouwbaar om uit te gaan van de basisbestanden van volledige jaarinkomens (met 52 weken).

inkomensverdeling op basis van inkomenstrekker, uitgesplitst naar geslacht en burgerlijke staat en op basis van totaalinkomens en volledige jaarinkomens.

Kenmerken: geslacht, burgerlijke staat, leeftijd,

De personele inkomensstatistiek onderscheidt naar (onder meer) geslacht en burgerlijke staat:

De ongehuwden. Dit zijn alle nog niet en nooit gehuwde personen. Om verwarring te voorkomen met “gehuwd geweest zijnde” personen duidt het CBS de ongehuwden ook wel aan met de term “nooit gehuwden”. Onder “nooit gehuwden” worden dus ook jongeren verstaan die ooit nog zullen huwen. Waar dat nodig is om verwarring te voorkomen zal ik in deze dissertatie ook wel spreken van de “nooit gehuwden”.

De gehuwden. De inkomens van de gehuwden betreffen dus, wanneer het gaat om de inkomenstrekken, het inkomen van de man als hoofd van het huishouden inclusief het eventuele inkomen van zijn vrouw en (oudere nog thuis wonende) kinderen. Eigenlijk gaat het dus om gezinsinkomens. Na 1983 gaat het bij de inkomens van gehuwden om de inkomens van individuele gehuwde mannen en vrouwen.

De gehuwd geweest zijnden. Dat zijn verweduwen en gescheidenen. Pas sinds 1983 zijn beide groepen afzonderlijk in de basis bestanden van de inkomensverdelingen opgenomen. Ook deze verandering vormt de afspiegeling van demografische veranderingen

Een tijdsreeks waarin over een lange periode was uitgesplitst naar geslacht en burgerlijke staat was niet beschikbaar. Het CBS heeft, zowel in het basisbestand als in diverse publicaties, vergelijkbare tijdsreeksen over langere perioden opgesteld maar de daarin opgenomen inkomensbegrippen en kenmerken zijn voor andere doeleinden geselecteerd. Een veel voorkomende uitsplitsing is bijvoorbeeld naar “sociaal economische categorie” omdat men ervan uitging dat de verhouding tussen “actieven” en “niet actieven” van grote invloed was op de inkomensongelijkheid. Ook is het totale huishoudeninkomen regelmatig gesplitst in “alleenverdieners” en “tweeverdieners”, om dezelfde reden. Er werd evenwel niet of zelden uitgesplitst naar zowel geslacht als burgerlijke staat, laat staan ook nog gekruist met leeftijd.⁵

⁵ Zo beschikt het CBS in het basisbestand over een vergelijkbare tijdreeks voor de periode 1953-1990, op basis van volledige jaarinkomens en met betrekking tot het besteedbaar inkomen, maar deze reeks is niet uitgesplitst naar burgerlijke staat. In de sociaal economische maandstatistiek is een analyse gemaakt van het besteedbaar inkomen van inkomenstrekken tussen 1959 en 1990; deze geeft een uitsplitsing naar sociaal-economische categorie maar weer niet naar geslacht en burgerlijke staat (CBS Sociaal economische maandstatistiek 1993 no. 6: 40-47). Ook is een reeks van gestandaardiseerd besteedbare inkomens van huishoudens tussen 1977-1990 beschikbaar, met een uitsplitsing tussen eenpersoons huishoudens en meerpersoonshuishoudens, maar niet naar geslacht (Trimp 1993). De Beer maakt in zijn analyse van inkomensongelijkheid tussen 1979 en 1991 wel een onderscheid naar geslacht, maar dan weer niet naar burgerlijke staat (De Beer 2001: 253-257). Grubben (1986a, 1986b) baseert zich voor zijn longitudinale analyse van de arbeidsinkomens van werkende gehuwde vrouwen tussen 1962 en 1981 op de

Vanuit het basisbestand zijn voor een beperkt aantal onderzoeksjaren de benodigde gegevens opnieuw ingevoerd, met het totaalinkomen en volledige jaarinkomens als uitgangspunt. Gestreefd werd naar een gelijkmatige spreiding van de onderzoeksjaren over een periode die zowel het kostwinnerschapstelsel als het geïndividualiseerde tijdperk omvatte. De onderzoeksjaren konden echter niet naar believen gekozen worden. Aanvankelijk, in de jaren vijftig en zestig, werd bijvoorbeeld niet elk jaar een uitvoerig landelijke inkomensonderzoek gedaan en niet in elk jaar waren kruisingen van de data met voor de analyse belangrijke kenmerken als geslacht, burgerlijke staat en leeftijd op dezelfde manier verricht. Een andere beperking was dat voor de jaren vóór 1962 de naar geslacht en burgerlijke staat uitgesplitste inkomensverdelingen nog handmatig vanuit de basistabellen ingevoerd moesten worden, een onderneming die bovendien nog gecompliceerd werd door de wisselende samenstelling van de leeftijdsklassen in de basistabellen. Uiteindelijk is gekozen voor een beperkt aantal jaren (1950,1962,1970,1979,1991) en voor het weglaten van uitsplitsing naar leeftijdsklassen.

Ongelijkheidsmaten: Gini

Gebruik wordt gemaakt van de bekendste ongelijkheidsmaat, de “Ginicoëfficiënt” die ook het gemakkelijkst te interpreteren is. Als de Ginicoëfficiënt bijvoorbeeld 0.2 bedraagt en men vergelijkt een groot aantal malen het inkomen van twee willekeurige personen, dan zal het inkomensverschil tussen beiden gemiddeld 20% bedragen van het gemiddelde inkomen van de gehele bevolking” (de Beer 2001:207) . Voor de onderzoeksjaren zijn de “Gini’s” berekend van de inkomensverdelingen van de verschillende naar geslacht en burgerlijke staat (verder gbs) onderscheiden groepen. Hiertoe is op de basis data-set een correctie toegepast die verband hield met het feit dat tot 1983 een herleiding tot jaarinkomens plaatsvond, en daarna niet meer (de klassenmiddens zijn herberekend).

Omdat niet voor alle onderzoeksjaren de spreidingen van de totale verdelingen beschikbaar waren en omdat de data van sommige (gbs) categorieën voor sommige jaren ontbraken kon geen decompositie-analyse met behulp van de Theill coëfficiënt worden uitgevoerd. De verhouding tussen de zogeheten binnengroepsongelijkheid en de tussengroepsongelijkheid kon dus niet berekend worden.

registratie van dit inkomensbestanddeel van het inkomen van inkomensstrekkers in die periode. Het is de enige door mij gevonden longitudinale analyse van inkomensverhoudingen waarin zowel geslacht als burgerlijke staat in de analyse betrokken wordt; zij betreft echter, uiteraard, alleen de gehuwden.

Dissertation Series

- M.M. Meijer, (2004), *Does Success Breed Success? Effects of news and advertising on corporate reputation*. Aksant Academic Publishers: Amsterdam, isbn 90 5260 145 3.
- J.J. Woldendorp, (2005), *The Polder Model: From Disease to Miracle? Dutch Neo-corporatism 1965-2000*. Amsterdam, isbn 90 77472 05 3.
- Y.P. Ongena, (2005), *Interviewer and Respondent. Interaction in Survey Interviews*, Yfke Ongena. Amsterdam, isbn 90 9020070 3.
- M.E.D. Lamboo, (2005), *Integriteitsbeleid van de Nederlandse politie*. Eburon: Delft, isbn 90 5972 088 L.
- T.E. Aalberts, (2006), *Politics of Sovereignty*. Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 10: 90 9020656 6 / isbn 13: 978 90 9020656 1.
- E. Zwart, (2006), *In Pursuit of Comfort. The Transnationalisation Process of Malaysian Chinese Small and Medium Enterprises*. Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 90 8659 024 1.
- H.Haenen, (2006), *Afrikaans Denken. Ontmoeting, dialoog en frictie. Een filosofisch onderzoek*. Buijten en Schipperheijn Motief, Amsterdam.
- A. Claver, (2006), *Commerce and capital in colonial Java. Trade finance and commercial relations between Europeans and Chinese, 1820s-1942*. Vrije Universiteit Amsterdam.
- S. van der Pas, (2006), *Intergenerational relationships of older adults. Family structure, contact and norms*. Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 10: 90 9022075 X / isbn13: 978 90 9021075 9.
- P. Mika, (2007), *Social Networks and the Semantic Web*. SIKS dissertation series No. 2007-03.
- K.E. Knibbe, (2007), *Faith in the Familiar. Continuity and Change in Religious Practices and Moral Orientations of the South of Limburg, The Netherlands*. Vrije Universiteit Amsterdam.
- C.L. Carabain, (2007), *Taking Too Much for Granted? A Study on the Measure of Social Attitudes*. Gildeprint Drukkerijen B.V., Enschede, isbn 978 90 8659 075 9.

- L.M. Cruz, (2007), *Repression and Rebellions in Southern Mexico. The search for a political economy of dignity*. Dutch University Press, Amsterdam, isbn 978 90 361 0050 2.
- C.E. de Vries, (2007), *European Integration and National Elections. The impact of EU Issue Voting on National Electoral Politics*. Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 13: 978 90 9022112 0.
- E. Kolthoff, (2007), *Ethics and New Public Management. Empirical Research into Effects of Businesslike Government on Ethics and Integrity*. Boom Juridische Uitgevers, isbn 978 90 5454 905 5.
- R. Vliegthart, (2007), *Framing Immigration and Integration. Facts, Parliament, Media and Anti-Immigrant Party Support in the Netherlands*. Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 978 90 9022279 0.
- L.L.J. van Noije, (2007), *The Democratic Deficit Closer to Home. Agenda building relations between parliament and the press, and the impact of European integration, in the United Kingdom, the Netherlands and France*. Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 978-90-8659-161-9.
- R. de Man, (2007), *Where to draw the line? Antecedents and consequences of the integration of work in home life*. Vrije Universiteit Amsterdam.
- F. Krijtenburg, (2007), *Cultural Ideologies of Peace and Conflict*. Vrije Universiteit, isbn 978 90 8659 167 1.
- R. van Steden, (2007), *Privatizing Policing. Describing and explaining the growth of private security*. BJU Legal Publishers, isbn 978 90 5454 953 6.
- L. Reijn, (2008), *Identity at work. Control and commitment in post bureaucratic organisations*. Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 978 90 8659 180 0.
- B. Vis, (2008), *Biting the Bullet or Steering Clear? Politics of (Not-) Unpopular Welfare State Reform in Advanced Capitalist Democracies*. Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 978 90 9022715 3.
- M.J.M. de Koning (2008), *Zoeken naar een 'zuivere' islam. Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims*. Bert Bakker.
- P. Wiepking (2008), *For the Love of Mankind. A Sociological Study on Charitable Giving*. Labor Grafimedia, isbn 978 90 77383 07 0.
- A. Supriyono (2008), *Buruh Pelabuhan Semarang. Pemogokan-pemogokan pada zaman colonial Belanda revolusi dan republic 1900-1965*. Vrije Universiteit Amsterdam.

- G. van Noort (2008), *Bricks versus Clicks. A self-regulation perspective on consumer responses in online and conventional shopping environments*. Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 978 90 9022845 7.
- W. Stam (2008), *Does Networking Work? A study of Social Capital and Performance among New Ventures in the Dutch Open Source Software Industry*. Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 978 90 9023014 6.
- A. Wigger (2008), *Competition for Competitiveness: The Politics of the Transformation of the EU Competition Regime*, Rozenberg Publishers, isbn 978 90 9023150 1.
- Z. van der Wal (2008), *Value Solidity. Differences, Similarities and Conflicts Between the Organizational Values of Government and Business*, Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 978 90 9022991 1.
- H.C. van Vugt (2008), *Embodied agents from a user's perspective*, Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 978 90 9023086 3.
- J. ter Horst (2008), *Weaving into Cambodia. Trade and Identity Politics in the (post)-Colonial Cambodian Silk Weaving Industry*, Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 978 90 9023232 4.
- A. Berhe (2008), *A Political History of the Tigray People's Liberation Front (1975-1991): revolt, Ideology and Mobilisation in Ethiopia*, Vrije Universiteit Amsterdam.
- H. van den Heuvel (2008), *Between Optimism and Opportunism. Deconstructing 'African Management' Discourse in South Africa*, Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 978 90 9023118 1.
- K. Lasthuizen (2008), *Leading to Integrity. Empirical Research into the Effects of Leadership on Ethics and Integrity*, Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 978 90 813277 1 8.
- I. Reci (2008), *Unemployed and Scarred for Life. Longitudinal Analyses of How Unemployment and Policy Changes Affect Re-employment Careers and Wages in the Netherlands, 1980-2000*, Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 978 90 9023654 4.
- L.C. Horn (2009), *The Transformation of Corporate Governance Regulation in the European Union*, Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 978 90 9023813 5
- B.E. Büscher (2009), *Struggles over Consensus, Anti-Politics and Marketing*, Vrije Universiteit Amsterdam, isbn
- H.M. Koolma (2009), *Verhalen en Prestaties, een onderzoek naar het gedrag van woningcorporaties*, Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 978 90 8659 273 9
- L. Horn (2009). *The Transformation of Corporate Governance Regulation in the European Union – Towards a Marketisation of Corporate Control*. Vrije Universiteit Amsterdam

- J.J. van Wijk (2009), *Moving beyond Heroes and Winners*, Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 978 90 8659 285 2
- H.A. Binnema (2009), *How parties change. EU integration and the flexible response of political parties*, Vrije Universiteit Amsterdam, isbn 978 90 8659 309 5
- E. Grassiani (2009), *Numbed Soldiers: Moral Indifference, Distancing and Denial amongst Israel conscripts in Everyday Practices Occupation*, Vrije Universiteit Amsterdam
- G. van Koningsbruggen (2009), *Processing and acceptance of threatening health information: The effects of self-affirmation*, Vrije Universiteit Amsterdam
- D. van Bergen (2009), *Suicidal Behaviour of Migrant Women in the Netherlands*, Vrije Universiteit Amsterdam
- J. Perry (2009), *Goodwill Hunting: Accounting and the Global Regulation of Economic Ideas*, Vrije Universiteit Amsterdam
- A. Linden (2009), *Besmet. Levenslopen en motieven van extreme-rechtse activisten in Nederland*, Vrije Universiteit Amsterdam
- A. Schakel (2009). *A Postfunctionalist Theory of Regional Government. A Inquiry into Regional Authority and Regional Policy Provision*. Vrije Universiteit Amsterdam
- I. Plaisier (2009). *Work and Mental Health: Studies on the impact characteristics, social roles and Gender*. Vrije Universiteit Amsterdam
- J. Roeland (2009). *Selfation: Dutch Evangelical Youth between Subjectivization and Subjection*. Vrije Universiteit Amsterdam
- A. Vliegenthart (2009), *Transnational Actors and Corporate Governance Regulation in Postsocialist Europe*, Vrije Universiteit Amsterdam
- S. Bhagavatula (2009). *Weaving Social Networks. Performance of small rural firms in India as an outcome of entrepreneurs'social and human capital*. Vrije Universiteit Amsterdam
- A. van Essen (2009). *Seeking a Balance: The Emergence of Nem Public Management in health care regulation*. Vrije Universiteit Amsterdam
- J. Soons (2009). *Love Life and Happiness: A Study of Partner Relationships and Well-being in your Adulthood*. Vrije Universiteit Amsterdam

EXPECTED

- D. Gberie (2009). *From Chains to Neckties: Liberated Africans and the Making of Modern Sierra Leone*. Vrije Universiteit Amsterdam
- M. Hellendoorn, *Kostwinners en verliezers; de consequenties van de individualisering van inkomensvorming voor de economische positie van vrouwen*. Vrije Universiteit Amsterdam
- J. de Raadt (2009). *Contestable constitutions: the politics of institutional conflict in post-communist East Central Europe*. Vrije Universiteit Amsterdam
- B. Tasew (2009). *Methaphors of Peace and Violence in the Folklore Discourses of South Western Ethiopia: A comparative study*

